МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ Й НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

БЕЦЕНКО Тетяна Петрівна

УДК 801. 81. +811.161 2’38

МОВА УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМ: ТЕКСТОВО-ОБРАЗНІ УНІВЕРСАЛІЇ

10.02.01 – українська мова

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Науковий консультант:
Мойсієнко Анатолій Кирилович,
доктор філологічних наук,
професор, завідувач кафедри
сучасної української мови Інституту
філології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Київ – 2011

ЗМІСТ

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ 5
ВСТУП 8
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕКСТОВО-ОБРАЗНИХ УНІВЕРСАЛІЙ ДУМОВОГО ЕПОСУ 15
1.1. З історії вивчення мови українських народних дум 15
1.2. Текстово-образні універсалії і формули: спільне і відмінне 28
1.3. Слово-концепт як складник текстово-образної універсалії 39
1.4. Текстово-образні універсалії – системні одиниці 53
1.5. Текстово-образна універсалія – лінгвістична модель 57
1. 6. Фольклорний знак-символ як складник текстово-образної універсалії 61
1.7. Текстово-образна універсалія і поняття текстової норми 70
1.8. Класифікація текстово-образних універсалій 75
Висновки до розділу 1 81
РОЗДІЛ ІІ. ТЕКСТОВО-ОБРАЗНІ УНІВЕРСАЛІЇ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТИ ДУМОВОГО КОНТИНУУМУ В ЧАСОПРОСТОРОВОМУ ТА АНТРОПОНІМНОМУ ВИМІРАХ 83
2.1. Текстово-образні універсалії на позначення художнього хронотопу 83
2.1.1. Текстово-образні універсалії з часовою семантикою 92
2.1.2. Текстово-образні універсалії з просторовою семантикою 101
2.2. Текстово-образні універсалії як репрезентанти думового антропоконтинууму: образи козаків 118
Висновки до розділу 2 127
РОЗДІЛ ІІІ. ЛОГІКО-ГРАМАТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ТЕКСТОВО-ОБРАЗНИХ УНІВЕРСАЛІЙ НАРОДНИХ ДУМ 130
3.1. Граматична природа текстово-образних універсалій думового епосу 130
3.2. Атрибутивні текстово-образні універсалії 134

3.2.1. Лінійно-динамічні структури атрибутивних текстово-образних універсалій 143
3.2.1.1. Пряме контактне розміщення компонентів, що входять до складу атрибутивної текстово-образної універсалії 148
3.2.1.2. Інверсований контактний порядок розташування компонентів атрибутивної текстово-образної універсалії 155
3.2.1.3. Прямий та інверсований словопорядок розташування компонентів атрибутивної текстово-образої універсалії 160
3.2.1.4. Дистантне (перервне) розташування компонентів атрибутивної текстово-образної універсалії без інверсії 161
3.2.1.5. Дистантне (перервне) розміщення компонентів атрибутивної текстово-образної універсалії у поєднанні з інверсією 164
3.3. Субстантивні текстово-образні універсалії 166
3.4. Адвербіальні текстово-образні універсалії 184
3.4.1. Адвербіальні текстово-образні універсалії із значенням місця 188
3.4.2. Адвербіальні текстово-образні універсалії із значенням часу 215
3.4.3. Адвербіальні текстово-образні універсалії із значенням міри 221
3.4.4. Адвербіальні текстово-образні універсалії із значенням способу дії 224
3.4.5. Адвербіальні текстово-образні універсалії з семантикою мети 225
3.5.Вербальні текстово-образні універсалії 226
3.5.1. Вербальні текстово-образні універсалії – складні форми (формули). 227
3.5.2. Вербальні текстово-образні універсалії, утворені на основі поєднання дієслівних компонентів з допомогою сурядного зв’язку. 232
3.5.3 Вербальні текстово-образні універсалії, утворені на основі підрядного зв’язку. 236
3.6. Предикативні текстово-образні універсалії 274
Висновки до розділу 3 288

РОЗДІЛ IV. СТИЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ТЕКСТОВО-ОБРАЗНИХ УНІВЕРСАЛІЙ НАРОДНИХ ДУМ 294
4.1. Поняття стилістичних текстово-образних універсалій 294
4.2. Семантика і функції постійних епітетів 309
4.2.1. Якісні прикметники у функції епітетів. 316
4.2.1.1. Епітетні універсалії з якісними прикметниками на позначення просторових ознак (довжини, ширини, висоти, обсягу та под.), розміру. 320
4.2.1.2. Епітети на позначення характеристичних ознак людини. 324
4.2.1.3. Епітети на позначення вікових ознак 325
4.2.1.4. Епітети на позначення фізичних властивостей предметів 328
4.2.1.5. Епітети на позначення кольору 330
4.2.2. Відносні, присвійні та присвійно-відносні прикметники у функції епітетів 352
4.3. Семантико-синтаксичний паралелізм як макроструктура стилістичної текстово-образної універсалії 364
4.3.1. Фігура та функції паралелізму як стилістичної текстово-образної універсалії 369
4.4. Структурно-семантичні й стилістичні функції періоду 378
4.5. Зачини і кінцівки дум як макроструктури текстово-образної універсалії 392
4.5.1. Зачин: структура, семантика, поетика 392
4.5.2. Закінчення: структура, семантика, поетика 403
Висновки до розділу 4 410
ВИСНОВКИ 414
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 427

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Б – Былины : [сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. Ф.И. Селиванова]. – М.: Сов. Россия, 1988. – 576с.: ил. – [Б-ка русского фольклора; Т. 1].

В З – Ви, зорі-зориці...: Укр. нар. магічн. поезія: (Замовляння) : [упоряд. : М.Г. Василенка, Т.М. Шевчук; передм. М.Г. Василенка]. – К.: Молодь, 1991. – 336с.

Г – Українські народні думи. – К. : Державне видавництво України, 1927. – Т. 1 : Тексти №№ 1 – 13. – 176 с.

Д 1959 – Думи : [упоряд., підг. текстів, вст. слово та прим. М. П. Стельмаха]. – К. : Держвидав худ. л-ри, 1959. – 186 с.

Д 1969 – Думи : [упоряд. текстів, вст. ст., прим. та ком. Г. А. Нудьги]. – К. : Рад. письменник, 1969. – 356 с.

КСУЛМ – Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис. : [за ред. Л.А. Булаховського]. – К.: Рад. школа, 1951. – т.2. – 407с.

ЛЭС 1987 – Литературный энциклопедический словарь : [под ред. В.М.Кожевникова и П.А.Николаева]. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 752с.

ЛЭС 1990 – Лингвистический энциклопедический словарь : [гл. ред. В.Н. Ярцева]. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685с.

МФЕ – Мала філологічна енциклопедія. – К.: Довіра, 2007. – 478с.

НД 1986 – Народні думи : [зб. / упоряд., пер., прим. С. Мишанича]. – К. : Дніпро, 1986. – 173с.

НЭС – Новый энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2007. – 1456с.

ПК – Пісні кохання : [упоряд. і передм. О.І.Де]я. – К.: Дніпро, 1986. – 367с.

СНП – Сербська народна поезія. – К.: Державне вид-во худ. л-ри, 1955. – 347с.

СУЛМ 1969 – Сучасна українська літературна мова: Морфологія : [за заг. ред. І.К.Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1969. – 583с.

СУЛМ 1972 – Сучасна українська літературна мова: Синтаксис : [за заг. ред. І.К.Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1972. – 515с.

СУЛМ 1973 – Сучасна українська літературна мова: Стилістика : [за заг. ред. І.К.Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1973. – 588с.

СУМ – Словник української мови: В 11т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

СЭСРЯ – Стилистический энциклопедический словарь русского языка : [под ред. М.Н.Кожиной]. – М.: Флинта, Наука, 2003. – 696с.

УНД 1972 – Украинские народные думы : [підг. текстів, вст. ст. Б. П. Кирдана]. – М. : Наука, 1972. – 560 с.

УНД 2009 – Українські народні думи : в 5 т. / [упоряд. : Дмитренко М. К., Грица С. Й., Довженок Г. В., пер. Дмитренка М. К., Грици С. Й.; ст., ком., прим. Довженок Г. В., Ясенчук А. Ю., Шевчук Т. М., Шалак О. І., Пазяк Н. М., Кімакович І. І.; за заг. ред. Дмитренка М. К., Грици С. Й.; відп. ред. Скрипник Г. А.]. – К. : ІМФЕ НАН України, 2009. – Т. 1 : Думи раннього козацького періоду. –2009. – 856 с.

УНДІП 1955 - Українські народні думи та історичні пісні : [упоряд. : П. Д. Павлій, М. С. Родіна, М. П. Стельмах; вст. ст., прим. П. Д. Павлія / за ред. М. Т. Рильського та К. Г. Гуслистого]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955. – 660 с.

УНДІП 1990 - Народні думи : [зб. / упоряд., пер., прим. С. Мишанича]. – К. : Дніпро, 1986. – 173с. (далі НД 1980); Українські народні думи та історичні пісні : [зб. / упоряд. та прим. О. М. Таланчук; пер. Б. П. Кирдана]. – [2-ге вид., доповн.]. – К. : Веселка, 1990. – 239 с.

УНКЛА – Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К.: Молодь, 1988. – 576с.

УНП 1963 – Українські народні пісні: Календарно-обрядова лірика. – К.: Державне вид-во худ. літ., 1963. – 570с.

УНП 1964 – Українські народні пісні. Родинно-побутова лірика. Пісні про кохання. – К.: Дніпро, 1964. – 586с.

УНП 2003 – Українські народні пісні. – Харків: Фоліо, 2003. – 249с.

ВСТУП

Мова українського народнопісенного епосу – важливе джерело пізнання історії, буття етносу, формування національної самосвідомості, вербалізованої в типових мовних константах.

Як один із жанрів фольклору, думовий епос у різних аспектах привертав увагу таких дослідників, як М. О. Максимович, М. І. Лисенко, Ф. М. Колесса, П. Г. Житецький, М. Т. Рильський, Г. А. Нудьга, С. Й. Грица та ін. Збиранням та осмисленням феномену дум займалися зарубіжні вчені – російські (Ф. І. Буслаєв, О. Ф. Міллер, О. М. Веселовський та ін.), хорватські (В. Ягич), польські (М. Грабовський, М. Касіян, Ч. Нейман), французькі (А. Рамбо, А. Ходзько, М. Шеррер), англійські (В. Морфіл), німецькі (Ф. Боденштедт, Й. Гейдер, П. Дільс, П. Кремер), італійські (Д. Чамполі). Вивчаючи мелос української народної епіки, С. Й. Грица зауважує: «Остаточне ж осмислення терміна «дума», який закріпився за творами рапсодичного характеру нерівноскладової будови, наступає лише на початку ХХ ст., коли між дослідником і матеріалом постають виконавці цих творів – кобзарі та лірники – і коли стає ясним: стиль їх творчості є саме тією одвічною національною традицією українського епосу, яку слід вважати думовим епосом у власному розумінні слова» [206, с.196]. Численні праці мистецтвознавців, літературознавців, мовознавців означили науковий контекст висвітлення зазначеної теми, в якому, однак, недостатньо вивченими залишаються питання фольклорної текстології, мовноструктурної, стилістичної організації тексту дум.

Традиціями фольклорного жанру зумовлена ознака мови українських народних дум – наявність своєрідних формул – лексичних і синтаксичних повторів, варіантних конструкцій.

Формульний характер фольклорних творів відзначають А. Лорд і М. Перрі, а також підтверджують праці таких учених, як П. Г. Богатирьов, В. М. Гацак, А. П. Євгеньєва, С. Я. Єрмоленко, В. М. Жирмунський, Г. І. Мальцев, І. О. Оссовецький, Б. М. Путілов, Ф. М. Селіванов,

Ф. П. Сорокалєтов, О. Т. Хроленко, К. В. Чистов та ін. Відповідні дослідження зроблено на матеріалі українського, російського, молдавського, румунського, англійського, білоруського фольклору. Мовні формули розглядали: у казках – С. Б. Адоньєва, Н. М. Вєдьорникова, Н. В. Грицак, А. П. Євгеньєва, О. О. Єгорова, Л. В. Полубиченко, Е. Ф. Померанцева, В. Я. Пропп, Н. Рошіяну, у билинах – С. Ю. Аншакова, І. В. Баглікова, Н. В. Бєляєва, К. П. Войтенко, М. А. Докукіна, М. О. Караваєва, Н. І. Колотова, Н. І. Мазай, Н. В. Макарова, Т. П. Набатчикова, І. Я. Носкова, С. П. Праведніков, З. М. Петеньова, О. М. Сабинін, Ф. М. Селіванов, Т. С. Соколова, П. Д. Ухов В. І. Харитонов, у прислів'ях, приказках – Г. Л. Перм'яков, у необрядовій лірриці – Г. І. Мальцев, у замовляннях – О. Ю. Авдеєнко, О. М. Пєсков, Т. М. Шевчук, у календарно-обрядових пісенних текстах – Т. О. Івахненка. Композиція і засоби стилістичної організації народних ліричних пісень були об'єктом наукових студій Т. М. Акимової, Є. Б. Артеменко, Л. А. Астаф'євої, Н. О. Данилюк, О. І. Дея, С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрьоміної, Н. П. Колпакової, О. В. Панчук, В. М. Сидельникова, О. Т. Хроленка та ін.

Про потребу вивчення поетики українських народних дум писав М. Т. Рильський, звертаючи увагу на особливості мовної структури цього фольклорного жанру. Нині лінгвістика не може обмежуватися власне структурно-рівневим аналізом мови фольклорних творів, тобто описом лексико-фразеологічних, морфологічних, словотвірних, синтаксичних одиниць, що функціонують у текстах дум. Дослідники етнічних мовних картин світу зосереджують увагу на стереотипізованих мовних знаках. Так, Є. Бартмінський наголошує на структурно-мовній ідентифікації стереотипів, оскільки все, що усталилося в мові, усталилося і в суспільній свідомості в її історично окресленому часі" [729, с381].

У сучасному українському мовознавстві немає монографічних праць, присвячених комплексному аналізу думового епосу як специфічної текстової структури, як одного з характерних мовних кодів фольклорної культури, визначальними ознаками якої є відтворювально-імпровізаційна природа,

традиційна образність, епічний словолад.

Цим зумовлена **актуальність** реферованого **дослідження**, в якому поєднано логіко-граматичний, когнітивний, психолінгвальний підходи до визначення стильової домінанти думового епосу.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Актуальні проблеми філології» (02БФ044-01). Тему затверджено на засіданні вченої ради Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 10 від 29 червня 2006 р.).

Мета дисертації – вивчити структуру, семантику та стилістичні функції текстово-образних одиниць думового епосу в контексті фольклорної текстології.

Досягнення зазначеної мети передбачає розв'язання таких **завдань:**

- висвітлити історію дослідження мови народних дум у філологічній науці;
- з'ясувати природу універсальності системних одиниць фольклорного, зокрема думового, тексту;
- обґрунтувати поняття текстово-образної універсалії;
- схарактеризувати диференційні ознаки мікро- і макроструктур текстово-образних універсалій;
- виявити лексико-граматичну сполучуваність компонентів текстово-образних універсалій;
- здійснити структурно-граматичний, лексико-семантичний аналіз текстово-образних універсалій;
- встановити ієрархію текстово-образних універсалій у системі думового епосу;
- обґрунтувати комунікативно-дискурсивну природу текстово-образних універсалій;

- з’ясувати роль текстово-образних універсалій у репрезентації часопросторового та антропонімного континууму в думовому епосі;
- окреслити стилістичну роль текстово-образних універсалій як репрезентантів епічного ладу дум.

Об’єкт дослідження – мова українських народних дум.

Предмет аналізу – структурно-семантична організація та функціонально-стилістичний статус текстово-образних універсалій українських народних дум.

Джерельну базу становлять понад 500 текстів українських народних дум (базових і варіантних), зафіксованих у таких джерелах: Українські народні думи. – К. : Державне видавництво України, 1927. – Т. 1 : Тексти №№ 1 – 13. – 176 с. (далі Г 1927); Українські народні думи та історичні пісні : [упоряд. : П. Д. Павлій, М. С. Родіна, М. П. Стельмах; вст. ст., прим. П. Д. Павлія / за ред. М. Т. Рильського та К. Г. Гуслистого]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955. – 660 с. (далі УНДІП 1955); Думи : [упоряд., підг. текстів, вст. слово та прим. М. П. Стельмаха]. – К. : Держвидав худ. л-ри, 1959. – 186 с. (далі Д 1959); Думи : [упоряд. текстів, вст. ст., прим. та ком. Г. А. Нудьги]. – К. : Рад. письменник, 1969. – 356 с. (далі Д 1969); Украинские народные думы : [підг. текстів, вст. ст. Б. П. Кирдана]. – М. : Наука, 1972. – 560 с. (далі УНД 1972); Народні думи : [зб. / упоряд., пер., прим. С. Мишанича]. – К. : Дніпро, 1986. – 173с. (далі НД 1980); Українські народні думи та історичні пісні : [зб. / упоряд. та прим. О. М. Таланчук; пер. Б. П. Кирдана]. – [2-ге вид., доповн.]. – К. : Веселка, 1990. – 239 с. (далі УНДІП 1990); Українські народні думи : в 5 т. / [упоряд. : Дмитренко М. К., Грица С. Й., Довженок Г. В., пер. Дмитренка М. К., Грици С. Й.; ст., ком., прим. Довженок Г. В., Ясенчук А. Ю., Шевчук Т. М., Шалак О. І., Пазяк Н. М., Кімакович І. І.; за заг. ред. Дмитренка М. К., Грици С. Й.; відп. ред. Скрипник Г. А.]. – К. : ІМФЕ НАН України, 2009. – Т. 1 : Думи раннього козацького періоду. –2009. – 856 с. (далі УНД 2009).

Методи дослідження. Для розв’язання поставлених завдань використано такі методи і прийоми аналізу: *описовий метод*, який застосовано для аналізу способів, засобів, принципів виокремлення фольклорних формул, стильово

домінантних повторюваних мовних одиниць, їх інвентаризації та інтерпретації; *метод текстового аналізу* – для ідентифікації текстово-образних універсалій; *метод регулятивного структурування* – для встановлення в тексті регулярно повторюваних структур як репрезентантів текстово-образних універсалій; *метод лексико-синтаксичної сполучуваності* – для виявлення закономірностей поєднання компонентів текстово-образних універсалій; *метод ступеньованої диференціації об'єкта дослідження* – для диференціації мікро- і макроструктур текстово-образних універсалій; *прийоми лінгвостилістичного аналізу* – для з'ясування стилістичних функцій текстово-образних універсалій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві досліджено мову українських народних дум в аспекті фольклорної текстології:

- обґрунтовано явище універсалізації різнорівневих (лексичних, синтаксичних) мовних одиниць як засобів фольклорного текстотворення;
- введено в науковий обіг поняття текстово-образної універсалії, подано його дефініцію в зіставленні з поняттям формули;
- досліджено функції текстово-образних універсалій як складників часопросторового та антропонімного континууму думового епосу;
- здійснено комплексний аналіз логіко-граматичної структури та стилістичних функцій текстово-образних універсалій;
- визначено роль текстово-образних універсалій у формуванні епічного ладу думових текстів.

Теоретичне значення дослідження полягає в поглибленні теорії уснопоетичної мовної творчості, в обґрунтуванні поняття текстово-образної універсалії як структурної одиниці фольклорного тексту, пов'язаної з відтворювально-імпровізаційною природою дум. Дослідження розкриває сутність синтаксичних зв'язків та відношень, що детермінують універсальність логіко-граматичних структур та їх стилістичну диференціацію в народнопоетичних текстах. Основні положення дисертації ґрунтуються на багатовимірності тексту, філологічної герменевтики, доповнюють

термінологічний апарат стилістики, лінгвофольклористики, зокрема фольклорної текстології. Результати дослідження формують нові знання про структурно-семантичні та функціонально-стилістичні параметри текстово-образних універсалій як ознак категорії епічності, реалізованої в мові українських народних дум, як фольклорного коду, що формує епічну стильову культуру національної мови в єдності граматики, поетики і ритму.

Запропонована методика дослідження текстово-образних універсалій видається перспективною для подальших лінгвостилістичних та фольклористичних студій.

Дисертаційна праця утверджує комплексний підхід до вивчення мови фольклорних пам'яток, який забезпечує ґрунтовність висновків про наявність епічної традиції, канону в мовотворенні фольклорних текстів.

Практичну цінність одержаних результатів визначає можливість їх застосування у викладанні курсів лінгвофольклористики, стилістики, історії української мови, діалектології, загального та порівняльно-історичного мовознавства й літературознавства, лінгвістичного та лінгвостилістичного аналізу тексту, етнолінгвістики, етнографії, лінгвокультурології, україно- та народознавства. Опрацьований і систематизований у дослідженні матеріал, основні положення дисертації та висновки можуть бути використані при написанні підручників та посібників для вищих навчальних закладів і загальноосвітніх шкіл, у навчально-дослідній роботі студентів-філологів.

Апробація результатів дисертації. Положення і висновки дисертації обговорено на звітних наукових конференціях викладачів, на засіданнях кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2003, 2004, 2005 рр.) і кафедри української мови Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010 рр.); на міжнародних наукових та науково-практичних конференціях (Суми, 1998, 2002, 2004, 2005, 2006, 2009, 2010 рр.; Львів, 1999, 2004 рр.; Ужгород, 2001, 2004 рр.; Тернопіль, 2001, 2003, 2005 рр.; Ніжин, 2001, 2003 рр.; Київ, 2002, 2003, 2005,

2006, 2007, 2010 рр.; Рівне, 2002, 2005 рр.; Луцьк, 2002, 2010 рр.; Івано-Франківськ, 2002, 2003 рр.; Дніпропетровськ, 2002 р.; Харків, 2004 р.; Путивль, 2005 р.; Бердянськ, 2005, 2010 рр.; Горлівка, 2005 р.; Кам'янець-Подільський, 2005 р.; Черкаси, 2005 р.; Оломоуц, 2006, 2008 рр.; Глухів, 2008, 2009, 2010 рр.; Мінськ, 2010 р.), а також на засіданні відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України (протокол № 10 від 13 жовтня 2010 р.).

Публікації. Проблематику, теоретичні й практичні результати виконаної роботи викладено в монографії «Текстово-образні універсалії думового епосу: структура, семантика, функції» (2008), у словнику «Мова думового епосу: Словник епітетів, складних слів, тавтологічних і плеонастичних структур, географічних найменувань і релігійних понять» (2008), 54 статтях (із них 22 – у виданнях, затверджених ВАКом України як фахових).

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури (738 позицій) та переліку умовних скорочень. Загальний обсяг дисертації – 485сторінок, основний текст – 425 сторінок.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕКСТОВО-ОБРАЗНИХ УНІВЕРСАЛІЙ ДУМОВОГО ЕПОСУ

1.1. З історії вивчення мови українських народних дум

Дослідники усної народної творчості, зокрема українських народних дум, завжди наголошують на тому, що жанр думи притаманний лише українській фольклорній традиції [643, с.V], що «українська народнопісенна епіка, що сягає своїм корінням в епічну традицію Київської Русі і в окремих відгалуженнях невичерпана й досі, становить неабиякий інтерес не тільки як об'єкт прекрасного, а й як втілення інтелектуальної філософської концепції творення багатьох поколінь» [206, с.3]. Незаперечним є значення мови історичних дум для розвитку художнього стилю української літературної мови.

Зацікавлення думами можна пояснити «не лише тому, що [вони] залишили глибокий слід у пізнішій усній творчості, а й тому, що протягом усіх наступних століть були невичерпним джерелом літературної творчості таких письменників, як І. Котляревський, М. Гоголь, М. Старицький, а особливо Т. Шевченко» [442, с.190].

Думу визначають як «жанр (вид) суто українського речитативного стилю народного героїчного ліро-епосу, який виконували мандрівні співці – музики: кобзарі, бандуристи, лірники в Центральній і Лівобережній Україні». [420, с.218.]. Українські народні думи – це усні поетичні твори епічного характеру, в яких відображені визначальні сторінки історичного життя народу, його боротьба з ворогами, «оспівані найхарактерніші історичні події і особи, а часто і невідомі герої, але всі вони зберігають головні риси епохи» [442, с.190].

Час виникнення цього жанру (XV ст.) збігається з активізацією національного самоусвідомлення українців. В основі дум – історичні реалії

XV–XVII ст.: страждання українських полонених в татарсько-турецькій неволі; героїзація перемог українських козаків – лицарів. Тексти дум зберігають пам'ять про історичні події, найзагальнішу інформацію про часовий і просторовий континуум цих подій, конкретних їхніх учасників, про побутові й соціальні умови українців (думи на соціально-побутові теми). Крім фактульного зрізу, мова народних дум відбиває емоційно-почуттєвий зміст висловленого, пор.: «Думи не лише демонструють народне бачення історичних подій, але й утілюють моральні принципи та ідеали, які впродовж століть підтримували ідею національної незалежності та особистої гідності» [444, с. 2].

Українські думи стали предметом всебічного вивчення у першій чверті XIX ст. Ці ліро-епічні історико-побутові твори, що виконувалися речитативом у супроводі кобзи, бандури або ліри, привернули до себе увагу відомих учених.

Термін «дума» на означення стильової відмінності великих епічних полотен від пісні ввів в українську фольклористику М.О. Максимович у збірнику «Малороссийские песни» (М., 1827). У передмові до наступного збірника – «Украинские народные песни» (М., 1834) – учений докладно розтлумачив його суть: «Думи – це співи, що виключно належать бандуристам. Від пісень вони відрізняються характером більш оповідним, вільним розміром, що полягає у невизначеній кількості тонічних стоп, хоча іноді (за ліричним характером української поезії) вони уподібнюються до пісні: тоді й набувають сталого пісенного розміру, їх вірші майже завжди римовані. Зміст у більшій частині історичний» [433, с.2].

До XIX ст. термін «дума» не мав однозначного визначення. Характеризуючи стан розвитку думознавства, дослідник українського епосу М.К. Дмитренко констатує: «У наукових джерелах XIX- початку XXI ст. погляд на думу як жанр, відтак її тлумачення, виявився по-різному: романтичне захоплення, аматорство, науковий підхід» [УНД 2009, с.15]. На позначення дум у їх сучасному розумінні вживали терміни «козацький епос», «козацькі пісні» [358, с.30], «козацькі псальми» [Грица 1979], також їх «називали «поважними, святими піснями» [197, с.32].

Проаналізувавши дефініції жанру, М.К. Дмитренко зауважує, що термін «дума» потребує уточнень, доповнень, і пропонує таке розгорнуте формулювання: «Українські народні думи – це епічні монументальні словесно-музичні твори героїчного, соціально-побутового характеру, що відображають модус художнього мислення козацької доби, бароко та кульмінаційний етап формування національної самосвідомості етносу, ідеї державності; мають астрофічну будову, вільний віршовий розмір (від шести до сімнадцяти і більше складів у рядку, рядки об'єднані в уступи), переважно паралельне дієслівне римування. Думи, як правило, виконують експресивним імпровізованим у межах традиції соло-речитативом (мелодекламацією) – під супровід гри на кобзі або бандурі, рідше - лірі» [УНД 2009, с.15].

Думи досліджували фольклористи, літературознавці, лінгвісти. Вивчення думових текстів у історичному та культурологічному аспектах засвідчує багатовимірність цього фольклорного жанру, пор.: «Думи належать до такого специфічного роду творчості, в якому сконцентрувалися ознаки всіх компонентів: поетики, музичного вислову та форми виконання» [206, с.197].

Українські фольклористи XIX і початку XX ст. зібрали значний фактичний матеріал для здійснення наукового опису дум. Важливим джерелом для наукового анлізу стали публікації дум у збірниках: «Опыт собрания старинных малороссийских народных песней» М. О. Цертелєва (1827), «Украинские народные песни» (Ч.I, 1834), «Сборник украинских песен» (Ч.I, 1849) М. О. Максимовича, «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» П. І. Лукашевича (1836), «Народные южно-русские песни» А. Метлинського (1854), «Записки о Южной Руси» П. О. Куліша (т.1, 1856; т.2, 1857), записи текстів із нотним матеріалом у розвідках М. І. Лисенка «Характеристика музыкальных особенностей украинских дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем» (1874), «Дума про Хмельницького та Барабаша» (1888), Ф. М. Колесси «Мелодії українських народних дум» (1910–1913).

У наступні роки робота над виданнями дум тривала. З-поміж

найголовніших назвемо такі праці: «Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти 1–13 і вступ К. М. Грушевської» (1927), «Українські народні думи. Тексти № 14–33» К. М. Грушевської (1931), «Думи та історичні пісні» – упорядкування М. М. Плісецького, за ред. О. І. Білецького (1941), «Козацькі думи XVI ст.» (1944), «Українські думи та історичні пісні» (1944), «Українські думи та історичні пісні» за ред. М. Т. Рильського та К. Г. Гуслистого. (1955), «Думи» (1959), «Думи» (1969), «Думи та пісні про Б.Хмельницького» (1970), «Украинские народные думы» (1972), «Думи» (1974), «Думи: Історико-героїчний цикл» (1982), «Героїчний епос українського народу: Хрестоматія» (1993) та ін., «Українські народні думи. Т. 1. Думи раннього козацького періоду» (2009). Останнє видання орієнтовано на відтворення автентичної вимови виконавців дум. На це вказано у передмові: «Фіксації дум засвідчили не тільки особливості мовлення виконавців дум, але й рівень обізнаності записувачів з українською мовою, оскільки уніфікованої правописної системи не існувало. Тому в записах епічного матеріалу відображено застосування тогочасного російського правопису» [УНД 2009, с.4]. Упорядники вдаються до наведення окремих спостережень попередніх інтерпретаторів, до текстологічних зауваг, необхідних пояснень тощо.

Літературознавчий аналіз думового епосу репрезентують праці М.С. Возняка «Дума про козака-нетягу в записі кінця XVII ст.» (1928), «Із збірника Кондрацького кінця XVII ст.» (1927), «Історична пісня й козацький епос» (1924), К. Г. Гуслистого «До питання про історичні умови виникнення українських дум» (1958), М. В. Калиниченка «Трагічне в народних думах та історичних піснях» (1976), А. Кінька «Про розвиток реалізму в українському героїчному епосі» (1958), Б. П. Кирдана «Украинские народные думы» (XV – нач. XVII ст.) (1962), «Украинский народный эпос» (1965), дослідженнями О. Д. Королевича «Українські народні думи та історичні пісні» (1959), С.В. Мишанича «Один із підрозділів українських народних дум XVI – XVII» (1992), «Принципи наукового видання повного зібрання українських народних дум» (1989), «Порівняльне вивчення епосу українського та південно-

слов'янських народів» (1974), «Текстологія видань українських народних дум» (1990), М. Нагорного «Перші зразки радянських дум і пісень та завдання створення радянського епосу» (1939), «Пісні і думи українського народу про боротьбу з польським панством в кінці XVI і І третині XVII ст.» (1938), Г.А. Нудьги «Дума в писаних джерелах XVI–XVIII ст.» (1970), «Дума в писаних джерелах XVI–XVПІ століть» (1985), «Ідея свободи в українському поетичному епосі» (1978), «Український поетичний епос: думи» (1971), «Українські думи в англійських перекладах та критиці» (1966), «Українські думи у Франції» (1965), «Українські думи в німецьких перекладах та критиці» (1964), П. Д. Павлія «Українські народні думи: дослідження з історії українського народного героїчного епосу» (1955), «До питання про походження дум» (1940), М. М. Плісецького «Питання розвитку епосу в умовах виникнення державності» (1959), «Ілля Муромець билин і Ганжа Андибер дум» (1961), «Український героїчний епос» (1959), «Генезис та ідейність думи про Самійла Кішку» (1960), «Дума про похід запорожців на Кавказ» (1958), «Згадка про калмиків в українській народній думі» (1963), «Про історичну основу українського народного епосу (на матеріалі маловивчених дум про Богдана Хмельницького)» (1979), «Про походження думи «Івась Коновченко» (1961), М. В. Костенка «О стихе украинских дум и его связи с былинным стихом» (1985) та Б. І. Бучка «Ритміка українських народних дум і літературний вірш» (1981).

Про значення походження народних дум для розвитку української літературної мови і художньої літератури наголошував С. О. Єфремов, який «науково довів <…> органічну близькість народнопоетичного й книжного художнього мислення, яке досі залишається маловивченим фактом, хоч і загальновизнаним <…> « [436, с.11]. Дослідник уважав, що думи, «безперечно, повиходили з кругів письменних, до народу близьких – од школярства, дяків-пиворізів, інтелігентного козацтва, – але так поцілили, сказати б, у саму душу народню, що втратили всі свої індивідуальні риси, обшліхтувавшись на найкращі, може, зразки, народної творчості» [274, с.303]. Отже, за С.О.

Єфремовим, зародилися думи «на культурному ґрунті. Творцями їх були ті інтелігентні люди, що стояли близько до подій, але через те, що події зачіпали інтереси широких кіл поспільства, думи ставали їхньою ідеологією, прищеплювалися в народі і тратили сліди свого індивідуального походження, набуваючи натомість рис колективної творчості.» [275, с.255].

Музикознавець, фольклорист Ф. М. Колесса присвятив думам кілька різнобічних розвідок. У його дослідженнях, окрім музикознавчих студій, представлено фольклористичні, літературознавчі, лінгвістичні матеріали. Це такі праці, як «Мелодії українських народних дум» (1969), «Українські народні думи. Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів» (1920), «Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь» (1920), «Формули закінчення в українських народних думах у зв'язку з питаннями наверствування дум» (1935). Природу народних дум Ф. М. Колесса пов’язував з голосіннями. Визначальними щодо цього твердження можуть бути, на думку автора, «досліди над поетичним стилем дум» [358, с.31]. «Важна роль, яку відіграють у думах традиційні схеми оповідання та епічні повторення й формули, засвідчують понад усякий сумнів про усну техніку їх складання й передачі», – зазначає Ф. М. Колесса, а типові закінчення дум «можна вважати їх найдавнішими частинами», що дають цінні вказівки щодо наверстування й групування дум [358, с.33]. Не погоджується Ф. М. Колесса з поглядами П. Г. Житецького на залежність дум від віршової літератури XVII–XVIII ст.: «... думи не є на половину народними, а на половину книжними складаннями». Вбачаючи в голосіннях першоджерела козацького епосу, Ф. М. Колесса проводить думку, що від тону і мелодії голосінь думи перейняли готовий, уже давніше вироблений рецитаційний стиль, збагатившись новими мотивами, які приносило бурхливе козацьке життя [358, с.39]. При цьому дослідник наголошує, що найдавнішими треба визнати невільницькі плачі та думи про утечу з турецької неволі: вони могли творитися вже в першій половині XVI ст.: «Невільницькі плачі й думи про турецьку неволю створені під впливом піднесеного настрою, що подібні до поетичних голосінь у формі й тоні, та, мабуть,

навіть складені під мелодії похоронних голосінь» [358, с.62]. Ці думи «обрисовують переважно сумні й страшні картини неволі, кривавої помсти, утечі серед грізних небезпек, лицарської смерті, – вони овіяні смутком і грозою дикого поля та пронизані глибоким ліризмом; рідко стрічаються в них проблиски радості, а й ясніші картини...» [358, с.65].

У думах про Хмельниччину, навпаки, «проглядає скрізь самовпевненість та бадьорий настрій побідника, і це виявляється гумором та злобною насмішкою, що виключає або бодай значно обмежує лірично-елегійний елемент», і вже не помічається такого тісного зв'язку «між думами про Хмельниччину й народними піснями та голосіннями» [358, с.65]. Пізнішими, на думку Ф. М. Колесси, треба вважати також думи з родинного життя.

Розвиваючи твердження Ф. М. Колесси, Наталія Кононенко обґрунтовує витоки дум з голосінь. Дослідниця, визнаючи близькість дум до релігійних творів, приходить до висновку, що думи – це «поминальні молитви» [373, с.30].

Значний доробок, присвячений дослідженню думового епосу, належить С.Й. Гриці. Монографія С.Й. Грици «Мелос української народної епіки» репрезентує мистецтвознавче дослідження мелосу народнопісенної епіки, зокрема й дум (поряд з баладами, історичними піснями, хроніками); епіку розглядає дослідниця в тісному зв'язку з історичними й територіальними умовами уснопоетичної творчості, виконавською традицією кобзарів і лірників. Характеризуючи найважливіші ритмо-інтонаційні структури строфічної та астрофічної епіки з урахуванням її типологічних закономірностей, С. Й. Грица розробляє методику аналізу дум на ритмічному і мелодійному рівнях, наголошує на взаємодії в думах традиційних та імпровізаційних начал. Специфічною і визначальною рисою дослідження С. Й. Грици є те, що воно виступає «спробою аналізу і класифікації української пісенної епіки в основних її жанрових і тематичних різновидах, в **єдності слова і музики**» (виділення наше – Т.Б.) [206, с.3], адже «поняття «епос», що означає: слово, розповідь, пісня, – це та ділянка творчості, яка найбільшою мірою уособлює синкретизм первісного мистецтва, поєднання в ньому різних начал: слова, музики,

пантоміми» [206, с.4]. Розглядаючи астрофічну епіку, до якої належать думи, С. Й. Грица зосереджує увагу на таких питаннях, як термін «дума» та диференціація жанру в літературі; композиційна модель думи; принципи смислової тотожності в думах; мелодична модель; інтонаційно-ладова структура дум; традиція та імпровізація в думах.

Синкретичний характер мають публікації С. Й. Грици у періодиці, зокрема стаття «Українські думи в міжетнічному діалозі» [1995: 68-81]. Дослідниця відстоює тезу про те, що думи виникли у XV–XVII ст. – тобто в такий період у житті українського народу, який є важливою віхою «його розвитку як народності і нації, активного діалогу з іншими етносами у драматичних і миролюбних ситуаціях – воєн і примирень». У жоден із попередніх періодів своєї історії Україна не знала таких активних контактів з іншими державами, як у названий, – з Польщею, Росією, Туреччиною, Кримським ханством, Австрією, Швецією, спорадично з Францією, Італією, Іспанією. Тому, зазаначає С. Й. Грица, «стан вивчення українського думового епосу міг би бути індикатором політичних справ українського народу, його сходжень і стагнацій в історичному розвитку» [207, с.69]. С. Й. Грица також звертає увагу на те, що «порівняльні дослідження дум майже поспіль зосередились на сюжетах, історичних реаліях. Поза увагою залишились глибинні мовні шари дум – структурний, лексико-фонічний» [207, с.74], за якими можна робити висновки про контакти з іншими народами.

В історичному ракурсі думи вивчала Катерина Грушевська. Дослідниця вважала, що за текстами цих творів можна зробити перевірку історичного змісту кобзарського епосу. [216, с.12]. К. М. Грушевська відстоює думку, що треба шукати історичні джерела (історичну підоснову), які лягли в основу дум – з одного боку; з другого – за самими думами можна робити певні висновки: тексти дум, події та факти, описані в них, є такими, що взяті із життя, дійсності. К. М. Грушевська займалася також збиранням, систематизацією та описом видань дум (див. «Переднє слово» до зб. «Українські народні думи. Том перший корпусу», 1927. – CV–CCXX). В історіографічному плані подано

розвідки Ірини Матяш «Українські народні думи у виданнях та дослідженнях» (1997, Число 38(54): 2-3; 1997, Число 40(56): 2-3), «Українські народні думи: дослідження, видання, виконавці» (2008).

Показовим є підхід до дослідження дум у антропологічному аспекті, «при якому, вважає Оксана Грабович, – система координат визначається специфікою культури, а не жанру, і думи розглядаються як витвори культури, як культурні явища» [197, с.30]. Отже, щоб одержати різнобічну, достовірно глибоку і переконливу інформацію про ці самобутні мистецькі витвори українського генія, треба, наголошує О. Грабович, вивчати їх, «лише поставивши думи в культурний контекст, від якого їх ізолювали фольклористи, літературознавці та історики» [197, с.31]. Говорячи про важливість значення думового епосу в культурі народу, О. Грабович підкреслює, що думи «забезпечують механізм збереження в культурі і передачі суспільних вартостей, норм і прийняття істин, що стосуються загальнолюдських норм і моралі. Сенс цього переказу, цих культурних або універсальних істин можна знайти не так на рівні подій, як глибше, на рівні міфічного мислення <...>, а також на рівні самого виконання» [197, с.32].

З-поміж праць, повністю чи частково присвячених проблемі м о в и та с т и л ю у к р а ї н с ь к и х н а р о д н и х д у м, на особливу увагу заслуговують дослідження П. Г. Житецького, Ф. М. Колесси, М. Т. Рильського, О. О. Назарука. Насамперед слід назвати працю П. Г. Житецького «Мысли о народных малорусских думах» (1893) (в укр. перекладі вийшла під назвою «Про українські народні думи») (1912), яка є першою науковою спробою вивчення мовних особливостей дум. Сам автор основним завданням своєї праці вважав «дослідження поетичної форми дум, висловлюючись точніше, дослідження походження цієї форми в зв’язку з побутовими і культурними умовами народного життя» [288, с.108]. (Важливо наголосити, що поняття поетичної форми П.Г. Житецький розумів досить широко, охоплюючи ним як віршовий розмір, будову строф, так і власне мовні засоби організації (граматичні форми, слова-символи та ін.)). Дослідник порушив таку

надзвичайно важливу проблему, як походження дум. У результаті спостережень він дійшов висновку, що цей жанр українського фольклору виник під впливом писемності, шкільної літератури. Тому в думах засвідчено самобутні, оригінальні форми поетичної творчості, народні за світоглядом та мовою, і водночас книжні за особливим складом думки і способами її вираження, пор.: «У мові та поетичному стилі дум виразно виступає книжний лад мови, який свідчить, що літературна діяльність українських письменників не минула без сліду для народної свідомості» [288, с.2].

Звертаючи увагу на взаємозалежність віршової форми і змісту дум, П. Г. Житецький доводить, що «віршова форма думи є в повній відповідності з її внутрішньою будовою, яка виражається самою її назвою» [288, с.7], адже «у думі передається *продумане* оповідання про подію, і тому поетична мова думи потребує такого вірша, який би безумовно належав думці, який би відгукувався на всі найменші вимоги» [288, с.7]. Дослідник аналізує мовну структуру думових текстів на лексичному рівні: хоч і побіжно, проте акцентує увагу на ролі синонімів, розглядає зооніми, які є складниками національного світогляду і в думах виступають актуалізаторами ідейно-змістового та художньо-образного змісту; аналізує також архаїзми, хоч і не дає їм чіткого визначення, звертає увагу на функціонування церковнослов'янізмів.

Суттєві і змістовні висновки зробив П.Г. Житецький щодо синтаксичної організації дум, наголосивши, що в цих народних творах домінують форми складених дієслівних присудків з дієсловами *мати, могти, бути*; до стильових ознак дум належать синтаксичні конструкції з однорідними присудками, переважають у думах складносурядні речення. Характерне для мови цього фольклорного жанру інверсійне розміщення підрядної частини складних речень. Дослідник зосереджує увагу на ролі періодів, а також особливостях звертань у мовно-стильовій організацій дум. Названі ознаки синтаксичної організації думового вірша пов`язує дослідник з тональністю фольклорного висловлення.

«Мысли о народных малорусских думах» – не єдина праця, де

П.Г. Житецький торкався проблем, пов’язаних з думовим епосом. Міркування про мову і стиль дум знаходимо в праці «О поэтическом стиле й литературной форме «Слова о полку Игореве», в якій П. Г. Житецький аналізує стиль «Слова», і, посилаючись на розвідки М. О. Максимовича та Ф. І. Буслаєва, пише про зв'язок «Слова» з українською народною поезією [290, с.276-277].

Про мовностильові особливості українських дум та історичних пісень, про їх незаперечні риси спорідненості з билинами йдеться у праці М.Т.Рильського «Героїчний епос українського народу» (окремим виданням побачила світ у 1955). [544, с.134].

Так само автор звертає увагу на ознаки спорідненості українського епосу з епосом болгарським та сербським: «Стилістичні особливості сербських епічних пісень <…> мають чимало спільного і з билинами, і з думами» [544, с.16]. Саме порівняльно-зіставний аналіз дає змогу авторові виявити специфічні риси, відмінності історичних пісень та дум.

Мовну специфіку дум дослідник бачив у їх лексико-семантичній, синтаксичній організації. Зокрема, М. Т. Рильський відзначав, що «слід би звернути увагу і на рису думової поетики, досі належно не вивчену» [544, с.141], тобто на поетичні тропи, фігури як засоби оригінальної мовотворчості. Саме М.Т. Рильський помітив, що «цікавою особливістю дум є й **граматичні** неправильності» (форми *находжали, дава€, розношали* та ін.) [544, с.142].; авторові належать спостереження, що в думах функціонують «складні, подібні до гомерівських, прикметники та іменники» [544, с.142].

З-поміж лінгвістичних досліджень на особливу увагу заслуговує праця О.О.Назарука «Мовні особливості українських народних дум» (1968). У ній поєднано літературознавчий аналіз із лінгвістичним. Особливу увагу приділяє автор темі виникнення дум, а також характеристиці мовної практики кобзарів-бандуристів на тлі загального розвитку української мови 15–17 ст. У розділі «Поетична мова дум» здійснено аналіз книжної, церковнослов’янської і народної лексики; запозичень, тропів (епітетів, гіпербол) та ін., фразеології дум, поетичного синтаксису (порівнянь, означень, звертань) та ін. Проте на сьогодні

праця О. О. Назарука потребує доповнень з урахуванням нових підходів до аналізу тексту, нових теоретичних узагальнень.

Заслуговують на увагу розвідки Л. К. Рак, присвячені дослідженню лексико-семантичної системи дум, зокрема топонімічних, синонімічних одиниць, мовних засобів гіперболізації, в яких дослідниця простежує спільні риси билин, дум та історичних пісень, робить висновок про те, що ці твори «складені на основі живої народної розмовної мови» [539, с. 33]. Цей висновок підтверджується також описом лексико-морфологічних особливостей дум, виявленням специфічних саме для творів цього жанру прислівників, прийменників, сполучників, часток, вигуків. Це дає підстави Л. К. Рак наголосити, що мова дум «відрізнялася від тогочасної книжної і від мови інших народних пісень не тільки добором лексики, а й формою слів і словосполучень. В основі дум лежить народна мова...» [538, с.17].

Отже, Л. К. Рак, як і Ф. М. Колесса, визначає мову дум як таку, в основі якої – народна мова, на відміну від П. Г. Житецького, який стверджував, що «мова дум являє дивне пристосування книжних стихій мови до народних» [291, с.103].

У публікації Г. І. Халимоненка «Лексика дум та історичних пісень (коментар тюрколога)» [672, с.21] зібрано й описано, критично проаналізовано із залученням різноманітних лексикографічних джерел тюркські (турецькі, кримсько-татарські, ногайські) слова в народних думах, зокрема зафіксовані в текстах дум екзотизми. Автор запропонував докладні етимологічні коментарі з екскурсом в історію тієї мови, з якої походить слово, застосував порівняльну характеристику й тлумачення відповідних лексичних одиниць у слов'янських мовах, звернув увагу на форми слів тощо.

Праця Т. М. Воробйової «Про способи словотворення в мові українських народних дум та історичних пісень» присвячена аналізові афіксального словотвору з усіма його різновидами, характерними для зазначених творів. Дослідниця дійшла висновку, що словотворення в українському поетичному епосі в усьому найістотнішому збігається зі словотворчою системою

української мови: «Спостереження над словотворчими типами і засобами в мові народних дум та історичних пісень дають підставу говорити про стрункy систему їх словотворчої будови, яка майже в усьому збігається із словотворенням загальнонародної української мови, хоча й не позбавлена своєрідності» [164, с.128].

Отже, українські народні думи привертали увагу дослідників своєю лексикою, специфікою деяких словоформ, особливістю використання словотвірних засобів.

Вивчення текстів народних дум з погляду виявлення закономірностей побудови різнорівневих стилетворчих структур становить актуальну проблему лінгвістики. Формування, збереження, відтворення в процесі імпровізації текстово-образних структур пов’язане з особливістю фольклорної комунікації, в якій визначальну роль відіграє явище типізації.

Комунікація успішно здійснюється насамперед завдяки тому, що у мовця і адресата «є не тільки фонд загальних знань і уявлень про деякий фрагмент дійсності, про який повідомляється, але і загальний фонд висловлювань, якими користується мовець і який має бути зрозумілим адресатові (слухачеві) <…> основна ж тенденція мовлення полягає в типізації мовних явищ для відображення тих чи тих фрагментів дійсності, для здійснення тих чи тих функцій, для формувань стилів [695, с.192-193].

Процес типізації Г.Я.Солганик уважає характерним явищем, притаманним окремому стильовому різновиду [695, с.206-207]. Типізація мовного стилю засвідчує наявність в окремій стильовій сфері специфічних мовних зворотів і сполучень, які становлять її сутність, специфіку, ту основу, те відоме, яке забезпечує можливість варіювання, комбінування мовних зворотів і безмежно різноманітних сполучень слів, які визначають невичерпні потенції мовотворення [695, с.207].

Типізація мовної форми висловлювання безпосередньо пов’язана з формуванням типових стилістичних засобів, типової архітектоніки тексту думи, з типізацією образів (у думах, наприклад, це образи лицаря-захисника рідної

землі, невільника тощо).

В основі виникнення численних варіантів дум лежить процес типізації мови аналізованих текстів, який передбачає універсалізацію фольклорного мовотворення.

1.2. Текстово-образні універсалії і формули: спільне і відмінне

Дослідники фольклору одностайні в тому, що фольклорний текст характеризується наскрізною формульністю. Так, на думку А. Лорда, коли вибрати окремий пісенний уривок і порівняти його з іншими текстами того самого й інших співців, то виявиться, що майже всі (коли не всі) рядки або піврядки вибраного уривка є формулами. За М.Перрі й А. Лордом, перехідним елементом від слова (яке вже саме по собі О. О. Потебня вважав поетичним твором) до фольклорного тексту виступають формули (сталі вирази, кліше). Саме формули більшого або меншого обсягу (поряд із ритмом, римами, паралелізмом та ін.) є опорою для запам’ятовування (за наявності варіювання) великих усних творів – усність полягає саме в тому, що твір «складається» у процесі усного виконання, – зазначив А. Лорд, а нові формули виникають шляхом підставляння (заміни, додавання) нових слів до вже відомих (усталених) конструкцій. Показовий той факт, що формування, розвиток і остаточне становлення теорії мовно-фольклорних формул М.Перрі й А. Лорда здійснилося значною мірою завдяки ретельному вивченню названими дослідниками багатого епічного матеріалу південнослов’янських народів, у якому виявилися збереженими ще праслов’янські традиції словесного мистецтва [307, с.129].

Про формульність як основу фольклорної традиції писали Ф.І. Буслаєв, О.О. Потебня, Ф. Міклошич, О.М. Веселовський, П.Д. Ухов, Г.І. Мальцев, І.О. Оссовецький, М.І. Кравцов, Ф.М. Селіванов, О.Т. Хроленко, С.Я. Єрмоленко та ін.

Однак треба зауважити: термін *формула* у фольклористиці багатозначний: лінгвісти і літературознавці почасти по-різному його розуміють.

Дослідники неодноразово наголошували на відсутності однозначності та усталеності в тлумаченні цього терміна. Так, П. Д. Ухов констатував: «Поряд з терміном *типові місця* уживаються й такі: *загальні місця, епічні формули, традиційні місця, традиційні формули, loci communes, рухливі місця* та ін.» [656, с.15]. Формулою вважають структурні частини тексту фольклорного твору: найменування реалії, дії, описи ситуацій, словесний образ [438, с.21]. У значенні *епічна формула* інколи використовують терміни *поетична формула, постійний епітет, стійкий словесний комплекс, поетичне кліше*.

Поняття формули як стилістичного стереотипу (кліше) закріплює і узагальнює різні складники поетичного зображення, опису події. У фольклористиці формула здебільшого розглядалася як обов'язковий елемент «поетики тотожності», характерної для фольклору, і одночасно як спосіб вираження різних сторін світогляду середовища, яке творить і використовує епос [536, с.150].

Формулу розуміють у широкому і вузькому значенні. Так, вузьке розуміння епічної формули подане в дослідженнях Р. Джонса [733, с.91], який вважає, що епічна формула – це сполучення на зразок *в чисте поле, на сиру землю, на праву ногу*. Широке тлумачення формули представлене у М. Перрі [Parry 1930], А. Лорда [Lord 1968]. М. Перрі визначає епічну формулу як «групу слів, яка регулярно використовується в тих самих метричних умовах для вираження встановленої суттєвої ідеї» [735, с.73-147]. Приєднуючись до цього визначення і коментуючи його, А.Лорд підкреслював, що не варто ототожнювати формули із стереотипними повторами (мовиться про групу слів, «які можуть змінювати свій смисл в різних контекстах і у різних оповідачів») [735, с.30].

Поняття «формула» (стосовно обрядової пісні) Т. О. Івахненка окреслює так: «Під формулою обрядової пісні ми розуміємо наявність у тексті загальних місць (loci communes) – стійких повторів компонентів словесного матеріалу (опорних тем, образних стереотипів, постійних епітетів й інших тропів), які у композиційному плані схематично підкреслюють предикативну природу формульності <.. .>« [310, с.4].

Існування у фольклорному тексті формул-ситуацій (загальних місць, епічних місць, формул-тропів, формул-заспівів, формул-зачинів, формул-кінцівок, які конструюються із більш дрібних формульних одиниць – формул-мікроситуацій, формул-віршів, формул-фразеологізмів тощо) визначає З. М. Петеньова: «у формульності відображається традиційність як основна, визначальна властивість мови фольклору, що вирізняє його з-поміж інших систем мовної структури. Фольклорні тексти становлять фольклорну мікросистему, утворену із формульних одиниць різної довжини і ступеня ускладнення: двослівні епічні формули об'єднуються у складніші формульні одиниці і т.д. Складні епічні формули можуть становити вірш, троп, звертання, стійкий словесний комплекс, мікроситуацію.» [497, с.15, 17].

Питання формульності розглядає Ю. М. Лотман. Він зараховує фольклор до художніх явищ, структури яких наперед задані, тобто передбачають наявність якихось сталих, повторюваних, шаблонних компонентів різного ступеня складності, що поєднуються на основі певних правил, пор.: «Правила відбору лексики, правила побудови метафор, ритуалістика оповіді, суворо визначені і наперед відомі слухачеві можливості сюжетних поєднань, loci communi – цілі шматки застиглого тексту – утворюють цілком своєрідну художню систему. Причому, що особливо важливо, слухач озброєний не тільки набором можливостей, але і парно протиставленим йому набором неможливостей для кожного рівня художньої конструкції» [432, с.350].

На формульність як універсальну ознаку уснопоетичної мови звертає увагу М.О. Кумахов: «Характерними ознаками уснопоетичної традиції виступають не тільки її давність і стійкість, але і сукупність властивих їй стереотипних і типових формул, які належать до найбільш *універсальних* властивостей поетичної мови усної поезії» [400, с.59] (виділення наше. –Т.Б.).

Застосовувані для характеристики мови фольклору поняття *формула, стереотип, трафарет, кліше* тощо є синонімічними, такими, що можуть бути означені (об'єднані) поняттям *універсалія* (стосовно текстів певного жанру – *текстово-образна універсалія*).

Сучасні дослідники, послуговуючись запропонованими поняттями мовних універсалій стосовно до різних мовних, мовностильових явищ, пропонують розрізняти їхні типи. Так, на позначення типових одиниць, характерних для художніх текстів (в тому числі і фольклорних) засвідчено використання термінів *народнопісенні універсалії* (С. Я. Єрмоленко) [268, с.151] – про використання в авторській поезії прийому метафоричного зіставлення явора, дуба з людиною; *поетичні універсалії* (С. Я. Єрмоленко) [269, с.12 – 13] – про існування в світовій поезії, в загальнолюдському мисленні в його поетичних вимірах образів, характерних для різних культур з відмінним їх потрактуванням (дослідниця розглядає семантику поетичної універсалії *крила*); водночас С. Я. Єрмоленко активно послуговується термінами *універсальна формула* [268, с.147], *традиційна формула* [268, с.146], *формула-символ* [268, с.30], *фольклорна формула* [268, с.21, 65], *пісенна формула* [269, с.127], *поетична формула* [269, с.127], *усталена формула* [269, с.127], а також *психологічна константа* [268, с.30] на позначення усталених формул, символів у мові фольклору, усталених реалій матеріального і духовного життя, що формують своєрідне просторове і часове поле народнопісенного твору.

Ідею універсальності мовно-стильової специфіки фольклорних творів поділяє Л. А. Астаф'єва (1993). Так, досліджуючи сюжет і стиль билин, дослідниця ставить за мету «встановлення стійких смислових і художніх універсалій, характерних для різних сюжетних типів билин …» [31, с.3].

Закономірними є два підходи до розуміння поняття мовної універсалії: структурно-типологічний і комунікативний, або системно-діяльнісний. Якщо перший – фактологічний, описовий за своєю сутністю, стосується рівня мовних систем, то другий – динамічний, діяльнісний, функціонально-комунікативний: він стосується рівня реалізації різних мовних систем. Н. С. Болотнова запропонувала виокремлення комунікативних універсалій, які «інтерпретуються як динамічні структури, що мають діяльнісну основу, орієнтовані на міжособистісне спілкування у межах однієї або кількох сфер комунікації з урахуванням не тільки лінгвістичних, але і соціально-

психологічних, когнітивних та інших факторів. У цьому разі *комунікативні універсалії* розглядаються на рівні, як правило, системи реалізації однієї мови, що регулює спілкування в одній або кількох сферах комунікації» [99, с.78]. У цілому ж комунікативні універсалії Н. С. Болотнова розуміє як «правила, загальні принципи словесно-художнього структурування тексту, орієнтовані на «діалогічну гармонію» автора і читача, тобто досягнення певного комунікативного ефекту» [99, с.77].

Розглядаючи комунікативні універсалії, що мають лексичну основу (наприклад, асоціацію в поезії *біди* зі стимулом *відростати*, що мотивується типовим асоціатом *як крила*, та ін.), Н. С. Болотнова приходить до розуміння їх як лексичних регулятивів, що визначають мовномисленнєву діяльність читача, його «співтворчість». Авторка вважає, що «їх подальше вивчення становить безсумнівний інтерес не тільки для розроблення методики змістової інтерпретації тексту, але й для розв'язання проблеми гармонізації спілкування автора і читача» [99, с.86] (у думах – співця і слухачів).

Ідеї Н. С. Болотнової знайшли подальший розвиток у наукових студіях І. М. Тюкової. У дисертаційній розвідці І. М. Тюкова проаналізувала комунікативні універсалії та їх лексичне втілення у ліриці Б. П. Пастернака [2005]. Дослідниця описує лексичні регулятивні засоби та способи регулятивності, з допомогою яких організуються художні тексти. Доводить, що однією з необхідних умов розуміння естетичного змісту художнього твору є орієнтація адресанта на універсальні правила організації мовної тканини тексту – комунікативні універсалії. На думку авторки, дія таких «правил протягом всього змістового розгортання тексту визначає його регулятивність – здатність керувати інтерпретаційною діяльністю адресата» [637, с.28].

Вважаючи, що універсалії в тексті пов'язані із встановленням деяких загальних принципів текстової діяльності, зумовлених особливостями мовної особистості комунікантів, І. М. Тюкова на позначення *універсалій* (*комунікативних універсалій*) послуговується термінами *регулятиви*, *типові регулятивні моделі* й *структури*, *домінанти стилю* (*тексту*), *константи*,

синтаксичні регулятиви тощо [Тюкова 2005].

Проблему існування ономастичних універсалій вперше порушила А. В. Суперанська (1972), зарахувавши до них власні імена – топоніми і антропоніми. В. В. Денисова (2003) розглянула ономастичні універсалії на матеріалі монгольських мов.

Асоціативною універсалією назвав фігуру паралелізму – суттєву стильову структуру синтаксично-стилістичної організації фольклорних текстів В. А. Чабаненко (2002).

Універсальність текстово-образних структур у народних думах розглядаємо в двох планах: як універсальну структуру мовної системи (граматики), що базується на функціонуванні універсальних мовних знаків; як універсальну конструкцію текстів окремого жанру, що забезпечує його цілісність, можливість відтворення, існування варіантів. Отже, універсалії в текстах дум – це і лексико-синтаксичні повторювані конструкції, і поліфункціональні образно-змістові мовні структури. Лексико-синтаксична повторюваність як основа існування текстово-образних універсалій пов’язана з існуванням їх варіантів, що орієнтовані на інваріант.

Імпровізаційний характер відтворення текстів дум мотивував появу як власне їхніх численних варіантів, так і зумовлював виникнення різновидів усіх моделей у логіко-граматичному аспекті.

Формула, епічна формула – це стійкий словесний комплекс.

Використання терміна *формула* вважаємо доцільним лише у вузькому розумінні: для позначення чітко окресленої одиниці, регулярно повторюваного відрізку мовлення із збереженням компонентного складу (постійний епітет, складне слово, тавтологічна структура, порівняння тощо). Якщо *формульність* переважно вказує на форму, певний структурний тип змістової одиниці, то термін *текстово-образна універсалія* насамперед актуалізує призначення певної мовної одиниці, її функціональне навантаження, змістову сутність; водночас представляє певну формулу, тобто складається з окремих взаємозв'язаних елементів, які в цілому становлять єдність у плані структури і

змісту.

Текстова ж універсалія як широке поняття охоплює і власне формули (регулярно повторювані структури), і усталені прийоми мовної організації фольклорного стилю (такі структури не завжди дотримуються закономірної повторюваності компонентного складу, а будуються за усталеною моделлю: напр., текстова універсалія паралелізму формується на основі зіставлення та порівняння).

Якщо *мовні універсалії* розуміють як «спільні для усіх або більшості мов світу ознаки, явища, закономірності, властивості, структури, тенденції...» [641, с.688-689]; про мовні універсалії див. також: Рождественский 1968; Успенский 1968; Пазухин 1969; Гринберг 1963; Серебренников 1972; Живов 1973; Гухман 1973; Универсалии и типологические исследования 1974; Карабан 1990, Иванов 2004, Кочерган 2003], то текстово-образна універсалія стосується закономірностей побудови певного тексту. Це часто повторювана структурно-змістова словесна єдність різної довжини, що функціонує у тексті як компонент твору в ролі композиційної і стилістичної одиниці і виконує роль певного еталону, взірця для позначення відповідних реалій дійсності, ставлення до них мовця (мовного колективу як етноспільноти).

Ознаками текстово-образних універсалій є повторюваність у тексті (текстах) як окремого різновиду, так і взагалі в певній підсистемі мови; відтворюваність у відносно сталому компонентному складі; семантична цілісність, що зближує їх із загальномовними фразеологізмами. Для текстово-образних універсалій характерна гнучкість, пристосованість до контексту, ритмо-мелодійного ладу, *варіативність*, що, на думку К.В. Чистова, є обов'язковою умовою існування мовних стереотипів.

Обґрунтовуючи співвіднесеність понять *традиція, стереотип* і *варіативність*, К. В. Чистов пише: «<…> Стереотипи могли ставати стереотипами лише завдяки їхній певній властивості – *пластичності*, тобто здатності адаптуватися (функціонувати) в типових, але все-таки змінних ситуаціях. Тому є

всі підстави говорити про варіювання самих стереотипів» [694, с.118]. Варіювання означає здійснення вибору можливостей синонімічних одиниць, пор.: «Словесне варіювання – природний спосіб існування фольклорної традиції. Такою ж мірою є природними словесні елементи-звороти при різних актах виконання. Кожне різнопрочитання неможливо приписувати «особистому почину» виконавця, хоча, зрозуміло, він не виключається. Цей почин найчастіше виражається у варіюванні за рахунок резервів, створених традицією, і рідше – в новаціях у прямому значенні цього слова. І навпаки, варіювання на різних рівнях (і не тільки на рівні тексту) – органічна властивість <…> і один із найважливіших способів накопичення резервів традиції, володіння якою полегшувало виконавцеві відтворення тексту. В основі варіювання, судячи зі всього, була звичайно не слабкість пам'яті, а певне уявлення про правильність (точність) запам'ятовування і відтворення тексту. «Точне» відтворення, до якого прагнули виконавці, не означало дослівного повтору, а допускало певний діапазон коливань (вібрацію словесної тканини тексту), варіативне відтворення того, що, користуючись лінгвістичною термінологією, можна було б назвати «глибинною структурою» (сюжет, композиція, набір і склад мотивів, образи богатирів і т.ін.). Характерно, що, виявляючи механізми варіювання (вібрації) текстів, ми разом з тим фіксуємо і його стабілізатори (на рівні тексту – той «середній смисл», семантичну рівнодійну, узагальнену поетичну функцію) [694, с.160-161]. Отже, варіативність – одна з характерних ознак текстово-образних універсалій.

До текстово-образних універсалій належать як структури, що характерні для фольклору взагалі (напр., *батько-мати, щука-риба, хліб-сіль, срібло-золото, гаразд-добре*), так і ті, що представлені лише в думових текстах (наприклад, *піший пішаниця, чужа чужаниця, конная конаниця*), а також ті, що утворені за принципом фольклорних поетичних засобів, тобто в основі яких – універсальний спосіб поетичного зображення дійсності (напр., фігура паралелізму).

Отже, поєднання повторюваних у тексті двох і більше одиниць мови (поєднання двох слів у складне слово – іменник, дієслово, прислівник),

службової частини мови та повнозначної, двох слів за допомогою сполучника (двох іменників, дієслів, прислівників), двох і більше слів за допомогою безсполучникового зв'язку (іменників, дієслів), двох (мінімум) і більше повнозначних слів з допомогою підрядного зв'язку (прикметника та іменника, дієслова та іменника, дієслова і прислівника та ін. комбінації ускладненого типу) дають підстави розглядати такі структури як текстово-образні універсалії. Це переважно мікроодиниці, мінімальні структури, які не піддаються подальшому членуванню, тобто це словосполучення, складні слова та прийменниково-іменникові форми.

Отже, складне слово, сурядне або підрядне сполучення слів функціонують у досліджуваних джерелах як текстово-образні універсалії. Вони можуть належати до фольклоризмів (*батько-мати, хліб-сіль, дрібний мак*), або ж – відповідно до текстової організації думового епосу – становлять поєднання слів, що визначають 1) стильову домінанту аналізованих творів, 2) містять одиниці, які концентрують ідейно-тематичний та емоційно-образний зміст, тобто співвідносні з певними концептами, 3) безпосередньо стосуються розгортання сюжету (вказують на «рух» сюжету через семантику компонентів, що входять до текстової універсалії).

До текстово-образних універсалій думового епосу зараховуємо також макроодиниці, утворені внаслідок універсального прийому фольклорної поетики – стилістичні фігури, які організовують думку і «на відміну від тропів, не додають нового змісту, а посилюють естетичний вплив мови» [446, с.452]. Конструкції з паралелізмом, періодом – досить об'ємні: вони об'єднують мікроодиниці – текстові універсалії різних рівнів. У системі думового епосу зазначені структури можна порівняти зі стилістичним засобом, який збільшує смислову виразність повідомлень, дискурсів і має *регулярні моделі реалізації* (виділення наше – Т.Б.); засобом утілення найбільш інформативної і творчої форми реалізації значень (смислу) мовця [51, с.341].

Як одиниця тексту-універсуму текстово-образна універсалія обов'язково передбачає:

- характеристику міні- і макроструктури;
- врахування компонентного складу виокремлених структур;
- з’ясування синтаксичної функції текстово-образних універсалій;
- лексичне наповнення текстово-образних універсалій, що впливає на тематичну спрямованість та естетичний ідеал тексту;
- наявність таких ознак, як стереотипність, регулятивність тощо.

Текстово-образні універсалії – універсальні знаки мовної / мовленнєвої системи, що здатні виконувати кілька функцій. Відповідно до аспекту аналізу текстово-образних універсалій розглядаємо їх з погляду логіко-граматичного і композиційно-стилістичного.

Логіко-граматична характеристика текстово-образних універсалій передбачає граматичну класифікацію складників думових текстів.

Граматичні текстово-образні універсалії – конструкції, вичленовувані шляхом сегментації речення (тексту). Вони становлять мовні моделі, тобто утворені за наявними в мові схемами. Специфіка їх саме як текстово-образних універсалій пов'язана безпосередньо з семантикою та стилістичними функціями, тобто із обов'язковою здатністю мовного знака мати, окрім плану вираження, план змісту, бути асиметричним, багатоаспектним.

Граматичні текстово-образні універсалії представлено в таких ієрархічних схемах:

а)

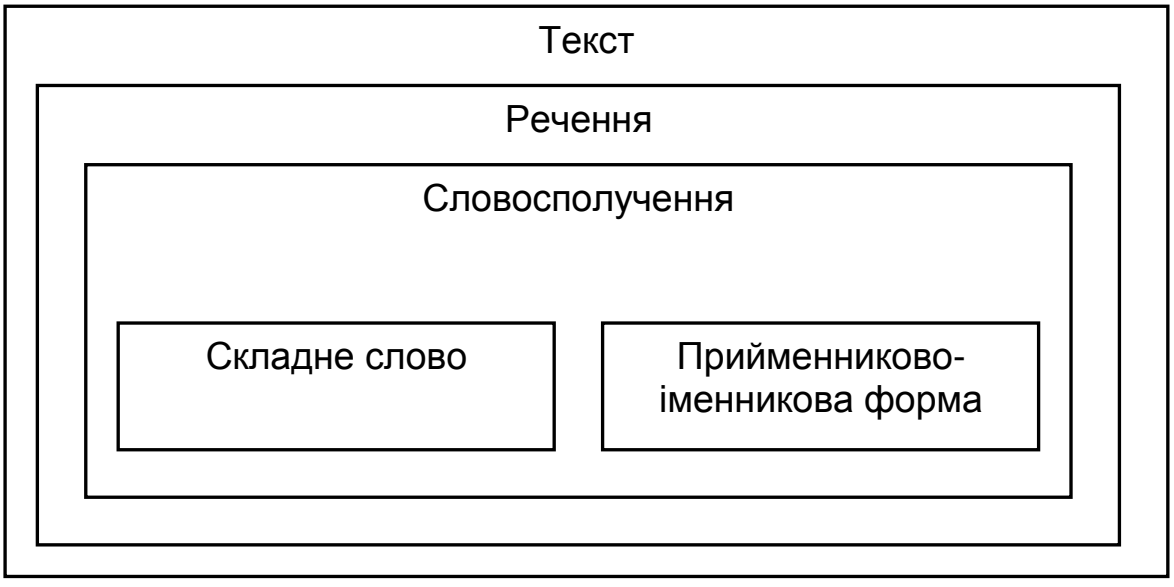

б) по-іншому ієрархію текстово-образних універсалій можна представити так:

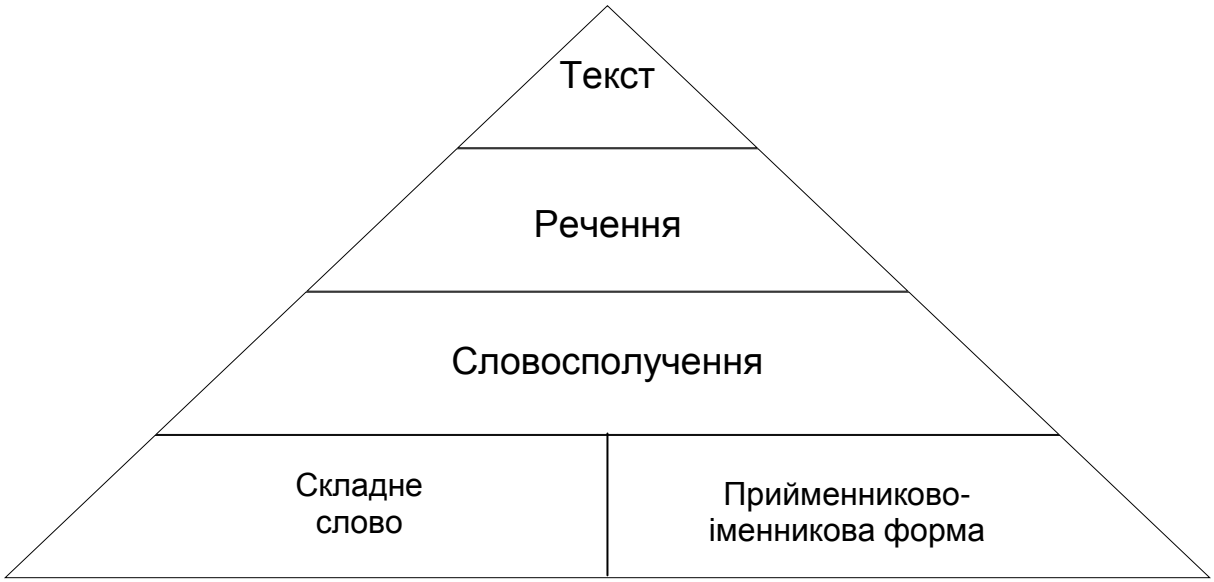

Якщо схема а) відбиває специфіку складників текстово-образних універсалій – від найменшої (мікроодиниці) до найбільшої – всього тексту, то схема б) – те, що текстово-образні універсалії між собою перебувають у ієрархічних відношеннях, тобто їх можна розмістити відповідно до шкали зростання: мікроодиниця через складніші зв'язки і відношення між компонентами стає складником текстово-образних універсалій - макроструктур.

На основі логіко-граматичного аналізу текстово-образних універсалій виділено такі їхні різновиди: атрибутивні, адвербіальні, субстантивні, вербальні, предикативні. Кожен із зазначених різновидів має свої специфічні ознаки.

Логіко-граматичний погляд на універсалії згідно з постулатами стилістики ресурсів становить власне структурний підхід, який у кінцевому результаті спрямований на виявлення особливостей функціонування мовних одиниць у досліджуваних текстах.

Текстово-образні універсалії безпосередньо впливають на композиційну організацію думи. У побудові будь-якого тексту виділяють такі його структурні

елементи, як зачини, кінцівки та основну частину. Характерними є такі одиниці будови і для дум.

Стилістичні текстово-образні універсалії пов’язані з їх художньо-естетичною функцією у фольклорному тексті. Фольклорні текстово-образні універсалії передають етнічні, національні особливості твору. Так, в українських народних думах утворюється постійний зв'язок між номінацією *голуб* і поняттям брат, пор.: *вовк* – ворог, вісник смерті; *ворон* – віщун загибелі. Універсальність мовних фактів не заперечує їх національної специфіки, навпаки, виділяє, підкреслює її, про що, наприклад, аналізуючи народні казки, пишуть Л. В. Полубиченко та О.О. Єгорова: «Закономірне питання про *національну специфіку* традиційних формул як фактів культури різних народів, причому саме *універсальність* (виділення наше. –Т.Б.) фольклорної казки як жанру становить те *спільне*, на тлі якого особливо очевидними можуть постати національно зумовлені *відмінності* у світосприйнятті, якщо такі наявні» [505, с.8].

Отже, текстово-образна універсалія – когнітивно-психологічне ментальне утворення, втілене у відповідну мовну форму (модель), що функціонує в художньому континуумі, відбиваючи схематизований образ явища, людини, речі, й ґрунтується на оцінній семантиці – типовій (взірцевій, еталонній) для певного класу явищ, речей.

1.3. Слово-концепт як складник текстово-образної універсалії

Слово-концепт як складник концептуальної картини світу характеризується певними структурно-ієрархічними і понятєво-категоріальними ознаками, що зумовлює різні підходи і напрями досліджень: лінгво-логіко-філософський, психолінгвістичний, лінгвокультуролгічний тощо.

За способом концептуалізації світу дослідники виокремлюють такі типи концептів: уявлення як узагальнені чуттєво-наочні образи, що розглядаються як ядерні репрезентанти концепту; схеми як абстрактні конфігурації образів; фрейми різних типів як способи представлення стандартних знань і т. ін.

Залежно від ролі концептів у структурі свідомості вони непослідовно диференціюються на культурні, ментальні, міфологічні, ідеологічні, філософські, адже той самий концепт може розглядатися в будь-якому з представлених типів [569, с.258]. Розуміючи концепт як певний окремий смисл, певну ідею, яка є в нашій свідомості й яка існує як оперативна одиниця в процесах думки, як цілком самостійна й чітко виділена окрема сутність [395, с.316], що передбачає відповідну структурованість, В. І. Кононенко підкреслює: саме це дає право дослідникам «визначити різні за змістом типи концептів, хоч самі принципи їх опрацювання можуть бути не одноплановими й розглядатися з різних точок зору» [368, с.6].

Концепт – своєрідний маркер картини світу, одиниця мовної (домовної) картини світу (Л. А. Лисиченко). Концепт реалізується в слові (номені, лексемі). Слово – конкретна реалізація концепту. Проте концепт не лише матеріалізоване слово. Концепт – узагальнена поняттєва категорія. Дослідники розрізняють концепти предметного світу (іменники), концепти ознакового світу (прикметники) та концепти діяльнісного світу (дієслова) [336, с.3-20].

Термін «концепт» у працях різних дослідників отримує досить відмінні дефініції: іноді його ототожнюють із поняттям як основою лексичного значення, іноді розглядають як основну ланку в ментальному світі людини [601, с.43]; співвідносять його із словом, або значенням (є «своєрідним алгебраїчним вираженням значення», яке людина «просто <…> інколи по-своєму інтерпретує його» [421, с.281]). Загалом на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки можна виділити два основні підходи щодо тлумачення терміна «концепт»: 1) концепт як загальне поняття (традиційне розуміння); 2) концепт як комплекс культурно детермінованих уявлень про предмет (нове осмислення терміна в межах лінгво-філософської наукової парадигми) [189, с.108].

Як засвідчують численні дослідження з розгляданої проблематики, семантика мовного концепту охоплює, крім предметної віднесеності, всю комунікативно вагому та прагматичну інформацію мовного знака, когнітивну пам’ять слова (смислові характеристики мовного знака, пов’язані з його

первинним призначенням та системою духовних цінностей носіїв мови), а також культурно-етнічний компонент [В. Л. Іващенко 2008]. Кожна мовна одиниця практично зорієнтована на концептуальний простір світу, пор.: «слово не лише містить і передає актуальну інформацію, воно акумулює також загально-гуманістичну, соціально-історичну, інтелектуальну, етнокультурну, експресивно-емотивну, оцінну інформацію, значущу для того чи іншого соціуму. У результаті мовна одиниця функціонує часто не просто як слово-номінація з одним чи кількома лінгвістичними значеннями, а як слово-концепт – містище узагальненого культурного смислу, що дає підстави вважати мовну одиницю передусім культурним концептом. Якщо за словом стоїть не лише реалія (скажімо, рослина, тварина, страва), а образ і символ, що постають у тому чи іншому етнокультурному просторі, це дає підстави розглядати відповідну мовну одиницю як етнокультурний концепт, що включає певний квант культурної інформації про неї» [276, с.25].

Фольклорний текст – це своєрідно впорядкована система етнокультурних концептів. Фольклорні жанри, особливо поетичні, характеризуються специфічним набором етнокультурних концептів – мовних одиниць етнокультурного змісту на зразок *воля, батьківщина, батько-мати, хліб-сіль, щастя-доля, козаки-запорожці, шапка-бирка, чужина, смерть, турки-яничари, лиха година, буйний вітер, зелений барвінок, хрещатий барвінок, біле тіло, вороний кінь, дрібний дощ, ясне сонце, чорна хмара*.

Практично всі такі етноконцепти слугують «будівельним матеріалом» для текстово-образних універсалій, які відіграють власне образну, структурно-композиційну роль у думі.

Текстово-образна універсалія як міні-контекст визначає семантичний (денотативний і конотативний) обсяг концепту, «регулює» його змістово-емоційне наповнення. Компоненти текстово-образної універсалії в цілому уточнюють концепт. Так виникає подвійна залежність між текстово-образною універсалією і концептом: текстово-образна універсалія будується на основі концепту, що становить обов’язковий складник, змістовий модуль текстово-

образної універсалії; водночас концепт набуває різнобічного уточнення, конкретизації, контекстуальної прив'язаності і залежності від певного універсуму (фольклорного, зокрема думового) завдяки текстово-образній універсалії. Адже концепт не функціонує сам по собі, незалежно від матеріального (словесного) втілення, поза зв'язками з формальним слововираженням. Концепт як ментальне утворення у художньому (фольклорно-пісенному) тексті реалізується у складі стереотипних, клішованих одиниць, якими є текстово-образні універсалії. Різнорівневу взаємозалежність (накладання, перехрещення) слова, концепта і текстово-образної універсалії схематично можна позначити так:

Отже, у текстово-образній універсалії як міні-контексті відбувається конкретизована реалізація концепту (макроконтекст, як правило, налічує кілька текстово-образних універсалій), «розщеплення» концепту: в такій стереотипній одиниці реалізуються усі можливі змістові й емоційні нюанси концепту, представлені конкретними одиницями, що «формують» ключовий концепт, його базові складники.

Сталість компонентного складу текстово-образної універсалії зовсім не пов'язана зі сталістю, застиглістю змістово-образної інформації, що закодована в цій словесно-образній текстовій структурі. Як засвідчує досвід декодування текстів, окремих образів, словесно-образних форм, їх сприйняття є багатоплановим, що зумовлено різними суб'єктивними та об'єктивними причинами, зокрема суспільно-політичними, культурно-історичними тощо чинниками.

Множинність декодування текстово-образних універсалій як міні-контекстів (наприклад, **широкий степ, чисте поле, крута гора**) певною мірою зумовлене наявністю у їх складі концептів, які є тими вузлами, згустками

раціонального й емоційного, експліцитного й імпліцитного, що містять інформацію про духовне й матеріальне, конкретне й абстрактне, пізнавальне і приховане, таке, що піддається дослідженню, описові, і таке, що є поза межами людського досвіду. Тому концепти розуміють як «ембріони мисленнєвих операцій» [29, с.273]. Коли вимовлене ким-небудь слово сприймається у конкретному значенні, то це означає, що той, хто розуміє це слово, творить певний миттєвий акт, який слугує зародком цілої системи мисленнєвих операцій. Концепт концентрує відповідну інформацію, вбираючи в себе «основний смисл, що замикає навколо себе інші, організовані певним чином значення» [324, с.13].

Текстово-образна універсалія, завдяки концептові, що входить до її складу в згорнутому вигляді, репрезентує дійсність: картину дійсності, картину світу. Якщо мову в цілому розглядати як світ світів, то текстово-образну універсалію також можна кваліфікувати як міні-світ світу. Таке трактування текстово-образної універсалії, таке бачення зв’язку текстово-образної універсалії з універсумом – Всесвітом можливе завдяки концептові, що також є універсальним знаком-кодом, характерним для всіх культур; індивідуальним є лише денотативно-конотативне наповнення концепту, що виявляється в художньому тексті, де він функціонує в складі текстово-образної універсалії. Отже, текстово-образна універсалія – міні-простір функціонування концепту, простір його конкретної реалізації, життєдіяльності, де він нерідко виступає образом, символічним узагальненням чогось.

Художній концепт тяжіє саме до потенційних образів і спрямований на них [29, с.275].

Текстово-образна універсалія становить мовно-мисленнєве утворення, одиницю художнього тексту, в якій поєднано формально-змістові та образні ознаки. Концепт як мисленнєве утворення, формально реалізоване в певній одиниці мови, найчастіше – слові, в художньому тексті відіграє роль образу, символу, коду, в мікроконтексті – це безпосередній складник текстово-образної універсалії: у зв’язку з тим, що сам концепт, як універсалія мисленнєвого

плану, реалізовуючись у конкретній мовній одиниці, спричиняє виникнення у тексті такої структури, яка також на певному рівні її сприйняття та осмислення буде універсальною. Таким чином, фольклорні концепти – своєрідні образи, асоціативні, алюзійні тощо. Закономірно, що вони становлять органічні, невід'ємні складники текстово-образних універсалій.

Спільна ознака текстово-образної універсалії та концепту – належність їх до обов'язкових категорій фольклорного дискурсу;

- текстово-образна універсалія і концепт – це знакові (макрознакові) утворення, що реалізуються у конкретних мовних одиницях, мовних знаках;

- текстово-образна універсалія і концепт становлять ментально-психологічні вербалізовані утворення;

- текстово-образна універсалія і концепт характеризуються наявністю оцінно-емотивних і прагматичних компонентів смислу.

Різниця між текстово-образною універсалією і концептом полягає в способові (формі) їх вираження: текстово-образна універсалія – мовна модель (схема), синтаксична побудова, конкретна граматична одиниця; концепт – узагальнене поняття, уявлення, абстракція, що реалізується в мікроодиниці тексту – слові.

Відмінність текстово-образної універсалії від концепта ще й у тому, що текстово-образна універсалія – це знак-конструкція, формула. Текстово-образна універсалія структурно представляє свій зміст через експлікацію складу її компонентів та їх взаємне розташування – просторове, логічне, ієрархічне. Своєрідність текстово-образної універсалії полягає в її аналітичності і діаграмній іконічності. Концепт – інтелектуальний знак (ментально-психонетичний), знак-образ, знак-символ; це простий знак за планом вираження, але складний за планом змісту. Внутрішній «об'єм» концепту як знака можна схематично представити так:

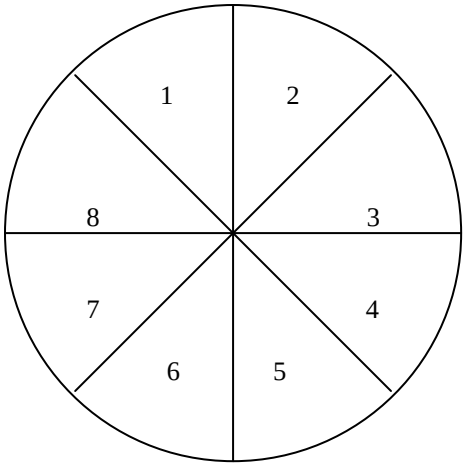

◯ - концепт з усіма його значеннями;

сегмент кола – це окреме значення концепту: таких значень може бути безліч.

Звичайно, об’єм концепту – поняття відносне; він (об’єм) залежить від того, на якому рівні і в якій галузі розглядаються концепти.

Ми чітко розрізняємо когнітивний (мисленнєвий) концепт, що складається із компонентів (концептуальних ознак), і його мовну реалізацію (слово, словосполучення), що складається із набору сем і виступає в ролі засобу і способу репрезентації когнітивних процесів у лінгвістичних структурах, але не становить повного обсягу концепту. Мовні засоби вираження концепту своїм значенням передають тільки частину концептуальних ознак, «релевантних для повідомлення, відтворення яких виступає завданням мовця, входить у його інтенцію. Весь концепт у всьому багатстві свого змісту теоретичного може бути виражений тільки сукупністю засобів мови, кожен із яких розкриває лише його частину» [512, с.38].

Концепти «прив’язані» до певної дійсності, етносу, а відтак – і мови. Водночас будь-яка національна мова репрезентує когнітивні структури і вербалізує концепти у властивому тільки їй вигляді, специфічно відображаючи об’єктивну дійсність, виступаючи як сукупність знань певного суспільства, етносу. Тому мова, виконуючи пізнавальну функцію, «відображає єдину природу світу в концептуальному апараті людини, як універсальній понятєвій системі <…>. Своєрідність кожної мовної системи полягає саме в особливостях комбінацій значень і мовних одиниць, що складаються так або інакше в єдину семантичну картину світу» [364, с.28]. Комбінацію значень і комбінацію мовних одиниць у художньому (фольклорному) тексті значною мірою

визначають текстово-образні універсалії з домінантним концептуальним словом. Концепт у складі текстово-образної універсалії фольклорного тексту – ключ до декодування мовно-образного, загальнокультурного універсуму. Пор.:

Та про віру християнськую думають та гадають,

Землю турецьку, віру бусурменську клянуть-проклинають:

– Ти, земле турецька, ти, віро бусурменська, ти, розлуко християнська! [УНД 1972, с.105].

Концепт *віра*, що реалізується у двох опозиційних текстово-образних універсаліях *віра християнська і віра бусурменська,* засвідчує зв'язок з іншим концептом – *чужина***.** Дві площини – мисленнєво-ментальна (концепт) і логіко-граматична (текстово-образна універсалія) – взаємопов'язані. Концепт – це «мисленнєве поле», своєрідна духовно-ментальна субстанція, що реалізується у слові і «заповнює» текстово-образну універсалію.

Текстово-образна універсалія окреслює семантичні межі концептуального слова. Порівняймо, наприклад, семантику концепту **козак** у текстово-образних універсаліях: *козак-нетяга* (нетяга – розм. бідна, неймуща людина), *козак-сіромаха* (сірома – розм. незаможна людина; бідняк; сіромою (збірн., іст.) називали козацьку бідноту в Запорізькій Січі) – у цих двох випадках актуалізується така ознака козака (і козацтва в цілому), як бідність, незаможність; текстово-образна універсалія з концептом **козак** – *козаки-брати* вказує на стосунки між членами козацького війська (брат – близька, своя людина, однодумець, друг), у текстовій універсалії *козаки-запорожці* завдяки компонентові *запорожці* уточнюється, що це українські козаки, які жили в пониззі Дніпра за порогами в XVI – XVIII ст. Концепт **козак** у текстово-образній універсалії *козаки-молодці (молодець* – н.-поет. статна здорова молода людина міцного складу, бравого вигляду) актуалізує семантичний складник «фізична сила і краса» у сприйнятті цих історичних героїв.

Текстово-образна універсалія, завдяки концептові, має динамічний характер. Їй не притаманна одноманітність, одноплановість, сталість змістового й емоційно-експресивного значень. Порівняймо приклади текстово-образних

універсалій з концептом *воля (неволя): 1) А все в неволі, А все в турецькій, Усе в бусурменській, Ой то все пробувають* [УНД 1972, с.111], *2) Ой то визволь нас, Господи, Із тяжкої неволі На тихі води, На ясні зорі, На край, веселий* [УНД 1972, с.111], *3) Гей, визволь, визволь, Господи, нас, Всіх бідних невольників, З тяжкої турецької неволі На ясні зорі, На тихі води, В край веселий, Між народ хрещений, В города християнськії, до отця, до неньки, До роду, до родини сердечної, гей!* [УНД 1972, с.113], *4) Лучче ми будем по полю літати Та собі живності доставати, Аніж у тяжкій неволі У панів проживати* [УНД 1972, с.115], *5) А все у неволі у турецькій, у бусурменській каторзі На Чорному морі пробувають* [УНД 1972, с.103], *6) Ти визволь, Боже, усіх бідних невольників Із тяжкої неволі, із каторги турецької, На святоруський берег, У край веселий, Між народ хрещений* [УНД 1972, с.103-104].

Наведені контексти свідчать що, концепт **воля** в думовому епосі реалізується через подолання світу **неволі**, через прагнення *до **волі, визволення, вольності.*** **Воля** тут представлена не як реальний світ, а як бажаний, очікуваний, сподіваний, тому в центрі думового дискурсу постає поняття *неволя* як знак боротьби за волю.

Динамізм концепту **воля/неволя** передано всією словесно-образною системою текстово-образних універсалій. ***Неволя*** − водночас *турецька, бусурменська* (1), *тяжка*, така, що протиставляється **волі** – *тихим водам, ясним зорям, краю веселому* (2), окрім того, асоціюється з *народом хрещеним, городами християнськими, отцем, ненькою, родом, родиною* (3), з перебуванням у панів (4), з *бусурменською каторгою* (5), з *каторгою турецькою* і мрією про волю – про *святоруський берег, край веселий, мир хрещений* (6).

Як бачимо, концепт *воля* досить місткий: він активізує просторові величини, величини духовного плану (віросповідання), психоментальні поняття (шанування батьків, визнання понад усе роду, родини). Це зумовлює відповідну образність текстово-образної універсалії, багатоплановість її сприйняття, різноплощинність осягнення закодованої інформації, що, крім денотацій, породжує певні

конотаційні смисли. Концепт у таких випадках виконує функцію автоматизованого засобу активізації ментальних ознак, пробудження генетичної культурно-історичної пам'яті.

Текстово-образна універсалія репрезентує лінійне утворення. Концепт, як складник текстово-образної універсалії, пов'язаний деякою мірою (відносно) з лінійністю як ознакою текстово-образної універсалії. Лінійність текстово-образної універсалії (залежність компонентів і їх ланцюгове розгортання) зумовлює (породжує) змістову й образну конкретизацію концепту. Наприклад, концепт **простір,** реалізуючись у номенах **Савур-могила, шляхи самарські, ріки салтанські,** формує низку текстово-образних універсалій (адвербіальних формул), які входять до предикативної текстово-образної універсалії і структурно-композиційної − кінцівки думи. Адвербіальні текстово-образні універсалії *на Савур-могилі, на шляхах самарських, на ріках салтанських* є своєрідними уточнювальними структурами:

Помер козак і поляг
На Савур - могилі,
На шляхах самарських
І на ріках салтанських,
А слава його не вмре, не загине [УНД 1972, с.167].

Розглядані універсалії, розміщуючись ланцюгово, засвідчують і ланцюгове поєднання концептів, які є їх ядерними компонентами, що в контексті твору (вертикальному контексті) взаємодіють між собою.

Текстово-образні універсалії, співвідносні з концептами, засвідчують їх «взаємокомпонування», регулювання на рівні структури, змістового та художньо-образного функціонування в конкретному творі, загалом у фольклорному континуумі. Наприклад:

Як із землі турецької,
Да з віри бусурменської,
Із города із Озова не пили-тумани вставали:
.....

Тікало три братіки рідненькі,

Три товариші сердешні [УНД 1972, с.157].

У наведених контекстах функціонують адвербіальні текстово-образні універсалії з ключовими концептами **простір,** що реалізується у номенах **земля (із землі турецької), Озов (із города із Озова); віра,** що синонімічний концептові **простір** *(з віри бусурменської);* **людина,** який представлений номеном **брати** (*три братіки рідненькі).*

Пор. кінцівку наступної текстово-образної універсалії – макроструктури:

Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невільників,

З тяжкої неволі,

З віри бусурменської,

На ясні зорі,

На тихі води,

У край веселий,

У мир хрещений!

[УНД 1972, с.124],

що концентрує кілька концептуальних площин: ключові концепти *простір, воля і неволя, віра, батьківщина, людина.* Так, ключовий концепт **простір** реалізується у текстово-образних універсаліях *з тяжкої неволі, з віри бусурменської (*водночас ці останні пов'язані з ключовими концептами *неволя, чужина,* а також *віра (на ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений).* Водночас універсалії *на ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений* становлять ключові концепти *воля*, *батьківщина.* Ядерний концепт *людина* співвідносний з субконцептом *невільник* (в атрибутивній текстово-образній універсалії *бідні невільники).* Синонімічними в розгляданій структурі є адвербіальні текстово-образні універсалії *з тяжкої неволі, з віри бусурменської* (одночасно з концептами *неволя, чужина, віра), на ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений (*одночасно з концептами *воля, батьківщина, віра);* ці два блоки текстово-образних універсалій перебувають в опозиційних відношеннях, поєднуючись у предикативній текстово-образній універсалії звернення-прохання

до Бога.

Висловлене дає змогу зробити висновок про таку закономірність функціонування концептів думового дискурсу, яка виявляється у здатності одночасно апелювати до кількох мисленнєво-поняттєвих площин, тобто бути поліконцептами. У цьому також простежується певна універсальність концептуального слова.

Нерідко в текстово-образній універсалії фокусується кілька естетично означених сфер, естетично маркованих характеристик: емоційно-експресивний потенціал фольклоризму, художньо-образне наповнення символу. Показовим у цьому плані є образ *тихого Дунаю* з думи «Розмова Дніпра з Дунаєм». Загалом фольклоризм *Дунай* – один із найпоширеніших фольклорно-пісенних образів [див.: 268, с.235]. Прийнято вважати, що Дунай у фольклорі символізує заміжжя, одруження (хлопця чи дівчини):

Дунай мій, Дунай,
Син мій нежонатий!
Дунай шапочку зронив,
Дунай дівочки просив [УНП 1963, с.74].

Словник за редакцією Б. Д. Грінченка слово **Дунай** фіксує із символічним значенням «велика вода», «розлив води» [І, с.456], сподівання на кохання та одруження:

Тече Дунай глибоко,
Над ним терен високо,
В тім ми терені світлойко,
В тім ми світлойку дівойка
Шила шитейко дорогоє
Своєму ми мийкому кошулейку [УНП 1963, с.230].

Велика вода в народнопоетичній символіці пов’язана не лише з одруженням, а й з почуттями взагалі (за аналогією – повінь води, течія води – повінь почуттів, їх плин). Пор. у такій веснянці:

Коло Дунаєчку, коло бережечку
Да ринула вода з Дунаю,
З Дунаю тихого,
З беріжка крутого.
Там три козаки коней панували.
А Максимко каже: «Я Катрусю люблю,
Я Катрусю люблю і за себе візьму» [УНП 1963, с.148].

Про те, що **Дунай** у фольклорно-пісенній творчості символізує глибокі почуття кохання, свідчить оспівуваний у веснянках звичай віночок вити та на Дунай пускати [УНП 1963, с.202]. Фольклоризм **Дунай** у веснянках виступає, зокрема, у порівняльних конструкціях, символізуючи кохання:

Ой вийду я за ворота,
Гуляю, гуляю,
Як білая лебедонька
На тихім Дунаю.
Що білая лебедонька
Воду сколотила,
Молодая дівчинонька
Жалю наробила.
Ізродила удівонька
Хорошого сина
Та на мою головоньку,
Щоб я полюбила [УНП 1963, с.144].

Пор. також у купальських піснях: Іване, Іваненьку. / Та не грай конем / Да понад морем, / Іване, Іваненьку, / Да Дунай-море / Да й Увічливе, / Іване, Іваненьку. Урочу я тебе [УНП 1963, с.323]; Як пішли дівочки в ліс по ягідочки, / То й пришлося їм три річеньки брести, / Три річеньки брести і Дунай пливти [УНП 1963, с.343]; у щедрівках та колядках: Піду я крутим бережечком, / Тихим Дунаєчком, - / Піду я! [УНП 1963, с.420], Ой в чистім полі та на Дунаю, / Та на Дунаю, на береженьку / стоїт ми наміт білий шовковий [УНП 1963,

с.429], Плаває по воді золотий човнок, / А в тім човнику красний молодець, / Струже, малює, на Дунай пускає [УНП 1963, с.450], Як ти поїдеш за тихий Дунай, / За тихий Дунай по гречну панну [УНП 1963, с.452] та ін.

У жниварських піснях образ-символ **Дунай** – лише своєрідний натяк на почуттєво-любовну сферу, що усвідомлюється на основі всього фольклорного тексту: Закотилось сонечко за зелений гай, / Підемо вечеряти за тихий Дунай. За тихим Дунаєм сухарики на столі / І риба печена – то ж наша вечеря! / Закотилось сонечко за зелений сад, - / Цілуються, милуються, а хто кому рад [УНП 1963, с.397]. В українських народних ліричних піснях **Дунай** символізує очікування кохання, мрії про кохання, стан закоханості: Ой вийду я на улицю, гуляю, гуляю, / Як білая лебедонька по тихім Дунаю [УНП 1963, с.21], а також сум за втраченим коханням (пісня «Ой за гаєм, там Дунай тихенький» [УНП 1963, с.249].

У думовому епосі концепт **Дунай** має дещо відмінне образно-композиційне вираженя. Так, у згадуваній уже думі «Розмова Дніпра з Дунаєм» з назвою Дунай асоціюються події історичного минулого, зокрема походи запорозьких козаків до Дунаю (один з таких походів був здійснений 11 липня 1621р.). Антропоморфізований діалог Дніпра з Дунаєм повідує про доблесть і відвагу українських козаків:

Шляхи і дороги замічали,
Городи бусурменські плюндрували,
Огнем мечем воєвали,
Сребра-злата по достатках набирали,
До річки Хортиці прибували,
……
За весь мир Господа прохали … [УНД 1963, с.258].

Про все це довідуємося з «вуст» *тихого Дунаю. «Тихий Дунаю»,*– звертається Дніпро-Славута. До Дніпра-Славути *промолвить тихий Дунай.* Текстово-образна універсалія *тихий Дунай* є своєрідним композиційним приводом для розгортання динамічного опису подієвості в думі.

Отже, *Дунай* у думовому тексті – не суто фольклорно-пісенний образ-символ, а насамперед такий, з яким пов'язувалися реальні історичні події національно-визвольного руху, здійснювані козацтвом; проте вертикальний контекст засвідчує, що загальнофольклорний концепт *Дунай* зберігає всі денотативно-конотативні характеристики, увесь спектр емоційно-експресивних нашарувань народнопісенної традиції.

Розглянуте вище дозволяє констатувати таку закономірність: текстово-образні універсалії фольклорного, зокрема думового дискурсу, конструюються шляхом активізації у своєму складі концептуального слова, наявність якого безпосередньо пов'язана передусім із смисловою вагою текстово-образної структури, її ключовою роллю у побудові та імпровізаційному відтворенні епічного тексту.

1.4. Текстово-образні універсалії – системні одиниці

Щодо дослідження фольклорних текстів А. П. Євгеньєва висловила досить продуктивну думку: «Єдино правильним шляхом у аналізі усної поезії є пошуки і встановлення певної «системи» в самих текстах» [257, с.270].

Вичленування текстово-образних універсалій, що становлять певні мовні моделі, базується на понятті системи і структури мови.

Варто взяти до уваги міркування В.О. Карпова, які зводяться до того, що «єдиним джерелом для виведення системи мови виступає генеральна сукупність текстів одного часового зрізу. Система, яка характеризує велику кількість текстів певної предметної галузі і виведена з цієї множинності як із лінгвістичного універсуму, становить і сам універсум, і *процес* його породження, тобто мовну діяльність. За такого підходу є можливість розчленування універсуму, за деякою підставою, на елементи більш низького рівня з наступним розчленуванням на підрівні, виділення класів і підкласів елементів, виведення правил поєднання, зв'язування елементів кожного виділеного рівня один з одним, іншими словами, з'явиться і можливість формалізації і алгоритмізації, тобто абстрагування» [325, с.25]. У такому разі

цілком поясненним буде виділення і розгляд текстово-образних універсалій як одиниць (елементів) певної системи, що належать до різних рівнів і разом утворюють одне ціле. В системі внутрішньо організована сукупність елементів (одиниць) пов'язана «стійкими (інваріантними) відношеннями, напр., сукупністю синтаксичних моделей, які властиві певній мові і визначають побудову різних мовних утворень» [36, с.412].

Саме стійкість як ознака відношень елементів системи та сукупність синтаксичних моделей дозволяють називати текстово-образні універсалії системними одиницями, у нашому дослідженні – фольклорного думового епосу. Стійкість відношень системних елементів породжена синтаксичними моделями, що характерні для певної мови і становлять повторювані елементи. Отже, текстово-образні універсалії – це *повторювані* комплекси, що характеризуються більшим чи меншим ступенем *упорядкованості*. Під упорядкованістю розуміємо насамперед повторюваність позамовних чинників світу, які визначають повторюваність адекватно-неадекватних відображень, дій, схем поведінки, зрештою, повторюваність результатів дій. Тому повторюваність пропонуємо вважати однією із необхідних ознак певної системи як на рівні формування цієї системи, так і на рівні її функціонування на наступних етапах розвитку. Відомо, що «всі основні системи мають у зародкові обмежену кількість першоелементів, більш складні елементи створюються в результаті комбінаторики вихідних. Тим самим обмеженість вихідних елементів детермінує їх повторюваність на наступному рівні. Що стосується повторюваності у процесуальному аспекті щодо засвоєння мови, то вона становить необхідну умову, завдяки їй створюються і закріплюються в нашій пам'яті різного виду і ступеня стійкості зв'язки граматичного і семантичного планів» [325, с.22]. На основі зазначеного доходимо висновку, що існування різновидів текстово-образних універсалій тільки тому можливе, що вони є системними елементами; системність же передбачає повторюваність, стійкість та упорядкованість. Ці ознаки притаманні текстово-образним універсаліям на їх внутрішньому рівні (як лінгвістичних моделей) та на зовнішньому (при

розгляді їх як окремих одиниць певної системи, представленої у певному фрагменті, що її репрезентує текст-універсум).

Системність епічних текстів безпосередньо пов’язана з текстово-образними універсаліями різних типів, з яких формується вся текстова система, її підсистеми – лексична, синтаксична, стилістична.

Текстово-образна універсалія як системна мікроодиниця входить до макросистеми – мови фольклору, що водночас становить своєрідне і складне системне утворення. Мова фольклору – це метасистема національної мови. Окрім усього, «ця система відображає сліди власних стадіальних змін і етапів колективного естетичного шліфування. Саме сплав різнорідних у мовному відношенні структур забезпечує мові фольклорну гетерогенну природу і залежний характер і дає підстави дослідникам для зіставлення даного мовного феномену з різними шарами загальнонародної мови» [Венгранович 2005: 601].

Сама текстово-образна універсалія – елемент системи фольклорної мови є неоднорідною щодо структури одиницею: вона може бути як мікроодиницею, так і макроодиницею. Окрім того, як системна одиниця текстово-образна універсалія вступає у ієрархічні відношення (внутрішні і зовнішні). Взаємозалежність усіх текстово-образних універсалій більшою чи меншою мірою очевидна, хоча й різнопланова. Наприклад, субстантивні текстово-образні універсалії *отець-мати; отець, мати; отець і мати* здатні бути складниками вербальної текстово-образної універсалії (*до отця, до матері прибувати; отцеві-матері правду казати*). Ці структури, які самі по собі є варіантними, допускають внутрішню розбудову і, таким чином, продукують виникнення на їх основі атрибутивних текстово-образних універсалій, напр.: *рідненькі отець і мати*. Безпосередньо у реченні субстантивні текстово-образні універсалії, напр., *отець, мати,* мають здатність виконувати синтаксичну функцію обставини, тобто адвербіалізуватися і набувати ознак адвербіальної текстово-образної універсалії: **до отця, до матері.**

Утворення на основі вихідної структури – субстантивної текстово-образної універсалії *отець, мати* (*отець і мати* тощо) можна схематично

зобразити так:

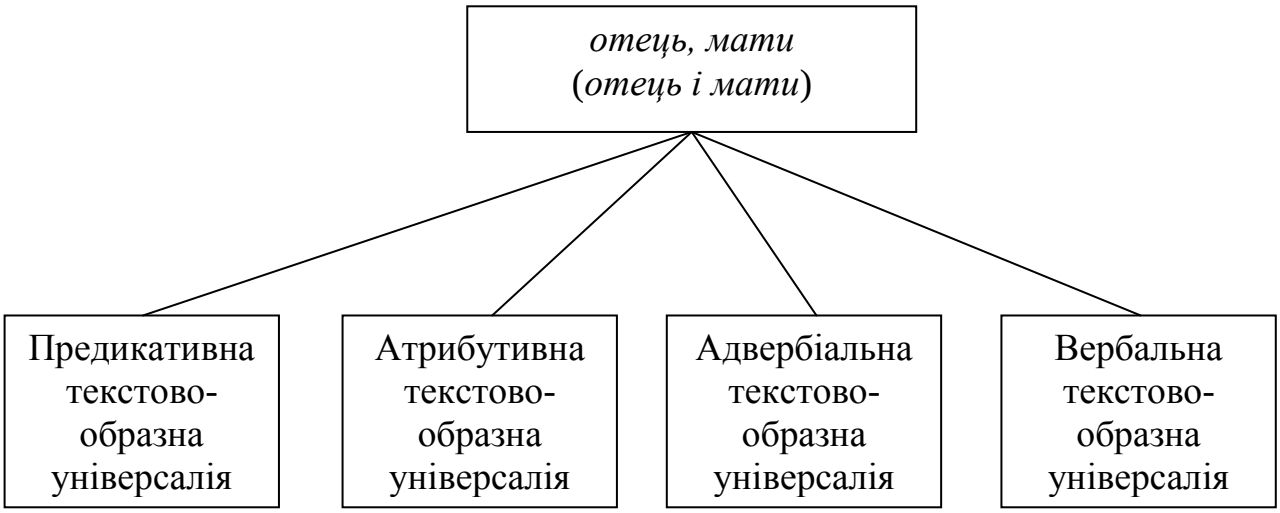

Зв’язок текстово-образних універсалій різного рангу, їх взаємозалежність, підпорядкування одна одній – нижчої (простішої, елементарнішої) вищій (складнішій) – явище закономірне: адже текстово-образні універсалії функціонують у «закритій» структурі, де зв’язність є категорією тексту, умовою існування тексту взагалі, що опосередковує розвиток теми і створює цілісність, інтеграцію тексту, є його властивістю, яка «забезпечує інформаційний обмін на основі взаємодії усіх модулів суперсистеми» [567, с.216].

Зв’язність, наголошує О. О. Селіванова, це насамперед обов’язкова ієрархічна зв’язність семіотичного універсуму і самого тексту в системно організованій комунікативній ситуації [567, с.217]. Семіотичний же універсум репрезентує систему комунікативних механізмів, яка існує в пам’яті етносу, людства і реалізується в продуктах людської культури, науки, мистецтва, літератури і ін. [567, с.331]. Отже, зв’язність засвідчується і на мікрорівні (сполучуваність між словами, що зумовлює виникнення стійких, усталених повторюваних комплексів), і на макрорівні (при поєднанні усіх одиниць усіх рівнів в одне складне ідейно-змістове та естетичне ціле).

Мову фольклору як систему – матеріальну, закриту, різнорідну, що представлена у текстах визначених жанрів, вважаємо своєрідним художнім простором, який моделюється на основі словесних моделей – текстово-

образних універсалій: «Особливий характер зорового сприйняття світу, притаманний людині, який результатом має те, що денотатами словесних знаків для людей здебільшого виступають деякі просторові, наочні об’єкти, приводить до певного сприйняття словесних моделей. Іконічний принцип, наочність властиві їм повною мірою. <…> Саме поняття універсальності, як засвідчив ряд експериментів, для більшості людей має виразно просторовий характер. Таким чином, структура простору тексту стає моделлю структури простору всесвіту, а внутрішня синтагматика елементів усередині тексту – мовою просторового моделювання» [432, с.266]. Отже, текстово-образні універсалії – це одиниці (елементи) просторового моделювання, якими виступають історичні, національно-мовні моделі простору, що є важливим для «побудови «картини світу» – цілісної ідеологічної моделі, притаманної певному типові культури. На цьому тлі побудов стають значущими і окремі, створювані тим чи іншим текстом або групою текстів, просторові моделі» [432, с.267]. Текстово-образна універсалія як текстова просторова модель показова в тому плані, що реалізує системні зв’язки різнорівневого характеру.

1.5. Текстово-образна універсалія – лінгвістична модель

Будь-яка текстово-образна універсалія – це мовна одиниця, певна структура, утворена за законами певної мови.

Мова художнього тексту «у своїй сутності виступає певною художньою моделлю світу» [432, с.26]. Отже, текстово-образна універсалія водночас є мікромоделлю світу. Модель же світу, створена мовою, «більш загальна, ніж глибоко індивідуальна в момент створення моделі повідомлення» [432, с.26]. Таким чином, текстово-образна універсалія – мінімальне текстове узагальнення, – художня модель повідомлення. «Художнє повідомлення створює художню модель якого-небудь конкретного явища – художня мова моделює *універсум* (виділення наше – Т.Б.) в його найбільш загальних категоріях, які, будучи найбільш загальним змістом світу, виступають для конкретних речей і явищ формою існування» [432, с.26].

Знаки мови мають властивість не лише позначати (мати план вираження і план змісту), а й поєднуватися з іншими знаками для передавання інформації під час спілкування.

Якщо спроектувати це положення на певний текст як універсум, то виявиться, що цілком можливий повний опис як лексичних одиниць, так і їх поєднань (синтаксичних моделей). У мові як впорядкованій побудові, як системі, за словами М. І. Жинкіна, є «два основні відділи – граматичний і лексичний. У граматичному текст засвідчує «ієрархічну систему одиниць мови, які за певними правилами можуть бути лінійно розгорнуті. Центральною одиницею мови виступає словоформа. У результаті граматичний відділ є формальним. Це означає, що та сама словоформа може бути придатна для різних конкретних лексем» [283, с.87-88].

Тому й мова, як конкретний вияв мовної діяльності, – це синтаксис у широкому розумінні, тобто поєднання знаків для вираження думки. Поза синтаксисом мова не існує. Та сама модель слугує творенню численних за змістом, емоційно-експресивним наповненням конструкцій (наприклад, модель атрибутивного словосполучення *прикметник + іменник*, модель адвербіального словосполучення *прийменник + іменник*, модель вербального словосполучення *іменник + дієслово* та ін.). Частотність функціонування окремих конструкцій з визначеним компонентним складом, їх цілісноформленість, закріпленість за певною стильовою сферою й доводить справедливість висновку про текстово-образні універсалії, що функціонують як виразники у ролі стильових і стилістичних структурних одиниць.

Текстово-образна універсалія як мовна модель «становить певну гіпотетичну наукову побудову, певний конструкт» [542, с.9]. Крім каркасу (власне форми), модель обов’язково співвіднесена із значенням. Так, скажімо, текстово-образна універсалія, утворена за моделлю «прикметник + іменник», усталена як структура, за допомогою якої позначається предмет і його ознака; текстово-образна універсалія, що твориться на основі моделі «іменник у непрямих відмінках + дієслово», засвідчує назву предмета, до якого (на який)

спрямована дія, і т.д. Отже, у граматичній системі кожної мови існує система правил сполучуваності одиниць із закріпленим за певним контекстом значенням.

Текстово-образна універсалія як мовна модель – це «структурна копія об'єкта, що вивчається, що існує у формі метамовного опису (смислова модель), графічного зображення (графічна модель) або математичного аналогу (математична модель)» [334, с.29]. Розгляд текстово-образних універсалій як моделей мови базується на врахуванні того, що моделювання репрезентує загальнонауковий метод, який характеризується дедуктивністю, використанням мисленнєвого експерименту, інтерпретацією моделей як ідеалізованого об'єкта.

Лінгвістичне моделювання має справу з мовою як системою відношень між заданими семіотичними елементами або з мовою як процесом вербальної комунікації [466, с.19], що виразно простежується у фольклорних (думових) текстах.

Текстово-образні універсалії, згідно з законами композиції, що діє в мові [325, с.196-197], виступають своєрідними «формами», що містять певну інформацію, «яка представляє той чи інший закон ядерних або розширених композицій» [325, с.200]. Справді, передача інформації вимагає (точніше – передбачає) виникнення певної конструкції (моделі), за В.О. Карповим, форми, за допомогою якої ця інформація надходить до реципієнта. Наприклад, атрибутивні відношення – «предмети та їх ознаки» представлені в структурах *біле тіло, жовті кості, темна темниця, дрібні сльози*; об'єктні відношення – «дії і предмети, на які спрямована дія» передають структури *доброго коня сідлати, на коні сідати, темний похорон одправляти, хліба-солі заробляти*; обставинні відношення – «дії і обставини, які характеризують (визначають) дії» – засвідчені у структурах *у чистому полі поховати, у чистому полі помирати, у темниці пробувати*; комплетивні відношення (заповнювальні) – «предмети і їх кількість» фіксують структури: *три братіки, два братіки, три копи, дев'ять ран, дванадцять пар*.

Текстово-образна універсалія постає у вигляді ядерних або розширених

композицій: наприклад, стосовно атрибутивних текстово-образних універсалій ядерною виступає композиція типу «прикметник + іменник», (*рання зоря*), розширеною – «прикметник + прикметник + іменник» (*рання і вечірня зоря*), для вербальних текстово-образних універсалій та їх різновидів ядерною є структура «прийменник + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (*на коня сідати*), а розширеною – «прийменник + прикметник + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (*на доброго коня сідати*) і т.ін.

Текстово-образна універсалія як вихідна одиниця (модель) розбудовується за рахунок уведення до її складу інших елементів, що ланцюгово взаємопов'язані; при цьому може виникати як ускладнений різновид текстово-образної універсалії (наприклад, атрибутивної – за рахунок додавання здебільшого означального компонента: *рубані рани – рубані та стріляні рани, рубані широкі рани; ранні зорі – ранні і вечірні зорі*, так і формуватися новий різновид (наприклад, адвербіальна текстово-образна універсалія *до отця, до матері,* як правило, входить до вербальної текстово-образної універсалії *до отця, до матері прибувати, до отця, до матері доїжджати* та ін.).

Специфікою текстово-образної універсалії є тяжіння до багатомірності, що притаманне їй потенційно як одиниці мови взагалі і як одиниці художнього (фольклорного) тексту зокрема: художня мова зорієнтована на образність, на переосмислення (додаткове прирощення смислів), символізацію. Будь-яка модель з конкретним наповненням створюється спочатку як одномірна, тобто така, що відображає одну ситуацію. Потім вона або продовжує функціонувати в тій же якості, або має тенденцію до фразеологізації (асиметризації за змістом) і виступає як багатомірна структура у готовому вигляді» [325, с.202].

Названий процес спостерігаємо на прикладі стилістичних текстово-образних універсалій, які є доказом того, що певна структура здатна переосмислюватися, естетизуватися: за таких умов на денотативне значення знаків, що входять до структури, нашаровується конотативне значення. Так, атрибутивна текстово-образна універсалія *чорна хмара*, що набула статусу постійного епітета, функціонує у фольклорних ткстах уже як одиниця

багатомірна: на позначення не лише явища природи, а й для вираження подієвості, пов'язаної з якоюсь небезпекою, лихом.

Та сама інформація (у найзагальнішому значенні) може бути вкладена в різні моделі [325, с.203], різні текстово-образні універсалії, що засвідчує гнучкість мовних структур, універсальний характер мовних знаків. Приклади такої гнучкості спостерігаємо в думових текстах: замість *померти, загинути* ужиті структури *Богу душу оддати* [УНД 1972, с.84], *душа з тілом розлучиться* [УНД 1972, с.160], *буде душа козацька-молодецька з білим тілом розтрявати* [Д 1969, с.121], *голову покласти* [УНД 1972, с.295]; семантику «батьки» передають структури *батько-мати; батько, мати; батько і мати*.

Принцип формування розгорнених тавтологічних структур у думовому епосі відбиває закономірність творення уснопоетичних образних моделей. У художній мові вони зумовлені низкою причин: зумисне підкреслення тотожності чогось – з метою максимального загострення уваги на останньому (*дивом дивувати*), надання зображуваному естетичної виразовості; підпорядкування ритмо-мелодійному ладові, який передбачає наявність саме такої, а не іншої одиниці (*пости постила* замість *постувала*).

Отже, моделювання різноструктурних текстово-образних універсалій у системі думового епосу підтверджує той факт, що мова формується у свідомості мовного колективу як система інваріантів; функціонування таких інваріантів у межах фольклорного (думового) дискурсу представлене численними лінійними утвореннями (моделями), що характеризуються різною граматичною і семантичною структурою.

1. 6. Фольклорний знак-символ як складник текстово-образної універсалії

Мова як універсальна знакова система, універсальний код має ту особливість, що вона є природним кодом, що розвивається за своїми внутрішніми законами. Специфіка мовного коду полягає не тільки у винятковій складності його структури, але і в особливому відношенні мовного знака до закодованих об'єктів і до ролі, яку відіграє мова у житті суспільства, в

закономірностях її історичного розвитку. Мова реалізує універсальний код (універсальне кодування), сприяє розвиткові іншого кодування – вторинного (символічного тощо), видозмінює, удосконалює, поглиблює перше. Адже в найзагальнішому розумінні код – це спосіб представлення інформації у формі, придатній для передавання через канал зв'язку, причому під каналом зв'язку розуміють будь-яке середовище, яке слугує носієм інформації, зокрема й повітряне середовище між комунікантами (адресатом і адресантом мовлення) [199, с.128].

Будь-який код реалізує множинність фізично відмінних знаків, кожен із яких може однозначно співвідноситися з тим чи іншим. У процесі здійснення зв'язку наявність певного сполучення або певної послідовності об'єктів кодування визначає послідовність вибору знаків коду особою (мовцем).

Людина, яка читає (або сприймає тексти на слух), занурена в «культурний код» (Р.Барт), який також постає витвором людства. Антропоцентризм «культурного коду» породжує мовні стереотипи, які є і стереотипами культури, і «тільки міфічний Адам, який підійшов з першим словом до ще не оновленого цнотливого світу, самітній Адам, міг справді до кінця уникнути цієї діалогічної взаємоорієнтації з чужим словом у предметі. Конкретному історичному людському слову цього не дано» [50, с.92].

Текстово-образну універсалію розглядаємо як код, як значущу мовну одиницю, утворену за правилами поєднання знаків, за допомогою яких і розшифровується психічна, ментальна та інша інформація. Текстово-образна універсалія складається зі слів, а «слова – імена речей, явищ, подій, імена всього того, що є і може бути в дійсності. Предметна співвіднесеність конкретної лексики входить до **універсального коду** (виділення наше. – Т.Б)» [283, с.95]. Отже, текстово-образна універсалія, що становить складніше утворення, аніж слово, передбачає дещо складніше кодування інформації – завдяки взаємодії (переплетенню) кодів тих лексичних одиниць, що входять до текстово-образної універсалії. Це спричиняє виникнення інформації ширшого змісту. Тому текстово-образна універсалія фольклорного тексту – це міні-фрагмент дійсності,

який представлений у мовній формулі і за яким розкодовується важлива для етносу інформація. «Кодування у фольклорі вподібнюється передачі ДНК у генетиці та є запорукою відтворення етносу, його історичної пам'яті, самозбереження як культурної цілісності» [204, с.63].

Народнопоетичний текст як максимально згущений відрізок мовного змісту містить згорнуту в часі й просторі інформацію про найважливіші аспекти життєдіяльності людини, спостережені нею у процесі багатовікового досвіду і відбиті в почуттях, емоціях. Відповідно текстово-образна універсалія здатна передавати ту максимально стиснену, проте таку, що піддається декодуванню, інформацію у різних площинах: онтологічних, гносеологічних, психофізичних тощо.

Отже, можна сказати, що текстово-образні універсалії творять певний знаковий простір, «семантичне поле, в яке потрапляє або в якому перебуває знак» [198, с.41], семіотичний універсум, при цьому «роль знака залежить не тільки від власної сили, але і від знаків, що його оточують. Властивості самого знака залежать від поля, в якому він перебуває» [198, с.41]. Отже, властивості знака (макрознака) – властивості поєднуваних між собою знаків у функції текстово-образної універсалії – безпосередньо залежать від оточення, контексту, де можливе їх адекватне і послідовне сприйняття та осмислення. Тільки контекст дає змогу повною мірою виявити точний план змісту знака (знаків). Лише мовне оточення визначає поєднання знаків, більше того, передбачає таке поєднання, прогнозує його певним чином: це положення безпосередньо стосується фольклорної мови, де за окремим знаком закріплені відповідні дистрибути (пор.: чорна (чорні) – *хмара, земля, очі, брови, коси, кінь* тощо; уживання лексеми *сокіл*, як правило, передбачає його дію – *літати*, ознаку – *ясний*, а також подальше символічне переосмислення і порівняння з молодим парубком).

Важливою також є теза про те, що «знак залежить від інтерпретанти, а сама інтерпретанта втягує знак у зовсім інші стосунки, яких не було при його створенні» [198, с.42]. Виникає знак-символ – як знакова фіксація

міфологічного значення [587, с.5], як закономірне подальше сприйняття знака та осмислення його в процесі різноманітного життєвого досвіду (пор., наприклад: чорна хмара – провісник бурі, дощу, тобто як знак певного природного явища з його наслідками) спричиняє символізацію цього знака; і в поетичному світосприйнятті набуває значення «лихо», «біда», тобто стає символом з негативним конотативним змістом.

Такому переосмисленню, а в подальшому – і символізації передує споглядання – первинний етап осмислення буття. Статусу знаків-символів, що знайшли втілення у мовних формах, набули ті з них, що виявилися сприйнятими мовним колективом. При цьому значення таких знаків, очевидно, повинні були характеризуватися граничною простотою і зрозумілістю, універсальністю, що зумовлювало легке, автоматичне засвоєння та відтворення – на рівні підсвідомому.

«Оволодіння знаковим простором відбувається шляхом називання предметів, речей, тобто шляхом називання їх, або заповнення простору своїми знаками» [198, с.42]. Відповідно текстово-образна універсалія – як міні- чи макрокомплекс мовних знаків – слугує для позначення певних речей, об’єктів, дій, ознак. Тексти, зокрема фольклорні, що є продуктом мисленнєвої діяльності людини, фіксують не просто знаки як позначення об’єктів та ін., а *значущі* для мовного колективу знаки, такі, з якими пов’язані віхи життєдіяльності людини. На основі цього, аналізуючи тексти окремо взятого періоду, можемо визначити актуальні для певного соціуму предмети і т. ін. Отже, текст як набір мовних знаків, більше того, впорядкованих знаків, скомбінованих відповідно до певних норм, як макрознак, є індикатором суспільно-політичних, ментальних, психічних та інших показників, що їх фіксують знаки мови. Фольклорний текст – такий художньо-образний макрознак, що ґрунтується на різнорідному кодуванні, універсальному для мовців певного мовного колективу, часом дуже широкого, тобто може бути загальнолюдським, наднаціональним, суто буттєвим, усвідомленим осмисленням та поетичним узагальненням предметів і явищ дійсності (пор., наприклад, ідентичне з думовим використання епітета *білий* у

структурах *білі руки* – в поемах Гомера «Іліаді», «Одіссеї», та в слов'янському епосі взагалі, що засвідчує наднаціональне осмислення та сприйняття реалій дійсності).

Текстово-образна універсалія як знакова (макрознакова) одиниця є міні-кодом щодо тексту-універсуму (макрокоду), передаючи певний денотативно-конотативний зміст, фрагмент картини світу, виступаючи елементом (структурною одиницею) мовної картини світу.

Гумбольдтівська теза про те, що «у процесі відтворення дійсності у свідомості людей результати мисленнєвої діяльності відбиваються в призмі мови» і «як наслідок цього − в людській свідомості виникає складна картина світу» [219, с.33], знаходить сьогодні численні інтерпретації антропоцентричного підходу до осмислення мови як «творчого акту діяльності духу».

В.М. Манакін, констатуючи той факт, що сучасні автори картину світу визначають як глобальний образ світу, який є в основі світогляду людини, тобто такий, що виражає суттєві властивості світу з погляду людини, зауважує: «З цим цілком можна погодитися. З одним лише уточненням: «світ» слід розуміти не тільки як наочну реальність, чи оточуючу людину дійсність, а як свідомість-реальність» [439, с.43], а «мовна картина світу − це відображений засобами мови образ свідомості-реальності, модель інтегрального знання про концептуальну систему уявлень, репрезентованих мовою» [439, с.44].

Мовну картину світу «можна визначити як абстрактний феномен, що існує в лінгвокультурній свідомості у вигляді відрефлектованого індивідуального і колективного досвіду, який втілюється в одиницях номінації, а також у специфіці їх функціонування. Кожна природна мова має свою особливу картину світу, відповідно до якої людина організовує зміст своїх висловлень» [525, с.23]. Аналогічно І.О. Голубовська розглядає мовну картину світу як виражене засобами певної мови світовідчування і світорозуміння, вербалізовану інтерпретацію мовним соціумом навколишнього світу і самого себе в цьому світі [189, с.6].

Мовна картина світу може бути представлена різними національно-мовними, індивідуально-особистісними картинами світу. Як зазначає А.К. Мойсієнко, «простежується своєрідна ієрархічність понять: «мовна картина світу», «національно-мовна картина світу», «автономна картина світу мовної особистості», нарешті – мовна картина світу окремого твору, героя. Всі ці «картини світу» є продуктом пізнання людини на різних рівнях соціально-культурного досвіду, відповідно вони «відображають» і різну денотативну сферу, зокрема й ту, що реалізує «повторне семантичне структурування реального простору», тобто текстову, мовно-поетичну» [463, с.108].

Очевидно, можемо говорити про мовну картину світу фольклорного (думового) тексту. Текст – продукт мовної діяльності, що ґрунтується на властивостях мови як універсальної знакової системи, також становить певний універсум. У свою чергу думовий текст репрезентує окремий *текстовий універсум,* який і є складником фольклорного тексту-універсуму і його різновидом, реалізується як «цілісна семіотична форма психомовномисленнєвої людської діяльності, концептуально і структурно організована, діалогічно вбудована в інтеріоризоване буття, семіотичний універсум етносу або цивілізації, яка виступає прагматично спрямованим посередником комунікації» [567, с.332]. Виокремлення мовної картини світу фольклорного (думового) тексту зумовлене тим, що вона репрезентує особливу цілість, «яка має риси ідеальної дійсносі і традиційного фольклорного образу» [13, с.442], мовно-текстова структура якої відображає певний спосіб сприйняття і організації (концептуалізації) цілісного світу і так само, як власне мова, в своїх засобах вираження є «частково універсальною, частково національно специфічною» [17, с.38-39].

Такою ж «частково універсальною, частково національно специфічною» одиницею в думовому тексті, етнокультурним стереотипом є фольклоризм, який кваліфікують «як чинник конструювання фольклорної картини світу, що відбиває систему національних ідей та етнокультурних смислів» [314, с.437].

У лінгвістиці, фольклористиці розуміння фольклоризму найчастіше пов'язують з лексичними одиницями, які мають фонетичні, акцентні,

словотвірні, граматичні, семантичні особливості. Це, зокрема, одиниці з неповноголоссям: *глава, злато, сребро*; не продуктивні з погляду сучасної української мови словотвірні типи: *покликнути, виходжати, доходжати, виношати* та інші.

До фольклоризмів, народнопоетизмів В.А. Чабаненко зараховує слова, виділяючи їх в окрему лексико-стилістичну категорію (вони широко представлені в думах), що позначають :

а) назви людей за близькими родинними зв'язками – *мати, батько, сестра, брат*;

б) деякі назви людей за віковими ознаками та за соціальним становищем: *козак, дитя.*

в) назви деяких найхарактерніших частин людського тіла: *серце, очі, брови, руки, ноги, голова, тіло*;

г) назви цілої групи характерних для українського етнічного обширу птахів і тварин: *орел, сокіл, зозуля, голуб, перепілка, кінь*;

г) назви багатьох характерних для українського етнічного простору дерев, кущів, квітів: *явір, калина, терен, барвінок, очерет*;

д) назви окремих явищ природи: *зоря, сонце, вода, хвиля* ;

е) назви найтиповіших для української природної зони топооб'єктів: *поле, степ, луг, сад, гай, діброва, берег, байрак, яр, могила, гора, море, ріка.*

є) назви деяких абстракцій: *воля, доля, щастя, нещастя, каторга*;

ж) назви ознак і якостей: *ясний, вірний, милий, рідний, високий, широкий, бистрий, молодий, тихий, чистий, терновий, сивий, зелений, сизий, синій*.

з) назви деяких дій і станів: *линути, гомоніти, летіти, шуміти, густи, гуляти* [683, с.212].

Стилістично маркованими народнопоетичними словами у думах виступають також одиниці на позначення понять суму, біди, різних предметів, осіб тощо з відповідною конотативною означеністю, як-от: *вдова, сирота, сіромаха, ворон, вітер, туман, чужина, неволя, недоля, горе, біда, лихо, сльози, бідний, старий, лихий, ридати, клясти, плакати.*

Дуже часто в думових текстах естетична і стилістична виразність фольклорних слів посилюється завдяки словотворчим засобам – афективній суфіксації (*братік, воріженьки, дрібненький, голубочки, голубонько*), синонімічному зрощенню: *щастя-доля, шлях-дорога, плакати-ридати, батько-мати)*.

Думи також активно послуговуються канонізованими словами – символами фольклорного походження, що здебільшого є полісемантичними: *калина* – батьківщина, Україна; *сокіл* – вродливий і мужній юнак ; *голуб, голубка* – брат, сестра, мати ; *ворон* – сум, лихо, смерть; *туман* – горе, небезпека ; з*озуля* – жінка, мати, сестра.

До фольклоризмів В.А. Чабаненко зараховує, окрім канонізованих фольклорних означень (*сизий голуб, зелений барвінок, ясний сокіл, широкий степ* та ін.), канонізовані (постійні) фольклорні обставини, а саме: *на горі, під горою, по діброві, в гаю, в зеленому саду, рано-пораненьку, у неділю вранці, рано-вранці* та інші [683, с.216]. Два останні різновиди фольклоризмів, наведені В.А. Чабаненком, безпосередньо накладаються на поняття текстово-образних універсалій.

Розмірковуючи над функціональними проблемами народнопоетичного слова, сутністю фольклоризмів, В.А. Чабаненко, зокрема, зазначає: «Упродовж віків творці народнопоетичних перлин, будучи під враженням безлічі явищ і предметів, ознак і властивостей, особливо відзначали в своїй свідомості ті з них, які найповніше задовольняли їхні естетичні смаки й ідеали. Відібрані таким чином категорії буття поступово синтезувалися в складні образи – **стереотипи** (виділення наше – Т.Б.), перетворювалися на художні досконалості вищого класу і функціонально усталювалися, тобто **канонізувалися** (виділення наше – Т.Б.)» [683, с.213].

Отже, текстово-образну універсалію та фольклоризм об'єднують такі риси, як стереотипність, канонізованість, статичність.

Закономірно, що думові тексти значною мірою базуються на лексико-семантичних одиницях фольклорного походження. Відповідно і текстово-образні

універсалії як структурні одиниці думових творів також ґрунтуються на основі цих же одиниць. Отже, фольклоризми – народнопоетичні знаки-символи – становлять невід'ємні компоненти текстово-образних універсалій. В одних випадках вони безпосередньо накладаються на текстово-образні універсалії (епітетні структури), в інших – фольклоризми як окремі одиниці використовуються для побудови текстово-образних універсалій: мікро- (наприклад, адвербіальних текстово-образних універсалій: *у тернах, у байраках; у полі ; на безвідді*) та макро- (фігур паралелізму, періодичних конструкцій тощо).

Фольклорний фонд (засоби, прийоми народнопоетичної мови, народнопоетична символіка) є базовим для творення усіх різновидів текстово-образних універсалій. Точніше, цей фонд складається з канонізованих одиниць, що різняться структурою, семантикою, поетичними функціями тощо.

Фольклоризм (фольклорний знак-символ) є тією мовною одиницею – комунікативним кодом, у якому зафіксовані уявлення мовного колективу про предмети, явища, процеси об’єктивної дійсності, актуальні для певного етносу, творця фольклорних пам’яток (на основі цього очевидним виявляється дотичність понять фольклоризм, міфологема, символ, концепт).

Мовна картина думового тексту представлена фольклоризмами, міфологемами, канонізованими символами, що знаходять своє вираження в різного плану універсаліях. У концептосфері таких універсалій відображається історико-культурна свідомість народу, історична спадковість, народні звичаї, традиції. Такі мовні одиниці наповнені етнокультурним змістом, здебільшого функціонують у культурних контекстах; в українській мові вони мають етнографічний, етнокультурний, етнофілософський, етнопсихологічний та інший національно-культурний підтекст [276, с.27].

Отже, текстово-образна універсалія засвідчує своєрідну реалізацію в своєму складі фольклорних знаків-символів як її органічних складників.

1.7. Текстово-образна універсалія і поняття текстової норми

Як зазначають дослідники, «співвідношення описового та нормативного підходів до мови будується таким чином, що дескриптивність логічно не вимагає нормативності (вона може існувати окремо), натомість прескриптивність обов'язково передбачає процедуру опису – адже для того, щоб сформулювати норму, ми маємо так чи інакше уявляти собі той стан речей, який підлягає нормативному регулюванню» [719, с.58-59]. Зокрема, йдеться про нормативність на рівні текстових структур.

Текстову норму розуміємо як «1) історично складені, прийняті у суспільстві відносно стійкі правила текстової діяльності, на основі яких створюються еталонні для певної сфери спілкування тексти; 2) систему комунікативно-прагматичних, жанрово-стилістичних, композиційно-мовленнєвих і інших норм, що відповідає певному типу тексту, відображає його багатоплановість, комунікативну сутність, лінгвістичну природу і екстралінгвістичну орієнтацію; 3) гармонійну організацію всіх елементів структури тексту відповідно до авторського задуму і орієнтації на адресата» [97, с.93].

Текстова норма на рівні узусу відображає наявні у суспільстві правила і традиції ефективної текстової діяльності в різних сферах спілкування, кращі зразки якої слугують еталоном для породження текстів, типових для сфер спілкування. Пор.: «Уявлення про еталон відповідного типу текстів, який характерний для певного етапу розвитку суспільства, визначає текстову діяльність носіїв мови, що породжують подібні тексти. Для текстової норми, що інтерпретується таким чином, характерні *відносна стійкість*, яка створює умови для розуміння автора і адресата, і *варіативність*, яка відкриває можливості для подальшого розвитку, вдосконалення текстової діяльності комунікантів» (виділення наше – Т.Б.) [97, с.94].

Що ж до народнопоетичної творчості, варто зазначити: фольклорний

різновид мовлення взагалі, думовий епос зокрема, визначають *наявні у суспільстві правила і традиції ефективної текстової діяльності*, що слугують *еталоном* для породження текстів. Наприклад, для казок – це єдинопочатки, єдинокінцівки на зразок *жили-були; жили були собі; в якомусь-то царстві, в якомусь государстві жив собі; десь-не-десь в тридесятому царстві* та інші [101, с.86], *стали вони жити-поживати та добра наживати; живуть, і хліб жують* [УНКЛА 1989 : 25], *і на цім слові казка закінчилася* [УНКЛА 1989, с.48]; *і досі поживають, і нас до себе призивають* [УНКЛА 1989, с.52]; *живуть дружно, добро наживають* [УНКЛА 1989, с.55]; *І тепер живе добре* [УНКЛА 1989 : 67]; *стали гарно собі жити і Бога хвалити* [УНКЛА 1989, с.73]; *І я там був, мед-вино пив, хоч в роті не було, а по бороді текло* [УНКЛА 1989, с.84, 116]; *От вам казка, а мені бубликів в'язка* [УНКЛА 1989, с.87]; *Із того часу жили вони собі в добрі* [УНКЛА 1989, с.99]; *І жили собі красно аж до смерті* [УНКЛА 1989, с.104]; *І на цьому казка закінчилася* [УНКЛА 1989, с.164] та ін. Окрім зазначеного, казки також фіксують формули – текстово-образні універсалії, що називають чародійні предмети: *жар-птиця, скатерть-самобранка, килим-самольот* [212, с.51; 523, с.8], постійні епітети, утворені за моделлю «прикметник + іменник»: *добрий молодець, ясний сокіл, летючий корабель, зла мачуха* [523, с.9], *жива вода, мертва вода, золота рибка, молочні ріки* [212, с.50] та ін. Усе зазначене дозволяє говорити про *традиційні* текстотвірні одиниці, що є еталоном для певних текстів, у даному випадку – казок.

Думи як твори найпізнішого періоду фольклорної діяльності засвідчили (виробили) свій еталон різнорівневих мовностильових (текстотвірних) засобів: лексичних, морфологічних, синтаксичних, стилістичних, композиційних та ін. Міркування про те, що уявлення про еталон відповідного типу текстів визначає текстову діяльність носіїв мови, якнайвлучніше застосовуване до кваліфікації дум як текстів фольклорно-книжного походження. Якщо взяти до уваги власне мовну сторону текстової організації дум, то помітною виявиться така їх особливість, як складність мовно-стильового оформлення; для порівняння можна залучити тексти тодішньої доби – літописи, художні поетичні твори тогочасних культурних діячів,

які були високоосвіченими особистостями і, відповідно до поширених на той час писемних джерел різного походження, культивували складний спосіб вираження думки, що є очевидним на синтаксичному рівні: складні конструкції, обтяжені однорідними членами, періодичними структурами тощо. Звичайно, думи як твори пісенного жанру, призначені для широкого побутування, живого сприйняття та відповідної миттєвої реакції, не могли бути громіздкими, негармонійно впорядкованими, чисто книжними щодо слововживання. Однак їх складність, незважаючи на багатовікове усномовне шліфування, все ж помітна певною мірою. Зазначене дозволяє припускати, що творцями перших дум свого часу, напевне, були освічені люди, які добре знались на писемних джерелах, віршуванні і водночас фольклорній епічній творчості.

Таким чином, думи сформували свої норми текстотворення: наприклад, обов'язкова наявність зачинів, кінцівок; розгортання сюжету думи з допомогою конструкцій прямої мови; побудова думової оповіді на основі періодичних конструкцій, у які нерідко «вкладалася» пряма мова персонажів, – у такий спосіб найкраще вписувався загальний план оповіді, досягався якнайефективніший емоційно-експресивний вияв почуттів тощо. Окрім цього, думи засвідчили й інші, мікротекстові одиниці різнорівневого характеру (лексичного, граматичного, стилістичного), що відзначилися *стійкістю* і водночас *варіативністю*: постійні епітети, перифрастичні, метонімічні, синекдохічні структури, тавтологічні вирази, фігури паралелізму та ін.; сецифічні думові форми типу *виходжати, виношати, зачувати* та ін.

Думові тексти, попри свою оригінальність, все ж засвідчують зв'язок з іншими фольклорними джерелами. Так, якщо для казок характерними є специфічні єдинопочатки як нормативні складники їх мовної організації, то запозичення останніх думовими текстами значно видозмінене і розцінюються вже як нормативне явище думового епосу.

Зважаючи на багатоплановий характер тексту, його комунікативну сутність, лінгвальні та екстралінгвальні чинники, які визначають первинну і вторинну текстову діяльність, основні компоненти структурної організації

тексту і його мовну природу, Н.С. Болотнова вважає, що доцільно розглядати текстову норму в широкому значенні як систему текстових правил (норм), відповідно до яких створюється текст як складний багатоаспектний феномен [97, с.94]. З цього погляду текстова норма охоплює:

а) комунікативно-прагматичні текстові норми, які визначають ефективність текстової діяльності на основі врахування фактора адресата, вибору оптимального каналу зв'язку з ним; відповідність тексту сфері і ситуації спілкування.

Відомо, що виникнення дум пов`язують із найпізнішим періодом, з особливими умовами – національно-визвольною боротьбою і рушійними масами цієї боротьби – козацтвом. Дослідники схиляються до думки, що аналізовані твори покликані були не тільки оспівати захисників рідної землі, а й безпосередньо піднімати дух війська (припускають, що й кобзарі були членами козацького війська і під час бойових походів ішли з піснями попереду війська [442, с.191]). Отже, творці дум «віднайшли» специфічну текстову форму, яка безпосередньо була пов'язана не лише зі змістом, а й манерою, способом виконання – речитативним співом. Ця текстова форма витоками сягала давнішої традиції, тому не була «чужою» (дослідники встановили зв'язок дум зі «Словом о полку Ігоревім», з билинами, плачами, казками, релігійними джерелами, літописною літературою тощо).

б) норми формування змістового плану тексту, які відображають адекватність відбору матеріалу дійсності, що «стоїть» за текстом (фактів, подій), авторської інтенції, цілям і завданням спілкування; передбачувані відповідності змістового плану тексту темі, ідеї; етичним і естетичним нормам, прийнятим у суспільстві в межах даної сфери спілкування.

Думи зародилися в козацькому середовищі, тому і присвячувалися насамперед подіям з козацького життя. Як твори художні, вони, окрім достовірності змісту (у думах наявна особлива «політична» точність, документальність зображення: хронологічні та географічні координати подій, докладний і історично підтверджений антропонімікон), також допускають факти поетичного зображення дійсності (гіперболізація, літота, порівняння,

метафора, казкові елементи тощо). Отже, думові тексти за змістом – героїчний епос, що висвітлює відповідний період національно-визвольної боротьби нашого народу. Зміст думового епосу відповідає темі та ідеї цих творів, естетичним нормам, прийнятим у відповідній сфері спілкування.

в) жанрово-стилістичні текстові норми, які передбачають орієнтацію текстової діяльності носіїв мови на відповідність створюваного тексту законам певних жанрів і стилів з урахуванням жанровотвірних і стилетвірних факторів, засобів, стильових ознак.

Думові тексти виробили свої жанрово-стилістичні норми. Проте вони орієнтувалися на норми текстотворення взагалі – фольклорні і книжні (пісенний, казковий жанри, літописи та ін.); думові тексти, запозичивши текстотворення з інших жанрів, підпорядкували їх собі; стилетворчі засоби і стильові ознаки дум вироблялися і шліфувалися з урахуванням інших, попередніх досягнень фольклору та письменства.

г) композиційні текстові норми, які стосуються правил формальної організації тексту: мотивованої послідовності частин у розгортанні змісту, їх логічності й пропорційності, ефективності зачину і кінцівки, виправданого вибору композиційних прийомів та дотримання різних мовних норм, важливих для розуміння тексту адресатом.

Думовий епос демонструє власне композиційні текстові норми: специфічні зачини і кінцівки; мотивовану послідовність частин у розгортанні змісту – з цією метою думова оповідь переважно базується на конструкціях з прямою мовою. Численні повтори конструкцій, ситуацій, загальних місць тощо зумовлені власне широтою, масштабністю думового епосу як у змістовому, так і мовно-стильовому планах; вони необхідні для того, щоб не втрачався зв’язок попереднього і наступного висловлювання, щоб текст сприймався цілісно.

Текстову норму розглядають як гармонійну відповідність усіх елементів тексту, його форми і змісту та орієнтації на адресата. Адже «гармонія, що виступає показником внутрішньої організації мовної системи в художньому тексті, – основна прикмета його досконалості» [711, с.63]. У цьому випадку

текстову норму пропонують розглядати як «форму взаємодії між компонентами, яка виступає найбільш сприятливою для одержання запрограмованого результату» [604, с.62]. Тому що «гармонійна організація поетичного тексту – це співвідношення усіх мовних і немовних елементів, яке приводить його до неперервності (непроникності), що має естетичну значущість», є основою художньої форми, безпосередньо пов'язаною «зі змістом, яка координує всі мовні засоби художнього тексту як його змістові компоненти на горизонталі, вертикалі, глибині, що ведуть усі елементи до цілісності, єдності» [711, с.67]. Загалом поетичний текст становить складне, кероване багатьма законами сплетіння всіх елементів, що творять гармонійне ціле у їх взаємозв'язку і взаємовідношенні. Спостереження за вираженням текстової норми у фольклорному тексті дало змогу М. О. Венгранович зробити висновок, що «внутрішньотекстове поєднання традиційних елементів (мікроформул) всередині фольклорного тексту створює особливу мовленнєву системність – традиційну за своєю функціонально-стильовою характеристикою і одночасно відкриту, здатну до варіативності, звернену в широку міжтекстову сферу – до макротексту єдиної фольклорної традиції» [135, с.109].

Текстово-образні універсалії – це виразники фольклорної традиції, своєрідні маркери текстової норми, характерної, зокрема, для думового епосу.

1.8. Класифікація текстово-образних універсалій

Характеристика текстово-образних універсалій думового епосу передбачає врахування їх граматичної, стилістичної, композиційної, тематико-змістової, жанрової природи. Відповідно текстово-образні універсалії народних дум класифікуємо за логіко-граматичними ознаками: виділяємо атрибутивні, субстантивні, адвербіальні, вербальні, предикативні текстово-образні універсалії; за тематико-подієвими ознаками виокремлюємо текстово-образні універсалії з часовою, просторовою семантикою та антропономени думового континууму; за поетичними функціями, що потенційно властиві текстово-

образним універсаліям як конструкціям, фіксуємо епітетні, тавтологічні, перифрастичні, метонімічні, синекдохічні, евфемістичні текстово-образні універсалії (мікроструктури) та періоди, паралелізми (макроструктури).

Здатність текстово-образних універсалій-макроструктур реалізуватися у функції стилістично-композиційних (архітектонічних) одиниць думових текстів зумовлює виділення текстово-образних універсалій зачинів та кінцівок.

Враховуючи джерельну базу, що сприяла виформуванню думових текстово-образних універсалій, розглядані одиниці класифікуємо за походженням: на цій підставі виділяємо текстово-образні універсалії загальнофольклорного походження (*зелена трава, сива зозуля, чорний чуб, білі руки, сизий голуб, темная темниця; у чистому полі, у широкий степ, у сирій землі, на високу гору, пити та їсти, хліб-сіль, батько-мати*) і власне думового походження (*християнські городи, у город Килию, турецька, бусурменська тяжка неволя, пили пилили, піший-пішениця, конная-кононіця, орли-чорнокрильці, сизопері орли, орли-сизоперці, вовки-сіроманці*).

Осмислення структурних ознак текстово-образних універсалій зумовлює поділ аналізованих одиниць на мікроструктури та макроструктури.

Мікроструктури – мінімальні одиниці (сполуки), що не підлягають подальшому розчленуванню (прості), і утворені на їх основі ускладнені варіанти текстово-образних універсалій у межах речення (ускладнені) (адвербіальні, вербальні, атрибутивні текстово-образні універсалії): наприклад: *гірко плакати; дрібні сльози – гірко плакати–ридати; гірко плакати-ридати, дрібні сльози проливати.*

Макроструктури – одиниці, співвідносні з реченням (предикативні текстово-образні універсалії); це фігури думки, фігури стилістичні – звороти і синтаксичні побудови, які посилюють естетичний вплив мови: зокрема, конструкції з паралелізмом, періоди, стилістично-композиційні текстово-образні універсалії (зачини і кінцівки). Наприклад: *козак гуляє; кров сліди заливає; чорна хмара наступає; орли-сизокрильці налітали; одна нас шабля порубала; Господь допомагає; Господь карає; буде слава славна*; *слава не помре, не поляже* та ін.

Поняття структурної організації текстово-образних універсалій вимагає врахування кількісного складу компонентів, що входять до розгляданої одиниці. У з'вязку з цим текстово-образні універсалії поділяємо на однокомпонентні (*у полі, на морі, на гору, на могилі, у степ, на небі, коло річки, до байраків*), двокомпонентні (*чисте поле, у чисте поле, християнські городи, на татарських полях, біла габа*), трикомпонентні (*у чистому полі поховати; шанувати, поважати; тяжка бусурменська неволя*), чотирикомпонентні (*теє зачуває, словами промовляє*; с*ловами промовляє, сльозами обливає*) та багатокомпонентні.

Щодо деяких текстово-образних універсалій подаємо характеристику на зразок: структури первинного і вторинного походження. Зокрема, у випадку аналізу адвербіальних текстово-образних універсалій, де одні структури виражені власне прислівниками (*тяжко-важко, тяжко та важко*), інші – прийменниково-відмінковими формами іменників у функції прислівників (*на могилі, у дворі, у полі, на небі, у неділю, з світовою зорею*).

Отже, загальна класифікація текстово-образних універсалій актуалізує такі основні (базові, фундаментальні) характеристики аналізованих одиниць, як 1) граматичні ознаки, за якими виділено різновиди текстово-образних універсалій з логіко-граматичного погляду; 2) тематично-змістові, філософсько-буттєві виміри текстово-образних універсалій, відповідно до яких виокремлено текстово-образні універсалії з часовою та просторовою семантикою, антропономени; 3) естетичні, художньо-образні, емоційно-експресивні "прирощення», що їх набули у загальнофольклорному та власне думовому контекстах макрознакові одиниці – текстово-образні універсалії; у зв'язку з цим аналізовані структури розглядаються як стилістичні (художні) засоби: епітети, тавтології, перифрази, метонімії, синекдохи, евфемізми, періоди, паралелізми; 4) архітектонічні властивості текстово-образних універсалій, що засвідчують здатність останніх виступати у функції зовнішньоструктурних елементів тексту, водночас фокусуючи естетико-виразові потенції мовних одиниць; 5) джерело виникнення текстово-образних універсалій, за яким розкодовується зв'язок текстово-образних універсалій дум

з іншими жанрами фольклору, також встановлюються структури, що є власне думового творення: за ними вгадується належність текстів до певного жанру (зокрема, думового); 6) структура аналізованих одиниць; відповідно до цієї ознаки текстово-образні універсалії кваліфікуються як мікроструктури (їх сегментація відбувається на рівні речення) та макроструктури (сегментація здійснюється на рівні тексту); 7) кількісний склад компонентів, що дозволяє максимально чітко характеризувати структуру текстово-образної універсалії.

Потреба наведеної класифікації текстово-образних універсалій зумовлена тим, що:

1) текстово-образна універсалія – системна, нормативна різнорівнева мовна одиниця;
2) текстово-образна універсалія – мовна (граматична) модель (формула);
3) текстово-образна універсалія – змістова, тематично-подієва одиниця;
4) текстово-образна універсалія – стилістична одиниця (стилістичний засіб);
5) текстово-образна універсалія – жанрово-специфічна одиниця;
6) текстово-образна універсалія – структура (мікро- і макро-);
7) текстово-образна універсалія – мінімально однокомпонентна, максимально – багатокомпонентна одиниця.

Таблиця 1.1

Класифікація текстово-образних універсалій

Логіко-граматична структура					Стилістична функція								Тематично-подієва семантика			Стилістично-композиційні функції		Структура		Походження		Кількісний склад				
1					2								3			4		5		6		7				
1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	6	7	8	1	2	3	1	2	1	2	1	2	1	2	3	4	5
мікроструктури				макроструктури	мікроструктури	мікроструктури і макроструктури					макроструктури		з часовою семантикою	з просторовою семантикою	антропономени	зачини	кінцівки	мікроструктури	макроструктури	загальнофольклорного походження	власне думового походження	однокомпонентні	двокомпонентні	трикомпонентні	чотирикомпонентні	багатокомпонентні
атрибутивні	субстативні	адвербіальні	вербальні	предикативні	епітетні	тавтологічні	перифрастичні	метонімічні	синекдохічні	евфемістичні	періоди	паралелізми						прості (елементарні)	ускладнені							

Структурна схема текстово-образної універсалії

Висновки до розділу 1

Мова українських народних дум як об′єкт дослідження лінгвістів, фольклористів, істориків становить феномен народнопоетичного висловлення, в якому взаємодіють синтаксично-ритмічні, лексико-семантичні, образні одиниці української мови. Завдяки їх функціональному навантаженню створюється особливий епічний лад українських народних дум.

У текстах дум дослідники фіксують усталені *формули*, *стереотипи*, *кліше, шаблони*, пов′язані із виокремленням певної форми, структурного типу змістової одиниці висловлювання. Формульність як конструктивна ознака думового епосу зумовлена природою творення і відтворення фольклорних текстів.

Уведення в науковий обіг поняття *текстово-образна універсалія* передбачає такий аспект вивчення фольклорних формул, який актуалізує семантику відповідної мовної одиниці, вказує на її функціональне навантаження, є показником, з одного боку, універсальності структурно-змістової організації думових текстів, з другого – виокремлення, ідентифікації цих текстів.

Текстово-образні універсалії становлять дискурсивно-комунікативні одиниці, що засвідчували специфіку народнопоетичного історичного мислення й слугували для задоволення потреб спілкування у визначених обставинах.

Текстово-образна універсалія – частоповторювана структурно-змістова єдність слів (словосполучень, речень) різної довжини, яка функціонує в тексті як структурно-композиційний, стилістичний компонент, виступає певним корелятом – еталоном вираження екстралінгвальної дійсності в системі фольклорного дискурсу. У ролі текстово-образної універсалії засвідчені мінімальні одиниці – складне слово, прийменниково-іменникова форма, підрядне чи сурядне словосполучення, а також макроструктури – речення (об′єднання речень).

Текстово-образна універсалія – синкретизована поняттєва категорія текстової організації дум. Як лінгвальна одиниця поєднує ознаки системності (взаємозалежності і взаємопідпорядкування), форми (структури), ієрархічного підпорядкування; співвідносна з поняттями фольклорного коду, фольклорного

знака-символу, що в цілому складають фольклорну картину світу; підлягає правилам текстової нормативності. Системний характер текстово-образної універсалії визначає її ієрархічний ступінь складності, співвідносить з рівнем структури та її образно-змістового наповнення (стилістичною площиною).

Невіддільний атрибут текстово-образних універсалій – фольклоризм. Думи фіксують значну кількість універсалій, у яких фольклоризм перетинається з концептуальним словом. Існування слова-концепту в складі текстово-образної універсалії зумовлене міфологічною природою такого слова, культивуванням його в системі образних побудов фольклорного, зокрема думового епосу. Концепт і текстово-образну універсалію об′єднує їх універсальна природа: концепт – одиниця мисленнєвого плану, текстово-образна універсалія – логічно-граматичного, мисленнєво-мовного.

Класифікація текстово-образних універсалій думового епосу за логіко-граматичними, тематично-подієвими, стилістичними, стилістично-композиційними ознаками, за джерелом виникнення, структурою, кількісним компонентним складом підпорядкована визначеній меті й завданням дослідження, тобто виявленню одиниць системи мови, лексико-синтаксичних сполук, що функціонують у народних думах і безпосередньо пов′язані з їх тематичним, художнім континуумом, з розвитком сюжетно-композиційної епічної оповіді, зі стилістичними особливостями думового епосу.

РОЗДІЛ ІІ.
ТЕКСТОВО-ОБРАЗНІ УНІВЕРСАЛІЇ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТИ ДУМОВОГО КОНТИНУУМУ В ЧАСОПРОСТОРОВОМУ ТА АНТРОПОНІМНОМУ ВИМІРАХ

2.1. Текстово-образні універсалії на позначення художнього хронотопу

Час і простір – універсальні категорії, що характеризують буття. Філософські учення потверджують не просто зовнішній зв'язок часу і простору з матерією, що перебуває у русі, а й переконливо доводять, що рух виступає сутнісною ознакою часу і простору і що, відповідно, матерія, рух, час і простір невіддільні одне від одного. Дослідження фізиків (відносна теорія Ейнштейна) засвідчили, що час і простір існують не самі по собі, відірвано від матерії, а перебувають у такій універсальній взаємодії, в якій вони втрачають самостійність і виступають як сторони єдиного і багатоманітного цілого. Простір виражає порядок розташування одночасно існуючих об'єктів. Час же – послідовність існування змінних явищ, що почергово змінюють одне одного.

Час і простір – реальні ознаки буття; універсальні категорії Всесвіту. Світобудова вимірюється у часопросторових параметрах. Так само і тексти пов'язані з часопросторовими характеристиками. Взаємозв'язок часу і простору в літературному творі означує цілий світ, утілений у тексті, де знаходять відображення «розміщення матеріальних об'єктів, послідовність подій, учинків, героїв, змін у їхніх характерах, світогляді тощо» [МФЕ 2007, с.435]. М. М. Бахтін говорить про злиття в літературному творі часопросторових характеристик в осмислене єдине ціле, де час «згущується, ущільнюється, стає художньо зримим; простір же інтенсифікується, втягується в рух часу, сюжету, історії. Прикмети часу розкриваються в просторі, і простір осмислюється і вимірюється часом» [50, с.235]. Саме таким взаємопроникненням і злиттям прикмет і рядів, за словами автора, і характеризується художній хронотоп. Але, говорячи про художнє мислення,

осмислення просторово-часових координат у літературному творі, М. М. Бахтін наголошує на тому, що при пізнанні будь-якого явища ми «включаємо його не лише у сферу часопросторового існування, а і в смислову сферу, <…> яка містить у собі і момент оцінки» [50, с.406]. Дослідники вибудовують аксіологічні моделі хронотопу, наприклад, ціннісна інтерпретація часу подається на основі його динамізаційних характеристик, у зв'язку з антропоцентричним підходом до різних моментів його вираження [559, с.78-95].

Розуміння хронотопу як форми буття художньої дійсності з проекцією на естетичні виміри словесно-образного континууму передбачає врахування складної природи останнього. Дослідники виокремлюють континуум фабульний – лінійний, логічний і послідовний, що відповідає часовому плину (хронології подій) і зміні просторових параметрів; сюжетний – вибудовується в тексті згідно з авторським задумом. Континуум підпорядкований категорії стагнації (уповільненню або призупиненню руху дії за допомогою уведення ліричних відступів, пейзажів, ретроспекції або проспекції) та прогресії (безперервності руху дії, послідовного перебігу подій у часі та просторі). Зазначаючи, що «одне із основних начал мистецтва – умовність – примушує глядача, слухача, читача постійно сприймати твір у двох планах – реальному й ірреальному», І. Р. Гальперін наголошує на тому, що «якщо цих двох планів немає, то немає і сприйняття твору як виду мистецтва», і «в зв'язку з цим категорія континууму як категорія тексту, що постає в різних формах протікання часу, простору, подій, засвідчує особливе художнє осмислення категорій часу і простору об'єктивної дійсності» [179, с.97]. Таке трактування континууму суголосне розширеному розумінню явища хронотопу, яке запропонував М. М. Бахтін, що, на думку вченого, концентрує в собі смислову і оцінну, а отже – художню сфери. Пор. лотманівське розуміння хронотопу як «структурного закону жанру, у відповідності з яким природний часопростір деформується у художній».

Категорії часу і простору в лінгвістичному аспекті неодноразово були

увагою таких дослідників, як О. І. Бондар (1986) (лінгвістична категорія часу і реальний час), С. О. Соколова (1995) (час та його відображення у граматичних категоріях дієслова), О. В. Кардащук (1997) (семантичне поле «простір» (на матеріалі прикметників)), Н. К. Рябцева (1997) (аксіологічні моделі часу), О. О. Федик (2000) (просторове і часове членування дійсності з допомогою мови), О. О. Виноградова (2001) (функціонально-семантична категорія локативності у мові), О. Костюк (2001) (час у мовній картині світу людини), О. О. Селіванова (2002) (континуум дискурсу) та ін.

Хронотоп у художньому творі став сферою зацікавлень багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. Лише в останні десятиріччя побачили світ праці таких авторів, як В. Г. Гак (1997), Л. А. Лисиченко (1997), І. Є. Богданова (1997, 1998), Т. В. Скорбач (1997), І. І. Постникова, С. М. Рудь (1998), Н. Х. Копистянська (2002), Л. Панасюк (2003), С. А. Шуляк (2005), В. Ю. Канна (2005), Н. О. Потреба (2005), М. О. Шведова (2008).

Не меншу увагу дослідників привертають питання фольклорного простору й часу (фольклорного хронотопу, фольклорного континууму), що означені в працях С. Ю. Неклюдова (1972), Т. В. Цив'ян (1999) – час і простір у билинах, С. Б. Адоньєвої (2000) – час і простір у чарівній казці, О. О. Селіванової (2004) – просторова орієнтація у фраземах, Н. А. Лисюк (2006) – міфологічний хронотоп...

Хронотоп виступає одним із конструктивних художніх компонентів фольклорного твору. Час і простір – важливі складники художнього образу, «які забезпечують цілісне сприйняття художньої дійсності і організовують композицію твору», «літературний поетичний образ, фольклорно розгортаючись у часі (як послідовність тексту), своїм змістом відтворює просторово-часову картину світу, при тому в її символічно-ідеологічному, ціннісному аспекті» [ЛЭС 1987, с.487].

Хронотопом «охоплена» вся система фольклорного твору; образи перебувають у невіддільних один від одного просторово-часових зв'язках і відношеннях: просторові зображення передаються через дії в часі, а час

розгортається в певному просторі. Простір і час – основні категорії фольклорної картини світу, яка протягом багатовікової історії народу змінювалася і багаторазово закріплювалася в усній поезії традиціями різних епох. Означені категорії буття у народній творчості безпосередньо пов'язані з внутрішньою природою пізнавального процесу, психологією сприйняття дійсності. У давніх жанрах, як відзначав В. Я. Пропп, «загального уявлення про час немає. Так само, як є тільки емпіричний простір, так само є тільки емпіричний час, що вимірюється не числами, днями і роками, а діями героїв. Тільки стосовно цих дій час існує як реальний фактор оповіді, але ніякої ролі по собі він не відіграє» [529, с.95]. З часом і простором пов'язані уявлення про космічну і земну природу, життя і смерть, а також численні прикмети, ворожіння, замовляння, перестороги, заборони та інші способи регламентації людського побуту і буття. Типізація дійсності у народній поезії створюється з допомогою часопросторових координат. Магія простору і часу по-різному засвідчена в усіх фольклорних текстах: казках, билинах, баладах, переказах, легендах, замовляннях, плачах, демонологічних оповіданнях, піснях (колядках, веснянках, колискових та ін.). Щодо фольклору визначають існування часу міфічного і часу реального [V, с.428]. С. М. Толстая відзначила: «Для народної традиції характерне просторове сприйняття часу (хронотоп): минуле мислиться як таке, що знаходиться позаду, а майбутнє – попереду; для позначення часу і місця використовуються одні й ті ж самі слова, пор. *полудень – південь*, *північ – північ* і т. і». Дослідниця вважає, що традиційна слов'янська картина світу засвідчувала лінійно-циклічну модель: у ній поєднувалися міфологічне (циклічне) та історичне (лінійне) сприйняття хронотопу. «Універсальним інструментом структурування і позначення річного часу виступає народний календар, що надає безперервному природному часу характеру дискретної реалізованої системи (суворе чергування святкових днів і буднів, періодів посту і м'ясоїду, добрих і злих днів і т.д.)» [583, с.449].

Фольклорні часопросторові виміри відрізняються від літературних хронотопів. Вони змінюються в різних жанрах, видах і поетичних родах усної

творчості, зумовлені побутуванням творів, обрядових і необрядових. Відтворювана у фольклорі дійсність є продуктом колективного світорозуміння. Художній час і простір – безособові, пов'язані з родом і жанром, типом композиційної структури.

Специфіка фольклорного хронотопу закорінена в наслідуванні дуже давніх художніх традицій. У фольклорних творах наявні закам'янілі структури, напр. *білий світ*, що зберігають в своїй глибині давні уявлення про нерозривність часу і простору. Фольклорний простір може бути *відкритий (у полі, у небі, на дорозі)* і *замкнутий,* чітко окреслений, звужений *(у хаті, у світлиці, під вікном, під дверима)*; конкретизований (поле – *у полі, у поле, з поля, біля поля*) і неконкретизований (*далеко-далеко, високо-високо*). Фольклорний час у свою чергу характеризується як відносно конкретизований (*у неділю, до схід сонця на зорі*), або як невизначений, приблизний (*колись давно*). Абсолютно визначений, конкретизований час у фольклорних творах відсутній.

Фольклорний хронотоп безпосередньо пов'язаний з ментальністю народу. В.В. Жайворонок час і простір справедливо зараховує до знаків української етнокультури, розглядаючи, наприклад, час як «тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами і т.ін.», він виділяє такі етнономенина позначення часового виміру, як *зоряний час, добрий час, недобрий час* та ін. [277, с.635]. За В.В. Жайворонком, простір як етнокультурема – «вільний, великий обшир; просторінь; у народних піснях – символ волі, а отже й щастя, розкошу як його різновиду» [277, с.487].

Фольклорний хронотоп відзначається своєрідними рисами, зумовленими насамперед жанром усних творів національної словесно-образної творчості. Відома теза М.М. Бахтіна про те, що «жанр і жанрові різновиди визначаються саме хронотопом» [50, с.235]. Дослідники, вказуючи на просторову і часову локалізацію фольклорних творів як засадничу жанротвірну ознаку їх, констатують: «У міфі та етіологічному наративі дія розгортається в космосі, в казці основні події винесено в нелюдський світ, в замовляннях та небилицях

ідеться про небачений антисвіт, у героїчному та історичному епосі дії відбуваються переважно на території держави, а подеколи – у страхітливому зарубіжжі, в переказах – на певній родовій території, в бувальщинах – у якійсь конкретній місцині тощо» [416, с.193].

Однією зі спільних ознак фольклорних текстів є те, що опис подій у них часто починається з вказівки на часопросторові координати, пор., наприклад, зачини казок: *Колись було не так, як тепер: колись усякі дива робилися на світі; колись і самий світ не той був, що тепер... Тепер нічого того нема...* [УНКЛА 1989, с.79], *У одному селі жив сирота Іванко* [УНКЛА 1989, с.73], *В якомусь-то царстві, в якомусь государстві жив собі дуже багатий пан* [УНКЛА 1989, с.113]; зачини пісень: *На Івана на Купала* [УНП 1963, с.307], *Проти Івана* сонце грало [УНП 1963, с.308], *У вишневому садочку* [УНП 1963,с.309], Піду *в садочок* [УНП 1963, с.317], *Та ходила дівчинонька по межі* [УНП 1963, с.326], *На городі чорнобиль* [УНП 1963, с.331], А плавала ладочка *під млином* [УНП 1963, с.339], *Ой в городі, ой в холоді* [УНП 1963, с.338]; зачини легенд та переказів: *Десь-то на весіллі чи на хрестинах був Февраль* [УНКЛА 1989, с.361], *Це було в давнину, коли в широкі степи України залітали орди татарські* [УНКЛА 1989, с.362], *В одному панстві в далекій країні король мав дуже гарну королівну, велику чарівницю, з якою не міг дати собі раду* [УНКЛА 1989, с.373], *Між Прищепівкою та Братським, по правому березі річки Костуроватої, є невелика, але глибока Макітрина балка* [УНКЛА 1989, с.372], *Біля села Гуменці тече невеличка річка, а понад річку гай* [УНКЛА 1989, с.399], *Ще коли Тарас Григорович жив у Києві, то там же він малював картини* [УНКЛА 1989, с.404].

У думових зачинах спостерігаємо аналогічне означення часопросторовості, пор.: *Ой десь, ой десь за Килимом-городом козаченько гуляє* [УНД 1972, с.72], *Ей, там на полі та на кілинському* [УНД 1972, с.77], *Понад сагою Дніпровою* [УНД 1972, с.83], *У річки Самарки* [Д 1986, С.74; УНД 1972, С.89], *На узбоччі долини біля двох сокорів козацьких* [УНД 1972, с.99], *У святую неділю то-то не сизії орли клекотали* [Г 1927, с.6; УНД 1972, С.107],

Гей, гей! Ой у святую неділеньку да барзо рано-пораненьку [УНД 1972, с.108], *що на Чорому морю* [Г 1927, с.9; Д 1969: 52], *Гей, що на Чорному морі* [Г 1927, с.8, 26; УНД 1972, С.109], *У неділю барзе рано-пораненьку* [Г 1927, с.32; Д 1969: 73;УНД 1972, С.114], *На синьому морі* [Г 1927, с.69; УНД 1972, С.124], *Із города із Азова не великії тумани вставали* [Г 1927, с.100; УНД 1972, С.155], *Як із землі турецької* [УНД 1972, с.157], *На чужій чужині* [УНД 1972, с.167], *В городі Чигирині* [УНД 1972, с.254], *Ой на славній Україні кликне-покликне* [УНД 1972, с.235], *Із день-години* [УНД 1972, с.262], *Як з день-години зчинились великі войни на Україні* [УНД 1972, с.271], *Із низу Дніпра тихий вітер віє-повіває* [УНД 1972, с.279], *У Вінниці на границі* [УНД 1972, с.284], *Ой та у святую неділеньку барзе рано-пораненько* [Д 1969, с.53], *Як у неділю рано-порано* [Д 1069: 56], *Ой у святую божественную неділеньку* [УНД 1972, с.320], *Ай, в неділю рано, барзе рано* [УНД 1972, с.323], *Ой у святую неділю* [УНД 1972, с.331], *На Чорному морі та на камені білому* [УНД 1972, с.395], *Ой як на славній Україні* [УНД 1972, с.351], *Що у святу неділю рано-пораненьку* [УНД 1972, с.414], *Ой полем, полем килиїмським, / Битим шляхом ординським* [УНД 1972, с.298], *Як із низу із Дністра тихий вітер повіває* [УНД 1972, с.280], *Ой у святую неділеньку / Рано-пораненьку* [УНД 2009, с.132].

При цьому зазначимо, що вказівка на час події практично в усіх фольклорних текстах трапляється рідше, аніж вказівка на просторове їх протікання; вказівка на простір (простір розгортання подій, простір перебування героя) є фактично основною умовою початку фольклорної оповіді. Кожен фольклорний різновид почасти «обирає» свій простір (своє просторове розгортання подій); простір різних жанрів фольклору хоч і відмінний, проте споріднений з іншими жанрами щодо їх просторової орієнтації, де одні й ті ж просторові реалії мають різне змістове, ідейно-тематичне, художньо-образне навантаження (пор.: у думах: Ей, там *на полі та кілинському* [УНД 1972, с.77], у русальних піснях: *Ой у полі дві тополі* [УНП 1972, с.224], у петрівчанських піснях: *Ой там, у полі* [УНП 1963, с. 267], у косарських та гребовицьких піснях: *Вийшли в поле косарі* [УНП 1963, с.286], у колядках та щедрівках: *Ой у чистім полі* [УНП

1963, с.425], у ліричних піснях: *Ой у полі сосна* [УНП 1986: 89] та ін.).

Доцільно простежити особливості вираження динаміки подієвості у різних жанрах на основі часопросторової семантики текстово-образних універсалій. Так, наприклад, текстово-образні універсалії в українських ліричних піснях фіксують місце зображуваних подій, місце розгортання подій: *під дубками* [УНП 1964, с.21], *попід берегами* [УНП 1964, с.21], *по тихім Дунаю* [УНП 1964, с.21], *край води* [УНП 1964, с.22], *в хаті і дворі* [УНП 1964, с.22], *на улиці* [УНП 1964, с.22, 23], *біля хати* [УНП 1964, с.23], *у куточку* [УНП 1964, с.23], *на колодці* [УНП 1964, с.23], *в тихому лісочку* [УНП 1964, с.25], *по тім боці, у толоці* [УНП 1964, с.26], *коло млина-ясенина* [УНП 1964, с.27], *в саду* [УНП 1964, с.27], *межи яблуньками* [УНП 1964, с.27], *в вишневім садочку* [УНП 1964, с.27], *у лузі та при березі* [УНП 1964, с.27], *на городі* [УНП 1964, с.60], *на гулянню* [УНП 1964, с.60], *у саду під віконцем* [УНП 1964, с.60], *в тій слобідці* [УНП 1964, с.61], *по горі* [УНП 1964, с.57], *на горі* [УНП 1964, с.67, 68];

місце початкового напрямку руху: *з вулиці* [УНП 1964, с.21, 28], *з вечорниць* [УНП 1964, с.29(2)], *з гори високої* [УНП 1964, с.34], *з-під зеленої груші* [УНП 1964, с.40], *з хати* [УНП 1964, с.45(2)], *із двора* [УНП 1964, с.50], *із двору* [УНП 1964, с.51], *з далекого краю* [УНП 1964, с.52];

місце, в яке спрямовується рух: *на улицю* [УНП 1964, с.21, 22(2), 22, 23(2), 24(3)], *до дівчини* [УНП 1964, с.22], *у садок* [УНП 1964, с.24, 25(3)], *на досвітки* [УНП 1964, с.25(3)], *за нові ворота* [УНП 1964, с.25], *у темний ліс* [УНП 1964, с.26], *до Києва* [УНП 1964, с.44], *до господи* [УНП 1964, с.45], *у садок* [УНП 1964, с.58(2)], *під віконце* [УНП 1964, с.58], *під ворота* [УНП 1964, с.59, 60], *до хати* [УНП 1964, с.59(2)], *в садочок* [УНП 1964, с.59], *до корчмоньки* [УНП 1964, с.59], *до корчомки* [УНП 1964, с.60], *на могилу* [УНП 1964, с.66], *за ворота* [УНП 1964, с.70], *під дверечки* [УНП 1964, с.45], *в чисте поле* [УНП 1964, с.45], *у станицю* [УНП 1964, с.46], *у світлицю* [УНП 1964, с.46], *до млина* [УНП 1964, с.46], *до річеньки* [УНП 1964, с.50].

Помітно, що в ліричних піснях місцем подій переважно виступають

просторові об’єкти, що безпосередньо пов’язані з побутом наших предків, з їх щоденним життєіснуванням; саме ці реалії і відображені в просторових текстово-образних універсаліях з лексичними домінантами на позначення природних географічних об’єктів: *річка, луг, степ, ліс, гай, сад;* будівель та їх частин: *хата, ворота, вікно, двері, корчма, млин;* адміністративно-територіальних одиниць: *вулиця, город*.

Часовими координатами в ліричних піснях є: *з вечорниць* [УНП 1964, с.29], *до вечора* [УНП 1964, с.24], *до зорі* [УНП 1964, с.24], *вечір настане* [УНП 1964, с.57], *ранок настане* [УНП 1964, с.57], *вчора ізвечора* [УНП 1964, с.66], *рано-вранці* [УНП 1964, с.66], *раненько сонце сходить* [УНП 1964, с.69], *рано, рано-пораненько* [УНП 1964, с.157]. Лексичними домінантами у конструкціях з часовим значенням виступають номени *вечір, вечорниці, зоря, ранок, сонце, зірки, місяць, рано, сходити, заходити.*

Аналіз текстів казок, замовлянь так само засвідчує, що важливу смислову і функціональну роль відіграють у них текстово-образні універсалії як з просторовою семантикою (пор.: у казках – *до лисиччиної хатки* [УНКЛА 1989, с.25], *в дрімучому лісі* [УНКЛА 1989, с.53], *чи на сім, чи на тім світі* [УНКЛА 1989, с.73], *у тридесяте царство, у тридесяте государство* [УНКЛА 1989, с.72]; у замовляннях – *в путі-дорозі* [В ЗЗ 1991, с.20], *на болота, на очерета; на сухі ліса* [В ЗЗ 1991, с.39], *на бистрі води, на круті береги, на жовті піски, на солодкиє медки* [В ЗЗ 1991, с.51]; так і з часовою семантикою (*у жнива* [УНКЛА 1989, с.26], *не сьогодні, так завтра* [УНКЛА 1989, с.31], *одного разу* [УНКЛА 1989, с.33, 44, 88], *перед весіллям* [УНКЛА 1989, с.67], *колись було не так, як тепер* [УНКЛА 1989, с.79].

Здійснений аналіз фольклорних текстів переконує, що, незважаючи на елементи їхньої схожості, у творах різних жанрів місце і час описуваних подій у кожному конкретному випадку отримують цілком відмінне вираження.

Думові текстово-образні універсалії з часопросторовою семантикою з-поміж інших фольклорних текстово-образних структур вирізняються насамперед тим, що, незважаючи на спільну фольклорну основу (це

засвідчують, зокрема, лексичні домінанти – *поле, ліс, могила, долина, гора, город, річка, ринок, криниця*), тяжіють до історичної достовірності, історичної точності; зазначене зумовлено жанром дум – належністю їх до творів історико-героїчного епосу. Тому часто родове найменування подається разом з видовим: *город Козлов, річка Самарка, город Озов, Осавул-могила.*

Отже, просторова номінація українських народних дум, реалізована в текстово-образних універсаліях, характеризується максимальною конкретністю, що створюється внаслідок активізації в думовому континуумі специфічних лінгвознаків – топонімічних одиниць.

2.1.1. Текстово-образні універсалії з часовою семантикою. Час як філософське поняття – «незворотня неповторна послідовність, що характеризується тривалістю і актуально переживається як «ТЕПЕР», що безперестанно наступає… У цьому розумінні час протиставлявся вічності і розглядався в теїстичних релігіях як характеристика створеного Богом світу, в історії філософії – як «рухливий образ вічності» (Платон), як «число (міра) руху у відношенні до більш раннього і більш пізнього» (Арістотель), як «протяжність» душі, що споглядає, згадує і чекає (Августин), як апріорна форма споглядання, «внутрішні почуття» (Кант), як початковий «горизонт» буття (Хайдеггер) і т.ін.» [НЭС 2007, с.215].

З погляду семіотики, час визначають як «спосіб розташування знаків, взаємодія знаків минулого і майбутнього в знаках теперішнього. Хоча час безперервний, він не лінійний – має здатність пульсувати. Можливе тимчасове відродження минулого і тимчасове настання майбутнього, тобто знаки теперішнього здатні здійснювати свій вплив на минуле, а також відчувати їх вплив» [198, с.22].

Час (разом з простором) становить одну із основних категорій традиційної картини світу, що поєднує міфологічне (циклічне) та історичне (лінійне) сприйняття часу. У власне лінгвістичному тлумаченні час – «граматична категорія дієслова, що співвідносить дію (процес) з моментом

мовлення. Момент мовлення береться як точка відліку для розрізнення трьох граматичних часів: минулого – до моменту мовлення, майбутнього – після моменту мовлення, теперішнього – з включенням моменту мовлення» [36**, с.**87-88].

Проте особливістю відтворення часу в думовому епосі є те, що він виражається не стільки з допомогою дієслівної категорії, як на основі загальнотекстового континууму, вертикального контексту. Хоч в одних випадках дія, зображена в думах, відбувається в теперішньому часі (*десь за Килим-городом козаченько гуляє* [УНД 1972, с.72], *їде козак-Нетяга* [Д 1969, с.437], *Понад сагою / Дніпровою / Молодий козак обід обідає* [Д 1969, с.181; УНД 1972, с.83], *Поклоняється бідний невольник* [УНД 1972, с.101], в інших – у минулому (*Ой там гуляв козак Голота* [Д 1969, с.45; УНД 1972, с.74], *Ой із города із Трапезонта виступала галера* [Д 1969, с.78; УНД 1972, с.140], *Із города із Азова не великії тумани вставали - / Три брата рідненьких із города із Азова утікали* [УНД 1972, с.155], ще в інших – спрямована в майбутнє: *А слава його не вмре, не загине: / Покудова буде світ світати / І сонце сіяти / Будем славу його прославляти* [УНД 1972, с.167], *і вже його слава не вмре, не поляже, Буде слава поміж царями* [Д 1969, с.116].

Як зазначав Д. С. Лихачов, «проблема зображення часу в словесному творі не є проблемою граматики. Дієслова можуть бути вживані в теперішньому часі, але читач буде ясно усвідомлювати, що мова йде про минулий. Дієслова можуть бути вживані і в минулому часі, і в майбутньому, але зображуваний час виявиться теперішнім. Граматичний час і час словесного твору можуть суттєво відрізнятися. Час подієвий і час авторський і читацький створюються сукупністю багатьох факторів: з-поміж них – граматичним часом тільки частково», адже «сам по собі граматичний час твору входить часто до художнього замислу вищого ряду – метахудожньої структури твору» [423**,** с.215]. Так само З. Я. Тураєва, автор дослідження «Категорія часу. Час граматичний і час художній», підкреслює, що не існує однозначної відповідності між художнім часом і граматичними засобами його вираження,

що інвентар засобів, які беруть участь у моделюванні часових відношень у художньому творі, дуже широкий і охоплює засоби різних рівнів, образну систему мови, композицію твору тощо. Художній час, таким чином, дослідниця розглядає як метатекстову категорію, «як форму буття ідеального світу естетичної дійсності, як часовий континуум зображуваних явищ», «як час тих подій, з яких складається сюжет» [633, с.14, 15].

Якщо категорія часу загалом кваліфікується як така, що «локалізує ситуацію на часовій осі» [488, с.285], засвідчує «порядок, послідовність буття речей і подій, напрямок їх розвитку, взаємного зв'язку та взаємного чергування» [385, с.341], то художній час враховує особливості цього порядку і послідовності, зумовлені різними ідейно-художніми, жанровими чинниками наративу.

Про подієвий час, притаманний фольклорним наративам, пише Н.Я. Лисюк. Посилаючись на В.Я. Проппа, а також Б.М. Путілова («час безподієвий виключається зі сфери хронотопу»), авторка зазначає, що «така модель часу будується на сприйнятті спостерігача, який залишається всередині часового потоку» і для якого «події існують тільки в їх часовопросторовій послідовності» [416, с.31].

Для дум актуальний відносний час. Саме відносний час формує мережу думового хронотопу й опосередковує формування текстового континууму.

Думовий час, вербалізований за допомогою текстово-образних універсалій, ґрунтується на основі понять, які узагальнено доцільно об'єднати у такі групи:

а) назви астрономічних об'єктів, що вказують на рух сонця і визначають час: *зоря, сонце;*

б) назви частин доби і підпорядковані їм поняття: *день* (*обід, полудень* (*полудний*)); *ніч* (*пініч* (*полуночний*)),

в) загальні часові найменування: *час, година, пора, врем'я*; *літа*, *вік*;

г) назви свят, що співвіднесені з певним часом (*Різдво, Великдень*);

ґ) імена святих на позначення свят, що співвіднесені з певним часовим

виміром (*о Петрі, об Василію*).

Думовий час (художній час, епічний час) – специфічна текстова категорія; сприйняття і осмислення думового часу пов'язане з багатьма текстовими і позатекстовими чинниками. Про те, що події в думі «Маруся Богуславка» відбуваються ранньої весни, свідчить вказівка на православне свято – Великдень, що завжди припадає на ранню весну:

Що сьогодні у нашій землі християнській великодня субота,

А завтра святий празник, роковий день Великдень

[УНД 1972, с.122-123].

Події, описані в багатьох думах, відбуваються в теплу пору року – пізньою весною або влітку. Про це жодного разу не мовиться. Такий висновок робимо на основі окремих деталей, що зазначаються побіжно. Скажімо, у зачинах соціально-побутових дум («Сестра і брат», «Проводи козака до війська», «Плач зозулі», «Бідна вдова і три сини» та ін.) такою деталлю виступає згадка про сиву зозулю, що кує:

У неділю барзо рано-порану, зорями пораненьку

Сива зозуля налітала,

На могилі сідала,

Жалібненько закувала [Д 1969, с.144],

А в неділю рано-пораненько

З світовою зорею

То не сива зозуленька закувала [УНД 1972, с.340],

Ой у неділю барзо рано-пораненьо

Не сива зозуля закувала [УНД 1972, с.317; НД 1986, с.91].

Те, що описувані події відбуваються в час розквіту природи, свідчить і така деталь, як згадка про *зелену траву* та *зелене листя* (дума «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі»). Пор. в одному з варіантів думи «Бідна вдова і три сини»:

То ж то не зелена діброва зашуміла,

Як то стара одова

З своїми дітками з маленькими

У своєму дому раніше всіх гомоніла [УНД 1972, с.363].

Опосередкованим часом у думах виступає час національно-визвольної боротьби XV-XVIIст. з татарами, поляками тощо (думи історико-героїчного змісту) та час соціально-побутових перепитій, характерних для української дійсності, пов'язаних з тими чи іншими політичними, соціально-економічними реаліями (соціально-побутові думи).

Для наших предків завжди була актуальною сакральність часу, що пов'язувалася з народними віруваннями, звичаями тощо. Так, ранок – початок дня – завжди вважався найкращим часом: для народження, для роботи, для всього: пор. прислів'я: *хто рано встає, тому Бог дає; рання пташка; рання пташка росу п'є, а пізня сльози ллє.* Рано вранці вирушали в путь; рано вставали, щоб зробити якомога більше. Отже, ранок – найкращий час для початку всіляких справ – так завжди вважалося у народному побуті; і цих звичаїв наші предки обов'язково дотримувалися. Спостережено, що, наприклад, ранній час, ранок є актуальним для зачинів багатьох дум. Здебільшого вранішній час позначається адвербіальними текстово-образними універсаліями типу *рано-пораненьку* [Д 1969, с.62, 73;УНД 1972, с.256], *рано-пораненько* [Г 1927, с.163, 164; УНД 1972, с.182], *барзе рано-пораненько* [Д 1969, с.53; УНД 1972, с.320; НД 1986, с.40], *барзо рано-пораненьо* [УНД 1972, с.349], *рано на зорі* [УНД 1972, с.336], *ранньою зорею* [УНД 1972, с.325; НД 1986, с.104], *рано-порано* [Д 1969, с.56], *зорями пораненьку* [Д 1969, с.144].

Одночасно з вказівкою на ранній час є вказівка на день тижня – *у неділю (у святу, божественну неділю):* неділя – для православних християн – святий день; це день воскресіння Ісуса Христа; слово *неділя* має сакральне значення, звідси епітети – *свята, божественна: Гей, у святу неділеньку То рано-пораненько, / Гей, то не чорні хмари наступали* [УНД 1972, с.195], *Ой у святу неділю, / Та у неділю дуже рано-пораненьку, / То не сива зозуля закувала* [УНД

1972, с.331], *Ой у святую божественную неділеньку / Барзо рано-пораненько, / То не гласнії дзвони дзвонили* [УНД 1972, с.320], *у неділю рано-пораненько* [Г 1927, с.161], *Ой у святую неділеньку рано-пораненьку* [Д 1959, с.152], *Ой та у святую неділеньку / Барзе рано-пораненько* [УНДІП 1955, с.12; НД 1986, с.40].

Особливими часоозначуваними величинами в думовому епосі виступають номени *день* і *ніч.* Так, день – це не просто «частина доби від сходу до заходу сонця, від ранку до вечора» [277, с.174], що загалом характерно для фольклорної традиції. У думах актуалізовані текстово-образні універсалії з іменником *день* і прикметниками *святий* [УНД 1972, с.342], *воскресний* [УНД 1972, с.404]; це своєрідні, власне жанрові утворення, пов'язані з релігійною, сакральною сферою. Номен *ніч* реалізується у складі текстово-образних універсалій на позначення часу в своєму усталеному народнопоетичному значенні – «частина доби від заходу до сходу сонця, з вечора до ранку; протилежне день» [277, с.399]: *темная нічка* [УНД 1972, с.206, 208], *темная ніч* [УНД 1972, с.120], *темні ночі* [УНД 1972, с.215], *позня ніч* [УНД 1972, с.311], *темная нічка* [Д 1969, с.69], *темна нічка* [Д 1969, с.106].

На вимір обсягу часу (узагальнено) вказують номени *година, годинка, час, часинка, врем'я, неділя,* з відповідними означеннями: *малая годинка, малая часинка* [УНД 1972, с.79], *малая годинка, Невелика часинка* [Д 1969, с.187], *малая часинка* [УНД 1972, с.152], *малоє врем'я* [УНД 1972, с.216], *довгі неділі* [УНД 1972, с.284], *вічний час* [УНД 1972, с.268], *вічні часи* [УНД 1972, с.266], на часову динаміку – текстово-образні універсалії *скорий час* [УНД 1972, с.264, 265], *скоре уремня* [УНД 1972, с.268, 269], *скоре врем'я* [УНД 1972, с.272, 273], на визначення певного моменту часу – текстово-образні універсалії *обідня година* [УНД 1972, с.139], *пізня ніч* [УНД 1972, с.311], *рання зоря* [УНД 1972, с.208], *полночная година* [УНД 1972, с.137], *полуденная година* [УНД 1972, с.146], *полудная година* [УНД 1972, с.240], *полудня година* [УНД 1972, с.281], *полуночная година* [Д 1986, С.45; УНД 1972, С.281], *полуночна година* [Д 1969, с.83].

Година – один з поширених номенів на позначення часу в думовому

епосі, також у фольклорі взагалі; В.В. Жайворонок правомірно відносить цей номен до етнокультурних знаків: «тепла, суха, сонячна погода; протилежне негода», «певний період часу, певна пора, певний момент, уживається зазвичай з означеннями *добра година, лиха година* [277, с.139]». Пор у думових контекстах:

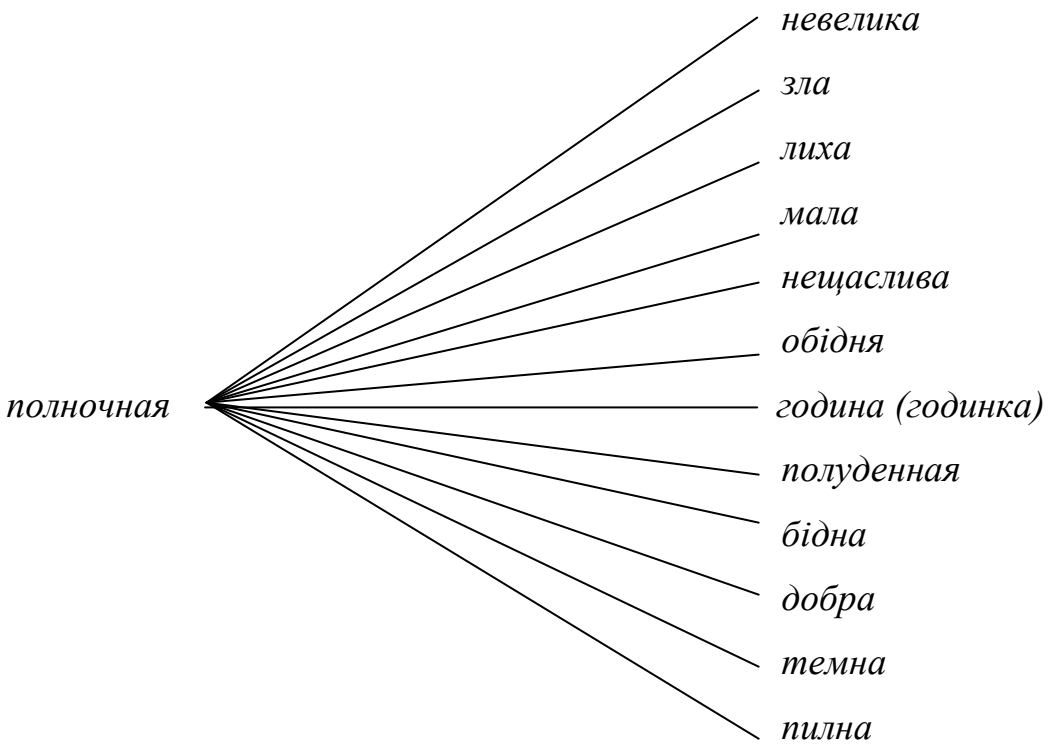

У думовому епосі часове визначення подій, явищ, що відбувається у певному просторі, пропонуємо звести до таких вимірів: «коли» (*Як будуть о Петрі бистрі річки-озера замерзати* [УНД 1972, с.330]), «у який час доби» (*О полночной године* [УНД 1972, с.137], *у полуденну й годину* [Д 1969, с.86], *к полудній годині до города Січави припав* [УНД 1972, с.281], *до сходу сонця* [Д 1969, с.212, 217, 219], *до схід сонця* [УНДІП 1955, с.118], *до схід-сонця* [УНД 1972, с.404]), «з якого по який час» (*з ранньої зорі до вечірньої* [УНД 1972, с.379], *од нині до віку* [Д 1969, с.48], *однині до віка* [УНД 1972, с.76]), «у який день тижня» (*В воскресний день* [УНД 1972, с.404], *Ой у святу неділеньку* [УНД 1972, с.333], *у неділеньку барзо рано-пораненьку* [Д 1969, с.62], *Ой у святу неділю, / та у неділю дуже рано-пораненьку* [УНД 1972, с.331]), «як довго», «скільки часу» (*на многиї літа до конця віка, до конця віка* [УНД 1972, с.88], *на многая літа, До конця віка* [НД 1986, с.66], *на многая літа і до конця віка*

[УНД 1972, с.93], *не день, не два / Не три й не чотири* [УНД 1972, с.179], *Зождить мени малую часинку* [УНД 1972, с.152], *Хоть малоє врем'я обождіте* [УНД 1972, с.216]).

Текстово-образні універсалії з часовою семантикою у думовому епосі є органічними складниками оповіді; у цілому названі структури підтримують фольклорно-пісенну традицію: *Та ще й не світ-то, не зоря* [УНД 1972, с.332], *рано-пораненько* [УНД 1972, с.333], *рано на зорі* [УНД 1972, с.336] та ін. Проте, побудовані на загальнофольклорному матеріалі, вони відзначаються лінійною ускладненістю, розгортанням образу з відповідними характеристичними означеннями. Наприклад, часова конструкція *як у святу неділю рано на зорі пораненьку* [УНД 1972, с.336] – це власне думова універсалія з відповідною домінантою *(свята неділя),* разом з тим аналізована структура складається з традиційних елементів, характерних для фольклорного стилю. Пор. також:

Ой *у святую неділеньку барзе рано-пораненько*
[УНД 1972, с.333],
А *в неділю рано-пораненько*
З світовою зорею [УНД 1972, с.340],
В неділю ранньою зорею [НД 1986, С.104],
Що в неділю барзе рано [УНД 1972, с.354].

Творці думового дискурсу успадковували і творчо обробляли певні фольклорні конструкції, цілком підпорядковуючи їх епічній оповіді. У такий спосіб сформувалися власне думові структури з часовою семантикою: широкі, об'ємні, розгорнуті лінійно (як правило, кількакомпонентні). Скажімо, часова структура *На святий-то день на Великдень, / лібо на который роковий молебний празник* [УНД 1972, с.336] складається з трьох часових компонентів: 1) *на святий-то день,* 2) *на Великдень,* 3) *на роковий молебний празник.* У іншому випадку: *У неділю рано-пораненько / З світовою зорею* [УНД 1972, с.341] фіксуємо трикомпонентну епічну текстово-образну універсалію з часовою семантикою: 1) *у неділю,* 2) *рано-пораненько,* 3) *з світовою зорею.* Текстово-образна універсалія *в неділю рано-пораненько, до схід сонця* [УНД 1972, с.359] сформувалася на основі

текстово-образних адвербіальних конструкцій 1) *в неділю,* 2) *рано-пораненько*, 3) *до схід сонця.*

Розташовуючись лінійно, текстово-образні універсалії з часовою вказівкою репрезентують або ж незалежні структури, одна з яких виступає уточненням стосовно описуваного часового проміжку: *Ой у святую неділеньку рано-пораненько* [УНД 1972, с.182], або ж є компонентом-уточненням, що входить до однієї структури: *не день, не два, Не три і не чотири* [Д 1969, с.115], *Не день, не два, не три, не чотири* [УНД 1972, с.183], *на святий день Великдень, / Або на який роковий молебний празник* [УНД 1972, с.342].

Вертикальне розташування текстово-образних універсалій на позначення часу подибуємо в ряді дум, у яких часові конструкції входять до періодичних структур, що одночасно є і структурами з семантико-синтаксичним паралелізмом:

Од старих людей приповісті такої не чувала,
Щоб *о Петрі* бистриї ріки-озера замерзали,
Щоб *о Різдві* калина в лузі процвітала,
Щоб жовтий пісок на білому камені зіходжав <…>
[УНД 1972, с.330],
Як будуть *о Петрі* бистриї ріки-озера замерзати,
Об Різдві калина в лузі процвітати <…>
[УНД 1972, с.330].

Пор. поступально-паралелістичне вираження подієвої хронології чекання гетьмана козаками в «Думі про смерть Богдана Хмельницького», означене цілим рядом часових відтинків, у основі яких найменування того чи того релігійного свята: *Воскресенія Христового дожидали; Вознесенія Христового дожидали; Духа-Тройці дожидали; Петра й Павла дожидали; Іллі-пророка дожидали* [УНД 1972, с.292].

Отже, текстово-образні універсалії з часовою семантикою, позначаючи часові координати подієвості зі вказівкою на ті чи інші моменти їх фіксації, з опертям на різні історичні реалії, що опосередковано визначають часову

константу, є важливими чинниками структурно-композиційної і смислової організації думового твору.

2.1.2. Текстово-образні універсалії з просторовою семантикою.

Широке функціональне поле має топонімікон думового епосу. Текстово-образна універсалія визначає межі семантичного (буттєвого) «наповнення», осягнення концепту, вираженого власною назвою, хоч ці межі за певних умов (історичних, політичних, культурних, також – індивідуально-особистісних) можуть бути розширені чи звужені. Скажімо, номінація Озов (Азов) у різних текстово-образних універсаліях: *у Озов-город* [УНД 1972, с.177], *із города Озова* [Г 1927, с.119; УНД 1972, с.213], *з-під города з-під Озова* [УНД 1972, с.177], *із города з Озіва* [УНД 1972, с.209], *із города з Озова утікати* [УНД 1972, с.195, 213], *із-під города з-під Азова* [Д 1969, с.108], *буде з города Азова погоня вставати* [Д 1986, с.63], *з города з Озова* [Г 1927, с.115; УНД 1972, с.216], *буде з города Озова велика погоня вставати [УНД 1972, с.*202], *в городі Азові пробувати* [УНД 1972, с.195], *з-під города Азова втікати* [УНД 1972, с.195] не може розумітися в думовому епосі інакше як місто, що у XI ст. було захоплене половцями, а в 1471р. – турками, отже, як таке, що належало ворогам. Перебувати в Азові – означало бути в неволі, в полоні; втікати з Азова – означало втікати з турецького полону.

Концептосфера, наприклад, водного простору, що обіймає такі субконцепти, як *море, ріка, озеро, криниця,* реалізується в різних типах текстово-образних універсалій. Частовживаними в думовому епосі засвідчені універсалії з компонентом «власна назва-гідронім»: *Базавлук, Волчанка, Дніпро, Дністр, Дон, Жовті Води, Кодима, Кримка, Салтанка, Самара, Сиваш, Сула, Супой, Хортиця, Дунай, Чорне море.* Це – достовірні географічні об’єкти. Їх уживання в думах зумовлено історично: гідроніми слугують позначеннями об’єктів, з якими так чи інакше пов’язувалися національно-визвольні події тощо. Такі концептуальні одиниці, як *Дніпро, Дунай, Дон, Хортиця* та ін., активізовані у адвербіальних текстово-образних універсаліях: *понад Дніпром*

[УНД 1972, с.83], *до річки Самарки* [УНД 1972, с.91], *з річки Самарки, з криниці Салтанки* [УНД 1972, с.94], *коло річки* Самарки [УНД 1972, с.95], *у річці Самарці та в криниці Салтанці* [УНД 1972, с.97], *по Чорному морю* [УНД 1972, с.98], *за Чорнеє море* [УНД 1972, с.304], *на Чорному морю* [УНД 1972, с.106], *на Чорному морі* [УНД 1972, с.109], *у тихий Дунай* [УНД 1972, с.409] *у Дунай-скирло* [УНД 1972, с.401], *в кгирлу дунайську* [УНД 1972, с.408], *в гирло дунайське* [УНД 1972, с.406], *у дунайське гирло* [УНД 1972, с.398]; у предикативних текстово-образних універсаліях: *на Чорному морі пробувати* [УНД 1972, с.103], *стане Чорнеє море зограваті* [УНД 1972, с.104], *буде на Чорному морі сильна хвиля вставати* [Д 1986, с.36; УНД 1972, с.107], *на Чорному морі злая хуртовина і бистрая хвиля наступає* [УНД 1972, с.395], *Чорне море потопляє* [УНД 1972, с.394], *То чи не буде на Чорному морі сильна хвиля вставати* [УНД 2009, с.129].

Іноді назву ріки описово заступають такі текстово-образні універсалії – поетичні формули, як *дніпровська вода* [Д 1986, с.88; УНД 1972, с.148], *козацька ріка* [УНД 1972, с.305] – Дніпро; *дунайська вода* [УНД 1972, с.258], *дунайське гирло* [Д 1986, с.88; УНД 1972, с.258 (2), 384, 386, 388, 389, 393, 396, 398, 406] – Дунай; *салтанські ріки* [УНД 1972, с.167], *салтанськії ріки* [УНД 1972, с.166] − Салтанка.

Концептосфера водного простору з ключовим словом-гідронімом отримує конкретно-образне вираження зі вказівкою на місце описуваних подій: дії відбуваються на водній поверхні, наприклад, на Чорному морі: *серед Чорного моря утопило* [УНД 1972, с.406], *на Чорному морі супротивна хвиля потопляє* [УНД 1972, с.406], *на Чорному морі супротивна хвиля карає* [УНД 1972, с.408]; на просторово-векторні характеристики, напрямок дії (звідки і куди): Пойди ти, сестро, *до тихого Дунаю* [УНД 1972, с.330], А сходи ти, сестро, *до Дунаю* [УНД 1972, с.324], *із низу із Дністра* тихий вітер повіває [УНД 1972, с.280]; на певні перешкоди, далеку відстань і складність її подолання: Я проживаю за темними лугами, / За широкими полями, / *За бистрими ріками* [УНД 1972, с.329], Рад би тебе одвідати, да не могу за темними лугами, / За широкими степами, *За*

бистрими ріками [УНД 1972, с.328], Рад би до тебе прибувати, / Рад би я тебе розважати, / Та але ж не зможу за степами та *прудкими річками* [УНД 1972, с.332], Прошу ж тебе, через степи / Орлом пролинути, / *Через прудкії річеньки* / Лебедоньком пливти [УНД 1972, с.332].

Концептуальне слово-онім у думовому тексті засвідчене як символ історичної пам'яті, пов'язаної з козацькими часами, з перебуванням козацького війська у певній місцевості, з народно-визвольним рухом (*Дніпро, Жовті Води, Базавлук, Хортиця, Кодима, Лиман-ріке, Самара* тощо), окремі з них мають поліконотонімні значення, так, *Чорне море* – «небезпека», «чужина», «складні військові сутички», «подолання великих перешкод»; *Дніпро* - «батьківщина», «рідний край», «Україна», *Жовті Води* – «перемога», «козацька слава», «доблесть».

Просторова семантика думового епосу моделюється на основі численних текстово-образних універсалій з лексичним компонентом на позначення довкілля (природно-географічного середовища), реалій побуту тощо. Лексеми з просторовою семантикою як складники текстово-образних універсалій «формують» *макропросторову* парадигму на позначення а) власне просторових понять: *світ, земля, степ, поле;* б) ландшафту місцевості: *терни, діброва, комиші, ліс, байрак, сад;* в) рельєфу місцевості (ороніми): *гора, могила, долина, луг;* г) гідрооб'єктів: *озеро, річка, море;* д) адміністративно-територіальних одиниць: *край, город* (переважно з онімним компонентом)*;* а також *мікропросторову*: *двір, подвір'я, дім, ринок, шинок.*

Текстово-образні універсалії на позначення місця перебування героїв, місцезнаходження описуваних предметів, дій тощо вказують переважно на наземний простір (події в основному відбуваються на землі), рідше на водний простір (*на Чорному морі*), що також достовірно відображає реальні події минулого, і зовсім рідко – на повітряний (*на небі*).

Номен *земля* є одним із ключових у думовому епосі. Це, безперечно, пояснюється і генетично успадкованим розумінням нашими предками сутності життя людини, що безпосередньо пов'язане з землею. Земля – «місце життя та

діяльності людей», «країна, край, держава», [СУМ ІІІ**, с.** 557-558]. У думовому епосі лексема *земля* вживається з численними дистрибутами, утворюючи разом з ними текстово-образні універсалії різної географічної означеності, пор.: *козацька земля (Хоч буду до смерті біду да неволю приймати, А буду в землі козацькій голову християнську покладати* [УНД 1972, с.143]), *турецька земля (Як із землі турецької, да з віри бусурменської, Із города із Озова не пили-тумани вставали* [УНД 1972, с.157]), *волоська земля (Що ж то в вас гетьман Хмельницький, русин, Всю мою землю волоську обрушив* [УНД 1972, с.282]), т*атарська земля (Недалече здесь земля татарская* [УНД 1972, с.79]), *цесарська земля (Против земли цесарской* [УНД 1972, с.81]) тощо.

Текстово-образні універсалії з іменником *земля* в думовому епосі козацької доби функціонують переважно в двох ідеологічних планах, означаючи *наш, християнський, православний* чи – *чужий, турецький, бусурманський* світи.

У першому випадку – це номінації, що характеризуються найвищим ступенем позитивних конотацій: *В землі християнській тепера день великодная субота, / А завтра роковий же божий празник Великдень* [УНД 1972, с.131], *Як Бог дасть нам до отця, до матушки – в землю християнську прибувати* [УНД 1972, с.181], *Та православну землю од турка-бусурмана рятувати* [УНД 1972, с.214], *В землю християнську / До батька, до матері, до роду < ...> утікати* [Д 1969, с.112].

У другому випадку маємо номінації в контекстах абсолютно відмінної (негативної) конотації: *турецька земля* (*Землю турецьку кляли-проклинали: Земле турецька, / Проклята віро бусурманська* [УНД 1972, с.106]), *чужа земля (Чим маєте мене в чужій землі покидати, / То краще мені з плеч голову здійміть* [УНД 1972, с.191]), *земля-неволя (То ж три брати озовських / З турецької з бусурменської землі-неволі втікали* [УНД 1972, с.188]), *проклята земля* (*Ваша віра погана, / Земля проклята* [УНД 1972, с.143]).

Антропоморфізованим синонімом до *рідна земля (батьківщина)* виступає субстантивна текстово-образна універсалія *мати-земля*, що подибуємо в одному з варіантів думи «Втеча трьох братів з города Озова», який засвідчує, на

наш погляд, найархаїчніший фольклорний фрагмент – називання землі матір'ю, персоніфікацію номена *земля*, звернення до землі як до живої істоти:

Ой ти, *мати-земля*, мої сльози почуй,
Мої болі зціли і напій-нагодуй,
Дай здоров'я мені і од турка рятуй
[УНД 1972, с.215]

У цій же думі через образ матері-землі висловлено високоморальну, хоч і сувору, сентенцію щодо людських чеснот і обов'язків:

Земля – наша мати, як сльози меншого вчувала,
Од турецької погоні його в кущі ховала
І в дорозі його од голодної смерті спасала.
А два старшії брати щосили тікали
Та безвинно матір-землю проклинали,
Що вони через неї в неволю попали.
Як земля тії слова од їх учувала,
Взяла трави і дерева на собі спопиляла,
Воду з криниць, з озер і з річок поспускала,
Голодною смертю двох братів-грішників лякала.
Як теє брати-грішники увидали,
Коней своїх до нагай-землі повертали,
А в нагай-землі орді в руки попали.
[УНД 1972, с.215],

Поширені в думах текстово-образні універсалії, в яких культивовано образ *сирої землі,* яка постійно «супроводжує» козака в походах (*То тоді ті козаки теє зачували, / Білим лицем до сирої землі припадали*[УНД 1972, с.123] і яка слугує вічним пристанищем загиблому воїнові: *Щоб моє тіло прибрати, / А в сиру землю поховати* [УНД 1972, с.200].

Місцем поховання козака часто стає *чисте поле: Гей, то нехай наше тіло козацьке, молодецьке у чистому полі по.. поховають* [УНД 1972, с.96], *Коли б я мог добре знати, / Що їх порубано, альбо постріляно, / Мог би я в чистому полі*

тіла шукати, / В чистому полі поховати [УНД 1972, с.160], *Та тіло моє козацьке-молодецьке / А в чистому полі поховайте* [Д 1969, с.118].

Номени *поле, степ* є одними з найуживаніших локативів у думовому епосі, що активно функціонують у поєднанні з епітетами *чистий, широкий, далекий, дикий, самарський: В чистім полі при долині* [Д 1969, с.143], *Тіло моє порубайте, / В чистім степу поховайте* [УНД 1972, с.156], *Через широкі степи малим-невеличким перепелоньком перебіжи* [УНД 1972, с.328], *Я проживаю за темними лугами, / За широкими полями* [УНД 1972, с.329], *Не виглядай мене ні з буйного вітру, / Ні з широкого степу, / Ні з далекого поля* [УНД 1972, с.321], *Ой усі поля самарські почорніли* [УНД 1972, с.92], *Через степи далекії перепелочком біжи* [УНД 1972, с.327], *Через дикі степи і колючі терни проходжав* [УНД 1972, с.215], *Да й поїхали вони шляхами Моравськими, / Степами самарськими* [УНД 1972, с.221], рідше – з епітетами *великий, високий: І то ж олці-сірохманьці / З великих степів набігали* [УНД 1972, с.176], *То став же брат старший та середульший на полівку ізбігати, / На степи високі, на великі дороги розхідниї* [УНД 1972, с.159].

У думах, як і в фольклорі взагалі, поняття *світ* мислиться дуже узагальнено: як «сукупність усіх форм матерії, як єдине ціле, всесвіт», як «Земна куля, Земля з усім, що на ній є», «усе живе, усе навколишнє», все, що оточує людину» [СУМ ІХ, с.84-85]. Номен *світ* у складі текстово-образних універсалій представлений канонізованою атрибутивною структурою, що функціонує переважно з прикметниковими компонентами *білий, Божий (Світа білого / Собі в вічі не видали* [УНД 1972, с.125], *Білого світа і праведного сонця у вічі не видаємо* [УНД 1972, с.128], *Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видають* [УНД 1972, с.122], *Як став же Божий світ світати* [УНД 1972, с.207], *За своїми дрібними сльозами світа Божого не видає* [УНД 1972, с.348]. У конструкції з прикметником *вільний (вілен),* що творить тавтологічну сполуку *не вілен світ по світу походити* [УНД 1972, с.115], *не вілен світ* є синонімом *неволі.*

Текстово-образні універсалії на позначення ландшафту досить широко функціонують у думах у формі традиційних прикметниково-іменникових

виразів, що здебільшого характерні для героїко-історичних творів, у яких герой на шляху до рідної землі долає *темні ліси, колючі терни: Мимо темних лісів проїжджати* [УНД 1972, с.211], *То найменший брат із темних лісів на Муравські шляхи приходжає* [УНД 1972, с.185], *Через дикі степи і колючі терни проходжав, / Об колючки тіло своє християнське д' крові розривав* [УНД 1972, с.215]. Частовживаними є текстово-образні універсалії *високі ліси, зелені ліси, зелені байраки (Через високі ліса / Сизим орликом перелети* [УНД 1972, с.340], *Стали ж вони в ліси зелені в'їжджати* [УНД 1972, с.189], *Рубали терновиї віти шаблями / І зеленіі байраки* [УНД 1972, с.174], *Рубали терновії віти шаблями / І зеленії байраки* [Д 1969, с.118]. Почасти епітети функціонуютьу парних поєднаннях, наприклад: *темні, високі ліси*: *Ех, братіку, якби ти добре учинив, Через темні, високі ліси / Хоч ясним соколом перелетів* [УНД 1972, с.336], *Добре, братіку, учини, / Через високії ліси / Ясним соколом перелини* [Д 1969, с.269]; іноді характеру універсалій набувають поєднання іменникових номенів: *Под тернами-байраками лягає-спочиває* [УНД 1972, с.296].

Текстово-образні універсалії зі зменшено-пестливими означальними формами виконують виразно інтимізаційну функцію співчуття, розради. Наприклад, у думі «Три брати самарські», у якій ідеться про трьох братів рідненьких, порубаних-постріляних біля річки Самарки, криниці Салтанки, таким почуттям перейнята оповідь, яка виразно дисонує на загальному тлі самарських піль, що «почорніли, ясними пожарами погоріли», але саме на тому місці, де знеможено тіла братів, терни – *дрібненькі*, байраки – *зелененькі*: символіка меліоративу, символіка зеленого кольору: *Ой тільки не згоріли у річці Самарці, / У криниці Солтанці три терни дрібненькі, / Три байраки зелененькі* [УНД 1972, с.96].

Текстово-образні універсалії *зелений сад, зелена діброва* спостерігаємо переважно в соціально-побутових думах: *Як у святу неділю рано на зорі пораненьку / То ж то не сива зозуля закукувала / І не дробна пташка в зеленому саду щебетала* [УНД 1972, с.336], *То ж то не зелена діброва зашуміла* [УНД 1972, с.363]. Вони виступають уособленням батьківського, родинного осередку,

що протиставляється далекій, чужій землі.

Основу текстово-образних універсалій на позначення рельєфу місцевості (суші і водного простору) становлять традиційні епітетні структури *висока гора, висока могила, глибока долина, темний луг, бистрі ріки, глибокі ріки, сині озера, моря: Та на високу висоту-гору підношав* [УНД 1972, с.115], *Чорну могилу високу насипали*[УНД 1972, с.245], *Татарська кров глибокі долини заливає* [УНД 1972, с.244], *Де були в полі глибокиї долини,– Волоською кров'ю повиповнював* [УНД 1972, с.282], *Через луги темніє, високіє, ясним соколоньком перелини* [УНД 1972, с.326], *Через дуже темні луги соколоньком линути*[УНД 1972, с.332]; *На бистриї ріки поглядає*[УНД 1972, с.300], *Через бистрі глибокії річки Білим лебедоньком хоч перепливи*[УНД 1972, с.340], *Як синім озерам о Петрі не замерзати*[УНД 1972, с.317], *По синьому морю хвилі вигравають* [УНД 1972, с.218]. Пор. також утворення з дублетними формами типу *ріки-озера: Од старих людей приповісті такої не чувала, / Щоб о Петрі бистрії ріки-озера замерзали* [УНД 1972, с.330], *Ой сподівайся мене тоді в гості, / Як будуть о Петрі ріки-озера замерзати* [УНД 1972, с.330].

Текстово-образні універсалії з компонентом так званого *мікропросторового* континууму (*дім, хата, двір, подвір'я, церква та* ін.) є неодмінною атрибутикою думового дискурсу, зокрема соціально-побутових дум. Як і розглядана вище просторова атрибутика, пов'язана з реаліями рідного краю / чужого краю, універсалії з компонентами типу *дім, хата, двір* характеризуються розмежуванням останніх по осі с*вій (наш) – чужий,* пор.: *А йди ж ти, стара паніматко, із нашого дому / До чужого дому проживати*[УНД 1972, с.350]; *Як бідні вдовиченки у своєму дворі гомоніли. / «Ходімо,– каже, – ми, браттє, у чужий двір Да упадемо матері старенькій крижем до ніг»* [УНД 1972, с.353]; *Пиди ти, мати, / С нашей хати* [УНД 1972, с.346], *То став старший син її по чужих хатах валяти* [УНД 1972, с.188]. Поширені також номінації з присвійними прикметниками *отцовський, синовий, вдовиний: Та старій матці в ноги впадімо / Та старую матку в отцовський дом упросімо*[УНД 1972, с.355], *Ідьот вдова із синового двора, спотикає* [УНД

1972, с.346], *Як у вдовинім дому гомоніли* [УНД 1972, с.314].

Номінації на позначення господарських будівель (приміщень) поширені переважно в соціально-побутових думах: *льох, Настя молодая / Сама в льох не ходила / Та наймичку просила* [УНД 1972, с.303], *шинок, Тоді і ляхи, дуки-сріблянники, теє зачували, / Добре дбали, / З шинку утікали* [УНД 1972, с.305], *корчма, Гей, корчмо, корчмо-княгине! Чом-то в тобі козацького добра багато гине?* [УНД 1972, с.309].

Осібне місце в думових текстах обіймають текстово-образні універсалії з лексикою на позначення релігійних об'єктів – церков, монастирів. Думи нерідко називають козацькими псалмами. Козаки надзвичайно шанобливо ставилися до віри, християнських заповідей. Робили великі пожертвування на благо церкви, монастирів. Про це, наприклад, мовиться в думі «Самійло Кішка»:

А сребро-злато – на три часті паювали:
Первую часть брали, на церкви накладали,
На святого Межигорського Спаса,
На Трехтемирівський монастир,
На святую Січовую Покрову давали
[УНД 1972, с.148].

Текстово-образні універсалії на позначення церкви широко функціонують з означенням *Божий.* Причому, таке означення виступає як безпосереднім атрибутом номена *церква* (*Удова, / Старенька жена, / До Божої церкви ік утрені одходила* [УНД 1972, с.248]), так і в перифрастичному словосполученні з іменником *дім* (*На празник Воскресеніє люди до Божого дому йдуть* [УНД 1972, с.323]), у ряді випадків спостерігаємо прикладково-уточнювальне вживання універсалії: *К дому Божому, до церкви, поспішала* [УНД 1972, с.231].

Думи, присвячені національно-визвольній боротьбі XV-XVII ст., значною мірою активізують знаки з просторовою семантикою, які є складниками текстово-образних універсалій, що співвіднесені з тими чи іншими історичними подіями і

відповідно вживаються з онімним компонентом.

Найперше, до структури таких текстово-образних універсалій входять історично значущі найменування – слова-хороніми: *Україна* (*На славной Україні, в городі Корсуні, там жил корсунській полковник пан Филон* [УНД 1972, с.224]; цікаво, що універсалію *на славній Україні* вжито в прямій мові представника етносу, поневоленого українським воїнством, і це є свідченням того, що епітет *славний* певною мірою виступає загальнохарактеристичною, усталеною ознакою до України. Так, Василь молдавський, господар волоський, у зверненні до Івана Потоцького, короля польського, промовляє: *«Ти ж бо то на славній Україні п'єш-гуляєш, / А об моїй ти пригоді нічого не знаєш, / Що ж то в вас гетьман Хмельницький, русин, / Всю мою землю волоську обрушив, / Все моє поле коп'йом ізорав, / Усім моїм волохам, як галкам, / З пліч головки познімав* [УНД 1972, с.282]); *Запорожжя (Не виглядай мене, сестро, / Ні з буйної війни, / Ні з чистого поля, / Ні з людославного Запорожжя* [УНД 1972, с.316])*; Туреччина (Коні з добиччу назад у город, у Турецину позавертали* [УНД 1972, с.162]); природні хороніми: *луг Базавлук (у лузі Базалузі проживали* [Д 1969, с.98], *Та понад лугом Базавлуком проїжджає* [УНД 1972, с.86]), *долина Кодина* (*Тоді козак долину Кодину трьома клятьбами проклинає* [УНД 1972, с.99]), *Черкеня-долина (Пиду я, мати, на Черкеню-долину гуляти* [УНД 1972, с.225]);

ойконіми: *Чигирин* (*В городі Чигирині / Там старенька бабка проживала* [УНД 1972, с.254]), *Корсунь* (*Під городом Корсунем вони станом стали* [Д 1969, с.220], *У славнім городі у Корсуні, / Кликне-покликне Филоненку, / Корсунський полковнику* [УНД 1972, с.231]), *Черкаси (у город Черкаси прибували* [Д 1969, с.166])*, Козлов (В городі Козлові стояла темниця камінная* [Д 1969, с.67]), *Богуслав (Города Богуслава не миніте* [УНД 1972, с.131]), *Озов* (*Із города із Озова не пили-тумани вставали* [УНД 1972, с.157]), *Килим-город* (*Коли б я тебе піймав, Я б тебе у Килим-город запродав* [УНД 1972, с.73]);

гідроніми: *Чорне море* (*Усі на Чорному морі у каторзі проклятій пробувають* [Д 1969, с.60], *Що на Чорному морю, Потребі царській, Громаді*

козацькій, Там много війська понажено [УНД 1972, с.106]), *Червоне море (Будуть ушкали, турки-яничари набігати, За Червоне море у орабську землю запродати* [УНД 1972, с.101]), *ріки Дніпро, Дунай* (*Питається Дніпр тихого Дуная* [УНД 1972, с.258], *річки Жовта, Прут* (*Десь тебе з Жовтої води, з бистрої річки Прута і до віку не буде!* [УНД 1972, с.276], *річка Салтанка* [УНД 1972, с.166 та ін.], *річка Случ (На річку Случу тікали* [Д 1969, с.222] *);*

ороніми: *Савур-могила (Савор-могила, Осавур-могила) (Став у чистім полі Савур-могилу забачати* [УНД 1972, с.167], *До Савор-могили прибуває / Та на Савор-могилу ісходжає* [УНД 1972, с.186], *Добігає брат менший, піхотинець, до Осавурі-могили, / Сів він на Осавур-могилі спочивати* [УНД 1972, с.189]).

дромоніми: *Муравський шлях* (*Як стали вони Муравськими шляхами проїжджати* [УНД 1972, с.185], *На шлях Муравський вибігає* [УНД 1972, с.205]).

інсулоніми: *Тендер (Швидко галеру Чорним морем погоняли, / До острова Тендера пригоняли* [УНД 1972, с.135], *А у Тендрові-острові Семен Скалозуб / З військом на заставі стояв* [УНД 1972, с.147].

Опис тієї чи іншої місцевості в думі завжди пов'язується з подієвістю, особливостям історичних обставин, учинків і поведінки героя.

Кожна дума відзначається специфічною локалізація подій. У думі «Козак Голота» (і її варіантах) на місце розгортання подій вказують адвербіальні текстово-образні універсалії *за Килимом-городом* [УНД 1972, с.72, 73], *по Килиму-городу* [УНД 1972, с.73, 74], *полем, полем килиїмським, / То шляхом битим гординським* [УНД 1972, с.74], *у городі Килиї* [УНД 1972, с.75], *по гірницях* [УНД 1972, с.75], *в чистім полі* [УНД 1972, с.75], *на полі та на Кілинському /, Та на шляху гординському* [УНД 1972, с.77], *на тій горі* [УНД 1972, с.77], *на полі кілинському* [УНД 1972, с.78], *на шляху гординському* [УНД 1972, с.78], на напрямок руху (куди? звідки?) – адвербіальні текстово-образні універсалії *у Килиї-город* [УНД 1972, с.72, 73], *у Килим-город* [УНД 1972, с.73, 74], *на город Килию* [УНД 1972, с.75], *у город Килию* [УНД 1972, с.75(2)], *на*

коня [УНД 1972, с.75, 77], *межи плечі* [УНД 1972, с.76], *у город Січі* [УНД 1972, с.76], *в поле кілинське* [УНД 1972, с.77], *в город Кілію* [УНД 1972, с.77, 78], *з Килима-города* [УНД 1972, с.72, 73], *з коня* [УНД 1972, с.73, 74, 76]. Основним локалізатором подій виступає *город Килия.* Поряд з городом подається й інша вказівка на місце розгортання *подій* – традиційно (відповідно до фольклорно-пісенного жанру) *у полі (на полі кілинському), на шляху, на горі.* Домінанту в цьому випадку становлять адвербіальні текстово-образні універсалії на позначення місця розгортання подій та напрямку кінцевого пункту руху.

У думі «Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі» (II варіант) розгортання оповіді (відповідно до описуваних подій) починається із фіксації місця – звідки: *із города із Азова* [УНД 1972, с.155] втікають брати. У прямій мові – словах меншого брата – зазначається вказівка на бажаний кінцевий пункт руху – куди: *до городів християнських* [УНД 1972, с.155]. Отже, з самого початку в думі окреслюється *початковий* пункт руху і *кінцевий* (бажаний, очікуваний). Потім уже називаються місця поступової локалізації дії (*на праву сторону* [УНД 1972, с.155]), *в чистім степу* [УНД 1972, с.156], спрямування дії (*до байраків* [УНД 1972, с.156], *в байраки* [УНД 1972, с.156]). У думі спостережене постійне варіювання адвербіальних текстово-образних універсалій з просторовою семантикою, що вказують на зміну напрямку руху, засвідчуючи у такий спосіб характер динамічного розгортання подієвості. Наступна змінна лінія – *куди* (*на Муравський шлях* [УНД 1972, с.156]), де (*по шляху* [УНД 1972, с.156]); звідки (*з тернів* [УНД 1972, с.156]), де (*по шляху* [УНД 1972, с.156]), *на світі* [УНД 1972, с.156]); звідки (*з города* [УНД 1972, с.156], де (*в тернах* [УНД 1972, с.156], *в чистім полі* [УНД 1972, с.156]. Наступний напрямок руху: куди: *до Савур-могил* [УНД 1972, с.156], де: *під Савор-могилою* [УНД 1972, с.156]; де: *по тернах по прикметах* [УНД 1972, с.157], *в головах* [УНД 1972, с.156]; куди: *на поля самарські* [УНД 1972, с.157], *над річкою* [УНД 1972, с.157], *в чистім полі* [УНД 1972, с.157]. Кінцевою локалізованою точкою протікання подій є *чисте поле – в чистім полі* (*Тіло козацьке карбували, / В чистім полі розкидали* [УНД 1972,

с.157]).

Як бачимо, у думі наявні численні варіювання зміни місця перебування, вказівка на місце кінцевого розгортання подій, що характеризує твір як виразно динамічну композиційну цілість, яку схематично можна зобразити так:

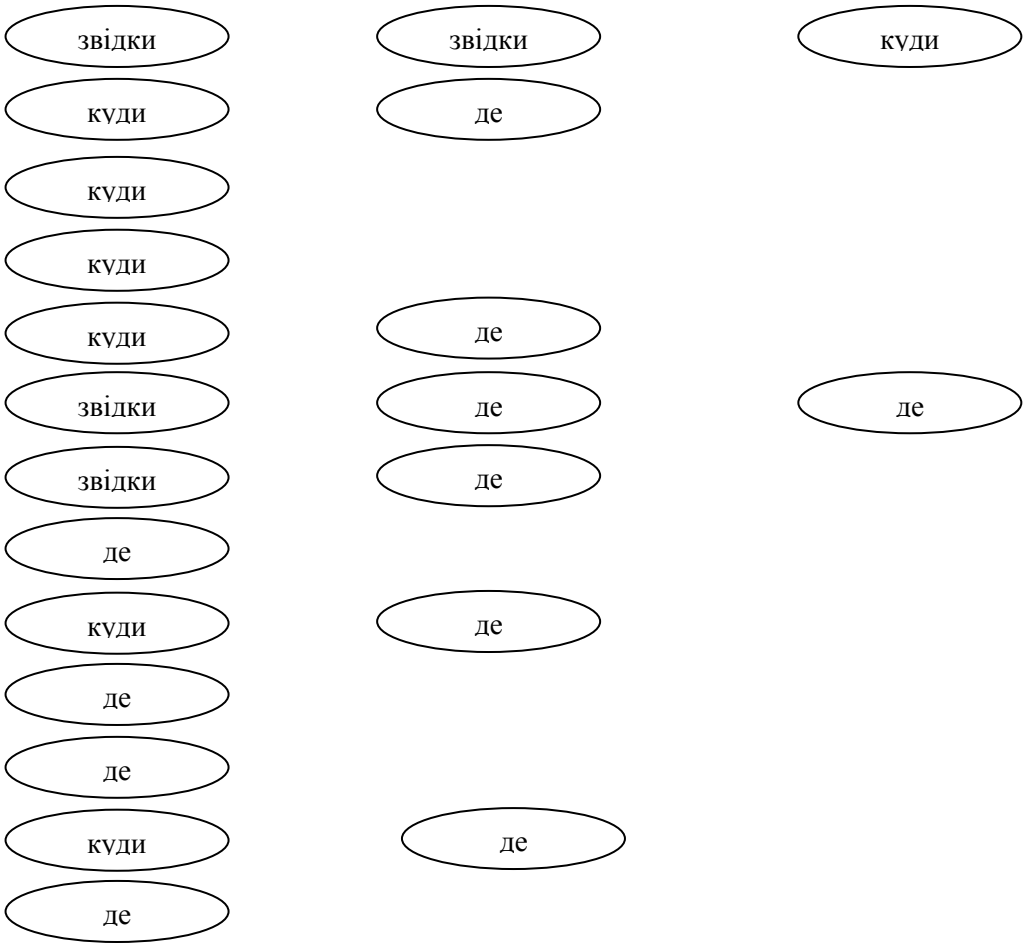

Динамізм оповіді в думі зумовлений її архітектонікою з відповідним просторовим компонентом. О. І. Дей, говорячи про просторово-топографічний фактор у народній пісні, називає передусім «твори, що відображають пересування представника певної соціальної верстви, зміну місця пісенного героя, зумовлену його суспільним становищем. Назви сіл, міст, рік стають в цьому випадку своєрідними віхами, за якими послідовно відтворюється динаміка події, розгортається пісенний сюжет» [234, с.178]. Так само, аналізуючи билинний епос, С. Ю. Неклюдов зазначав: «Принцип динамічної характеристики тут витримується достатньо послідовно, матеріальний вигляд билинного світу немов зображається діями героя: гірка постає тоді, коли по ній ходять, міська стіна – коли з неї дивляться або її перескакують, поле – коли по ньому їдуть, і т. д. Можна навіть сказати, що в цьому розумінні статичні

характеристики простору (від «декорацій» і «інвентаря» до зовнішнього вигляду персонажів»), створюють «матеріальний ряд», у своїй послідовності пов'язані не безпосередньо, а через «ряд подій», що створюється динамічними характеристиками»[472, с. 29].

Численний ряд таких подій з відповідною просторовою константою знаходимо практично в кожному думовому тексті, де вони отримують різні композиційно-змістові і стилістичні увиразнення. Так, у одному з варіантів «Думи про смерть Богдана Хмельницького» першим пунктом, що вказує на місце козацького зібрання, є Загребельна могила (текстово-образна універсалія *До Загребелної могили прибувайте* [УНД 1972, с.292], наступним пунктом стає Суботів *(До города Суботова прибували, Хмельницького стрічали (Там само),* нарешті – у фінальній частині, – коли йдеться про смерть і похорон гетьмана, з'являється образ високої гори (*Тогді-то велів у Штоминому-дворі, / На високій горі, / Гроб копати* [Там само: 294]), що в дусі епічної традиції виступає символом, поряд з яким повністю нівелюється значущість онімного найменування (*Штоминому-дворі*).

Аналогічно до того, як І. Я. Франко розглядає образне звуження в Шевченковому «Заповіті», можна простежити динаміку художньої структури на основі текстово-образних універсалій у думі «Івась Коновченко, вдовиченко». Порівняймо: від *На славній Україні, / У славнім городі у Корсуні* до козацької могили в Черкень-долині, де козаки «шапками, приполами персть вибирали – Івасю Коновченку *могилу насипали»* [УНД 1972, с.231-234]. Принцип просторового звуження характерний для зачинів ряду дум, пор.: *Що на Чорному морі, / На камені біленькому, / Там стояла темниця кам'яная* [УНД 1972, с.122, «Маруся Богуславка»), *У Вінниці на границі, / Під могилою над Бугом-рікою – Там стояв Іван Богун вільницький / Під обителем-монастирем кальницьким* [УНД 1972, с.284, «Іван Богун»], *На узбіччі долин біля двох осокорів козацьких, / Там козак постріляний, порубаний на рани смертельні знемагає* [УНД 1972, с.99, «Смерть козака в долині Кодимі») тощо.

Загалом треба сказати, що прийом ступеневого звуження образу є одним

із універсальних композиційних засобів народнопоетичної творчості [234, с.151]. Він ґрунтується на законах зорового сприйняття дійсності, на ретроспективному спогляданні: чим далі від ока (фокуса), тим ширше поле огляду, чим ближче – вужче. Ступеневе звуження образу і є результатом поступового та послідовного зорового руху від обраного рубежу до самого суб'єкта, що оглядає непорушно, або ж до руху останнього назустріч об'єкту, який розглядається (спершу він окреслюватиметься й сприйматиметься в цілості, а далі виділятимуться все менші й менші його частини та деталі) [234, с.123]. Просторові найменування в думах охоплюють макрооб'єкти: *поле, степ, долина* та ін. (асоціюються з неосягненністю, безмежністю і характеризуються деякою неозначеністю) та мікрооб'єкти: двір, криниця, дім (вказівка на чітку локалізацію об'єктів). У думах, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою, домінують просторові назви широкого асоціативного поля; чітка локалізація предметів і явищ спостерігається переважно в думах соціально-побутового змісту, де, звичайно, основна увага приділена особистим, родинним стосункам, актуалізуються поняття власне «домашнього» простору (вузького): *двір*, *подвір'я, дім*.

Почасти видається, що зачини думи схожі на реліктові макроструктури з казковими елементами, зокрема – щодо місця зображуваних подій, проте такі, що максимально наближені до реальності. Елемент «казковості» у них не прямо і чітко виражений; він сприймається на підсвідомому – глибинному рівні. «Казковий» елемент «вгадується» за наявності у складі зачину специфічних текстових універсалій. Скажімо, власне казкового походження є нечітке означення місця, де розпочинаються дії, про що вже йшлося вище: *десь* (*Десь в одному селі жили собі чоловік та жінка.* [УНКЛА 1989, с.296]; *Ішли собі десь розум та щастя* <…> [УНКЛА 1989, 288]; *Десь за горами, за лісами, не знати в якій державі жив раз один цар.* [УНКЛА 1989, с.245]), а також адвербіальні текстово-образні універсалії із значенням місця: *на синьому морі*, *на білому камені*, *на Чорному морі*, *у долині* та ін. (*В долині біля невеличкого лісочка і ставка чабан пас овець*. [УНКЛА 1989, с.275], *Раз за синіми морями, за*

скляними горами жив собі чоловік [УНКЛА 1989, с.142]). Проте хоч неозначений прислівник *десь* і наявний у ряді дум (здебільшого це спостерігаємо в найдавніших текстах), думові зачини все ж тяжіють до точної вказівки на локалізацію подій, що зумовлено прагненням поетично зафіксувати історично значущі для національно-визвольної боротьби об'єкти.

Композиція значної частини народних дум історико-героїчної тематики будується на основі виражених відповідними текстово-образними універсаліями просторових протиставлень «чужа сторона (неволя, каторга)» – «рідна сторона (*край веселий, мир хрещений*)». У думі «Плач невільника в турецькій неволі» вже початкові рядки вводять нас в антиномійний контекст, де бідний невольник *Із землі турецької, із віри бусурманської* поклоняється *У города християнськії – до отця, до матусі* [УНД 1972, с.101]. *Землю турецьку* вкотре в думі зображено світом, у якому *не вільно,* який *Празника Рождества будьлі Воскресенія не знаєть,* світом *неволі проклятої, каторги турецької На Чорному морі,* якому протиставляється світ рідного дому, батьківщини, що зображується в кінцівці думи (у благальних словах):

Визволь, Боже, бідного невольника,
На святоруський берег,
На край веселий, меж народ хрещений!..

[УНД 1972, с.102].

Структурам *край веселий, мир хрещений, берег (свято)руський*, що в кінцівках ряду дум є антитезою до *краю турецького, краю неволі,* властиво підсилюватися традиційними фольклорними універсаліями *на тихі води, на ясні зорі*, пор. у думах «Три брати самарські»: *Визволь, Боже, нам усіх козаків-братів із неволі / На тихі води, на яснії зорі, / Де мир хрещений та край веселий* [УНД 1972, с.98]; «Маруся Богуславка»: *Визволь, Господи, нас, бідних невольників, на волю, / В край веселий, / У мир хрещений, / На ясні зорі, / В городи християнські* [УНД 1972, с.125]; «Невільники на каторзі» («Плач невільників»): *Визволь, Господи, невольника з неволі, / На простиї дороги, / На ясні зорі, / На руський берег, / На край веселий, / Меж мир хрещений*! [УНД 1972, с.106].

У думі «Атаман Матяш старий» корелятами на позначення чужини, рідного краю засвідчені текстово-образні універсалії, що вказують на шлях українських козаків, від *устьї Самари-Богу До города Січі свіденько поспішали* [УНД 1972, с.79-80]. У думі «Сокіл і соколя» [УНД 1972, с.114-115] просторова парадигма означена текстово-образними універсаліями з амплітудою від *чужої далекої сторони* до *гнізда шарлатного на преудобному дереві на орісі.* З «чужою далекою стороною» корелює цілий шерег образів, які локалізують подію, що відповідно виражено текстово-образними універсаліями *у лісі, на преудобному дереві, на орісі, гніздо шарлатноє.* Перипетія з бездольним, безродним соколям, яке, срібними путами запутане, потрапляє на невільничий ринок, знову повертає читача (слухача) до образу чужої далекої сторони, який отримує конкретизацію у виразах *у (над) город, у (над) Царигород, на валу сідав.* Завершує композиційно-просторову парадигму думи образ вільного для польоту поля *(Лучче ми будем по полю літати),* з яким пов'язані ціннісні характеристики, що спроектовані в фіналі думи на світ родинного добра і благополуччя, якому протиставляється світ чужини – *не вілен світ по світу ходити.*

Дума «Проводи козака» порівняно з розглянутими вище характеризується зворотною векторністю – від *вдовиного дому* отець і мати сина свого *в чужу сторону* випроводжають. Образ чужої сторони мислиться узагальнено – сестра каже: *Видкиля тебе, брате, виглядати: / Чи из чистого поля, / Чи от чорного моря, / Чи из славного люду – Запорожья?* [УНД 1972, с.312]. В окремих варіантах думи замість *Чорного моря* маємо атрибутивні текстово-образні універсалії *чи з буйної войни* [УНД 1972, с.315]*, чи з буйного вою* [УНД 1972, с.319]*, чи з буйного вітру, чи з широкого степу* [УНД 1972, с.321], але в усіх випадках зберігається, лише з деякими видозмінами, текстово-образна універсалія з компонентом *Запорожжя (чи од славного Запорожжя, чи з славного люду Запорожжя, чи з славного війська Запорожжя)* .

Заслуговують на окрему увагу приклади функціонування текстово-образної універсалії *чужа сторона* в різних варіантах думи «Сестра та брат». В одному випадку сестра промовляє до брата: *Братіку мий милий, / Як*

голубонько сизий, / Прийди до мене із чужої сторони, / Посити мене при лихій годині! [УНД 1972, с.327], у другому випадку сестра *з чужої сторони* шле уклін братові *(Братику мій ридненькій, / Як голубоньку сивенькій! / Прибудь ти до мене, / Отвідай мене На чужой стороні* [УНД 1972, с.326], перебуваючи, як свідчить текст, зовсім не на чужині, а «живучи в тій самій хаті чи в тому самому селі, де раніше мешкали батьки», але тепер, будучи самотньою, «гостро відчуває різку зміну ставлення до неї односельців» [503, с.278]. В одному з варіантів корелятами виступають *чужі далекі городи*, куди посилає сестра листи до брата, і *чужа чужина* – постійне місце мешкання сестри [УНД 1972, с.333]. Ще в іншому варіанті в обох випадках ужито тавтологічну універсалію: «Як сестра до брата на *чужу чужину* добрим здоров'ям поклонялася»; «*Братіку мій рідний, Як голубонько сизий! Прибудь ти до мене, / Одвідай ти мене / На чужій чужині»* [УНД 1972, с.329].

Отже, текстово-образні універсалії з просторовою семантикою в структурі думового тексту є важливим чинником локалізації і динамізації подієвості, суттєвою жанротвірною ознакою. Разом з іншими різновидами текстово-образних універсалій вони формують специфічно думову епічну оповідь.

2.2. Текстово-образні універсалії як репрезентанти думового антропоконтинууму: образи козаків

У концептосфері фольклорного, зокрема думового, епосу значне місце відведене власним назвам.

Ім'я як особливий різновид знака у фольклорному універсумі характеризується здатністю виконувати функцію концепту, воно «виступає необхідним результатом думки, і тільки в ньому думка досягає своєї вищої напруги і значення» [427, с.24], саме «в імені – зосередження всіляких фізіологічних, психічних, феноменологічних, логічних, діалектичних, онтологічних сфер» [427, с.25].

Своєрідністю дум є те, що в них спостерігаємо «реалізм описів, який іноді доходить до дивовижної точності, майже протокольності» [544, с.143]. Недаремно В. О. Шевчук кваліфікує думи як політичні вірші [703, с.482]. Відповідно і поетоніми дум як художніх творів реалістичного змісту завдяки своїм семантичним характеристикам виконують функції часових координат дії, тобто є відправними точками певної доби, епохи, а отже – знаками національної пам'яті, яка сягає різних рівнів людської життєдіяльності, релігії, етики, естетики, мови, історії, культури тощо.

Помітною рисою думової пропріальної лексики є те, що вона членується як на історичну ономастику (документально зафіксовану), так і художню, яка постає результатом народнопоетичної творчості (хоч не виключено, що такі найменування, образні за своєю сутністю, *як козак Голота, козак Нетяга*, могли існувати в дійсності, відбиваючи соціальний стан їх носіїв). Окрім ономастикону, характерного для українського середовища (антропонімного і топонімного), актуалізованими виявляються назви неукраїнські, які є прямим відображенням суспільно-історичних подій описуваного періоду: польські королі Радислав [УНД 1972, с.271], Потоцький [УНД 1972, с.282], польський магнат Конєцпольський [УНД 1972, с.259]; міста Ясси [УНД 1972, с.279], Тягиня [УНД 1972, с.224] та ін.

Роль ономастичних одиниць у будь-якому художньому творі, а особливо ж історико-героїчному епосі, не може бути другорядною. Адже саме з допомогою поетонімів здійснюється максимально містке моделювання художньої (естетичної) картини світу, яка ґрунтується на зіставленні інформації, що закодована в об'єктах, які позначені онімами, з семантикою власних імен і основоположними онтологічними антиноміями й семантико-ціннісними категоріями людського буття.

Звичайно, художній твір у своїй сутності насамперед призначений не лише передати точну інформацію, а й викликати емоції, почуття, тобто в ньому завжди присутнє естетичне начало. Тому помітна концентрація поетонімів у думах є свідченням не лише важливості суто інформативної змістовості, а й власне художньо-образної. Наприклад, з допомогою багаторазового повтору

антропонімів у контексті думи «Хмельницький і Барабаш» [УНД 1972, с.263-267] (Барабаш – 18, Хмельницький – 25, Зинов-Богдан – 1, Клиша Білоцерківський – 2, кроль Радислав – 2, пані Барабашева – 6, Крачевський – 2) здійснюється документальна і художня акцентуація на знакових постатях, що значною мірою відображають подієвість конкретного історичного періоду.

Антропонімікон дум представлений іменами, прізвищами персонажів: Самійло Кішка, Олексій Попович, Івась Коновченко, Богдан Хмельницький, Івась Вдовиченко Коновченко, Хома Замойко, Василь Молдавський та ін.

Антропоконтинуум думових текстів активований численними персонажами на позначення широких соціальних і політичних сфер, з-поміж яких чільне місце належить українському козацтву.

У думах історико-героїчного змісту на перший план виступають номени – назви осіб, що пов'язані з героїчними подіями минулого – з національно-визвольним рухом на Україні проти турецько-татарської та польської навали: Самійло Кішка, Сулима, Павлюк, Остряниця, Сірко, Хмельницький, Богун та ін. До мужніх захисників рідної землі, образів, вигаданих художньою уявою, відносять також ім'я отамана Матяша (дума «Федір безрідний, бездольний»). Історичні дані відсутні і про козака-героя Івана Богуславця (дума «Іван Богуславець»). Вважають, що ім'я Івась Коновченко теж не пов'язане з конкретною історичною особою (дума «Івась Коновченко, вдовиченко»). Всі ці персонажі символізують безстрашність, героїзм, відвагу.

У аналізованих творах соціально-побутової тематики увага здебільшого зосереджена на описові морально-етичних характеристик і поведінки героїв у стосунках з ближніми (охоплений переважно родинний простір, крім дум «Олексій Попович» та «Буря на Чорному морі»). Проте і в думах соціально-побутової тематики («Козак-нетяга Фесько Ганжа Андибер», «Козацьке життя», «Проводи козака», «Олексій Попович», «Буря на Чорному морі» та ін.) образ козака є домінантний.

У думах засвідчено прагнення достовірно в художній формі відобразити героїку минулих часів і уславити героїв; у зв'язку з цим розглядані художні

твори подають узагальнені образи народних захисників – безіменних козаків: *три брати самарські, три брати азовські.* Безіменні козаки як захисники Вітчизни, як невільники змальовані в думах «Смерть козака в долині Кодимі», «Невільники на каторзі», «Сокіл і соколя» та ін.

Узагальненою семантикою характеризується і власне найменування *козак Голота* в однойменній думі: Голота – від *голий* – «такий, що нічого не має; бідний», відповідно подається й опис вбрання: *Три семирязі лихиї: Одна недобра, друга негожа, / А третя й на хлів незгожа,* що означено іронічно з допомогою текстово-образної універсалії *шати дорогиї,* і трохи далі доповнено традиційною текстово-образною універсалією *шапка-бирка*: *шапка-бирка – / Зверху дірка, / Травою пошита, / Вітром підбита* [Д 1986, с.15; Д 1969, с.45; УНД 1972, с.74].

Козак Голота однак багатий духовно, пройнятий любов'ю до рідної землі, є її захисником. Однією з ключових текстово-образних універсалій, що розкриває образ козака як сміливця, завзятого воїна і характерника, виступає представлена в різних варіантах конструкція з компонентом *гуляти: Ой полем, полем килиїмським, / То шляхом битим гординським, / Ой там гуляв козак Голота, / Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота* [Д 1986, с.15; Д 1969, с.45; УНД 1972, с.74; НД 1986, с.20]*, в чистім полі не орел літає – / То козак Голота добрим конем гуляє* [Д 1986, с.16; Д 1969, с.46; УНД 1972, с.74].

Пор.: в одному з варіантів думи «Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі» речення *Ой поїжджали вони в Чорномориє гуляти* поширюється паралелізмом *З проклятим неприятелем воювати*, який семантично накладається на образний смисл текстово-образної універсалії з компонентом *гуляти.* Пор. також у думі «Івась Коновченко, вдовиченко»: полковник Филоненко звертається до козаків-молодців: *Котрий-то, пановемолодці, козак дородний, / Ще й кінь під ним воздобний, / Піде зі мною на Черкеню-долину гуляти, / Слави-рицарства козацькому війську доставати* [УНД 1972, с.232], де знову ж таки *гуляти* суголосне поняттю «боротись, визволяти, захищати». Зафіксоване у думах значення лексеми *гуляти* не

відображене у 11-томному СУМ.

Якщо в думі про козака Голоту паралелізм *в чистім полі не орел літає – То козак Голота добрим конем гуляє* вибудовується таким чином, що універсалія з характеристичною ознакою козака (*гуляти*) «відштовхується» від не менш образної константи (порівняння з орлом), то, наприклад, у думі «Івась Коновченко, вдовиченко» компонент *гуляти* фіксуємо складником універсалії на позначення природної стихії (*не вихор гуляє*), що відповідно зумовлює асоціативне сприйняття образу козака на воронім коні: *То не вихор по Черкені-долині гуляє, / Не сизий орел яструбів ганяє, – / Вдовиченко Коновченко на воронім коні роз'їжджає* [УНД 1972, с.233].

Загалом текстово-образні універсалії, що виконують характеристичну роль щодо репрезентації образу козака в зіставно-порівняльних конструкціях з початковим «то не», частотні в думових творах; у таких структурах козак порівнюється з ясним соколом, буйним вітром, пор.:

Ой то не *ясний сокіл* хвилить-прохвиляє,
Гей, то син до батька, до матері
Із тяжкої неволі в города християнські поклон по… посилає.
[УНД 1972, с.102],

То не хмари з *буйним вітром*
З Дніпра налягають –
То Павлюк та Остряниця
Ляхів обступають.
[УНД 1972, с.260].

Активізовані в думах текстово-образні універсалії з прикладковими характеристичними компонентами, що нерідко представляють цілий ланцюг кореферентних виразів. Так, у думі «Федір безрідний, бездольний» образ головного героя подано за різними ознаками: за віковою (*козаче молодий)*, за суспільно-професійною (*товаришу вийсковий, атамане курінний),* за соціально-родинною (*Федоре безрідний*): *Над холодною водою / Лежить козаче молодий, / Товаришу вийсковий, / Федоре безрідний, / Атамане курінний, / Постреляний, /*

Порубаний [УНД 1972, с.81]. Пор. звертання козаків до Богдана Хмельницького в думі «Білоцерківський мир і нове повстання проти польської шляхти»: *Гей, пане Хмельницький, / Отамане чигиринський, / Батьку козацький; Пане гетьмане Хмельницький, / Батьку Зинов наш чигиринський* [УНД 1972, с.287, 288].

Велику різноманітність текстово-образних універсалій прикладкового характеру подибуємо на означення героя в думі «Олексій Попович». *Олексій Попович* – зразок моральності представника козацької старшини. Моральність козака виводиться із чеснот, що їх проповідує християнство. Він вірний своїй вірі, розуміє Божі заповіді і кається за скоєні гріхи і навчає цьому інших. *Попович* – значить син священика (проте вказівки на це варіанти думи не містять). Чи був такий козак Олексій Попович насправді – невідомо. Це ім'я також пов'язували з ім'ям героя билини «Олексій Попович». Прізвище Попович було поширеним у XVII ст. У літописі Грабянки (1663р.) є згадка про те, що в Паволочі був полковником Іван Попович, який став священиком, а потім знову полковником. Можливо, Попович на ім'я Олексій був і в Пирятині, як про це свідчать усі варіанти думи «Олексій Попович».

Образ Олексія Поповича в різних варіантах думи засвідчено в таких текстово-образних універсаліях: *Олексій Попович Пирятинський, / Козаче військовий, / Писар лійстровий* [УНД 1972, с.384, 385], *Олексій Попович, славний лицар-писар* [УНД 1972, с.390], *Олексій Попович, козак* [УНД 1972, с.392], *Олексій Попович, Атьма-запорожець* [УНД 1972, с.393], *Олексій Попович, славний писар і лицар* [УНД 1972, с.394], *писар військовий, козак лейстровий, Пирятинський Попович Олексій* [УНД 1972, с.396], *Олексій Попович, славний лицар і писар* [УНД 1972, с.399, 402], *Олексій Попович, гетьман-запорожець* [УНД 1972, с.390, 399], *писар військовий, козак лейстровий, Пирятинський Попович Олексій* [УНД 1972, с.396], *отаман кошовий* [УНД 1972, с.399].

На основі прикладкових конструкцій у думі «Олексій Попович» побудовані текстово-образні універсалії, що активізують номени – ключові слова на позначення безіменних козаків, як-от: *козаки-запорожці* [УНД 1972,

с.387], *козаки, славні запорожці* [УНД 1972, с.387, 397], *козаки гатьманці-запорожці* [УНД 1972, с.387], *панове-молодці, козаки-запорожці* [УНД 1972, с.387], *військо, товариство сердешне* [УНД 1972, с.387], *козаки, панове-молодці* [УНД 1972, с.389, 390 (2), 391, 392, 396, 401, 405], *козаки, пани-молодці* [УНД 1972, с.393, 395, 398, 399 (4), 400(2)], *козаки-панове* [УНД 1972, с.396, 397), 398], *козаки-старики* [УНД 1972, с.400], *старики-козаки* [УНД 1972, с.403], *козаки, панове-молодці* [УНД 1972, с.401, 402 (3), 403], *мужики-козаки* [УНД 1972, с.391], *козаки-молодці* [УНД 1972, с.397].

Прикладковий характер має субстантивна текстово-образна універсалія на позначення образу козака в думі «Козак-нетяга Фесько Ганжа Андибер». Андибер – узагальнений образ народного захисника, який спочатку постає в образі бідного *козака-нетяги*, аби вивідати справжню суть *дуків-серебраників*, а потім розкривається: *Я єсть се Хвесько Кганжа Андибер, / Гетман запорозький!* [УНД 1972, с.301]. Наведемо ще кілька номінацій, виражених у ряді текстово-образних універсалій, що стосуються головного героя: *Гей, Хвесько Дендибере, батьку козацький, славний лицарю!* [УНД 1972, с.305], *Гей, Фесько Дендиберя, гетьман запорозький, / Товаришу наський* [УНД 1972, с.306].

У тексті цієї думи подибуємо збірний художній образ багатих козаків, що зрадили козацькому життю, виражений субстантивною текстово-образною універсалією *дуки-сріблянники.* В різних варіантах універсалія *дуки-сріблянники* набуває онімного розширення, з конкретизацією персоналій: *Перший дука-сребраника Гаврило Довгополенко переяславський, / А другий Войтенко ніженський, / Третій Золотаренко черніговський* [УНД 1972, с. 299; НД 1986, с.97]*; Там пили три ляхи, дуки-сріблянники: / Що перший пив київський Войтенко, / Другий пив переяславський Судденко, / А третій пив Гаврило крилівський Довгополенко* [УНД 1972, с. 303].

Соціально-побутові думи подають образ козака переважно в плані родинно-побутовому. Тут козак – найперше син, брат, якого виряджають у військо. Сюжетно-композиційні перипетії в таких думах позначені емоціями

туги, болю, жалю тощо, що засвідчують, наприклад, текстово-образні універсалії – звертальні конструкції: *Брате мій милий, / Як голубоньку сивий!* [УНД 1972, с.312, 314], *Ей же, мій брате рідненький, / Голубонько сивенький!* [УНД 1972, с.317], *Ой, мій братіку милий, / Як голубонько сивий* [УНД 1972, с.319], *Братіку мій рідненький, / Як голубонько сивенький* [УНД 1972, с.32].

Такі звертально-порівняльні конструкції в думі «Сестра і брат» творять діалогічні партії *(«Братіку мій миленький, Як голубонько сизий, Прийди до мене із чужої сторони, Посити мене при лихій годині!» «Сестро моя рідненька, Як голубонька сизенька! Як я маю прибувати, Тебе навіщати..»),* що в кінцевому випадку отримують вираження в текстово-образних універсаліях міфологізованої семантики: *Через темний ліс ясним соколом лети, / Через бистрії води білим лебедем пливи, / Через степи далекії перепелочком біжи, / На моїм, брате, подвір'ї ти голубоньком пади* [УНД 1972, с.327].

Об'ємно, з допомогою різнорівневих текстово-образних універсалій подано образ старого козака-бандуриста в думі «Смерть козака-бандуриста». Головний персонаж думи – *козак старесенький, як голубонько сивесенький*, що *на татарських полях, на козацьких шляхах* не вовком-сіроманцем квилить-проквиляє, не орлом-чорнокрильцем клекоче, попід небесами літаючи, а на могилі сидячи, на бандурі грає-вигравае, голосно-жалібно співає. Неодмінними атрибутами козацького життя, засвідченими у думі, є кінь, хоч тут він і постріляний та порубаний, люлька-бурулька і, звичайно, бандура подорожня.

Бандура, що супроводжує козака до останніх днів життя, у думі постає символом невмирущості козацького духу. Саме граючи-вигравaючи на бандурі, старий знеможений козак звертається до панів-молодців, козаків-запорожців («Ой де ж то ви пробуваєте? / Чи до Січі-матері приїжджаєте, / Чи ляхів-ворогів киями покладаєте, / Чи татар-бусурмен Малахаями, як череду, в плін завертаєте?» [Д 1969, с.146]), хоче на відстані голосно-жалібним співом бути разом з ними.

Другий монолог козака вже безпосередньо звернений до свого музичного інструмента:

Гей, кобзо моя,

Дружино моя,

Бандуро моя мальована! [Д 1969, с.146; НД 1986, с.91]

Текстово-образні універсалії *грає-вигравае, голосно-жалібно співає,* що є характеристичними для козака-бандуриста, в кінцевих рядках твору з деякою видозміною (жалібно вигравати тепер будуть уже буйні вітри на струнах бандури) переосмислюються, символізуються і образно позначають незнищенність духовної краси, моральних засад побратимства, козацької вірності.

У цілому антропоніми дум – сутнісні одиничні знаки, що концентрують максимум тематично-змістової, історичної, культурологічної та іншої значущої інформації, важливої для ефективного здійснення акту фольклорної комунікації. Часопростір та антропонімікон дум взаємозумовлені, взаємопов’язані текстові величини.

Таким чином, текстово-образні універсалії, що відображають часопросторові координати думового дискурсу, його антропохарактеристичні цінності, є важливими текстотвірними, образотвірними одиницями думового епосу, на основі традиційної формульності здатні репрезентувати цілий світ художньої (історичної, героїчної, соціально-побутової) дійсності.

Висновки до розділу 2

Часопросторовий вимір є однією з важливих характеристичних ознак фольклорного, зокрема думового, континууму.

Текстово-образні універсалії засвідчують функціонування часу в думовому епосі, зумовлене епічними традиціями словесно-образної номінації плину часу.

Важливим чинником вербалізації думового часу виступають текстово-образні універсалії зі структурними компонентами, що позначають а) назви астрономічних об'єктів, які вказують на рух сонця і визначають час: *зоря, сонце;* б) назви частин доби і підпорядковані їм поняття: *день (обід, полудень (полудний)); ніч (північ (полуночний));* в) загальні часові найменування: *час, година, пора, врем'я*; *літа*, *вік*; г) назви свят, що співвіднесені з часовими поняттями (*Різдво, Великдень*); ґ) імена святих на позначення свят, які співвіднесені з часовим виміром (*о Петрі, об Василію*).

Для мови дум характерні окремі часові константи як сакральні величини, пов'язані з народними віруваннями, звичаями. Ранній час, наприклад, показовий для зачинів соціально-побутових дум. Досить часто в текстово-образних універсаліях поряд із вказівкою на ранній час наявна вказівка на *святу (божественну) неділю.*

Згадувані в думах події, дії героїв, репрезентовані подієвим часом, у своїй послідовності творять відповідну динаміку твору, його загальну композиційно-образну систему.

Відбиваючи загальнофольклорну традицію, текстово-образні універсалії виражаються в лінійному розгортанні образу (пор.: *рано-пораненько – у неділю рано-пораненько з світовою зорею).* За структурно-семантичною організацією такі універсалії становлять поєднання незалежних компонентів, де наступний уточнює попередній, або ж разом вони виступають як єдине смислове ціле. Функціонування таких структур підпорядковане стильовим законам побудови епічної оповіді (ритмо-мелодійним, тематично-подієвим, логіко-граматичним, мовно-образним): ці структури сприяють усталенню власне думової епічної

норми, зокрема в плані часової фіксації подій.

Текстово-образні універсалії з просторовою семантикою формують парадигму на позначення власне просторових понять (*білий світ*), ландшафту місцевості (*колючі терни*), рельєфу (*висока могила*), водного простору (*бистрі ріки*), населених пунктів (*у славнім городі Корсуні*), а також мікропросторову парадигму (*наш дім, чужий двір, корчма-княгиня*).

Актуалізовані в думових текстах універсалії на позначення релігійних об'єктів – монастирів, церков, що є свідченням шанобливого ставлення творців дум, козацтва до віри, християнських заповідей. Означення *Божий,* наприклад, виступає як безпосередній атрибут номена *церква,* так і в перифрастичному виразі *Божий дім,* пор. також у прикладкових конструкціях: *к дому Божому, до церкви поспішати.*

У кожній думі наявна специфічна локалізація подій із вказівкою на її місце розгортання, напрямок руху, початковий, кінцевий пункт руху. Відповідною архітектонікою думи зумовлений і динамізм оповіді, де з урахуванням просторової константи твір отримує відповідне композиційно-змістове і стилістичне увиразнення.

Значну роль у динамізації художнього думового простору відіграють традиційні протиставлення, виражені текстово-образними універсаліями на зразок «чужа сторона (неволя, каторга)» – «рідна сторона (край веселий, мир хрещений)».

Серед представників різних суспільних сфер, згаданих у текстах дум, особливе місце відведено українському козацтву, героям національно-визвольних змагань українського народу проти шляхетсько-магнатської Польщі, проти турецько-татарських загарбників, як-от: Богдан Хмельницький, Іван Богун, Іван Сірко, Самійло Кішка, численним безіменним героям. Автори дум, характеризують їх за віковою ознакою (*козаче молодий, гетьман молодий*), суспільно-професійною (*товаришу войсковий, атамане курінний*), соціально-родинною (*Федоре безрідний*), професійною, власне характеристичною (*славний писар і лицар*). Поширені в думах прикладкові структури, що нерідко становлять

цілий ланцюг кореферентних висловів для характеристики того чи того героя *(пане Хмельницький, пане писару військовий; дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка)*. Функціонування прикладкових структур у думах зумовлено нормами епічної традиції.

Загалом текстово-образні універсалії, вказуючи на історичні місця і події, часопросторову і антропонімну парадигматику думового континууму, водночас є важливими естетичними знаками української етнокультури, які, зрештою, і визначають жанрову своєрідність народних дум.

РОЗДІЛ ІІІ.
ЛОГІКО-ГРАМАТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ТЕКСТОВО-ОБРАЗНИХ УНІВЕРСАЛІЙ НАРОДНИХ ДУМ

3.1. Граматична природа текстово-образних універсалій думового епосу

Логіко-граматична класифікація текстово-образних універсалій передбачає типологічну характеристику останніх як власне будівельного матеріалу думових текстів. Опис текстово-образних універсалій у логіко-граматичному ракурсі ґрунтується на врахуванні граматичних законів мови, що знаходять конкретний вияв (реалізуються) в існуючих (властивих певній мові) граматичних моделях словосполучень і речень.

Як зазначають дослідники, «паралельний аналіз структури моделі світу і структури мови засвідчує відповідність набору універсальних семіотичних позицій моделі світу набору мовних (лексико-семантичних, граматичних) категорій, що передбачає взаємодію структур в обох напрямках: від моделі світу до мови і від мови до моделі світу. Останнє означає не лише те, що модель світу може бути описана за допомогою мови, а і що вона може бути описана за принципом мови, наприклад, із виділенням граматики і словника» [681, с.9].

Говорячи про існування в будь-якій мові універсальних елементарних смислів, А. Вежбицька підкреслювала, що вони (смисли) відображають не лише семантичну природу, а й комбінаторні властивості елементів [132, с.297].

Системно-структурна будова мови, за Г. В. Колшанським, «представляє ідеальне відтворення (хоча і в матеріальних формах) об’єктивних закономірностей світу» [364, с.49].

Граматичні одиниці, зокрема словоформи, синтаксичні конструкції (словосполучення, речення) як носії узагальнених граматичних значень у контекстуальному оточенні стають фактами, що засвідчують можливості

засобів морфології і синтаксису породжувати марковані висловлювання, виступати в ролі експресивно-стилістичних одиниць.

Загалом природа текстово-образних універсалій коріниться в особливостях їхньої граматичної характеристики. Наприклад, існування атрибутивних текстово-образних універсалій типу *прикметник + іменник* цілком поясненне з погляду природи прикметника: його залежності від іменника, «прикріплення» до іменника. Тому прикметник вважають супровідною стосовно іменника частиною мови, «яка позначає ознаку предмета, має зумовлені опорним іменником словозмінні морфологічні категорії роду, числа й відмінка, функціонує в реченні як формально-синтаксичний приіменниковий другорядний член речення і як семантико-синтаксичний атрибутивний компонент (атрибутивна синтаксема)» [157, с.121].

Іменник, як правило, потребує уточнення, поширення прикметником. У народнопоетичному мовленні поширення іменника прикметником і виникнення атрибутивного словосполучення зумовлене і власне мовними, і позамовними чинниками. Формування думки і її оформлення цілком підпорядковується існуючим у мові граматичним законам і правилам. Специфічним є лише відбір певних одиниць (лексичних, граматичних).

Відповідно до повідомлюваної у фольклорному тексті інформації (з урахуванням жанру) здійснюється відбір тих чи інших структур, що є усталеними, поетичними (художньо-образними) за своєю сутністю: в думах, наприклад, атрибутивні сполуки *темні ліси, високі ліси*, в казках – *дрімучі ліси, густі ліси*, *непрохідні ліси* та ін.

Зовсім інакшу природу мають субстантивні текстово-образні універсалії, утворені здебільшого з двох іменників. Такі текстово-образі універсалії з погляду структурного оформлення реалізовані або складними словами (композитами, утвореними шляхом словоскладання, прикладковими сполуками тощо): *батько-мати, щука-риба*, або сурядно поєднуваними конструкціями (сурядними словосполученнями): *батько і мати, хліб і сіль.*

Складні слова-іменники в фольклорному дискурсі засвідчені «як засіб акумуляції, стиснення в словесній одиниці окремих елементів уявлень і емоцій» [342, с.155], адже «у фольклорі словоскладання – один із способів створення постійних і традиційних засобів образності»: це найчастіше непоширена прикладка, яка через багаторазове повторювання поступово втрачає самостійність, а складне слово починає сприйматися як нерозкладна смислова єдність («мед-вино кружляти») [342, с.156].

Як правило, у фольклорі зближення двох слів продукують творення нового значення, яке на словотвірному рівні не виводиться безпосередньо з одного чи другого компонента: *отець-мати* – це родина, батьки, сім'я; *мед-вино* – напої.

Субстантивні текстово-образні універсалії з усіма різновидами або своєрідно конкретизують, уточнюють поняття, яке іменують (родова і видова назви), або підсилюють сказане, або розчленовано і разом з тим узагальнено називають (*батько-мати, хліб-сіль, срібло-золото*), з обов'язковою проекцією на створення емоційно-експресивного забарвлення.

Як іменникові, так і дієслову за семантичною окресленістю, центральними формально-синтаксичними і семантико-синтаксичними позиціями в реченні, а також розвиненою сукупністю морфологічних категорій і парадигм належить центральне місце у граматичній структурі української мови. Відповідно і текстово-образним універсаліям, утвореним на основі дієслів, для яких характерна властивість виражати дії, процеси та стани, теж відводиться провідне місце в організації думового епосу, що, окрім усього, пояснюється активністю валентності дієслова [157, с.217]: дієвідмінюване дієслово може підпорядковувати одночасно велику кількість слів (до семи слів) [38, с.44]. Дієслово майже без обмежень сполучається з прислівниками, з іменниками в різних відмінках з прийменником і без прийменника. Відповідно цим і пояснюється велика кількість вербальних текстово-образних універсалій, утворених на основі дієслова.

Вербальні текстово-образні універсалії можуть бути представлені і

складним словом (*плакати-ридати*), і сполукою, утвореною шляхом сурядного зв'язку (*плакати і ридати*), і структурою, компоненти якої поєднані підрядним зв'язком (наприклад, прилягання): *гірко плакати*. Відношення між компонентами структури, утвореної способом підрядного зв'язку з стрижневим компонентом – дієсловом, можна охарактеризувати загалом у семантичному плані так: «дії і предмети, на які спрямована дія» та «дії і обставини, які характеризують (визначають) дії».

Адвербіальні текстово-образні універсалії насамперед визначають часові і просторові межі (континуум) описуваної мовної картини світу. Адвербіальні текстово-образні універсалії – це обставинні прислівники, – адвербіалізовані прийменниково-відіменникові форми (*у чистому степу, на могилі*), що у реченні виконують синтаксичну функцію обставини, а також складні слова, утворені поєднанням двох прислівників (*гаразд-добре, рано-вранці*).

Загалом текстово-образні універсалії з логіко-граматичного погляду зводимо до таких, що:

1. позначають розчленовано предмет та його ознаку, властивість (атрибутивні текстово-образні універсалії),

2. використовуються для позначення єдиного і разом з тим розчленованого поняття (предмета, речі) (субстантивні текстово-образні універсалії),

3. називають дії, що скеровані на певні предмети, а також дії, які визначають інші дії (вербальні текстово-образні універсалії),

4. вказують на місце, час, причину, мету, спосіб дії (адвербіальні текстово-образні універсалії).

Семантичні різновиди текстово-образних універсалій співвідносяться з граматичними їх особливостями: так, вербальні текстово-образні універсалії зі стрижневим компонентом-дієсловом вказують на дію, процес, стан, що конкретизуються залежно від контексту; субстантивні текстово-образні універсалії позначають предмети, речі, що і властиво іменникам, і т.ін.

Участь таких одиниць у побудові тексту, його композиційної структури,

надає текстово-образним універсаліям статусу композиційних формул, які виступають усталеними формами тексту (зачин, кінцівка). Таким чином, одна і та ж конструкція (мовна конструкція, мовна форма) кваліфікується по-різному, залежно від функції її в тексті і від аспекту інтерпретації. У цьому феномен мови як універсальної знакової системи, що дозволяє використання мовних одиниць – сполучень знаків за відповідними граматичними моделями (з урахуванням існуючих у мові норм), які є певними смисловими конструктами, сегментованими одиницями, ієрархічними, такими, що слугують будівельним матеріалом для інших текстово-образних універсалій.

Таким чином, кожен із різновидів текстово-образних універсалій твориться за існуючими у мові моделями (формулами), які є природними, характерними для граматичної системи даної мови.

Кількість (обсяг) мовних моделей (граматичних моделей), використовуваних для творення конструкцій з відповідним змістом, – обмежена (тобто така, що піддається вичерпному описові), кількість же мовленнєвих конструкцій з урахуванням компонентного складу), що можуть бути створені за цими моделями (формулами, схемами), – необмежена, така, що не підлягає повному і вичерпному описові в усіх функціональних сферах мови як динамічної системи.

3.2. Атрибутивні текстово-образні універсалії

Атрибутивні текстово-образні універсалії становлять найбільш давній шар епічних формул: майже всі вони належать до праслов’янського періоду [497, с.37].

В основі атрибутивних текстово-образних універсалій дуже часто фіксуємо фольклоризми: *зоря, дощ, вітер, барвінок, земля* та ін., які почасти є міфологемами і, як правило, беруть участь у творенні постійного епітета – стилістичної текстово-образної універсалії.

Атрибутивні епічні текстово-образні універсалії надзвичайно поширені,

хоча за частотністю функціонування і кількісним складом не є домінантними в думовому епосі, порівняно з адвербіальними та вербальними текстово-образними універсаліями.

Вони переважно складаються з означення і означуваного субстантива. Типова модель атрибутивної формули – прикметник + іменник. Пор.:

Гей, як стала то на небі
Чорна хмара наступати,
То стали *бідні козаки*
А в *чистому полі* помирати ...
Гей, свої *голови козацькі молодецькі*
А в *чистому полі* коло річки Самарки покладати.
[УНД 1972, с.95];

«Братіку мій рідненький,
Голубоньку сивенький!
Порадь мене, безродну та бездольну , *на чужій стороні*
При *лихій годині :*
Наверніс ь до мене з *рідненького краю,*
Бо в тобі, голубе, всю рідоньку маю».
[УНД 1972, с.331];

У неділю барзе рано-пораненьку
Налетіли соколи *з чужої далекої сторони*
[Д 1986, с.59];

То будуть турки-яничари, безбожні бусурмани,
чистим полем гуляти
[Д 1969, с.138].

Означальний компонент таких формул розглядано як постійний епітет, наприклад, у працях Ф.І. Буслаєва, О.О. Потебні, Ф. Міклошича, О.М. Веселовського, А. П. Євгеньєвої, С. Я. Єрмоленко та ін.

Атрибутивні текстово-образні універсалії думового епосу за структурними ознаками поділяємо на прості (елементарні), які складаються з

двох мінімальних лексичних одиниць, поєднаних підрядним зв'язком: *безродна сиротина* [УНД 1972, с.343], *темний ліс* [УНД 1972, с.327], *темна хмара* [УНД 1972, с.244], та ускладнені (неелементарні), які засвідчують різноманітні об'єднання елементарних сполучень (універсалій, формул) на основі підрядного і сурядного зв'язків. З-поміж ускладнених атрибутивних текстово-образних універсалій фіксуємо одиниці з рядом сурядно поєднуваних прикметників, підпорядкованих іменникові, як-от : *отцева й матчина молитва* [УНД 1972, с.349, 362, 407], *червона та жовта китайка* [УНД 1972, с.159; УНДІП 1990, с.59], *кревна й сердешна родина* [УНД 1972, с.334], *кревне і сердешне товариство* [УНД 1972, с.128] і словосполучення – текстово-образні універсалії з підрядним зв'язком: *бистрії глибокиї ріки* [УНД 1972, с.342], *темні високі ліси* [УНД 1972, с.336], *битий гординський шлях* [УНД 1972, с.74], у яких прикметники не пов'язані сурядним зв'язком, адже ближчий до опорного іменника підпорядковується йому, а дальній залежить від усього елементарного іменниково-прикметникового сполучення. Ці прикметникові залежні компоненти традиційно кваліфікуються як неоднорідні означення.

Ускладнені атрибутивні текстово-образні універсалії щодо кількісного співвідношення поступаються простим (елементарним), що відповідає загальномовному функціонуванню цих двох типів формул. Ускладнені епічні універсалії активують, як правило, три компоненти, засвідчені з безсполучниковим і сполучниковим зв'язком: *душа козацька, молодецька* [УНД 1972, с.161], *великі дороги росхідниї* [УНД 1972, с.159], *старший рідненький брат* [УНД 1972, с.189], *бездольне та безродне соколя* [УНД 1972, с.117], *козацьке молодецьке тіло [УНД 1972, с.*164], *дальні далекі сторони* [УНД 1972, с.33], *душа козацька молодецька* [Д 1969, с.105; УНД 1972, с.237], *темні високі ліси* [УНД 1972, с.342], *ранні вечірні зорі* [УНД 1972, с.316]. Розміщення означень – прикметників у таких випадках можливе не лише в препозиції, а й у постпозиції, наприклад: *тіло козацьке молодецьке* [Д 1986, с.37; Д 1969: 104; УНД 1972, с.205, 206, 207; УНДІП 1990, с.62], *козацьке молодецьке тіло* [УНД 1972, с.164], *ніжки козацькі молодецькі* [УНД 1972, с.202], *душа козацькая*

молодецькая [УНД 1972, с.176], *віра свята християнська* [УНД 1972, с.289].

Сполучниковий зв’язок представлений кількома поєднаннями, зумовленими уживанням різних сполучників. Частіше за інші засвідчені єднальні сполучники *і* (*й*), *та, да*. Вони можливі і в препозитивних, і в постпозитивних означеннях, зокрема: А та А N – *червона та жовта китайка* [УНД 1972, с.204], А і(й) А N – *отцева й матчина молитва* [УНД 1972, с.99], *отцева і матчина молитва* [Д 1969, с.133].

Одні й ті ж текстово-образні універсалії в думах представлені то з сурядним (*отцева і(й) матчина молитва* [УНД 1972, с.407; НД 1986, с.65]), то з безсполучниковим зв'язком (*отцева, матчина молитва*) [УНД 1972, с.387(2)]; з підрядним (*рубані широкі рани* [УНД 1972, с.98]) і безсполучниковим зв’язком (*рубані, широкі рани* [УНД 1972, с.94]); з сурядним зв’язком (*рання і вечірня зоря* [УНД 1972, с.318]) і безсполучниковим (*рання, вечірня зоря* [УНД: 1972, с.348]); з підрядним зв’язком (*ранні вечірні зорі* [УНД 1972, с.316]) і сурядним (*ранні і вечірні зорі* [УНД 1972, с.319].

Атрибутивним текстово-образним універсаліям властива варіативність. Варіювання бінарної епічної універсалії нерідко виявляється у перестановці її компонентів (т. з. інверсований порядок: А N і N А): одні і ті ж атрибутивні текстово-образні формули мають здатність засвідчувати різну позицію означення у відношенні до означуваного, наприклад: *сира земля* [УНД 1972, с.123, 167 (2), 191 та ін.] *і земля сира* [УНД 1972, с.215], *турецька земля* [Г 1927, с.163; УНД 2009, с.128] *і земля турецька* [Д 1969, с.122; УНД 1972, с.101; УНД 2009, с.128, 133], *хуртовина злая* [Г 1927, с.78] *і злая хуртовина* [Г 1927, с.76], *слава козацька* [Г 1927, с.147] *і козацька слава* [Г 1927, с.166], *камінь біленький* [Г 1927, с.153; Д 1969, с.126; УНД 1972, с.398; УНДІП 1990, с.45] *і біленький камінь* [УНД 1972, с.], *камень білий* [Г 1927, с.155] *і білий камінь* [Д 1969, с.131; УНД 1972, с.109], *орел сизокрилий* [Г 1927, с.31] *і сизокрилий орел* [Г 1927, с.31], *родина сердечна* [УНД 1972, с.317] *і сердечна родина* [Г 1927, с.141], *бусурменська віра* [Г 1927, с.163] *і віра бусурменська* [УНД 1972, с.187], *віра бусурманськая* [Д 1969, с.122].

Інші атрибутивні універсалії перестановки компонентів не фіксують. Тільки у формі A N функціонують такі епічні універсалії, як: *синє море* [УНД 1972, с.215, 404], *бідний невольник* [Д 1986, с.41], *біднії невольники* [УНД 1972, с.107, 108, 124, 125], *дрібні сльози* [УНД 1972, с.94, 96, 97, 182 (2), 184, 193, 249, 265, 316, 319, 324, 326, 337, 339, 343, 348, 354, 356, 357 (2), 361, 363, 367, 368 (3), 369, 370, 373, 376, 377], *православні християни* [Д 1969, с.116; УНД 1972, с.115, 165, 181, 188, 267, 275, 283, 351, 369, 377], *бистра хвиля* [Г 1927, с.76; Д 1969, с.126; УНД 1972, с.98, 108, 110, 112, 395, 397 (2), 398], *чисте поле* [Д 1969, с.100, 120, 138(3), 140, 141; УНД 1972, с.75, 91, 92 (2), 95 (3), 96, 97, 156, 157, 158, 160 (2), 163 (2), 166, 167 (2), 173, 175, 190, 202, 205, 208, 210, 220, 254, 257, 258, 259, 276, 307, 312, 315 (2), 316, 317, 319, 322 (2), 323 (2), 331, 334, 384], *червона китайка* [Д 1969, с.119, 120; УНД 1972, с.87,156 (3), 166 (3), 174, 205 (2), 220, 221, 223, 290], *лиха хуртовина* [УНД 1972, с.361, 320, 328, 329, 389, 392, 398, 400], *чистий степ* [Г 1927, с.117; УНД 1972, с.156, 182, 183 (2), 185, 186 (2), 187], *ясні зорі* [Г 1927, с.24; Д 1986, с.37; УНД 1972, с.106, 109, 111, 113, 124, 125, 128, 130, 131; НД 1986, с.47; УНД 2009, с.127, 129, 132], *тихі води* [Г 1927, с.24; Д 1986, с.37; УНД 1972, с.98, 109, 111, 113, 124, 128, 130, 131; НД 1986, с.47; УНД 2009, с.127, 129, 132,], *тихий вітер* [УНД 1972, с.117 (3), 160, 186 (2), 279, 280, 388], *білі ноги* [УНД 1972, С.157, 158, 172, 174, 186, 194, 199], *буйний вітер* [УНД 1972, с.98, 107, 108, 110, 112, 164, 169, 182, 186, 205, 217. 242, 254, 260, 298, 321 (2), 395; УНД 2009, с.129, 132], *чорне коріння* [Г 1927, с.121], *сире коріння* [Д 1969, с.108; УНД 1972, с.163, 183, 188, 191, 202, 209], *біле каміння* [Д 1969, с.108; УНД 1972, с.163, 183, 188, 191, 197, 202, 209, 216], *синії тумани* [Г 1927, с.123], *дрібнії дощі* [Г 1927, с.123; УНД 1972, с.177], *дрібен дощик* [УНД 1972, с.107, 108, 223, 254; УНД 2009, с.129], *дрібні дощі* [УНД 1972, с.190, 195], *дрібнії дощики* [УНД 1972, с.216], *дрібний дощик* [УНД 1972, с.98], *ясненький міч* [Г 1927, с.107], *ясний міч* [Д 1969, с.117, 118 (2)].

Своєрідна «закам'янілість» подібних текстово-образних універсалій свідчить насамперед про їх максимальну злитість, неподільність, нерухомість, що безпосередньо пов'язана з давньою традицією уживання цих структур

(чистий степ, буйний вітер, дрібні сльози), також з традиційно закладеною в них семантикою та емоційно-експресивним забарвленням; зазначене зумовило те, що ці структури стали сприйматися як нерозкладні, нерозчленовані, поетичні фразеологізми – текстово-образні універсалії. Окремі з них *(православні християни, ясні зорі, тихі води)* зберегли у думовому епосі саме таку форму щодо внутрішнього розташування компонентів у зв'язку з тим, що були зафіксовані у текстово-образних універсаліях- макроструктурах, які відзначаються відносно найбільшою «закам'янілістю» – нерухомістю: це, зокрема, кінцівки дум, які, припускають, додалися пізніше до основного тексту – у процесі виконавської діяльності.

Ще інші текстово-образні універсалії засвідчені тільки як N A, тобто у інверсійному порядку розташування компонентів: *край веселий* [Д 1986, с.35, 37; УНД 1972, с.102, 103, 105, 106, 107, 109, 111, 113, 121, 124. 125, 128, 130, 131, 217, 411; УНДІП 1990, с.47; УНД 2009, с.127, 128], *мир хрещений* [УНД 1972, с.105, 106, 108, 124, 125, 128, 130. 131, 217, 411; УНДІП 1990, с.47; УНД 2009, с.128, 129], *каторга турецька* [УНД 1972, с.102, 103, 107 (2), 108 (2), 112 (2), 185, 204; УНД 2009, с.129], *люд царський* [Д 1969, с.122; УНД 1972, с.88, 106, 109. 242, 267, 283, 302, 320. 323, 351, 358, 360; УНД 2009, с.129, 784, 785], *мир царський* [УНД 1972, с.78, 118, 165, 334, 335, 337, 339, 362, 366, 372, 388, 392, 395, 401, 405], *розлука християнська* [Д 1969, с.122; УНД 1972, с.102, 103, 105, 106, 107, 109, 111, 113, 176; УНД 2009, с.128], *роскіш турецька* [УНД 1972, с.124, 128; УНДІП 1990, с.47], *байраки зелененькі* [Д 1969, с.139; УНД 1972, с.90, 92, 94, 96, 97].

Фактично, таких текстово-образних універсалій, які б репрезентували застигле, нерухоме розташування компонентів, у думовому епосі не надто багато. Це пояснюємо тим, що ритмічна будова вимагає певного порядку розташування і допускає зміну цього порядку. Скажімо, „закам'янілі" текстово-образні універсалії типу N A тому зберегли саме таку форму, що вони виявилися зафіксованими лише в кінцівках дум, які в основному є сталими, незмінними текстово-образними універсаліями – макроструктурами. Таким

чином, «закам'янілість» текстово-образної універсалії–макроструктури безпосередньо вплинула на сталість порядку розташування текстово-образних універсалій-мікроструктур.

За здатністю трансформуватися у багаточленну сполуку всі атрибутивні текстово-образні універсалії поділяємо на дві групи: а) бінарні епічні формули, які не засвідчують здатності до видозміни в багаточленну сполуку, та б) бінарні епічні формули, які здатні перетворюватися у багаточленні структури. Під здатністю текстово-образної універсалії трансформуватися у багаточленну структуру розуміємо можливість функціонування мінімальної (бінарної) епічної формули у одиниці вищого структурування: тобто реалізуватися в ускладненій епічній формулі. Ускладненість досягається шляхом додавання здебільшого ще одного означення: таким чином виникає тричленна сполука. Не трасформуються у багаточленну структуру такі епічні формули: *білий світ, жовті кості, чисте поле, чистий степ, темна темниця, буйний вітер, тихий вітер, кам'яна темниця, синє море, бистра куля, біле каміння, білий камінь, Божий світ, нещаслива година, сива зозуля, сивий голуб, сире коріння, сира земля, сірі вовки, славна Україна*. Більшість із них характеризується здатністю до перестановки компонентів і внутрішньослівних трансформацій: заміни короткої форми прикметника повною, появи оцінних суфіксів тощо. Треба відзначити, що оцінні суфікси – традиційний, усталений в епосі прийом характеристики епічних героїв і предметів. У думах засвідчені атрибутивні текстово-образні універсалії, у яких оцінним суфіксом ускладнений лише один компонент – тільки прикметник (*камінь біленький* [Г 1927, с.77], *сокіл ясненький* [Г 1927, с.76]), у інших – тільки іменник (*ясенъ соколонько* [Г 1927, с.83], *ясен соколонько* [УНД 2009, с.779], *голубонько сивий* [Г 1927, с.110], *святая неділенька* [Г 1927, с.115; УНД 2009, с.132]), ще в інших – і прикметник, і іменник (значно рідше): *братіки мої старші, рідненькі* [Г 1927, с.116], *голубоньки сивенькі* [Г 1927, с.113], *голубеньки сивенькі* [УНД 2009, с.777].

Певне коло атрибутивних епічних універсалій у думах фігурує то як двочлен, то ускладнюється додатковим компонентом. Як правило, виникає

тричленна сполука. Наприклад, атрибутивна текстово-образна універсалія *названа (названая) родина* [УНД 1972, с.320, 337, 343, 316, 335, 339] має властивість ускладнюватись означеннями *кревна* і *сердешна: названа і кревна родина* [УНД 1972, с.328], *названая і сердешная родина* [УНД 1972, с.334]; атрибутивна текстово-образна універсалія *хрещатий барвінок* [УНД 1972, с.316 (3), 319 (2) та ін.] зафіксована також у складі з прикметником *зелений* , що може уживатися при іменнику *барвінок* самостійно (*зелений барвінок*): *хрещатий барвінок зелений* [УНД 1972, с.321]; атрибутивна текстово-образна універсалія *холодна вода* [УНД 1972, с.91, 92, та ін.] засвідчена у структурі *холодна кринична вода* [УНД 1972, с.308]; атрибутивна текстово-образна універсалія *найменший братік* [УНД 1972, с.321] виступає складником думових універсалій *найменший милий брат* [УНД 1972, с.183], *найменший рідненький братік* [УНД 1972, с.177, 178]; атрибутивна текстово-образна універсалія *половиї воли* [УНД 1972, с.243, 256] зафіксована у складі структури *половиї, чабаниї воли* [УНД 1972, с.235, 237], атрибутивна текстово-образна універсалія *постріляні рани* [УНД 1972, с.99] – у конструкції *постріляні та порубані рани* [УНД 1972, с.94, 96, 97], структура *бусурменська віра* [УНД 1972, с.103 (2), 105 (4), 108, 110 (2), 111 (3), 113, 124, 176, 184 (2) та ін.] – у складі текстово-образної універсалії *проклята бусурменськая віра* [УНД 1972, с.109]; *бистрі ріки* [УНД 1972, с.322, 326, 328 (2), 329 та ін.] має здатість трансформуватися у структуру *бистрі глибокі ріки* [УНД 1972, с.336, 340, 342]; *бідні невольники* [УНД 1972, с.103 (4), 105 (6), 109 (2) та ін.]; *бідні нещасні невольники* [УНД 1972, с.112, 113; УНД 2009, с.132, 133], *бідні безщасні невольники* [УНД 1972, с.106 (3)], бідні безщасні невольники [УНД 2009, с.127], *бідні, безщасні невольники* [УНД 2009, с.127], *добрий кінь* [УНД 1972, с.75, 232, 233, 237, 338 та ін.] - *добрий кінь вороний* [УНД 1972, с.387]; *запорозьке войсько* [УНД 1972, с.149] - *запорозьке, донське войсько* [УНД 1972, с.242], *войско запорожское, козацкое* [УНД 1972, с.385]; *злая година* [УНД 1972, с.316, 320] – *злая, нещасливая година* [УНД 1972, с.327; НД 1986, с.101]; атрибутивна текстово-образна

універсалія *отцева молитва* [УНД 1972, с.95, 253 (2)] засвідчена у низці трансформованих структур: *отцева молитва і материна* [УНД 1972, с.410; УНД 2009, с.783], *отцева і материна молитва* [УНД 1972, с.252], *отцева і матчина молитва* [УНД 1972, с.251, 388 (2), 409 та ін.; УНД 2009, С.780, 782, 784], *отцева та матусина молитва* [УНД 1972, с.397 (2)]; атрибутивна текстово-образна універсалія *ранні зорі* [УНД 1972, с.324, 329] зафіксована у складі трансформованої структури *ранні і вечірні зорі* [УНД 1972, с.319]; *рання зоря* [УНД 1972, с.208, 325, 361 та ін.] – у структурі *рання зоря і вечірня* [УНД 1972, с.318]; атрибутивна текстово-образна універсалія *рідненькі братіки* [УНД 1972, с.92, 150, 157 та ін.] представлена у низці таких трансформованих структур, як *рідненькі, миленькі братіки* [УНД 1972, с.202], *рідненький братік* [УНД 1972, с.168, 179, 183 та ін], *рідненький середульший братік* [УНД 1972, с.181], *рідненький старший брат* [УНД 1972, с.189]; формула *рідний братік* [УНД 1972, с.169, 217 та ін.] представлена у структурі *рідний милий братік* [УНД 1972, с.97]; формула *рубаныя раны* [УНД 1972, с.89] трансформується у текстово-образні універсалії *рубані та стріляні рани* [УНД 1972, с.90], *рубані широкі рани* [УНД 1972, с.91, 98], *стріляні, рубані рани* [УНД 1972, с.97]; *смертенні посічені й порубані, ще й постріляні рани* [УНД 1972, с.92]; *святая неділенька* [УНД 1972, с.108, 117, 182, 190 та ін.] – в універсалії *святая божественная неділенька* [УНД 1972, с.320]; текстово-образна універсалія *святий день* [УНД 1972, с.119, 126, 125, 328, 332, 335 та ін.] також виступає у складі структури *святий воскресний день* [УНД 1972, с.248]; *сердечна родина* [УНД 1972, с.317] – у текстово-образній універсалії *сердечна названа родина* [УНД 1972, с.327]; *славне військо* [УНД 1972, с.321 (2)] – у структурі *славне запорозьке військо* [УНД 1972, с.113, 261]; *славний люд* [УНД 1972, с. 312, 317, 319 та ін.] – у текстово-образній універсалії *славний люд запорожецький* [УНД 1972, с.323]; конструкція *смертенні рани* [УНД 1972, с.92] – в ускладненій атрибутивній формулі *смертенні широкі глмбокі рани* [УНД 1972, с.92] ; текстово-образна універсалія *старший брат* [УНД 1972, с.93(2), 94, 96, 162 та

ін.] представлена у трансформованих атрибутивних текстово-образних універсаліях *старший рідненький брат* [УНД 1972, с.189], *старший, ріднесенький брат* [УНД 1972, с.204], *старший та середульший брат* [УНД 1972, с.159]; текстово-образна універсалія *старші брати* [УНД 1972, с.93, 95, 96, 165 та ін.] – у структурах *старші, милиї брати* [УНД 1972, с.173], *старші рідненькі брати* [УНД 1972, с.188].

Дуже обмежена кількість атрибутивних епічних універсалій, здатних трансформуватися в чотиричленні структури: *милі брати – миленькі, старші рідненькі брати* [УНД 1972, с.182]; *найменший брат* [УНД 1972, с.89, 91, 93, 94, 96 (3) та ін.] – *найменший піший й рідненький брат* [УНД 1972, с.163]; *білеє тіло* [УНД 1972, с.103, 189] – *білеє козацьке пані-молодське тіло* [УНД 1972, с.108], *білеє козацькеє молодецькеє тіло* [УНД 1972, с.112], *тіло біле козацьке молодецьке* [УНДІП 1990: 43; УНД 2009, с.127].

Найбільший потенціал до трансформації засвідчують епічні формули *старший брат, милий брат*.

Коло атрибутивних епічних універсалій, здатних поширюватися до тричлена, чотиричлена, кількісно значно поступається групі бінарних епічних формул.

У цілому реалізована властивість атрибутивних текстово-образних універсалій народних дум – зокрема, їх здатність ускладнюватися означальними компонентами – зумовлена як власне природою граматичних структур мови, так і ритмо-мелодійним ладом, імпровізаційно-відтворювальним характером уснопоетичної епічної оповіді.

3.2.1. Лінійно-динамічні структури атрибутивних текстово-образних універсалій. Віршове мовлення, як відомо, надто вільне щодо порядку розташування слів. Це – одна з стильових ознак поетичного мовлення. І думи не становлять винятку. «Свобода словорозташування, – пише І. І. Ковтунова, – пов'язана з самою природою віршової мови – її ритмічною організацією. Здійснення певної ритмічно повторюваної метричної схеми вимагає варіювання

в розташуванні слів» [346, с.195]. Аналіз конкретних поетичних текстів підтверджує цю думку.

Отже, у процесі організації віршового мовлення простежується обов'язкова взаємодія синтаксису і ритму. Водночас існує проблема специфічного членування мовного потоку у віршах. Стосовно цього Б. В. Томашевський слушно зауважує, що не можна проводити різкої межі між віршовими і граматичними нормами, тому що ті й інші відображають природу мови, і якою б своєрідною не була віршова організація, вона належить певній мові, виявляє потенційні можливості мовлення і не може повторюватися за межами національних форм мови: «В цьому причина того, що поезія залишається завжди найбільш національною формою мистецтва» [631, с.68].

Зв'язок між лінійно-динамічними структурами (тобто порядком словорозташування компонентів словосполучень різної довжини) і текстово-образними універсаліями (як складеними цілісними структурами) думового епосу вбачаємо у власне побудові вірша: вірш, як відомо, це – «форма поетичного мовлення, що відрізняється від прози системою паралельних рядів мовлення, які надають фразовій будові відчутної стійкості» [329, с.283]. Саме поняття *форми поетичного мовлення*, *паралельних рядів мовлення*, *стійкості фразової будови* і є тими ключовими точками, що роблять взаємозалежними поняття лінійно-динамічних структур (словорозташування у тексті) і текстово-образних універсалій. Фактично, лінійно-динамічні структури у даному випадку – це показники рухливості компонентів, їх перестановки в середині текстово-образних універсалій (формул). «Синтаксис віршової мови завжди залишається єдиним, це синтаксис sui qeneris, і вірш не деформує вже готове прозове мовлення, а по-особливому формує мовлення, і не тільки ритмічно, але й **синтаксично**». (Виділено нами. – Т. Б.) [513, с.5]. Отже, зв'язок порядку словорозташування у віршовому мовленні з граматичними нормами даної мови незаперечний.

Не можна ігнорувати того факту, що порядок слів у поетичному творі, як,

до речі, і в прозовому, є стилістично-синтаксичною категорією, з якою пов'язане відтворення змістової чіткості, виразності, стилістичної тональності тексту. Як у прозовому, так і в поетичному творі на перший план виступає змістове наповнення, втілюване у відповідну форму, у творенні якої не останнє місце посідає словопорядок. Зміна порядку слів є не умовою, а наслідком їх функціонування саме в такій формі для вираження конкретної думки. Зміст і його оформлення перебувають у такій єдності і взаємозв'язку, що однозначно не завжди можна виділити провідну роль змісту чи визначальну роль ритмо-мелодійного наповнення твору. У одному випадку оповідь вимагає (чи цього хоче співець), щоб атрибутивні епічні універсалії були розташовані в прямому порядку, як-от: Ой два брата конних,

А найменчий *брат* піший, піхотин… піхотинець.
А за *кінними братами* й уганяє,
А на *сире коріння*,
На *білеє каміння*
А *свої козацькі*, а *молодецькі ножки* побиває. [Г 1927, с.163]

або: Ой не *чорная* то *хмара* наступала,
То не *сині тумани* налягали,
Не *дробнії дощі* накрапали, –
Ой, то три брати з *турецької землі*,
З *бусурменської віри*,
З *тяжкой, проклятой неволі*,
З города з Азова утікали. [Г 1927, с.163].

У іншому випадку вона (оповідь) диктує інверсію:
То як стали два брати
У *городи Християнські* прибувати,
Стали на церкви накладати,
І *землю турецькую* клясти - заклинати:
«Ой земле, *земле турецькая*,
Віро бісурманьская,

Розлуко християнськая!» [Г 1927, с.111]

або: ... Як із *землі Турецької*,
Да з *віри бусурменської*,
Із города із Озіва з тяжкої неволі
Три братикі втікали.
[Г 1927, с.135],
На полівку взбігають,
На *степи високії,*
На *шляхи широкі,*
На *дороги розхильні*.
[Д 1969, с.101].

Часто у одному контексті спостерігаємо взаємодію інверсованих атрибутивних епічних формул і неінверсованих, як-от:

Ой, то три брати *з землі турецької*,
З *віри бусурменської*,
З *тяжкої неволі* утікали.
[Г 1927, с.130]

або: До тоже не *чорна хмара* наступала,
Як *душа козацькая-молодецькая*
З *білим тілом* розтрявала.
[Г 1927, с.111].

У такий спосіб виклад і уповільнюється, і пожвавлюється водночас; подібне варіювання дозволяє урізноманітнити плин епічної оповіді, розчленувати певні поняття в емоційно-експресивному напрямкові, зробити акцент на окремих деталях тощо. Інверсований порядок найбільш показовий: у плані виражальних можливостей словорозташування він відповідає задумові у підкресленні ознаки, поставленої або в кінці рядка чи навіть у його середині:

Ой усі поля самарські погоріли, почорніли,
Тільки зосталися два *терни дрібненькі*,
Два *байраки зелененькі*,

У річки Самарки, у криниці Салтанки
Там лежало три *брати рідненькі*,
Як *голубоньки сивенькі*...
[Г 1927, с.141]

або: То як стали два брати
У городи *Християнські* прибувати.
Стали на церкви накладати
І *землю турецькую* клясти - заклинати:
«Ой земле, *земле турецькая*,
Віро бісурманьская,
Розлуко християнськая!»
[Г 1927, с.111].

Звичайно, емоційно-експресивне виділення слів, пов'язане з незвичністю його розташування в рядку чи в строфі, зумовлює своєрідний ритм оповіді. А ритм у свою чергу впливає на словорозташування. Тому, очевидно, говорити треба про те, що у вільності словорозташування діють закономірності, пов'язані з ритмічною організацією віршового тексту і з необхідністю надання певному варіанту словорозташування такого стилістичного й емоційного забарвлення, який відповідає змістовому наповненню твору.

Атрибутивні епічні універсалії не є винятком у цьому. Більше того, фіксовані в думовому епосі зразки словорозташування в атрибутивних формулах виявляють їхні можливості як мовних одиниць у мовленнєвому оформленні висловлень. Разом з тим варіанти словорозташування дозволяють установити своєрідні риси думового стилю у зіставленні з особливостями поетичної мови майстрів слова.

Помітно, наприклад, яку визначальну вагу при стилізації під думову оповідь має не тільки збереження окремих текстових формул, а й намагання відтворити їх у відповідному словорозташуванні, зафіксованому в думах:

«Брате милий, брате соколику,
Ти-сь покинув сестру-сиротоньку,

А я ходжу, накликаю,
Як зозуленька в темнім гаю:
Верни, верни з далекого краю!»
(Ю. Федькович),
«Братіку мій милий,
Як голубонько сизий,
Прийди до мене із чужої сторони,
Посити мене при лихій годині!»
[УНД 1972, с.327],
Братіку милий,
Як голубе сивий!
[УНД 1972, с.340].

Взагалі атрибутивні епічні універсалії функціонують у п'ятьох типах розташування означуваного й означення:

1) прямого контактного розміщення компонентів, що входять до атрибутивної формули,

2) інверсованого контактного їх розташування,

3) прямого й інверсованого словопорядку,

4) дистантного (перерваного) розташування компонентів без інверсії,

5) дистантного розміщення елементів епічної формули у поєднанні з інверсією.

3.2.1.1. Пряме контактне розміщення компонентів, що входять до складу атрибутивної текстово-образної універсалії. Центральним типом словопорядку засвідчене пряме контактне розташування компонентів, яке втілюється у формулу «означення + означуване». Це – один із найпоширеніших типів у віршовій мові взагалі, в тому числі й у думовому епосі. Пояснення цього в тій загальній поширеності і стилістичній функції, що виконує зазначена модель (текстово-образна універсалія) у поетичній мові, а саме: «створює основний ґрунт для вираження означальних відношень [266, с.24].

Коли в поезії нефольклорного стилю (у творах поетів XV-XVIII ст.) A і N можуть уживатися як з прямим, так і з переносним значенням, то у думовому епосі і означуване і означення мають пряме значення.

Відомо, що узгодження препозитивного означення і означуваного перебуває у сильному синтаксичному зв'язку. Саме тому поєднання AN сприймається в нерозривній єдності, завдяки чому стрижневе слово уточнюється, конкретизується, малюючи в нашому внутрішньому спогляданні цілісний образ. Пор., наприклад: *холодна вода, маленькі діточки, кінні брати, карі очі, красна весна*. Без означення означуване слово досить часто недостатньо конкретне. Взагалі, кожен іменник не то що тяжіє, а вимагає біля себе наявності прикметника. Інакше саме предмет, який репрезентує іменник, виявляється неуточненим з погляду його внутрішньої і зовнішньої характеристики, таким, якому не призначена якість. А якість – один з основних складників, за якими оцінюються вартісність, сутність предмета, вирізнення його (саме завдяки цій якості) з-поміж інших і зосередження (також не без участі якості) уваги на цьому предметові. У цьому аналізованому випадку варте уваги таке зауваження Н. В. Черемісіної: «Взагалі в будь-якому контексті для правильного розуміння означуваного означення необхідне. Не випадково його не може не бути в неповному реченні, не випадково воно зливається з означуваним інтонацією, а іноді й фонетично» [689, с.16]. Фольклорна мова тяжіє до повсякчасного використання іменників саме у поєднанні з прикметниками. До того ж, це використання – регламентоване у плані сполучуваності компонентів. У результаті ми маємо текстово-образну універсалію: по-перше, утворену за найпростішою (первинною) і такою, що стала класичною, загальновживаною і загальновизнаною (тобто універсальною) мовною моделлю; по-друге, таку, що у художньому тексті (насамперед фольклорному), завдяки злитості компонентів, їх універсальній змістово-емоційній наповненості, набула символічно-узагальненого, національно-символічного, архетипно закодованого змісту: пор., наприклад: *зелена трава*, *холодна вода, чорна хмара*. За цими текстово-образними універсаліями

розкодовується система життєвих цінностей, важливих для людини у часи створення формули. Так, наприклад, те, що трава зелена (а не жовта, суха і под.), сигналізує про її якість: тобто придатність до використання з господарською метою (для випасу худоби): таким чином, у лаконічній атрибутивній епічній структурі конденсується зміст вищого порядку, адже наступне переосмислення ознаки *зелений* полягає у пов'язанні з життям: відповідно до того, як розвивається і буяє природа (зелень – атрибут рослинного світу, що пов’язаний з анімістичним світоглядом), так само почувається і людина: зрозуміло, чому наші предки обожнювали довкілля, а у рослинах вбачали живих істот (період язичництва).

Подібні стереотипізовані структури міцно засвоєні носіями мови, почасти вони мають не суто національний, а наднаціональний характер (статус), тобто є такими, що зафіксовані в багатьох мовах і, таким чином, становлять універсалію не лише певної поетичної системи (семантичну, стилістичну тощо), не лише мовну універсалію як таку (з граматичного погляду), а універсалію у філософському, буттєвому осмисленні (розумінні) дійсності. Постійність, сталість у поєднанні двох компонентів таких формул, водночас можливість їх нечисленного використання, що при всьому цьому не стирає денотативного і конотативного змісту, а, навпаки, при вмілому підході до слова, ще більше загострює його (а це можливо тому, що в подібних структурах закодовано інформацію первинного і разом з тим вищого порядку, яка сприймається й осмислюється на підсвідомому рівні), дає підстави зараховувати їх до універсальних, формульних сполук (у словниках вони подаються з позначкою «народнопоет.», «фолькл.», «поет.»). Отже, подібні структури водночас є і текстово-образними універсаліями, й універсальними мовно-поетичними знаками, що закодовано відображають національно-культурну традицію.

Показово, що атрибутивні структури – текстово-образні універсалії думового епосу з прямим контактним розміщенням компонентів представлені як елементарними (двокомпонентними – A N), так і неелементарними (ускладненими конструкціями), тобто такими, що мають два і більше

прикметникові компоненти (моделі A A N та ін.). Неелементарними, ускладненими є, наприклад, такі структури: *тяжка турецька неволя* [УНДІП 1955, с.13; УНД 1972, с.223; УНД 2009, с.168], *битий ордиїнський шлях* [УНДІП 1955, с.13; УНД 1972, с.298], *бідна, нещасна хуртовина* [УНД 1972, с.336].

Спостережено, що атрибутивні епічні універсалії у своєму складі почасти засвідчують займенниковий компонент, який, звичайно, додається у процесі епічної оповіді (здебільшого це присвійні та вказівні займенники). Ускладнюватися займенником мають здатість як елементарні атрибутивні текстово-образні універсалії, так і неелементарні: *свої козацькі-молодецькі ноги* [Г 1927, с.123], *наші ігри козацькії* [Д 1969, с.138], *наші рани козацькії смертельнії* [Д 1969, с.136], *свої голови козацькії* [Д 1969, с.139], *тая каторга турецькая* [Д 1986, с.37], *свої дрібні сльози* [УНД 1972, с.348], *своя матка рідненька* [УНД 1972, с.357], *по своїй добрій волі* [Г 1927, с.123], *свої козацькі-молодецькі коні* [Г 1927, с.123], *нещасна моя хуртовина* [УНД 1972, с.335], *на тому білому камені* [УНД 1972, с.109], *сі бідні козаки-летяги* [УНД 1972, с.299].

У елементарних атрибутивних текстово-образних універсаліях A N займенник розташовується:

а) на початку структури: *цяя злая хуртовина* [Г 1927, с.156], *мій тугий лук* [Д 1969, с.124], *свій менший брат* [Д 1969, с.111], *наш ясен міч* [Д 1969, с. 118], *той козацький звичай* [Д 1986, С.21], *мої чорні кудрі* [УНД 1972, с.208], *свої добрі коні* [УНД 1972, с.208; УНДІП 1990, с.63, 64], *свій найменший брат* [УНД 1972, с.208; УНДІП 1990, с.64],

б) після другого компонента: *нещасна моя хуртовина* [УНД 1972, с.335].

Ускладнені атрибутивні текстово-образні універсалії з прямим розташуванням компонентів засвідчують місце розташування займенника:

1) на початку текстово-образної універсалії: *свої козацькі молодецькі коні* [Г 1927, с.121], *свої козацькії, молодецькії коні* [Г 127, с.165]; *свої козацькії молодецькії / Ноги* [Г 1927, с.165], *свої козацькі молодецькі ноги* [УНД 1972, с.188].

2) після першого компонента ускладненої атрибутивної текстово-образної універсалії: *козацькеє моє молодецькеє тіло* [Г 1927, с.123];

3) після другого означального компонента текстово-образої універсалії: *козацьке, молодецьке моє тіло* [Г 1927, с.163];

4) після другого компонента – іменника: *білі ніжки свої козацькі* [Г 1927, с.125].

Частотністю вживання у думовому епосі відзначаються сполуки типу «прикметник + займенник + іменник». Стильова вага цих сполук зумовлена роллю присвійних, вказівних займенників у поетичному мовленні.

Уведення займенника не руйнує структуру формули AN: займенник уточнює виражений у словосполученні зміст. Пор., наприклад:

Каже: «Татарине, татарине!
На віщо ж ти важиш:
Чи на *мою ясненькую зброю,*
Чи на *мого коня вороного,*
Чи на мене, козака молодого?
«Я, - каже, - важу на *твою ясненькую зброю,*
А ще лучче на *твого коня вороного,*
А ще лучче на тебе, козака молодого...
[УНД 1972, с.75]

або:

«[Ех] татар, татар, на що ж ти важиш?
[Чи] на *того коня вороного,* чи на *ту збрую дорогую,*
[Чи] на *той шлик бархатний?»*
[УНД 1972, с.77]

Нагромадження займенників різних розрядів взагалі в текстах дум, а також активізація їх у складі атрибутивних текстово-образних універсалій виявляється досить помітним явищем, пор.:

«Що *ми* ж *тебе,* брате, на коні не візьмемо,
Із *тобою ми* не підемо.

А як жив *ти* будеш,
То і *сам* в християнські городи
Без *наших* коней прибудеш.»
То найменший брат *теє* зачуває,
Він білим лицем до сирої землі упадає
Та до *своїх* братів ріднесеньких словами промовляє:
«Братіки *мої* милі,
Голубчики сиві!
Хоч малую милость ви надо мною положіте:
Та ви *своїх* коней козацьких молодецьких іспиніте,
Та шаблі булатні із піхов вийміте
А з плеч головоньку *мою* зніміте,
Та білоє тіло *моє* козацькоє молодецькоє
в чистім полі поховайте,
А звірям і птицям на поталу *його* не дайте.
То лучче ж то буде *моєму* тілу козацькому молодецькому в сирій землі гнити,
Ані ж *мені* туркам, невірним язикам, та *їм* же годити».

[УНД 1972, с.210].

Про властивість народної мови навмисно згущувати займенники відзначав і В.С. Ващенко [126, с.94].

Примітною ознакою є те, що почасти уведення до думового мовлення займенників видається надлишковим, надмірним, їх можна було б подекуди уникнути. Проте, як спостережено, вони спеціально нагромаджуються. Це пояснюємо тим, що займенники у випадку, коли вони не обов'язкові, сприяють уповільненню темпу віршового мовлення, що в свою чергу зумовлене прагненням надати висловлюваній думці відтінку урочистості, піднесеності, створити плавну пісенну течію. У випадку:

То чи не буде на Чорному морі сильна хвиля вставати,
То чи не буде із каторги турецької якорів ізривати,

Бо тая каторга турецькая так нам доїла, так нам доїла...

[УНД 1972, с.107]

вказівний займенник *тая,* окрім того, що виконує дейктичну функцію-уточнюючу – без необхідності щось уточнювати (тобто постає як звичний для народнорозмовного, фольклорного варіанту компонент вислову, творячи, таким чином, мовно-поетичний штамп – текстово-образну універсалію), вказує на виокремлення певного предмета з-поміж інших, а також підкреслює значущість виділюваного предмета. Своєрідністю розглядуваних атрибутивних текстово-образних універсалій із займенниками прикметникової форми є те, що ці займенники об'єднують текстово-образну універсалію в одне ніби завершене інтонаційно та емоційно-змістове ціле.

Залучення займенників до атрибутивних текстово-образних універсалій і їх «зрощення» з останніми засвідчує здатність займенників перетворюватися у метафоризовані елементи; в свою чергу таку властивість займенників розглядаємо як лінгвостилістичний факт, що шляхом «вибору з можливих засобів мови для створення відтінку думки і певного емоційного забарвлення» [108, с.574] актуалізує зазначені мовні одиниці в певному мовному оточенні (мікроструктурі).

Займенники активно задіюються для творення атрибутивних текстово-образних універсалій (елементарних і ускладнених), які виступають у функції конструкцій із звертанням: Ой, братику *мій менший, милий*, / Як голубонько сивий! [УНД 1972, с.174], Брати ж *мої старшиї, милії*, / Як голубоньки сивиї! [УНД 1972, с.172], *Братіку мій рідненький*, / Як голубоньку сивенький! [УНД 1972, с.321], А возьми ти, *сестро моя рідненька*, / *Голубонька сивенька*, / Жовтого піску в жменю <...> [УНД 1972, с.321], Ой, *сину мій удовиченку*, бездольний, безщасний! [УНД 1972, с.325], *Мати ж моя старенькая*, / Голубко сивенькая! [УНД 1972, с.255]. При цьому такі конструкції відзначаються максимальною спаяністю компонентів, через що вони й сприймаються як виразні і стилістичні, і стильові структури – текстово-образні універсалії.

Взагалі ускладнення атрибутивної текстово-образної універсалії займенниковим компонентом кваліфікуємо як факт мовно-образної організації

епічних текстів, як закономірну ознаку творення усної епічної оповіді.

3.2.1.2. Інверсований контактний порядок розташування компонентів атрибутивної текстово-образної універсалії. Тип інверсійного розташування компонентів у складі атрибутивної епічної універсалії представлений структурами типу: *мої братіки миленькі* [УНД 1972, с.211], *наш брат найменший* [УНД 1972, с.211], *своє здоров'я козацьке* [УНД 1972, с.93], *наша мати старая* [УНД 1972, с.359], *своя матуся рідненька* [Д 1969, с.154; УНД 1972, с.357], *той брат найменший* [УНД 1972, с.211], *віра своя християнська* [Д 1969, с.312], *наша земля християнська* [УНДІП 1990, с.45], *поля самарськії* [УНДІП 1990, с.64].

Аксіоматичним є положення, що означення, яке розташовується після означуваного, здобуває особливий наголос: «Психічний натиск кладе на прикметнику-атрибуті і позиція його після речівника» [401, с.141]. При цьому випадки вживання означення в постпозиції зумовлюються двома причинами: семантичними (підкреслення смислового значення означення у загальному змісті всього речення, яке змушує виділяти його більш сильним наголосом) та стилістичними. Проте на інверсований порядок словорозташування у віршовій мові існує й інший погляд, що також вартий уваги: «інверсійні конструкції у віршах з ритмічною інтонацією не експресивні. Нормальні й інверсійні варіанти порядку слів порівняно з прозовим мовленням стилістично рівноцінні і для віршового мовлення нейтральні. Інверсійне розташування слів у віршах може набувати іншої функції: інверсія часто підкреслює віршовий ритм і підсилює інтонаційну самостійність слова у вірші» [346, с.229].

Постпозитивне узгоджене означення – ознака усно-розмовного мовлення (що, звичайно, не треба розуміти буквально – як безпосередній вияв спонтанності і розмовності, без урахування того, що і розмовність як стилістична ознака може бути відшліфованою). Зрозуміло, що текстово-образні універсалії типу N A в думовому епосі розцінюються як органічно вмотивовані одиниці. Напр.:

«Що ж ми будемо, брате середульший,

Меншого брата, пішого-піхотинця, обжидати,
Будуть за нами чужоземи уганяти,
Будуть нас шаблями сікти-рубати,
Будуть наше *тіло молодецьке* скрізь на поталу покидати»
[УНД 1972, с.189];

Стали ж вони в *ліси зелені* в'їжджати
[УНД 1972, с.189];

«Недурно червона китайка по шляху валяє,
Що, мабуть, моїх *братіків ріднесеньких*
В живих на світі немає
[УНД 1972, с.205];

<.. .> Щоб же я знав, куди з тяжкої неволі
В *городи християнські*
До отця, до матері,
До роду утікати [УНД 1972, с.203];

Терновії віття у руки бере-хапає,
До *серця козацького* прикладає
[УНД 1972, с.203].

Конструкціям з інверсованими означеннями притаманна властивість відтворювати спонтанність усного мовлення: спочатку виникає основний предмет думки, а пізніше – його атрибути, що деталізують цей предмет, як-от:

Коня мені на *славу козацькую* купила,
Що моя *душа козацькая молодецькая* дуже возлюбила
[УНД 1972, с.236];

У *неньки старенької* благословення брав,
Із *дому отцевського* поспішав <.. .>
[УНД 1972, с.232];

... Як із *землі турецької*
Та із *віри басурменської*
З города Озова, з тяжкої неволі

Три брата утікали

[УНД 1972, с.201].

Проте знову ж таки у цьому випадку спонтанність є чисто умовною – такою, що підпорядкована і стильовій меті, і стилістичній, а також й ідейно-змістовій водночас: тут перехрещуються вісі ритмомелодики та інтонації змістового акценту на основному предметі думки та емоційно-експресивного забарвлення повідомлюваного.

Різновидом розглянутого типу поєднань є сполучення двох і більше означень, виражених прикметником. Ці варіанти становлять сполуки сполучниково (сурядно) і безсполучниково поєднуваних прикметників; їх стилістична роль – дати розгорнене уявлення про предмет. Використання постпозитивних означень у думовому (поетичному) мовленні не лише сигналізує про розповідний колорит епічної оповіді, а й засвідчує можливості логічного наголошення інверсованих означень, пор.: То стали його *тіло козацьке молодецьке* терзати та пожирати [УНД 1972, с.207]; *Ніжки* свої *козацькі молодецькі* посікає [УНД 1972, с.202]; *У каторгу турецьку бусурменську* живйом завертати [УНД 1972, с.182].

Особливо виразно ознака розмовно-розповідного стилю відчутна у конструкціях, ускладнених займенником:

«Любі вовки-сіроманці,

І ви, орли-чорнокрильці < ... >

.....

Отоді ж то ви будете на мої чорнії кудрі наступати

І будете мої очі із лоба виймати,

А *тіло моє козацьке молодецьке* терзати і пожирати»

[УНД 1972, с.208];

То цеє ж вони промовляли

Та *свої коні козацькі молодецькі* дальше поганяли.

[УНД 1972, с.211].

Виступаючи рисою мовлення, а не мови, інверсійний порядок

компонентів текстово-образної формули функціонує як емоційно-експресивний засіб: «як і всіляке виділення одного із членів речення з допомогою більш сильного наголосу, підкреслення означення звичайно робить все речення емоційно забарвленим» [282, с.305]. У таких випадках поетичний текст репрезентує, окрім змістової, ще й експресивну інформацію, сприйняття якої викликає емоції, дає естетичну насолоду. Експресивна інформація, разом із змістовою, зумовлює естетичну цінність твору. Змістова й експресивна інформація у своїй сукупності містять основний задум епічного твору. Із зміною прямого порядку слів пов'язане надання інверсованому слову особливого семантичного навантаження:

То Івась Удовиченко од сна прочинає,
По світлиці поглядає,
Що *зброї козацької* у світлиці немає.
Він *шаблю булатную* у руки бере**,**
Пищаль *семип 'ядний* на плече кладе**,**
За військом пішком іде...

[УНД 1972, с.236].

Адже постпозиція означення є синтаксичним прийомом, що використовується для вираження як особливого змісту означення, так і семантико-синтаксичних взаємовідношень між відповідними членами речення, що випливають з цього.

Розглянуті вище та інші приклади засвідчують взаємозалежність між порядком словорозташування компонентів у атрибутивній текстово-образній універсалії і безпосередньо ритмомелодійним малюнком думової оповіді: «ритм має велике значення для постпозиційного означення як фонетичний прийом, що бере участь у вираженні його синтаксичної функції і сприяє більш сильному наголошенню означення, винесеному в постпозицію у зв’язку з тим, що воно займає останнє місце у дихальній групі» [282, с.311].

Постпозитивні означення, крім іншого, є атрибутом високого поетичного стилю, що й, вважаємо, зумовлює їх використання в думах як творах історико-

героїчного епосу. Ці структури вживаються в емоційно наснажених звертаннях, які є поширеними, розгорнутими, ускладненими займенниками, порівняльними конструкціями, прикладками тощо: Старший брат словами промовляє: / «Братику мій середулшый, ридненькый, / Голубоньку сивенькый !»<...> [Г 1927, с.142]; «Братіки мої рідненькі, миленькі, /Як голубоньки сивенькі!» [УНД 1972, с.202]; «Братіку милий, / Голубонько сивий!» [УНД 1972, с.203]; «Брати ж мої старші, рідненькі, / Соколи ясненькі!» [УНД 1972, с.188]; «Ой, брати рідненькі, / Голубочки сивенькі!» <...> [Г 1927, с.144]; - Голово козацька, голово молодецька, / Чи є в тебе на Руси отець або мати, / Або сестра найменша? [Г 1927, с.148]; «Товаришу вірненький, брате мій рідненький ...» [Г 1927, с.151].

Серед різновидів інверсованого типу атрибутивних текстово-образних універсалій наявні такі, в яких можливе не одне, а кілька постпозитивних означень, як, наприклад: N A A: *рука козацька молодецька*[Г 1927, с.119], *здоров'є козацьке молодецьке* [Г 1927, с.143], *судна козацькі молодецькі* [Г 1927, с.71], *отаман козацький запорозький* [Г 1927, с.78], *тіло козацьке молодецьке* [Г 1927, с.126], *душа козацька молодецька* [Г 1927, с.117]; N A, A: *душа козацька, молодецька* [Г 1927, с.126], *віра бусурменська, неприятельська* [Г 1927, с.121]; N A і A; N A, A A: *коні молодецькії, добрії козацькії* [Г 1927, с.130] тощо.

Окрім ускладнення атрибутивних текстово-образних універсалій прикметниками-означеннями, водночас спостерігаємо і введення до їх складу займенників прикметникового типу. Ускладнення текстово-образної універсалії присвійними займенниками (здебільшого це *свій, наш, мій)* зумовлене підкресленням належності предмета : так, займенник *мій, наш* показує належність предмета І особі, *твій* – ІІ особі, *свій* – діючій особі, а також може відноситися до будь-якої особи: *наше тіло козацьке молодецьке* [Г 1927, с.121], *моє тіло козацьке молодецьке* [Г 1927, с.122], *очі мої козацькії, / Молодецькії* [Г 1927, с.72], *своє здоров'я козацьке, молодецьке* [Г 1927, с.143], *своє лице християнське* [Д 1969, с.255; УНД 1972, с.325], *братики наши старши ридненьки* [Г 1927, с.166], *доля його козацька*

молодецька [Д 1969, с.253], *тіло моє козацьке молодецьке* [УНДІП 1990, с.62]. До того ж очевидною у подібних випадках виявляється конкретизуюча функція займенників: останні володіють здатністю знаходити «різноманітні форми конкретизації в процесі мовлення» [126, с.89] і цим збагачують та ускладнюють висловлювання.

3.2.1.3. Прямий та інверсований словопорядок розташування компонентів атрибутивної текстово-образої універсалії. Цей різновид представлений в основному моделлю ANA: *Погодіте ж ви, спочивайте, / Козацького тіла молодецького не терзайте* [УНД 1972, с.208], *і турецьку землю бусурманську вони проклинали* [УНДІП 1990, с.44], *визволь, Господи, всіх бідних невольників З тяжкої неволі турецької* [УНДІП 1990, с.43], *І турецьку землю бусурманськую проклинали* [УНД 2009, с.133].

Подекуди трапляються лінійно-динамічні структури типу A N A A: *з тяжкої неволі турецької / бусурменської* [УНД 1972, с.182]; *своїм біленьким ніжкам козацьким молодецьким дам оддихнути* [УНД 1972, с.194], а також ускладнені займениками прикметникового типу та прикладками: «*Старший брате мій рідненький, / Соколе ясненький!*» [УНД 1972, с.189].

Подібні структури, обтяжені означальними компонентами, органічно входять у думовий стиль оповіді. Поряд з іншими структурами (наприклад, з відокремленими прикладками: пор.: *Меншого брата, пішого-піхотинця обжидати* [УНД 1972, с.189], *Не стало китиць меншому брату, пішому-піхотинцю, покидати* [УНД 1972, с.189], з однорідними рядами слів: пор.: *Станьмо ми на зеленім попасі, свої коні молодецькі попасімо, / Свого брата-піхотинця обождімо та на коні возьмімо* [УНД 1972, с.189]) вони створюють непоспішливо-урочисту, піднесено-плавну стильову тональність, що є провідною ознакою думового епосу.

Взагалі модель атрибутивної текстово-образної універсалії A N A вважається такою, що формує своєрідний синтаксис віршового мовлення, створює його фольклорно-епічну, фольклорно-пісенну тональність (поза

текстами фольклорного жанру). Пор.:

Отож не ремствуйте, що вам на лоб
Поклав Господь *свій світлий перст нищівний*
(В. Стус),

Я таку тебе завжди бачу,
Образ в серці такий несу –
Материнську любов гарячу
І твоєї душі красу
(В. Симоненко).

Окрім того, функціонування сполук типу A N A поряд з іншими структурами, які утворені на основі іменника та кількох залежних прикметників (A A N, N A A), «у віршовому мовленні пов'язане з важливою стилістичною роллю словоладу та емоційно-експресивною роллю інтонації. Сполука A N A у віршовому мовленні підкреслює особливий поетичний словопорядок, відмінний від прозового мовлення» [266, с.44].

Розгляданий тип словопорядку, традиційний для фольклорно-пісенного жанру, у випадку творення думової оповіді сприяє формуванню непоспішливої, урочисто-піднесеної епічної тональності висловлювання.

3.2.1.4. Дистантне (перервне) розташування компонентів атрибутивної текстово-образної універсалії без інверсії. Сполука AN з перервним синтаксичним зв'язком як фігура стилістичного синтаксису – найхарактерніша для віршової мови: «Перервний зв'язок узгодження зумовлює виділення, наголошення означення і формування цілісної синтаксично-ритмічної групи «означення, дієслово або інший член, який перериває зв'язок узгодження, і означуване» [266, с.29].

Перерваний зв'язок структури – атрибутивної текстово-образної універсалії, утвореної за формулою AN (і її варіантів), у думовому епосі реалізується в таких різновидах:

1) у перерваному розташуванні компонентів структури за рахунок

уведення неузгоджених займенників;

2) у перервному розташуванні компонентів за рахунок включення прийменників;

3) у перервному розташуванні – ускладненні адвербіальної текстової універсалії вставними елементами, сполучниками, призначення яких – насамперед стилістичне, а потім уже – стильове – як засіб власне епічної думової побудови оповіді із характерними стильовими рисами непоспішності, максимальної уповільненості, зумисно вигаданого усно-поетичного способу концентрації уваги на певному змістові, висловлюваній думці.

Уведення до атрибутивних текстово-образних універсалій присвійних і вказівних займенників, що є означальними компонентами, не порушує цілісності структури як такої і своєрідно зливається з іншим узгоджуваним означенням – прикметниковим, доповнюючи, уточнюючи, увиразнюючи прикметниковий компонент і стилістично маркуючи всю атрибутивну текстово-образну універсалію. Займенниковий означальний компонент не руйнує атрибутивну структуру-формулу, не членує її.

Пор.:

Долю твою козацькую зневажати,
За хліб, за сіль нарікати, з домівки зганяти
[УНД 1972, с.325];

І будете мої очі із лоба виймати,
А *тіло моє козацьке молодецьке* терзати і пожирати
[УНД 1972, с.208].

Відчутною є перервність атрибутивних текстово-образних універсалій, які активізують неузгоджені займенники: *козацькеє єго молодецькеє тіло* [Г 1927, с.123].

Думи, що закономірно, як твори, в основі яких – фольклорні джерела, побудовані на синтаксично-стилістичних засобах фольклорного спрямування, до яких належать словосполучення AN (і їх різновиди) з

перерваним зв'язком між означенням і означуваним за допомогою повторюваних прийменників. Таке словорозташування, окрім усього, також зумовлює особливий, уповільнений спосіб виголошення думових текстів. Наприклад: *на святий-то день на Великдень* [УНД 1972, с.336], *за темними, за високими лісами* [УНД 1972, с.336], *за дальніми за степами* [УНД 1972, с.327], *за бистрими за водами* [УНД 1972, с.327], *при бідній, при нещасній хуртовині* [УНД 1972, с.336], *на полі та на кілинському* [УНД 1972, с.77], *на святий день, на Великдень* [УНД 1972, с.338, 344], *з своїми з дітками, з маленькими* [УНД 1972, с.363], *у турецькій, у бусурменській, у великій неволі* [НД 1986, с.71], *із турецької, із бусурманської тяжкої неволі* [УНД 1972, с.209], *у славнім городі у Корсуні* [УНД 1972, с.231, 246], *по городах по полкових, по сотенних* [УНД 1972, с.292], *у турецькій-бусурменській у тяжкій неволі* [НД 1986, с.72], *съ турецькойы / Зъ бусурманьскойы неволи* [УНД 2009, с.133], *у турецькій бусурменській у тяжкій неволі* [УНДІП 1955, с.65], *у турецькій у бусурменській великій неволі* [УНДІП 1955, с.65; НД 1986, с.72], *на козацький, на молодецький, на чорний чуб* [НД 1986, с.71]. Подібні випадки лінійно-динамічного розташування атрибутивних структур виграшні тим, що в них особливого наголошення здобуває прикметник, адже «підносить прикметника й прийменник, коли його повторити і перед речівником, і перед прикметником» [401, с.141].

З-поміж структур з перерваним з допомогою прийменників зв'язком засвідчені одиниці, що ускладнені прикладкою – власною назвою: *у славнім городі у Корсуні* (ргр А N ргр N), *на святий день, на Великдень* (ргр AN ргр N). Такі лінійно-динамічні одиниці об'ємні, словесно завантажені, що прямо пропорційне до стильової організації дум: синтаксис і ритм тут взаємозумовлюють одне одного.

Чисто думовим прийомом переривання атрибутивної текстово-образної універсалії кваліфікуємо ускладнення-дислокацію останньої шляхом уведення до її складу, окрім повторюваних прийменників, вставних елементів – звуків: ***а*** *свої козацькі,* ***а*** *молодецькі ножки* [Г 1927, с.163], *з турецької, з*

бусурманської ***а*** *неволі* [Г 1927, с.163], *турецька, бусурманська,* ***а*** *тяжка неволя* [УНД 1972, с.196]. Використання зазначеного прийому безпосередньо пов'язано зі стильовим виконанням – речитативом, який водночас зумовлює і специфіку мовної організації. В результаті виникає взаємозалежний зв'язок виконавського стилю й мовного, а саме – ритму і синтаксису.

3.2.1.5. Дистантне (перервне) розміщення компонентів атрибутивної текстово-образної універсалії у поєднанні з інверсією. Дистантне розміщення компонентів атрибутивної текстово-образної універсалії, до того ж – у поєднанні з інверсією, покликане, «щоб висунути у фразі прикметника», з цією метою «мова обминає звичної позиції прикметника, де він безпосередньо стоїть перед речівником, і дає йому позицію менш звичну, ставлячи його не безпосередньо при речівнику» [401, с.141].

Дислокація компонентного складу атрибутивної текстово-образної універсалії може досягатися з допомогою введення до її складу займенників: зокрема у формі родового відмінка особово-вказівного займенника із значенням присвійності (його, її, їх): *тіло його козацьке молодецьке* [Г 1927, с.123], *доля його козацька молодецька* [УНД 1972, с.325], *слава їх козацька, молодецька* [Г 1927, с.143] [УНД 1972, с.188].

Перервність словорозташування здійснюється і за рахунок уведення прийменників: *у нічку у четвертеньку* [УНД 1972, 287], *на горі на крутій* [УНД 1972, 254], *у неволі у турецькій* [УНД 1972, с.103], *із-за гори із-за крутої* [УНД 1972, с.242].

Визначальною рисою цих структур щодо обраного способу словорозташування є те, що вони створюють самі по собі народнопісенний лад, а також формують уповільнений, урочисто-піднесений епічний ритмо-мелодійний малюнок оповіді, іншими словами, – постають органічними складниками стильової організації дум, виконуючи водночас і стилістичні функції.

Окрім того, інверсійний словопорядок – характерна ознака віршової мови взагалі: інверсійне словорозташування «відіграє роль «бар'єра», який

зберігає ритм і перешкоджає проникненню прозової інтонації» [346, с.205], забезпечує інтонаційну самостійність слова у вірші; інверсія і дислокація у віршовому мовленні сприяє динамічній ізоляції слів (а разом з тим і їх смисловій відокремленості) і робить більш чітким віршовий ритм.

Атрибутивні епічні універсалії в думах мають здатність ускладнюватися і вставними звуками на зразок вигуків, що є специфікою лише думового епосу. Поява таких звуків-вигуків належить до ретардаційних засобів і викликана ритмо-мелодійним ладом цих творів, – уповільненим, плавно-розповідним, розтягнуто-широким, закличним. Саме завдяки таким вставкам між одиницями атрибутивної епічної формули і досягається та максимально виражена широта оповіді, що її представляють думи. Подекуди у функції вставних компонентів сполучники і займенники виступають воєдино, як-от:

А все в неволі,
А все в турецькій,
Усе в бусурманській
[УНД 1972, с.111].

Атрибутивні текстово-образні універсалії думового епосу – форми не застиглі, що засвідчує порядок їх словорозташування у тексті. Вільне розміщення компонентів у текстово-образній універсалії демонструє її гнучкість, здатність підпорядковуватися ритмові, а також дозволяє використовувати ці структури у якості вихідного, базового матеріалу (як певного емоційно-змістовно-структурного комплексу) для імпровізаційного творення та відтворення тексту.

Розглянуте вище дає підстави стверджувати, що порядок словорозташування компонентів атрибутивної текстово-образної універсалії прямо пропорційний їх залежності від характеру інтонації (і ритмо-мелодійного ладу в цілому), разом з тим порядок слів визначає смислову вагу кожного елемента речення. Більше того, «порядок слів підказує, в яку інтонаційну форму може бути втілене висловлювання, також і те, як обрана форма висловлювання вимагає для своєї реалізації потрібного словопорядку» [541,

с.109]. Це в свою чергу демонструє факт гнучкості текстово-образних універсалій – і як одиниць мови, і як одиниць мовлення, тобто в конкретній їх реалізації.

У цілому лінійно-динамічні структури текстово-образних універсалій – реалії мовної дійсності, що безпосередньо засвідчують властивості мовних структур бути засобами творення епічної оповіді.

3.3. Субстантивні текстово-образні універсалії

Субстантивні текстово-образні універсалії структурно представлені складними іменниками. Треба підкреслити, що наявність композитів у народнопоетичних творах учені кваліфікують як їх стильову рису [268, с.65;342, сс.157, 159-160; 510, с.141-142; 294, с.36]. Взагалі ж, словоскладання становить один із найпродуктивніших видів словотворення в українській, російській та інших слов'янських мовах [Доценко 1961; Самійленко 1961; Газизова 1981; Клименко 1984; Городенська 1988; Азарова 2000; Селиванова 1992, 2000; Мойсієнко 2004 та ін.].

Характерною ознакою субстантивних текстово-образних універсалій є те, що вони можуть бути розглянуті як одиниці синтаксичного, лексико-семантичного, словотвірного, морфологічного рівнів.

Те, наскільки органічними складниками є зазначені одиниці у структурі текстів фольклорного стилю, засвідчено у здатності їх виконувати різноманітні синтаксичні функції безпосередньо у реченні, реалізовуватися у ролі суб'єкта, об'єкта дії тощо. Наприклад, у функції підмета:

Будуть мене *вовки-сіроманці* зустрічати. [Д 1969, с.146]

Орли-чорнокрильці налітали... [УНД 1972, с.160];

Тоді *вовці-сірохманці* находжали

І *орли-чорнокрильці* налітали. [УНД 1972, с.161];

Кайдани-залізо ноги повривало [УНД 1972, с.108].

У функції присудка:

Два брати конная-кононица,

А третій пішая-пішениця [УНД 1972, с.167].

У функції обставини:

Іще ти мене не піймав,

Да уже в *Килим-город* запродав [УНД 1972, с.74];

Та на *Савор-могилу* ісходжає [УНД 1972, с.186].

У функції додатка:

Од города Козлова забігайте,

Турків-яничар впень рубайте [Д 1986, с.45];

Тепер дев'ятий день минув,

Як *хліб-сіль* їв [УНД 1972, с.161];

Яку ми будем *отцю – матері* правду казати [УНД 1972, с.189];

Якби я їх тіло находив,

Не дав би я *птиці-звіру* на поталу [УНД 1972, с.171];

Отця-матку штить і поважати [УНД 2009, с.782];

Стали *брата-піхотинця* питати [УНД 1972, с.190].

Субстантивні універсалії думового епосу засвідчені і у функції ускладнювальних компонентів, зокрема звертань:

«Гей, корчмо, корчмо-княгине!»

[УНДІП 1955, с.22; Д 1986, с.141];

Савір-могило, будь ти мені рідна мати. [УНД 1972, с.171];

«*Орле-брате*, чи не бачив ти мого соколяти...»

[УНД 1972, с.114];

«*Соколе-брате*, твого соколяти

Ні сильні дощі не затопили...» [УНД 1972, с.114];

відокремлених прикладок:

Да на свої слуги, *турки-яниченьки*, зозла гукає...

[УНД 1972, с.108];

Ой то менший брат, *піші-піхотинець*,

За кінними братами уганяє [УНД 1972, с.191];

Меншого брата, *пішого-піхотинця*, обжидати

[УНД 1972, с.189].

У творенні субстантивних текстово-образних універсалій беруть участь іменники, що позначають *власні назви* (одиничні найменування): а) теоніми (*Господь, Творець, Бог*): За атамана Матяша *Господа-Бога* прохали [УНД 1972, с.80], Ой та все Всевишняго *Господа-Творця* прохала [УНД 1972, с.366]; б) топоніми (*Дніпро, Черкень, Килия*): О тоді-то на *Черкень-долину* прибували [УНД 1972, с.250], К *Дніпру-Славуті* низенько уклоняли [УНД 1972, с.147], Сів він на *Осавул-могилі* спочивати [УНД 1972, с.189], *переплив я Дунай-річку* [Д 1969, с.61], на *Вислі-річці* лід обломив [УНД 1972, с.289] та *загальні*: І) неістоти а) просторові найменування (*город, долина, могила, степ*): До *города-царя* в полон не забрали [Д 1969, с.135; УНД 1972, с.258], Оце ж тобі *шлях-дорога* широка і довга [УНД 1972, с.367]; б) назви речовин, матеріалу (*залізо, мед, вино, срібло*): Царигород-город, на *сребло-золото* багатий [УНД 1972, с.117], *Сребла-злата* по достатках набирали [УНД 1972, с.258], *Кайдани-залізо* ноги повривало [Д 1969, с.54; УНД 1972, с.108; УНД 2009, с.126], *Залізо-кайдани* ноги пообривало [УНД 2009, с.129], А козак сидить у корчмі та *мед-вино* кружає [УНД 1972, с.309], *Хліба-солі* його вживати [УНД 1972, с.291]; в) назви зброї (*меч, пищаль*): город Козлов *огнем-мечем* воювати [Д 1969, с.70], Городъ Козловъ *огнемъ-мечемъ* воевати [УНД 1972, с.120]; г) назви частин тіла людини (*руки, ноги*): з правої руки *пальця-мізинця* урубайте [Д 1969, с.125], То наші *руки-ноги* не гуляли [Г 1927, с.116], та *ручками-пучками* хліб-сіль дробляла [УНД 1972, с.366]; ґ) назви одягу (*шапки, приполи*): *Шапками-приполами* землю носили [УНД 1972, с.296]; д) абстрактні номени (*мука, кара, щастя, доля*): *Слави-лицарства* козацькому війську доставати [Д 1969, с.147; УНД 1972, с.291], Та й повезли ж у Варшаву / Павлюка і Сулиму / Та й на тяжку *муку-кару* [УНД 1972, с.260], Бодай же ви *щастя-долі* не мали [УНД 1972, с.361]; е) назви будівель та їх частин (*сіни, хата*): Буду тобі при старості літях *сіни-хату* вимітати [УНД 1972, с.359]; ІІ) *істоти*: а) назви осіб (за родинними стосунками, за національною належністю, соціальним станом, за особистісними

стосунками, родом занять та ін. (*батько, отець, мати, ненька, брат, товариш, друг, турок, лях, пан* та ін.): та на свої слуги, *турки-яниченьки*, зозла гукає [УНД 1972, с.108], Слухайте, *панове-молодці* [УНД 1972, с.308], То *козачка-неборачка* до його приходжає [УНД 1972, с.307], Бодай тебе, *козаче-сіромахо,* побило в чистому полі [УНД 1972, с.307], стали їх *турки-недовірки* доганяти [Д 1969, с.61], чи *ляхів-ворогів* киями покладаєте, чи *татар-бусурман*… в плін завертаєте? [Д 1969, с.146], Да отакую ж ми будем *батьку-матері* правду казати [УНД 1972, с.221], А нумо барзо до *отця-матері* поїжджати [УНД 1972, с.220], Не будем ми *отцеві-матері* правди казати [УНД 1972, с.218]; б) найменування тварин (*звір, птиця, щука, риба*): *Звіру-птиці* на поталу не оддайте [УНД 1972, с.220].

Компоненти субстантивної текстово-образної універсалії представлені одиницями, що мають *однаковий рід*: моделі **імен. чол. р. + імен. чол. р.** (*брат-товариш*), **імен. жін. р. + імен. жін. р.** (*печаль-туга* [УНД 1972, с.333]), **імен. сер. р. + імен. сер. р.** (*срібло-злото* [УНД 1972, с.100]) і *різний рід*: моделі **імен. чол. р. + імен. жін. р.** (*отець-мати* [УНД 1972, с.162; УНД 2009, С.781]); **імен. чол. р. + імен. сер. р.** (*мед-вино* [УНД 1972, с.309]); **імен. сер. р. + імен. жін. р.** (*щастя-доля* [УНД 1972, с.127]); *однакове число* – однину (*мед-вино* [УНД 1972, с.309]), множину (*ґрунти-маєтки* [УНД 1972, с.104]) і *різне число* (*кайдани-залізо* [УНД 1972, с.103]).

Залежно від семантики і функції компонентів, субстантивні текстово-образні універсалії поділяємо на такі підгрупи:

1. Універсалії, які складаються із слів-синонімів, що позначають одне і те ж поняття: *висота-гора* [УНД 1972, с.115], *Бог-Творець* [Д 1986, с.153], *Господь-Творець* [УНД 1972, с.366], *Господь-Бог* [УНД 1972, с.80], *горе-біда* [УНД 1972, с.265, 273], *Дніпро-Славута* [УНДІП 1955, с.35; УНД 1972, с.86 (3), 147], *доля-щастя* [УНД 1972, с.162, 230], *мука-кара* [УНД 1972, с.260], *поміч-порятунок* [УНД 1972, с.187], *путь-дорога* [УНДІП 1955, с.64; УНД 1972, с.192, 195, 270, 274], *стежки-доріжки* [УНД 1972, с.282], *час-пора* [УНД 1972, с.305], *час-врем'я* [УНД 1972, с.217], *шлях-дорога* [Д 1969, с.262; УНД 1972, с.367].

2. Універсалії, компоненти яких співвідносяться один з одним як родові і видові (це слова типу «означуване + означення (прикладка)»): *Тендрів-острів* [Д 1969, с.87], *Буг-ріка* [УНД 1972, с.284], *Висла-річка* [УНД 1972, с.289 (2)], *Гайман-долина* [УНД 1972, с.250], *Кефа-город* [УНД 1972, с.141], *Килим-город* [УНД 1972, с.72, 73 (4), 74 (2)], *Килия-город* [УНД 1972, с.72, 73], *лебідь-птиця* [УНД 1972, с.261], *Лиман-ріка* [Д 1969, с.87; УНД 1972, с.147], *Мурав-степи* [УНД 1972, с.174, 175], *луг- Базалуг* [УНДІП 1955, с.36],*Озов-город* [УНД 1972, с.177], *оріх-дерево* [УНД 1972, с.116], *Савур-могила* [Д 1969, с.104, 107, 112, 113, 120], *Осавур-могила* [Г 1927, с.122; УНД 1972, с.160 (2), 189 (2)], *Савір-могила* [УНД 1972, с.171 (4)], *Осаур-могила* [УНД 1972, с.162], *Савор-могила* [Г 1927, с.120; УНД 1972, с.156 (2), 160 (2), 162, 164, 167 (3), 169 (3), 171 (4) та ін.], *палець-мизинець* [УНД 1972, с.386 (2)], *Пирятин-город* [УНД 1972, с.387], *щука-риба* [УНД 1972, с.317], *Царигород-город* [УНД 1972, с.117 (2)], *Черкень-долина* [УНД 1972, с.224 (2), 225, 226, 231, 232 (2), 233, 244, 245 (2), 246, 247 (2), 250, 252 (5),253 (3), 254, 255 (4)], *Черкес-долина* [УНД 1972, с.243, 244, 245, 255 (2), 256, 257]. На подібні парні структури в народній поезії свого часу звернув увагу О.О.Потебня: «Поєднання зразків: «річка Дунай», «Дунай-ріка», «птиця-орел», «орел-птиця», <…> причому перше – загальне, родове, друге – часткове (загальне або власне) <…>« [515, с.132].

3. Універсалії, компоненти яких називають різні, але близькі явища (це так звані парні зближення сумарного характеру). Загальна семантика універсалії виводиться як похідна від двох компонентів. Формули такого типу О. О. Потебня іменує «двандва»: «В усній словесності, а подекуди у просторіччі досить частотні не складення, як вище, а зближення граматично самостійних слів, які вказують, треба думати, на те, що колись і наші мови широко використовували прийом узагальнення, подібно до китайської: а) зразок батько-мати (= батьки) <…>, хліб-сіль a potiori = людська їжа, «рід-плем’я» – взагалі батьки <…>. Це сполуки не важко розрізнювальних синонімів, як рать-сила <…>, а слів, відмінних за значенням, тому що рід – ближчі, плем’я – дальші родичі <…>. Це не атрибутивні сполуки, як трава-

ковила, ворон-птах <…>, а сполуки рівнозначних <…>« [515, с.415-416]. До зазначеного різновиду текстово-образних універсалій відносимо такі структури: *батько-мати* [УНД 1972, с.196, 199, 200 (2), 221 (2)]; *ґрунти-маєтки* [УНД 1972, с.104, 129]; *ґрунти-худоба* [Д 1969, с.107; УНД 1972, с.162, 212], *дуки-сріблянники* [УНД 1972, с.303 (2), 304 (2), 305]; *звір-птиця* [Д 1969, с.118, 121; УНД 1972, с.87, 91, 158, 160, 163, 171, 173, 175, 176, 183, 184, 186, 217, 218, 220, 317, 320, 324], *птиця-звір* [Г 1927, с.116, 117; УНД 1972, с.163, 171, 184, 186]; *кайдани-залізо* [УНД 1972, с.103, 108]; *мед-вино* [УНД 1972, с.309], *мед-горілка* [УНД 1972, с.404]; *отець-мати* [УНДІП 1955, С.65; Г 1927: 83; Д 1969, с.106, 107, 134; УНД 1972, С.405 (2), 406, 407 (2), 409 (2), 411; УНД 2009, с.787]; *отець-матінка* [УНД 1972, с.214], *отець-матка* [УНД 1972, с.407; УНД 2009, с.782]; *отець-матушка* [УНД 1972, с.181 (3)]; *отець-ненька* [Д 1969, с.141; УНД 1972, С.99, 103 (2), 162 (2), 167 (2), 169, 171 (3), 181 (3), 189, 213, 217, 264, 268, 272, 298, 300 (2)]; *руки-ноги* [УНД 1972, с.184], *ріки-озера* [УНД 1972, с.330 (2)]; *шапки-приполи* [УНД 1972, с.296]; *статки-маєтки* [УНД 1972, с.101, 127]; *статки-монетки* [УНД 1972, с.102]; *сребро-золото* [Д 1969, с.58], *сріблозлато* [УНД 1972, с.102, 106, 120, 148, 258; УНД 2009, с.128]; *сребро-злато* [УНДІП 1955, с.55; УНД 1972, С.101, 102, 120, 148, 258]; *хліб-сіль* [Д 1969, с.98, 106, 107, 131; УНД 1972, с.93, 188, 207, 221, 230, 249, 254, 264, 265, 266, 269 (2), 270, 272, 273 (2) та ін.; УНДІП 1990, с.63].

4. Текстово-образні субстантивні універсалії, один із компонентів яких у відношенні до другого виконує атрибутивну функцію: *мати-земля* [УНД 1972, с.215]; *земля-неволя* [УНД 1972, с.188]; *огонь-меч* [УНДІП 1955, с.55; Д 1969, с.135; УНД 1972, с.120]; *козак-сіромаха* [УНД 1972, с.307], *сонце-мати* [Д 1969, с.52].

5. Текстово-образні субстантивні універсалії, один з компонентів яких називає частину від цілого: *сіни-хата* [Д 1986, с.156; Д 1969, с.263; НД 1986, с.108] (сіни як частина будівлі), *город-улиця* (вулиця як дрібніша одиниця територіального поділу в місті), *ручки-пучки* [НД 1986, с.106] (пучки – верхня частина пальців).

У цілому ж субстантивні текстово-образні універсалії, які представлені складними словами, розглядаємо як структури, що утворені лексико-синтаксичним способом – «способом зрощення або зближення різновидних словосполучень, тобто лексикалізації їх у процесі тривалого вживання для означення якогось поняття, предмета, явища» [249, с.26].

Прикладковий характер текстово-образних універсалій відіграє важливу роль для образного найменування героїв у думовому епосі, пор.: *козак-сіромаха* [УНД 1972, с.308], *козак-летяга* [УНД 1972, с.299], пор.: «Народнопісенна образна мова актуалізує динамічну ознаку у формі іменникової прикладки, збільшуючи таким чином вагу складних парних утворень.» [268, с.66]. Ці народнопоетичні універсалії-прикладки, уживані в думах, покликані загострити увагу на певній ознаці і разом з тим викликати відповідні почуття: зокрема структура *козак-сіромаха* завдяки додатковій (другій) назві якнайточніше вказує на соціальний стан ліричного героя: сірома «незаможна людина; бідак, нещасна людина» [СУМ IX, с.231] і одночасно містить у собі сему «співчуття, вболівання за долю героя». Так, функціонуючи в думі «Козацьке життя», цей складний іменник виступає загальним номінантом головного ліричного героя і містить його оцінну характеристику, відбиваючи певною мірою і узагальнену картину тогочасного буття: соціального стану не однієї окремо взятої особи, а цілого класу.

В українській народній поезії взагалі, а в думах зокрема часто вживаною є прикладка *молодець*: молодець – від молодий, отже, – за народними уявленнями, – ставна, здорова людина міцного складу. Саме таким епітетом характеризувалися козаки, що були втіленням сили, могутності, краси, мужності: відповідно виникли текстово-образні універсалії *друзі-молодці* [УНД 1972, с.266], *панове-молодці* [УНД 1972, с.82] та ін. Наприклад: «Ей, козаки, діти, *друзі-молодці*!», «Ой тоді ж то козаки, *друзі-молодці*, добре дбали», «Гей, *друзі-молодці*, браття, козаки-запорожці!»

Як суто думовий кваліфікуємо складний іменник *дуки-сріблянники*, що вживається для найменування багатих осіб, дука – «князь, знатный господинъ,

богачъ» [Грінченко 1907 I: 451] (показово, що значення слова дука Б.Грінченко ілюструє прикладом із думи), сріблянник – «богачъ» [Грінченко 1907 IV: 193].

Окрему групу становлять текстово-образні універсалії – образні назви – прикладки, що стосуються тварин, звірів, птахів: *орли-чорнокрильці* [Д 1969, с.142, 145; УНД 1972, с.161; УНДІП 1990, с.61], *вовки-сіроманці* [УНДІП 1955, с.38; Д 1969, с.104, 105, 113, 114, 145, 146; УНД 1972, С.161; УНДІП 1990, с.62]. Ці фольклорні образи дуже поширені в думах, особливо при змалюванні трагічних подій, як-от: смерть, загибель козака. Орел – окрім того позитивного змісту, що властивий цій лексемі, водночас має і негативний відтінок (орел – хижий птах), вовк завжди виступає атрибутом біди, лиха, – смерті [УНД 1972, с.99]. Проте образи вовка-сіроманця і орла-чорнокрильця сприймаються без негативних емоційних відтінків. За контекстом вони – тільки провісники смерті, а не ті, що безпосередньо спричиняють її. Наприклад: «*Братіки-орлики*, гості мої ні любі, ні милі, / Дайте душі з тілом розстатися, / Тогда будете на чорний чуб наступати, / Очі з лоба вибирати» [УНД 1972, с.217]. Ставлення наших предків до птахів, належне осмислення їх участі в долі людини досить чітко виявляється вже в тому, як вони іменуються: *братіки*; при цьому словотворчі афікси відіграють важливу роль у створенні відповідних смислів: так, демінутивний суфікс увиразнює семантику цього іменника емоційним відтінком глибокого душевного болю, безвиході, розпачу тощо.

У 11-томному Словнику української мови лексема *чорнокрилець* з приміткою *поет.* фіксується із значенням «чорнокрилий птах» (ілюструється прикладом із думи (як компонент складного слова) та як самостійна структура (приклад з твору М.Стельмаха) [СУМ XI, с.377], *сизокрилець* подається з приміткою *нар.-поет.* «птах із сизими крилами (здебільшого про голубів, орлів) (ілюструється прикладом із думи) [СУМ IX, с.162], *сіроманець* кваліфікується так: «уживається як сталий епітет вовка, часто у прикладці вовк-сіроманець» [СУМ IX, с.231] – без вказівки на народнопоетичне джерело.

Б. Д. Грінченко фіксує лексеми *сизоперець* «з сизим пір’ям» [Грінченко 1909 IV, с.118] (ілюструє прикладом із думи як компонент складного слова

орли-сизоперці), *сіроманець* «епітет вовка: сірий» [Грінченко 1909 IV, с.128] (ілюструє прикладом із думи у функції компонента складного слова *вовки-сіроманці*), *сірохманець* «сіроманець» [Грінченко 1909 IV, с.128] (ілюструє прикладом із думи як компонент складного слова *вовки-сірохманці*), але не подає лексеми *сизокрилець*, хоча лексеми *сизокрил*, *сизокрилий*, *сизокриленький* засвідчені в цьому джерелі також. Якщо в окремих випадках і зазначається, що джерелом виникнення вищезгаданих лексем є народна творчість, то не уточнюється, якого саме жанру, а це, вважаємо, суттєво, бо саме в думах з'явилися розглядувані нами структури.

Компоненти текстово-образних універсалій *орли-чорнокрильці, орли-сизоперці* своєрідні тим, що перший із них у думах функціонує і поза складним словом (орел), а другий – ні, він виявляється «прив'язаним» до першого, тобто є елементом певного складного слова (*орли-чорнокрильці*, *орли-сизоперці*).

Компоненти структури *вовки-сіроманці* також характеризуються неоднаковою самостійністю щодо «вільного» функціонування: перший – незалежний, засвідчений і поза складним словом, другий – «прив'язаний» до першого, без нього не зафіксований; у цілому ж ці два компоненти представляють неподільну структуру.

Фольклорними за походженням кваліфікуємо зближення родових і видових назв, де видова назва конкретизує значення: *лебідь-птиця* [УНД 1972, 261], *щука-риба* [УНД 1972, с.114], *клен-дерево* [УНДІП 1955, с.63],*оріх-дерево* [УНД 1972, с.114], *звір-птиця* [УНД 1972, с.317]. Такі зближення, що в основному ґрунтуються на поєднанні понять із світу живої природи (істот), тим показові, що також здатні набувати певного художнього узагальнення, тяжіючи водночас до символічності. Напр., у випадку: «Ой, як-то трудно *звіру-птиці* / Без поля, без дуброви, / То так трудно *щуці-рибі* на суходолі. / Ох, як-то трудно з сирої землі / Важкий камінь зняти, / То так трудно на чужині без отця, без матки помирати…» [УНД 1972, с.317] – фольклоризми *щука-риба, звір-птиця* уособлюють, з одного боку, певний простір – водний і земний, що є їх єдино визначеною умовою існування, з другого боку, ці лексеми задіюються у більш

складні зв’язки, цим самим викликають до себе подвійну увагу: як одиниці мікро- та макроконтексту. З їх допомогою витворюються типові формули пісенного паралелізму, що будуються на зіставленні характеристики психічного стану людини з символічними картинами природи. Специфіка побудови подібних порівнянь така: спочатку подаються предмети природи, потім вони зіставляються, порівнюються з настроями, почуттями, переживаннями людини, в кінцевому результаті це зумовлює відтворення в усій повноті настроїв, почуттів, переживань людини та сили їх вияву.

Особливістю мовної організації дум як творів фольклорних є функціонування в них складних топонімів (ойконімів, гідронімів), де власні назви виступають своєрідними прикладками при словах із просторовою семантикою город, місто, лиман, ріка, море, долина, могила та ін., напр.: *Черкень-долина* [УНД 1972, с.224], *Осавур-могила* [УНД 1972, с.189], *Мурав-степи* [УНД 1972, с.174], *Озов-город* [УНД 1972, с.177], *Килим-город* [УНД 1972, с.72], *Дунай-скирло* [УНД 1972, с.404], *Лиман-ріка* [УНД 1972, с.147], *Ташлик-ріка* [УНД 1972, с.294], *Висла-річка* [УНД 1972, с.289], *Буг-річка* [УНД 1972, с.284], *Тендрів-острів* [УНД 1972, с.147]. Подібні складні назви – текстово-образні універсалії – тим показові, що побудовані способом інверсійного (зворотного) порядку розташування компонентів: власна назва, що виноситься на перше місце, потрапляє в центр уваги: таким чином підкреслюється суспільно-історичне значення того чи іншого географічного об’єкта, наголошується на вагомості подій, що пов’язані з місцем, позначуваним тим чи іншим топонімом. Окрім того, інверсійний порядок як певне порушення граматичних норм передбачає певну стилістичну мету: в аналізованому випадку – це опоетизування (з урахуванням різних ідейно-змістових моментів) місця зображуваних подій, підкреслення значущості цього місця (шляхом висунення на перший план топоніма) тощо; звичайно, не можна не зважати і на ритм, що також почасти вимагає відповідного словорозташування.

При цьому фіксуємо такий факт: власні найменування зовсім не

засвідчені у фольклорі, зокрема і в думах, без загальних найменувань, тобто родова і видова назва настільки злилися, що стали нероздільним фактом номінації: *Черкень-долина, Черкес-долина, Осавур-могила, Савур-могила, Мурав-степи*.

Проаналізовані субстантивні текстово-образні універсалії думового епосу – прикладки – є переконливим доказом істинності висновків, зроблених В. С. Ващенком, що «прикладка – одне з найбільш характерних і виразних явищ фольклорної мови. Звідси вона запозичена й поширилась і в літературних зразках. Про роль прикладки у фольклорі вже свідчить хоч би те, що майже для кожного фольклорного жанру виробились свої прикладки, саме йому властиві (казкові, думні тощо)» [126, с.186-187].

У думах, крім типових фольклорних формул *батько-мати, щука-риба*, виділяємо оказіональні прикладкові утворення (пор.: С. Я. Єрмоленко вказує на пісенні оказіоналізми [268, с.65]), думові оказіоналізми – поодинокі складні субстантивні формули, утворені за відповідним зразком: *вода-погода* [УНД 1972, с.160, 205], *корчма-княгиня* [УНД 1972, с.309], *пили-тумани* [УНД 1972, с.157], *поріг-вода* [УНД 1972, с.259], *чоло-мед* [УНД 1972, с.304], *стрілки-калинівки* [Д 1969, с.50], а також згадувані вже з першим компонентом – прикметником: *пішая-пішаниця* [УНД 1972, с.167]. Оказіональні складні слова, як відзначала С.Я. Єрмоленко, є – органічним складником цієї системи з її орієнтацією на формульність, на семантичні повтори [268, с. с.66].

Як уже наголошувалося, думи засвідчують використання субстантивних текстово-образних універсалій, у яких одним із компонентів є прикметник: *конная-кононица* [УНД 1972, с.167], *піша-пішаниця* [Д 1969, с.117,118, 119, 120; УНД 1972, с.178], *піший-піхотинець* [УНДІП 1955, с.63; УНД 1972, с.182], *чужая-чужинина* [УНДІП 1955, с.217; УНД 1972, с.367], *піший-пішениця* [УНД 1972, с.166, 167, 177], *чужа-чужина* [УНД 1972, с.359]. Особливістю цих складних утворень є ще й те, що вони реалізуються редуплікованими одиницями. Відповідно повтор кореневої частини як основної, стрижневої в слові, такої, що передає лексичне значення і «є носієм семантики споріднених

слів, спадковості в них його форми і значення» [342, с.89], зумовлює загострення уваги на певній деталі – ознаці, таким чином спричиняючи конденсацію почуттів, – здебільшого негативних. Так, коли зазначається, що двоє братів кінних, а третій – піша-пішаниця чи піший-піхотинець, то в такий спосіб підкреслюється особливо складне становище, в яке потрапив і в якому перебуває герой, адже козак обов'язково повинен мати коня – тобто основний засіб пересування за тодішніх умов, інакше ситуація розцінюється як надзвичайно складна і більше того – безвихідна, трагічна. Пор., наприклад, прокляття, яке посилає дружина чоловікові – козакові, що «у військо ходив»: «Бодай тебе, *козаче-сіромахо*, побило в чистому полі / Три недолі: / перша недоля – щоб під тобою добрий кінь пристав...» [УНД 1972, с.307-308].

Графічне оформлення подібних словосполучень у складне слово (з допомогою дефіса), мабуть, не випадкове, однак важкопоясненне: думи як твори фольклорного вжитку записувалися безпосередньо з вуст виконавців; складно визначити, що вплинуло на те, що упорядник збірки «Украинские народные думы» (М., 1972) Б. П. Кирдан (звичайно, на основі етнографічних записів дум П. О. Куліша, П. Г. Житецького, А.Метлинського та ін., а також, без сумніву, на основі прослуханих дум у виконанні кобзарів) передав подібні структури як складні слова. Певне, в живому виконанні (тобто під час співу) ці структури за смислом та інтонаційно тяжіли і оформлялися саме як складні слова. У думах разом з тим натрапляємо на атрибутивні структури типу *сирая сириця*, що оформлені словосполученням, а не складним словом. Підставою для об'єднання в одне складне слово і, відповідно в одне складне поняття, може бути і та обставина, що самі по собі відсутні прикметники *конная*, *пішая* (як своєрідні нестягнені форми відносних прикметників, що виникли за аналогією до нестягнених якісних прикметників), також іменник коннаниця (їх навіть не фіксує словник за ред. Б. Д. Грінченка), проте іменники *пішаниця*, *піхотинець*, *чужанина*, *чужаниця*, *чужениця* подані у «Словнику української мови» за ред. Б.Д. Грінченка, що й потребує окремої уваги.

Так, «Словник української мови» за ред. Б. Д. Грінченка містить подані

вище лексеми із значеннями: *пішаниця* «піша людина» (ілюструється лише прикладом із думи), *піхотинець* «пішоходець» (ілюструється лише прикладом із думи) [Грінченко III, с.189]; *чужанина* «чужак, не родич» (ілюструється лише прикладом із думи), *чужаниця* «уживається переважно з епітетом чужа. Чужа людина, чужі люди», *чуженица* «чужаниця» [Грінченко IV, с.476].

11-томний СУМ фіксує лише лексеми *пішаниця* «діал. піша людина», *піший-пішаниця* «нар.-поет. людина, що йде пішки» [СУМ VI, с.552], *піший* «який іде пішки»; у значенні ім. піший «людина, яка йде пішки»; «без коня, коней», «той, хто не має коня, коней» [СУМ VI, с.552-553]; *піхотинець* «той, хто служить у піхоті» [СУМ VI, с.551] (значення, з яким фіксує цю лексему Б.Д. Грінченко, – «пішоходець»); *чужаниця* «перев. у спол. чужа чужаниця, розм. Чужа людина; чужак» [СУМ XI, с.377], лексеми *чужанина*, *чуженица* у СУМ відсутні.

Вважаємо (з урахуванням даних лексикографічних джерел), що лексеми *пішаниця*, *чужанина* тощо власне думового творення, тобто думові оказіоналізми.

Показово, що зазначені номени не вживалися самі по собі: вони або виступали членами прикладкової структури (тобто у функції узгодженого означення) – для називання-уточнення (з означальною метою) осіб: Чи не прибуде к нам брат наш менший / *Піший-піхотинець* [УНД 1972, с.207]; Верхове дерево ламає, / А найменчому брату, / *Пішому-піхотинцю*, / На прикмету покидає [УНД 1972, с.198], або взаємодіяли з іншими одиницями мовного оточення, які сприяли точнішому розумінню їх змісту.

І у «Словнику української мови» за ред. Б. Д. Грінченка, і в 11-томному СУМ відсутні лексеми *конная*, *кононица*, *конаниця*, в основі яких – лексема *кінь*. Появу в думах зазначених одиниць, а також і тавтологізованого складного слова *конная-коннаниця* на позначення особи, яка має коня і пересувається на коні, розглядаємо як факт поетичний, оказіональний, тобто як власне думовий витвір. Незафіксованість вказаних лексем у лексикографічних джерелах, насамперед – у Словнику за ред. Б. Д. Грінченка, розцінюємо, поділяючи думку

А. К. Мойсієнка, «як факт незакріпленості ономасіологічного мотиву за конкретним денотатом» [461, с.48]. При цьому підтверджується думка, що «іменник-деад'єктив як номінант набуває денотативної співвіднесеності в контекстах» [461, с.49], пор:

А із города Азова втікали три братіки рідненькі,
Голубчики сивенькі,
Товариші же сердешні.
Два брати *конная-кононица*,
А третій *пішая-пішениця*,
Як у полі одна одиниця
[УНД 1972, с.167]

– зображення втечі, актуалізація у контексті поняття «піший» (в оказіоналізмі *пішая-пішениця* на позначення особи, яка іде пішки, яка не має коня) робить цілком зрозумілим поетичний новотвір *конная-кононица*, співвідносячи його з денотатом *кінь*.

Очевидно, що безпосередньо під час співу подібні структури сприймалися як складні слова, а не як словосполучення, чому, звичайно, сприяло їх інтонаційне оформлення.

Такі приклади слововживання є свідченням того, настільки тісно кожна одиниця структурної організації тексту пов'язана з усім ходом зображуваних подій, адже «кожне опорне слово чи словосполучення із внутрішньооформленим значенням – це смислова віха, на основі якої відбувається актуалізація того фрагменту знань, який необхідний для розуміння контексту» [190, с.85].

Думи, продовжуючи традицію фольклорного слововживання, засвідчують використання складних іменників, – текстово-образних універсалій, специфікою яких є те, що вони рівноправні, незалежні одне від одного настільки, що, творячи єдине структурно-семантичне ціле, дають назву третьому поняттю – коли «обидва поняття складаються на одно узагальнене» [401, с.206]: *отець-мати* – батьки; *хліб-сіль* – їжа; *срібло-золото, дуки-*

сріблянники, статки-маєтки – багатство, достаток; *щастя-доля* – успіх у житті, талан; *руки-ноги* – частини тіла людини; *ріки-озера* – водойми, водний простір; *шапки-приполи* – одяг; огонь-меч, *пищаль-ружье* – зброя. Незалежність цих складних іменників все ж не побавляє їх семантичного зближення, що й зумовлює об'єднання названих одиниць в цілісноформлену, структурно-семантичну єдність. Завдяки цьому у фольклорних текстах досягається створення максимально згущеної думки з використанням мінімальної кількості одиниць. Напр.: ... Як та бідна вдова / а в своєму домові гомоніла. / Ой та ручками-пучками / А *хліб-сіль* роздробляла; / Та все синів годувала... [УНД 1972, с.372]. *Хліб-сіль* тут – поетичне узагальнення одвічних атрибутів національного харчування і водночас характеристика соціального стану незаможних верств населення (своєрідне підкреслення бідності, злиденного становища тощо).

Незважаючи на певну сталість образно-змістового сприйняття та осмислення подібних одиниць, все ж відзначаємо певну їх багатозначність, що постає на тлі контексту. Окрім вище наведеного значення, властивого складному слову *хліб-сіль*, можна навести й інше – «частування, гостинність, доброзичливість»: Убогого чоловіка ніхто й не знає, / Мов би в його в дворі не бували, / *Хліба-солі* не їдали [УНД 1972, с.323].

Показово, що наведені вище уснопоетичні зближення, незважаючи на свою злитість, мають здатність роз'єднуватися і функціонувати як однорідні члени – навіть у різних варіантах однієї і тієї ж думи: «Наче в його дворі не бували, / *Хліба і солі* не їдали» [УНД 1972, с.324].

Виразовими у мовній організації дум є складні іменники фольклорного походження, утворені на основі зближень синонімічних слів. У таких єдностях один синонім, як правило, – завдяки додатковому емоційно-змістовому відтінку, наявному в своїй семантичній структурі, підсилює, конкретизує значення іншого. Наприклад: та й повезли ж у Варшаву / Павлюка й Сулиму / Та й на тяжку *муку-кару*, / Всім ляхам на диво» [УНД 1972, с.260] – тут *мука-кара* напрочуд точно, лаконічно – без будь-яких описів і розтлумачень –

містить повідомлення про перебіг подій, їх подальший розвиток і разом з тим засвідчує внутрішній стан ліричних героїв, що цілком зрозуміло із семантики складників цієї лексеми: *мука* «страждання, зумовлене фізичними болями, духовними переживаннями» [СУМ IV, с.260], а *кара* «суворе покарання, відплата за що-небудь; катування; страта» [СУМ IV, с.99].

В іншому випадку: «Братіку мій рідненький, / Як голубонько сивенький! / Через бистрії води білим лебедоньком перепливи, / …А на моє подвір'я сизокрилим голубком упади / І жалібненько загуди, – / Серцю печаль-тугу мою розділи» [УНД 1972, с.333] складний іменник *печаль-туга* утворюється шляхом поєднання складників *печаль* – «те, що засмучує кого-небудь, завдає комусь горя, журби» [СУМ IV, с.346] і *туга* – «почуття глибокого жалю; важкий настрій, переживання, спричинені якимсь горем, невдачею і т. ін.; журба, сум; це почуття викликане відсутністю кого-небудь, хто знаходиться десь далеко» [СУМ X, с.310], які хоч і близькі, проте не однакові в плані притаманних їм емоційно-експресивних відтінків, що супроводжують основне лексичне значення: перший компонент порівняно з другим дещо «слабший» як виразник ступеня емоційно-психічних переживань ліричного героя, проте разом вони становлять надзвичайно виразну в емоційно-змістовому плані єдність.

Складні іменники зазначеного різновиду, що належать до текстово-образних універсалій, можуть утворювати синонімічні ряди: 1. *Туга-печаль, кара-мука, горе-біда*. 2. *Шлях-дорога, стежки-доріжки, путь-дорога*. 3. *День-година, час-врем'я*. 4. *Статки-маєтки, статки-монетки, ґрунти-маєтки, ґрунта-худоба*.

Субстантивні текстово-образні універсалії в думовому епосі також представлені сурядно поєднуваним рядом слів, тобто репрезентують сурядні сполучення слів, які передають не одне, а ряд понять. Синтаксичні зв'язки між словами в сурядних словосполученнях виражаються сполучниками сурядності (єднальними, протиставними, розділовими) та відповідною інтонацією – інтонацією переліку, протиставлення, а при відсутності сполучників – тільки інтонацією і паузами.

Як і сурядні сполучення, так само і текстово-образні універсалії, утворені на основі цих словосполучень, поділяємо на різновиди за такими диференційними ознаками:

1) за видом сурядного зв'язку (відкритий/закритий зв'язок);

2) за засобами зв'язку (сполучниковий/безсполучниковий зв'язок);

3) за типом семантико-синтаксичних відношень між компонентами.

У думах субстантивні текстово-образні універсалії – сурядно поєднувані сполучення слів – представлені тільки структурами з відкритим зв'язком.

Субстантивні текстово-образні універсалії відкритого типу будуються на основі єднальних або розділових відношень між їх компонентами. При цьому відкритість передбачає об'єднання необмеженої у формально-синтаксичному плані кількості компонентів, пор.: *до отця, до матки* [УНД 1972, с.162 (2), 169, 173 та ін.]; *до отця, до матки, до свого роду* [УНД 1972, с.183]. Досить численні такі структури з повторюваними сполучниками *і(й)*, *ані-ані, ні-ні, альбо-лібо*: *і батькові й матері* [УНД 1972, с.194], *і куми, й побратими* [УНД 1972, с.328, 329, 331, 332], *ні кум, ні побратим* [УНД 1972, с.327, 339], *ні тернів, ні байраків* [УНД 1972, с.159, 166, 203, 204, 211], *ні щастя, ні долі* [УНД 1972, с.125, 241, 243, 246].

Або безсполучниково: *безвіддя, безхліб'я* [Г 1927, с.137; УНД 1972, с.160, 161, 164, 223; НД 1986, с.77], *безвіддя, безхліб'я, безголів'я* [УНД 1972, с.167], *безвіддя, голоддя, бездоріжжя* [УНД 1972, с.175], *безхліб'є, безвіддє, бездоріжжя* [УНД 1972, с.199], *безхліб'я, безвіддя, безздоров'я* [УНД 1972, с.186], *у просьбах, у молитвах* [УНД 1972, с.176; НД 1986, с.28], *до хліба, до солі* [УНД 1972, с.341], *за хліб, за сіль* [УНД 1972, с.232, 325(2), 363, 378], *із батьком, із матір'ю* [УНД 1972, с.404], *з отцем, із маткою* [УНД 1972 : 387], *з отцем, з матір'ю* [УНД 1972, с.402], *з отцем, з маткою* [Г 1927, с.83; УНД 1972, с.187, 407, 408], *козаки, діти, друзі* [УНД 1972, с.246, 250], *на срібло, на злато* [УНД 1972, с.109], *на сребро, на злото* [УНД 1972, с.176], *на хліб, на сіль* [УНД 1972, с.232(2), 234, 237(2), 248(2), 327(2) 330], *просьби, молитви* [УНД 1972, с.88], *сіль, хліб* [УНД 1972, с.348], *слава, смерть* [УНД 1972, с.234], *слава,*

пам'ять [УНД 1972, с.225], *терни, байраки* [УНД 1972, с.203, 296], *честь, слава* [УНД 1972, с.280], *щастя, доля* [УНД 1972, с.226].

Пор. також утворення, що репрезентують закриті структури: *куми і побратими* [УНД 1972, с.354], *ручки та пучки* [УНД 1972, с.361, 370], *слава да пам'ять* [УНД 1972, с.235], *сребро і злато* [УНД 1972, с.258], *срібло та золото* [УНД 1972, с.104], *статки й монетки* [УНД 1972 : 103], *тоска й печаль* [УНД 1972, с.253], *турки та яничари* [УНД 1972, с.104], *терни да байраки* [УНД 1972, с.159, 168 (2)], *терни і байраки* [УНД 1972, с.205], *терни та байраки* [УНД 1972, с.164, 183, 220], *хліб да сіль* [УНД 1972, с.237], *хліб і сіль* [УНД 1927, с.209, 324, 355(2), 397; НД 1986, с.65; УНД 2009, с.783], *час і година* [УНД 1972, с.228], *щастя й доля* [УНД 1972, с.119, 123, 128, 130, 321, 343(2), 345(2), 346, 352(2), 353, 360(2)], *щастя і доля* [УНД 1972, с.226, 230(2); УНД 2009, с.777], *альбо по отцеві, лібо по матері* [УНД 1972, с.339], *ґрунти й маєтки* [УНД 1972, с.104], *отець і ненька* [УНД 2009, с.778].

Субстантивні текстово-образні універсалії в думовому епосі мають здатність розширюватися за рахунок активізації інших компонентів, зокрема – означення до певного означуваного, пор. : *безвіддя, безхліб'я, безголів'я* [УНД 1972, с.167] і *безвіддя, безхліб'я, козацьке безголів'я* [УНД 1972, с.168], *ні тернів, ні байраків* [УНД 1972, с.159, 166, 203, 204, 211] і *ні тернів, ні зелених байраків* [УНД 1972, с.174], *і сребро, і злато, і дорогі напитки* [УНД 1972, с.111], *сребро та злото, дорогі напитки* [УНД 1972, с.105], *срібро і злато, і дорогі напитки* [УНД 1972, с.103]. Очевидно, що подібні структури об'єднані між собою семантично (в останньому випадку – на основі семи «багатство»).

До субстантивних текстово-образних універсалій цього різновиду варто віднести і структури, у яких один з іменників має означення, що за змістом стосується й другого: *рідний отець і мати* [УНД 1972, с.187(2)], *рідний отець і матуся* [УНД 1972, с.339], *рідний отець і мать* [УНД 1972, с.394]. Такі структури об'єднані поняттям «батьки», є нероздільні в змістовому плані.

Подекуди субстантивні текстово-образні універсалії, утворені на основі

сурядного зв’язку, мають аналоги з-поміж складних слів – субстантивних текстово-образних універсалій, пор.: *хліб-сіль* [УНД 1972, с.93, 188, 207, 221, 230 та ін.] та *хліб да сіль* [УНД 1972, с.237], *хліб і сіль* [УНД 1972, с.209, 324, 355(2), 397], *слава-пам’ять* [УНД 1972, с.351] і *слава да пам’ять* [УНД 1972, с.235], *слава, пам’ять* [УНД 1972, с.225], *ручки-пучки* [УНД 1972, с.366, 372], *ручки та пучки* [УНД 1972, с.361, 370], *статки-монетки* [УНД 1972, с.102] і *статки й монетки* [УНД 1972, с.103], *сребро-злато* [УНД 1972, с.101, 102, 120, 148, 259], *сребро-золото* [УНД 1972, с.117], *сребро-злото* [УНД 1972, с.257]; *срібло-злато* [УНД 1972, с.106], *срібло-злото* [УНД 1972, с.100] та *срібро та злото* [УНД 1972, с.104], *сребро і злато* [УНД 1972, с.258], *щастя-доля* [УНД 1972, с.127, 155, 201, 212, 361 та ін.] та *щастя й доля* [УНД 1972, с.119, 123 та ін.].

Функціонування паратактичних утворень зі сполучниками О. О. Потебня обґрунтовує так: «Він (сполучник – Т.Б.) вказує на суб’єктивну послідовність сприймання, на виразний вияв повільності, з якою акти мислення ідуть один за одним» [515, с.219]. Треба гадати, що заміна у думах складного слова на структуру із сполучниками зумовлена епічним ритмо-мелодійним ладом.

3.4. Адвербіальні текстово-образні універсалії

Адвербіальні текстово-образні універсалії, універсалії з обставинним значенням, функціонують у двох різновидах: а) як власне прислівники, – морфологізовані відіменникові та віддієслівні прислівники та б) як відіменникові обставинні прислівники неморфологізованого типу («Як називний відмінок, так і деякі форми обставинних непрямих відмінків створюють умови для переходу імен і словосполучень у тимчасові прислівники», у таких випадках «в семантично-функціональному змісті імен накреслюється тяжіння до переростання в обставинне значення» [684, с.79].

Власне адвербіальні утворення є прислівниковими структурами на зразок: *тяжко-важко, недовго-небагацько* [УНД 1972, с.190], *мало-немного* [УНД

1972, с.160(3), 163, 204, 205, 206(2), 207, 208, 223, 369], *достойно-праведно* [УНД 1972, с.250, 267, 268(2), 269(2), 270, 271, 272(2], *мало-маленько* [УНД 1972, с.209], *мало-помаленьку* [УНД 1972, с.208, 209], *рано-пораненьо* [УНД 1972, с.349, 372]. Універсалії, утворені на основі іменників у непрямих відмінках з прийменниками: *білим лебедоньком* [УНД 1972, с.338], *ясним соколом* [УНД 1972, с.327], *із сирої землі* [УНД 1972, с.338], *на чужій чужині* [УНД 1972, с.338], *коло кринички Салтанки* [УНД 1972, с.223], *на Савур-могилі* [УНД 1972, с.223], *за високими лісами* [УНД 1972, с.338], *із тяжкої турецької неволі* [УНД 1972, с.224], *на славній Україні* [УНД 1972, с.231], *на Черкень-долину* [УНД 1972, с.224], *із Дністра* [УНД 1972, с.223].

Адвербіальні текстово-образні універсалії прислівникового походження (власне адвербіальні текстово-образні універсалії) за структурою в думах бувають двох різновидів: складні і складені. Складні універсалії: *вік-віком* [УНД 1972, с.318], *віч-вічьом* [УНД 1972, с.379], *гаразд-добре* [УНД 1972, с.267, 281, 282, 283, 301], *довго-довго* [УНД 1972, с.315] *достойно-праведно* [УНД 1972, с.250, 267, 268 (2), 269 (2), 270, 271, 272 (2)], *мало-маленько* [УНД 1972, с.209], *мало-маненько* [УНД 1972, с.208], *мало-немного* [Д 1986, с.157; УНД 1972, с.160 (3), 163, 204, 205, 206 (2), 207, 208, 223, 369], *мало-помаленьку* [УНД 1972, с.208, 209], *недовго-небагацько* [УНД 1972, с.190], *немного-небагацько* [УНД 1972, с.188, 190], *рано-пораненько* [Г 1927, с.127; Д 1969: 266; УНД 1972, с.356 (2), 357, 359, 367, 374, 376 (2), 386], *рано-пораненьку* [Д 1986, с.152; Д 1969: 249, 257; УНД 1972, С.108, 112, 114, 117, 119, 145, 182, 188, 190 (2), 195, 226, 256, 312, 317, 318, 320, 322, 326, 328, 329, 331, 333, 334, 340, 341, 343, 346, 347, 349, 350, 353 (2), 359 (2), 366, 368 (2), 382, 383], *рано-порано* [Д 1986, с.144; Д 1969, с.252], *рано-пораненьо* [УНД 1972, с.349, 372]. Такі універсалії – здвоєні формули, що репрезентують складне слово, – можуть бути тавтологічними сполуками: *рано-пораненьо, рано-пораненьку, мало-помаленьку, мало-маленько* або синонімічними поєднаннями: *гаразд-добре, достойно-праведно, немного-небагацько*. Універсалії тавтологічного характеру утворені повторенням слова з додаванням до другого компонента експресивно-

оцінного суфікса.

Складені адвербіальні епічні універсалії, здебільшого, формуються з двох компонентів, що поєднуються між собою сурядним зв'язком: *тяжче й важче* [УНД 1972, с.334], *тяжко і важко* [УНД 1972, с.217], *тяжко та важко* [УНД 1972, с.125, 129, 218, 329 (2), 331 (2), 335(3), 336 (4), 341, 343, 344, 373, 376 (2),414, 417 (2); УНДІП 1990, с.90]. Подекуди функціонують парні сполуки: *то так-то тяжко, то так-то важко* [УНД 1972, с.332], *то як-то тяжко, та як-то важко* [УНД 1972, с.314], *трудно-нудно, тяжко та важко* [УНД 1972, с.314], які творять своєрідні паралельні ряди.

Адвербіальні текстово-образні універсалії, утворені на основі іменниково-прийменникових форм, широко побутують у думах як двочленні формули: *із города Озова* [УНД 1972, с.213], *по білому камінню* [УНД 1972, с.209], *до річки Самарки* [УНД 1972, с.208(2)], *у тернах і байраках* [УНД 1972, с.205], *у землях турецьких* [УНД 1972, с.206], *в городи християнські* [УНД 1972, с.207], так і одночленні: *на Савур-могилі* [УНД 1972, с.209], *до Савур-могили* [УНД 1972, с.203, 207], *у головах* [УНД 1972, с.205], *із тернів* [УНД 1972, с.205], *до байраків* [УНД 1972, с.203], *із Дніпра* [УНД 1972, с.186], рідше багаточленні (тричленні тощо): *із озівської турецької неволі* [УНД 1972, с.205], *в городи християнські До отця, до матері* [УНД 1972, с.203], *в чистім полі* [Д 1969, с.48], *у чистому степу, при шляху* [УНД 1972, с.187], *по мілюсах, по байраках, по зелених комишах* [УНД 1972, с.179], *в тернах, в мілюсах, в байраках* [УНД 1972, с.202], *не день, не два, не три й не чотири* [УНД 1972, с.179], *не день і не два, й не три, і не чотири* [УНД 1972, с.192].

У думових текстах адвербіальні текстово-образні універсалії почасти утворюють цілі ряди, нанизуючись одна на одну. В одних випадках це зумовлено уточненням напрямку, місця перебування: *до річки Полтавки, до криниці Салтанки* [УНД 1972, с.169], у других – з метою охоплення простору з усіма його деталями: *на шляхах самарських І на річках салтанських* [УНД 1972, с.167], *у шляхи самарськії, У річки салтанськії* [УНД 1972, с.166]; у третіх – з метою зіставлення – поєднання різних площин – просторової і духовної: *у*

землях турецьках, у вірах бесурменських [УНД 1972, с.161]. Розглядані універсалії також формують синонімічний чи антонімічний ряд: *на шлях, на дорогу* [УНД 1972, с.170, 170], *з тяжкої неволі В городи християнські До отця, до матері, До роду утікати* [УНД 1972, с.203]; *Як із землі турецької Та із віри басурменської З города Озова, з тяжкої неволі* [УНД 1972, с.201]; *з турецької, Бусурменської, тяжкої неволі, З города Озова* [УНД 1972, с.195]; *у плін попали – В турецьку бусурменську каторгу* [УНД 1972, с.195].

Спостерігаємо і випадки більш складних відношень між адвербіальними текстово-образними універсаліями, як-от:

Із города із Озова[1],

Із турецької, із бусурменської, із тяжкої неволі[2],

В християнські городи[3] <…> *утікати*. [УНД 1972, с.211].

Цей міні-текстовий відрізок, що засвідчує поєднання адвербіальних текстово-образних структур, можна розчленувати на універсалії: 1) *із города із Озова* (1); 2) *із турецької, із бусурменської, із тяжкої неволі* (2); 3) *в християнські городи* (3); при цьому 1 і 2 формули тісно взаємодіють між собою, в тексті вони – синонімічні. Окремо можна виділити: 4) *із города із Озова, Із турецької, із бусурменської, із тяжкої неволі*. В цілому ж усі вище наведені адвербіальні текстово-образні універсалії взаємопідпорядковані: вони слугують творенню вербальної текстово-образної універсалії ускладненого типу на позначення місця (зокрема – напряму руху) з дієслівним компонентом «утікати».

Адвербіальні текстово-образні універсалії за семантикою поділяємо на такі розряди: 1) із значення способу дії: *із(з) ряду до ряду* [УНДІП 1955, с.13; УНД 1972, с.112], *тернами та байраками* [УНД 1972, с.183], *темними лісами* [УНД 1972, с.183], *ясненьким соколеньком* [УНД 1972, с.329], *малим-невеликим перепелоньком* [УНД 1972, с.329]; 2) із значенням міри: *по двоє* [УНД 1972, с.106], *два дні і дві ночі* [УНД 1972, с.153], *по три чарки* [УНД 1972, с.137]; 1) із значенням місця: *у полі* [УНД 1972, с.205], *до Царгорода* [НД 1986, .48], *до Січі-матері* [НД 1986, с.90], *до города Крилова* [УНД 1972, с.236], *на долину*

Черкень [УНД 1972, с.235], *на славній Україні* [УНД 1972, с.231], *під город Тягиню* [УНД 1972, с.224], *в городі Чигирині* [УНД 1972, с.254], *на Черкес-долині* [УНД 1972, с.255], *в Січ* [УНД 1972, с.259], *на Україні* [УНД 1972, с.262, 277; НД 1986, с.111], *на Вкраїні* [УНД 1972, с.267]; 2) із значенням часу: *із день-години* [УНД 1972, с.262, 263, 267, 271; НД 1986, с.111], *у неділю рано* [УНД 1972, с.281], *на многая літа* [УНД 1972, с.201]; 5) із значенням мети: *для козацької признаки* [УНД 1972, с.173], *на признаку* [УНД 1972, с.159, 178, 220], *на прикмету* [УНД 1972, с.170], *на примєту* [УНД 1972, с.216], *на поталу* [УНД 1972, с.87, 91, 150 та ін.].

3.4.1. Адвербіальні текстово-образні універсалії із значенням місця. Потребу у вивченні зазначеного різновиду адвербіальних текстово-образних універсалій думового епосу переконливо обґрунтував В.А. Чабаненко: «Якщо канонізованим фольклорним означенням української мови приділено вже порівняно багато уваги наших дослідників, то про канонізовані (постійні) фольклорні обставини в науковій літературі досі й не згадувалось. А тим часом ними рясніє народнопісенне мовлення. Вони теж високохудожні, емоційно-образні, естетично вагомі, стилістично виразні, як і постійні епітети» [683, с. 216].

Різновид адвербіальних текстово-образних універсалій є найпоширенішим і найрізноманітнішим у думах щодо способу та варіантів вираження.

Адвербіальні текстово-образні універсалії на позначення місця, що утворені на основі прийменниково-відмінкових форм, реалізовані сполуками типу «прийменник + іменник» – prp N (*у полі* [УНД 1972, с.194], *до землі* [УНД 1972, с.192], *з домівки* [УНД 1972, с.364], *на світі* [УНД 1972, с.161], *в бору* [УНД 1972, с.353, 356]), «прийменник + прикметник + іменник» – prp AN (*на чужому подвір'ї* [УНД 1972, с.357], *зо дна моря* [НД 1986, С.63; УНД 2009, с.786], *ізо дна моря* [УНД 1972, с.355], *по чужих дворах* [УНД 1972, с.365], *до царствія небесного* [УНД 1972, с.362, 366; НД 1986, с.63]), «прийменник +

іменник + іменник» – prp NN (*зо дна моря*, *в городі Козлові*, *в городі Цаpгpаді*), як різновид – поєднання прийменника, іменника, прийменника та іменника – prp N prp N (*в городі в Азові*), сполучення прийменника, займенника та іменника – prp Аз N (*у свою Україну*, *у своєму дому*, *до нашого дому*, *в нашім домі*), поєднання прийменника, займенника, іменника, прикметника – prp Аз NA (*в нашій землі християнській* та ін.), сполучення прийменника, іменника, прийменника та прикметника (prp N prp A): *у неволі у турецькій* тощо, поєднання прийменника, іменника, сполучника та іменника (prp N і N): *у тернах і в байраках*, поєднання прийменника, іменника, прийменника та іменника (prp N, prp N): *по тернах, по байраках*.

Тричленні адвербіальні текстово-образні універсалії формуються на основі поєднання прийменника, прикметника, іменника, прийменника, іменника (prp AN prp N): *у славнім городі у Корсуні* [УНД 1972, с.231, 246] та поєднанням прийменника, прикметника, прикметника та іменника (prp AAN): *із озівської турецької неволі* [УНД 1972, с.205].

Чотиричленні базуються на основі сполучення прийменника, іменника, прикметника, прийменника, іменника та прикметника (prp N A, prp N A) – фактично, це поєднання двох адвербіальних текстово-образних універсалій (складена формула): *на полі кілинському*, *на шляху гординському* [УНД 1972, с.78], на основі поєднання прийменника, іменника, прикметника, прийменника, іменника, прийменника, іменника (prp N A prp N, prp N), що також є об’єднанням двох універсалій): *в городи християнські / До отця, до матері*)), на основі поєднання прийменника, прикметника, прийменника, прикметника, прийменника, прикметника, іменника (prp A, prp A, prp A N): *із турецької, із бусурменської, із тяжкої неволі* [УНД 1972, с.211], на основі сполучення прийменника, іменника, прикметника, сполучника, прийменника, іменника, прикметника (prp N A та prp N A): *із землі турецької Та з віри бусурменської* [УНД 1972, с.219].

У творенні адвербіальних текстово-образних універсалій із значенням місця беруть участь просторові прийменники, які «поєднуються з іменниками

конкретної семантики, що формують ядро іменника як окремої частини мови» [157, с.333] і забезпечують докладну диференціацію просторового значення. Уживання цих прийменників, які визначають такі основні параметри просторового значення, як безпосереднє місце перебування предмета щодо просторового орієнтира, функцію просторової координати та сторону просторового орієнтира, щодо якої встановлюють потрібну точку в просторі, шлях руху, вихідний та кінцевий пункти руху тощо.

Модель «Прийменник з просторовою семантикою + іменник у Родовому відмінку».

Різновиди цієї моделі такі: «Прийменник **з (із, зо)** + іменник у Родовому відмінку», «Прийменник **до** + іменник у Родовому відмінку», «Прийменник **од (от)** + іменник у Родовому відмінку», «Прийменник **коло (у)** + іменник у Родовому відмінку».

Модель «Прийменник з (із, зо) + іменник у Родовому відмінку» представлена структурами: *із Цареграда* [УНД 1972, с.146], *із города Цареграда* [УНД 1972, с.146], *із города із Азова* [УНД 1972, с.155], *із тернів, із байраків* [УНД 1972, с.151], *зо дна моря* [УНД 1972, с.392, 406], *з города Царигорода* [УНД 1972, с.116], *із города Козлова* [УНД 1972, с.135], *із города Азова* [УНД 1972, с.150], *із города із Трапезонта* [УНДІП 1955, с.39; УНД 1972, с.140], *із землі турецької, із віри бусурманської* [УНД 1972, с.101], *із землі турецької, да з віри бесурманської* [УНД 1972, с.157], *з (із) тяжкої неволі* [УНД 1972, с.102, 103, 105], *з чужої далекої сторони* [УНД 1972, с.114], *із каторги турецької* [УНД 1972, с.103], *з тяжкої турецької неволі* [УНД 1972, с.113], *з тяжкої неволі, з віри бусурменської* [УНД 1972, с.124 (2)], *з рідненького краю* [УНД 1972, с.331], *із сирої землі* [УНД 1972, с.335, 338], *із двора* [УНД 1972, с.356], *із свого подвір'я* [УНД 1972, с.368], *із чужого дому* [УНД 1972, с.360], *із Дністра* [УНД 1972, с.223, 280], *із города Азова* [УНД 1972, с.219, 172, 173, 190], *із церкви, Божого дому* [УНД 1972, с.236], *із чужої сторони* [УНД 1972, с.327], *із низу Дніпра* [УНД 1972, с.279 (2)], *із дому отцевського* [УНД 1972, с.232], *із города із Сочави* [УНД 1972, с.279], *із низу із Дністра* [УНД 1972,

с.280], *із тернів, із байраків* [УНД 1972, с.296], *із землі турецької, із віри бусурменської* [УНД 1972, с.101], *із отцевського двора* [УНД 1972, с.355], *ізо дна моря* [УНД 1972, с.355, 409], *з тяжкої неволі* [УНД 1972, с.190], *з чужої далекої сторони* [НД 1986, с.47], *з чужої сторони* [УНД 1972, с.116, 331, 328, 374, 334, 337, 343], *з тяжкої турецької неволі* [УНД 1972, с.221], *з двора* [УНД 1972, с.356, 351, 352], *з церкви* [УНД 1972, с.335 (2), 337, 344, 324, 243], *з тяжкої неволі* [УНД 1972, с.219], *з війська з охотного* [УНД 1972, с.307], *з Божого дому* [УНД 1972, с.334, 343, 374], *з двору* [УНД 1972, с.359,382], *з вєри турецької* [УНД 1972, с.219], *з турецької неволі* [УНД 1972, с.219], *з дому Божого* [УНД 1972, с.327 (2)], *з чужої сторони далекої* [УНД 1972, с.325], *з низу* [УНД 1972, с.98], *з Чигрина* [УНД 1972, с.284], *з Дніпра* [УНД 1972, с.260], *з города Чигрина* [УНД 1972, с.280], *з річки Самарки* [УНД 1972, с.94, 96, 97], *з криниці Салтанки* [УНД 1972, с.94, 96, 97], *з бистрої річки Прута* [УНД 1972, с.276], *із Божого дому* [УНД 1972, с.323], *із-за річки Вісли* [УНД 1972, с.287], *із Дону* [УНД 1972, с.311], *із великого походу* [УНД 1972, с.310], *із чистого поля* [УНД 1972, с.312; УНДІП 1990, с.93, 94], *із славного люду – Запорожжя* [УНД 1972, с.312].

З прийменником **з** і родовим відмінком утворюються різні конструкції, яким властивий динамічний характер; ці конструкції вказують на рух зсередини предмета (елативне значення) чи вихідний пункт у просторі. Наприклад:

Вилинули соколи

З чужої сторони [УНД 1972, с.116];

Як *із низу із Дністра* тихий вітер повіває [УНД 1972, с.280]

У складі зазначених структур засвідчені як загальні, так і власні назви: пор.: *із города із Азова* [УНД 1972, с.155], *із города із Трапезонта* [УНД 1972, с.140], *із каторги турецької* [УНД 1972, с.103].

Виділяємо такі форми внутрішньої організації компонентів цієї моделі:

- прийменник + іменник (*із Цареграда*) – prp N_2;
- прийменник + іменник + іменник (*із города Царегорода*) – prp N_2 N_2;
- прийменник + іменник + прикметник, прийменник + іменник +

прикметник (*із землі турецької, із віри бусурменської*) – prp N_2 A, prp N_2A;

– прийменник + прикметник + іменник (*з тяжкої неволі*) – prp A N_2;

– прийменник + прикметник + прикметник + іменник (*з тяжкої турецької неволі*) – prp A A N_2;

– прийменник + прикметник + іменник, прийменник + іменник + прикметник (*з тяжкої неволі, з віри бусурменської*) – prp A N_2, prp N_2 A;

– прийменник + іменник, прийменник + іменник (*із байраків, із мілюсів*) – prp N_2, prp N_2;

– прийменник + іменник, прийменник + іменник (*із города із Озова*) – prp N_2 prp N_2 та ін.

Адвербіальні текстово-образні універсалії розгляданого зразка в цілому виражають значення вихідного пункту руху, причому вони містять вказівку на різну локалізацію вихідної точки руху: *із озівської турецької неволі* [УНД 1972, с.205], *із города Озова* [УНД 1972, с.213], *з-під города, з-під Озова* [УНД 1972, с.181], *з тяжкої неволі* [УНД 1972, с.203], *з чужої сторони* [УНД 1972, с.199], *із тернів* [УНД 1972, с.205], *із байраків, із мілюсів* [УНД 1972, с.203], *із темних лісів* [УНД 1972, с.185]. Такі адвербіальні текстово-образні універсалії концентрують субстантиви як конкретного, так і абстрактного змісту. Це іменники з конкретним значенням просторової семантики, представлені топонімами (ойконімами, гідронімами): *Озов, Дніпро, Цареград, Трапезонт, Козлов*, апелятивами – конкретними назвами: *город, ліс, байрак, терни, каторга*, апелятивами – абстрактними найменуваннями: *неволя, віра*. Поширювачами субстантивів слугують якісні та відносні прикметники типу *тяжкий, озівський*, *турецький*, *бусурменський*, *чужий*, що є ключовими для думового епосу.

Засвідчено використання моделі «Прийменник з + іменник у Родовому відмінку» в ускладнених універсаліях – своєрідних блоках, утворених шляхом нанизування однорідних структур із вказаною семантикою. Такі адвербіальні текстово-образні універсалії - макроодиниці, наприклад, містить дума «Сестра і брат»:

а) *Не виглядай мене, сестро,*

Ні з буйної войни,

Ні з чистого поля,

Ні з людославного Запорожжя. [УНД 1972, с.315];

б) *Відкіль тебе, брате, виглядати:*

Чи з буйної войни,

Чи з чистого поля,

А чи з людославного Запорожжя ? [УНД 1972, с.315];

в) *Чи од чистого поля,*

Чи од Чорного моря,

Чи од славного Запорожжя ? [УНД 1972, с.315];

г) *Чи з буйного вою,*

Чи з чистого поля,

Чи з славного люду запорожецького? [УНД 1972, с.323];

ґ) *Чи з буйного вою, чи з чистого поля,*

Чи з славного люду Запорожжя? [УНД 1972, с.319];

д) *Чи з буйного вітру,*

Чи з широкого степу,

Чи з славного війська Запорожжя? [УНД 1972, с.321];

е) *Чи з чистого поля,*

Чи з буйної вої,

Чи з славного люду Запорожжя? [УНД 1972, с.322];

є) *Чи з Чорного моря,*

Чи з чистого поля,

Чи славного із войного люду, війська Запорожжя?

[УНД 1972, с.317; УНДІП 1990, с.93];

ж) *Ні з буйного вою, ані з чистого поля,*

Ані з славного люду Запорожжя [УНД 1972, с.319];

з) *Ні з буйного вітру,*

Ні з широкого степу,

Ні з далекого поля,

Ні з славного війська Запорожжя [УНД 1972, с.321];

и) *Ні з чистого поля,*
Ні з буйного вою,
Ні з славного люду Запорожжя [УНД 1972, с.324];

і) *Не виглядай мене ні з Чорного моря,*
Ні з чистого поля,
Ні з славного люду, війська Запорожжя
[УНД 1972, с.317; УНДІП 1990, с.94].

Поряд з розрізненим функціонуванням у текстах дум структур *з турецької з бусурменської землі-неволі* [УНД 1972, с.188], *з города Озова* [УНД 1972, с.213], фіксуємо поєднання двох різних адвербіальних текстово-образних універсалій у одній: *з турецької, / Бусурменської, тяжкої неволі, / Із города Озова* [УНД 1972, с.195], трьох – у одній: *Із города із Озіва, / Із турецької, із бусурманської тяжкої неволі* [УНД 1972, с.209], чотирьох – у одній: *із землі турецької / Та з віри басурменської / З города Озова, з тяжкої неволі* [УНД 1972, с.201].

Модель «Прийменник у + іменник у Родовому відмінку»

Зазначена модель не поширена і репрезентована структурою *у порога* [УНД 1972, с.345, 348, 361, 363, 370], що кваліфікується нині як архаїчна.

Модель «Прийменник до + іменник у Родовому відмінку»

Модель «Прийменник **до** + іменник у Родовому відмінку» представлена такими адвербіальними текстово-образними універсаліями на позначення місця, як: *до города Цареграда* [УНД 1972, с.147], *до города Азова* [УНД 1972, с.152], *до Січі* [УНД 1972, с.139], *до города Трапезонта* [УНД 1972, с.135 (2), 136 (2)], *до острова Тендера* [УНД 1972, с.1350], *до отця і матусі* [УНД 1972, с.146], *до города Цареграда* [УНД 1972, с.146 (2)], *до города Січі* [УНД 1972, с.80, 120, 139], *до города Козлова* [УНД 1972, с.120; УНДІП 1990: 49], *до отця і матері* [УНД 1972, с.155], *до отця й матусі* [УНД 1972, с.129], *до Чорного моря* [УНД 1972, с.120], *до отця, до неньки, до родини сердешної* [УНД 1972, с.109], *до отця, до матусі* [УНД 1972, с.101(2)], *до города Крилова* [УНД 1972, с.232,

236, 247, 253 (2)], *до города Килиї* [УНД 1972, с.298], *до города Хотині* [УНД 1972, с.282], *до города Січави* [УНД 1972, с.281], *До города Корсуна* [УНД 1972, с.253, 248, 249], *до города Ясси* [УНД 1972, с.281], *до города Чигрина* [УНД 1972, с.273 (3), 262, 263, 265], *до річки Хортиці* [УНД 1972, с.258], *до болота до Супою* [УНД 1972, с.261], *до кринички Салтанки* [УНД 1972, с.221], *до города Чигирина* [УНД 1972, с.269 (2)], *до города Черкаського* [УНД 1972, с.168 (2), 272], *до Савур-могили* [УНД 1972, с.203, 207, 212, 223, 193, 194, 205, 220], *до города Черкаса* [УНД 1972, с.224], *до річки Самарки* [УНД 1972, с.208, 91, 92, 93, 161, 206], *до стародавньої Січі* [УНД 1972, с.258], *до города Сороки* [УНД 1972, с.280], *до річки Дністра* [УНД 1972, с.280], *до стародавняго Тору* [УНД 1972, с.295 (2)], *до города Корсуня* [УНД 1972, с.277], *до Дністра* [УНД 1972, с.279], *до Осавурі-могили* [УНД 1972, с.189], *до города Черкас* [УНД 1972, с.241, 235], *до города Суботова* [УНД 1972, с.292], *до Ясс* [УНД 1972, с.279], *до лісів, до байраків* [НД 1986, с.69], *до мілюсів, до байраків* [УНД 1972, с.178 (2)], *до отця й матері* [УНД 1972, с.151], *до батька, до матері* [УНД 1972, с.102], *до отця, до матері* [УНД 1972, с.217, 218(2)], *до отця-матері* [УНД 1972, с.219, 213, 220 (2)], *до отця, до матері рідненької* [УНД 1972, с.184], *до отця, до матки* [УНД 1972, с.411], *до отця, до матері, до роду* [УНД 1972, с.203], *до отця, до матки* [УНД 1972, с.184], *до отця, до неньки* [УНД 1972, с.210], *до чужого дому* [УНД 1972, с.350, 360 (2)], *до Божого дому* [УНД 1972, с.323, 334, 343, 344], *до святої церкви, до Божого дому* [УНД 1972, с.335, 339], *до святої церкви* [УНД 1972, с.337, 339], *до церкви* [УНД 1972, с.336, 338, 341, 342, 344], *до Божого дому, до церкви* [УНД 1972, с.236], *до сирої землі* [УНД 1972, с.210, 243], *до землі сирої* [УНД 1972, с.215], *до землі* [УНД 1972, с.215], *до криниці Салтанки* [УНД 1972, с.92, 93], *до Прута* [УНД 1972, с.276], *до Загребельної могили* [УНД 1972, с.292], *до Дунаю* [УНД 1972, с.324], *до річки Волганки* [УНД 1972, с.221], *до Вінниці* [УНД 1972, с.285], *до Озову* [УНД 1972, с.214], *до пристані* [УНД 1972, с.407, 409], *до християнських городів* [НД 1986, с.71], *до городів християнських* [УНД 1972, с.155, 202, 204], *до городів православних* [УНД 1972, с.215], *до темних лісів* [УНД 1972, с.192, 211], *до*

байраків [УНД 1972, с.202], *до тернів, байраків* [УНД 1972, с.203], *до великих байраків* [УНД 1972, с.192].

За кількісним складом ця модель може бути як однокомпонентною (*до Січі* [УНД 1972, с.139], *до байраків* [УНД 1972, с.202)] – prp N_2, так і двокомпонентною (різновиди prp N_2 N_2; prp A N_2; prp N_2 A; prp N_2, N_2): *до города Січі* [УНД 1972, с.139], *до сирої землі* [УНД 1972, с.210, 243], *до городів християнських* [УНД 1972, с.202, 204], *до тернів, байраків* [УНД 1972, с.203], (prp N_2, prp N_2; prp N_2 й N_2): *до отця, до матусі* [УНД 1972, с.101; НД 1986, с.38], *до мілюсів, до байраків* [УНД 1972, с.178 (2)], *до отця й матері* [УНД 1972, с.151], трикомпонентною (prp N_2, prp N_2 A): *до отця, до матері рідненької* (УНД 1972, С.184), (prp N_2, prp N_2, prp N_2): *до отця, до матері, до роду* [УНД 1972, с.203].

Розглядуваний різновид адвербіальних текстово-образних універсалій має загальну семантику кінцевого пункту руху, кінцевої точки руху, що міститься всередині або на поверхні об’єкта, вказівки на рух у бік предмета: *до отця й матусі*. Підтверджується думка, що «одна й та сама конструкція може одночасно виражати і напрям руху, і його межу» [360, с.83]. Пор., наприклад: Тільки піду я *до святої церкви*, / *До Божого дому*, Богу помолитися [УНД 1972, с.335].

Примітною ознакою структурного впорядкування багатьох текстово-образних універсалій зазначеного різновиду є їх симетрична, парна побудова: *до отця, до матері*; *до святої церкви, до Божого дому*; *до мілюсів, до байраків*.

Модель «Прийменники од (от), від + іменник у Родовому відмінку».

Модель адвербіальної текстово-образної універсалії «Прийменники **од (от)**, **від** + іменник у Родовому відмінку» представлена структурами: *од города Черкаса* [УНД 1972, с.226 (2)], *от пристані Козловської* [УНД 1972, с.120], *од отця, од матері* [УНД 1972, с.95], *до отця, до матки* [УНД 2009, с.783], *од города Козлова* [УНД 1972, с.145 (2), 146], *от пристані Козловської* [УНД 1972, с.120]. Загалом модель не продуктивна. Її особливістю є те, що вона в більшості випадків активізує топонімне слово.

Прийменник *від* (*од, от*), уживаючись із Родовим відмінком іменника, конкретизує дистантну щодо просторового орієнтира локалізацію вихідного пункту руху. Наприклад:

«Ви, козаки-молодці, добре, братіє, майте,

Од города Козлова забігайте,

Турок-яничар впень рубайте. [УНД 1972, с.145].

Модель «Прийменники *коло, біля,* у + іменник у Родовому відмінку»

Прийменники *коло, біля, у* разом з іменниками у Родовому відмінку творять адвербіальну текстово-образну універсалію, що має семантику локалізації за ознакою близькості-віддаленості до предмета: *коло кринички Салтанки* [УНД 1972, с.223], *коло річки Волганки* [УНД 1972, с.223], *біля церкви* [УНД 1972, с.231], *коло пристані* [УНД 1972, с.145].

Синонімічним до прийменників **коло, біля** є прийменник **у**, який вказує на певну близькість щодо просторового орієнтира: *коло пристані Козловської* [УНД 1972, с.145, НД 1986, с.55], *у пристані Козловської* [УНД 1972, с.101], *у Осаур-могили* [УНД 1972, с.162]. Модель «Прийменник **у** + іменник у Родовому відмінку» представляє дуже давню конструкцію на означення просторової близькості, що в сучасній українській літературній мові не вживається (прийменникові **у** відповідають прийменники *коло, біля*). Цей прийменник зустрічається у старих пам’ятках, у народній мові та в творах письменників XIX ст. (у І.Котляревського, М.Вовчка, П.Мирного та ін.) [360, с.56].

Модель «Прийменник серед (посеред, посреді) + іменник у Родовому відмінку»

Вказана модель представлена лише нижчеподаними адвербіальними текстово-образними універсаліями: *серед моря* [УНД 2009, с.786] *серед Чорного моря* [УНД 1972, с.120, 406, 408; УНД 2009, с.779, 781], *серед Січі* [УНД 1972, с.259], *посеред Чорного моря* [УНД 1972, с.386, 389], *посреді Чорного моря* [УНД 1972, с.393]; вона утворена на основі контактного просторового прийменника, що разом із Родовим відмінком іменника вказує на внутрішню, проміжну частину просторового орієнтира.

Модель «Прийменник + іменник у Знахідному відмінку».

Прийменник *в* (*у*) із Знахідним відмінком іменника виражає функції, які пов'язуються з напрямом руху в просторі, що є визначальною ознакою моделі «Прийменник *у* (*в*) + іменник у Знахідному відмінку» і її різновидів. Напр.: *в город Цариград* [УНД 1972, с.116], *в город Козлов* [УНД 1972, с.142, 120], *у город у Царигород* [УНД 1972, с.114], *в город Кілію* [УНД 1972, с.77, 78], *у (в) мир хрещений* [УНД 1972, с.131, 124, 125], *у Чорноє море* [УНД 1972, с.145 (2), 142], *в (у) землю християнську(ю)* [УНД 1972, с.151 (2), 120 (2), 154], *у (в) городи(а) християнські(і)* [УНД 1972, с.150, 104, 108, 109, 123, 125, 127, 101 (2), 102 (2), 103, 105], *у край веселий* [УНД 1972, с.104, 107, 109, 113, 124, 125], *в плін* [УНД 1972, с.201], *у (в) ноги* [УНД 1972, с.359, 360], *у город* [УНД 1972, с.162], *в неволю* [УНД 1972, с.259], *у долину глибоку* [УНД 1972, с.257], *в далекі городи* [УНД 1972, с.342], *в городи християнські* [УНД 1972, с.187, 202, 204, 207], *у поле* [УНД 1972, с.247], *у землю Грабську* [УНД 1972, с.409], *у луг Базалуг* [УНД 1972, с.87 (2)], *в глибоку долину* [УНД 1972, с.245, 257], *у городі Черкаському* [УНД 1972, с.263 (2), 267, 271 (2)], *в християнські городи* [УНД 1972, с.210 (2), 211 (2)], *у чужу сторону* [УНД 1972, с.312, 322], *у чужу сторононьку* [УНД 1972, с.312], *у свою Україну* [УНД 1972, с.116], *в чужую сторону* [УНД 1972, с.315], *у чужую сторононьку* [УНД 1972, с.318], *в чужу сторону* [УНД 1972, с.325 (2), 323 (2)], *у мій двір* [УНД 1972, с.357], *у дунайське гирло* [УНД 1972, с.386, 389], *в гирло дунайське* [УНД 1972, с.406], *в землю християнську* [УНД 1972, с.213], *в річку Буг* [УНД 1972, с.284], *у Січ Низовую* [УНД 1972, с.260], *в тяжку неволю* [УНД 1972, с.191, 193, 216], *в отцевський дом* [УНД 1972, с.355], *у далекі городи* [УНД 1972, с.334, 337], *в городи християнські* [УНД 1972, с.183, 203, 219, 220], *в чужі далекі города* [УНД 1972, с.333], *у Грабську землю* [УНД 1972, с.386, 393], *у землю орабську* [УНД 1972, с.408], *в Чорне море* [УНД 1972, с.393], *у Чорне море* [УНД 1972, с.145], *у Чорнеє море* [УНД 1972, с.390], *в охотнеє військо* [УНД 1972, с.390], *у Білограбську землю* [УНД 1972, с.389], *У Варшаву* [УНД 1972, с.260, 261], *у тихий Дунай* [УНД 1972, с.409], *в чистоє поле, в широке роздоллє* [УНД 1972,

с.216], *у вольнії степи* [НД 1986, с.70], *у мир хрещений* [УНД 1972, с.217], *в далекий город Кафу* [УНД 1972, с.215], *у город Озов* [УНД 1972, с.185, 182], *у города* [УНД 1972, с.185], *у байраки* [УНД 1972, с.203], *у Озов-город* [УНД 1972, с.177], *в (у) сиру землю* [УНД 1972, с.200 (2); НД 1986, с.69].

Думи засвідчують функціонування таких різновидів моделі «Прийменник *в* (*у*) + іменник у Знахідному відмінку» щодо частиномовного вираження та структурного впорядкування: prp N_4 N_4 (*в город Козлов*), prp A N_4 (*в тяжку неволю*), prp N_4 (*у військо*), prp Аз N_4 (*у мій двір*), prp A A N_4 (*в чужі далекі города*), prp N_4 A, N_4 A (*у каторгу турецьку, віру бусурменську*), prp A N_4, prp A N_4 (*в чистеє поле, в широке роздоллє*), prp АзN_4 A (*в наш дом чужий*).

Найчастіше ця модель представлена двокомпонентними структурами (прийменник + прикметник + іменник; прийменник + займенник + іменник): *у землі християнські* [УНД 1972, с.159, 158], *у наш дом* [УНД 1972, с.364]; значно рідше – однокомпонентними (прийменник + іменник): *в Січ* [УНД 1972, с.259], *в військо* [УНД 1972, с.408] чи чотирикомпонентними (прийменник + іменник + прикметник + іменник + прикметник): *у каторгу турецьку, віру бусурменську* [УНД 1972, с.185] (прийменник + прикметник + іменник + прийменник + прикметник + іменник): *в чистеє поле, в широке роздоллє* [УНД 1972, с.217]; трикомпонентною (прийменник + прикметник + іменник + іменник: *в далекий город Кафу* [УНД 1972, с.215)].

Текстово-образні універсалії розгляданого різновиду вказують на напрям руху всередину якогось об’єкта (ілативне значення): *у свій дім* [УНД 1972, с.349, 358, 360, 371], *у домівку* [УНД 1972, с.351], *у дом* [УНД 1972, с.200], *у хату* [УНД 1972, с.362], *у чужий дом* [УНД 1972, с.365, 358 (2), 359, 360, 361, 364], *у чужий двір* [УНД 1972, с.353, 378, 383], *в (у) свій дом* [УНД 1972, с.360, 362], *в наш дом чужий* [УНД 1972, с.361], *в отцевський двір* [УНД 1972, с.358], *у свій двір* [УНД 1972, с.357], *у чужий дім* [УНД 1972, с.348, 359].

Як зазначають дослідники, «те ж саме просторове значення – вказувати напрям руху всередину чогось – стало основою, на якій виникли відношення,

що виражають перехід суб'єкта в певне соціальне становище чи середовище, звернення його до певного роду діяльності, приєднання до якоїсь організації тощо» [360, с.51-52]: *в військо* [УНД 1972, с.408; НД 1986, с.91], *у військо* [УНД 1972, с.307, 310], *у в'охотне військо* [УНД 1972, с.246, 247 (2), 249], *у охотне військо* [УНД 1972, с.410; УНД 2009, с.783], *у військо охотнеє* [УНД 1972, с.307].

Адвербіальні текстово-образні універсалії, що репрезентують конструкції із знахідним відмінком іменника і прийменником **в,** мають здатність вказувати також на напрям входження в широкий простір: *в море, в поле, в степ* (адже саме відображення широкого простору – характерна ознака думового епосу), або напрям руху в якусь географічну точку (чітко окреслене місце (місто)): *у Січ, Килію, Озов, Дунай, Базалуг, Кафу та ін.*

Динаміку творення епічних формул конкретної семантики можна простежити, наприклад, на основі іменника *город* як загальної видової назви, що, поєднуючись з родовим найменуванням, продукує виникнення таких адвербіальних текстово-образних універсалій:

у город — *Цариград*, *Козлов*, *Озов*, *Кілію*, *Кафу*

у поєднанні з характеристичною ознакою:

у (в) город(и) — *далекий християнські*, *чужі далекі*

Адвербіальні текстово-образні універсалії зазначеної моделі засвідчують внутрішні варіації – перестановки та зміни компонентного складу в межах моделі (ускладнення), зокрема:

а) зміну місця означення у відношенні до означуваного: *у дунайське гирло* і *в гирло дунайське*; *в городи християнські* і *в християнські городи*; *у долину глибоку* і *в глибоку долину*; *у Грабську землю* і *у землю Грабську*; *у*

охотне військо – у військо охотнє;

б) зміну прикладки у відношенні до пояснювального слова: *в город Озов* і *у Озов-город*;

в) ускладнення структури прийменниками: *в город Цариград – у город у Царигород*.

Зазначена модель у окремих випадках допускає внутрішні видозміни за рахунок додавання-заміни означальних компонентів (займенників, прийменників), внаслідок чого створюються парадигми:

у дом	*у мій двір,*	*у військо,*
у свій дім (дом),	*у свій двір,*	*у в'охотне (охотне) військо,*
у чужий дім,	*у чужий двір,*	*у військо охотне.*
в отцевський дім;	*у отцевський двір;*	

Таким чином, очевидним є наявність специфічних парадигм окремих адвербіальних текстово-образних універсалій, що вказує на ознаку формульності як провідну рису організації думового епосу, а також засвідчує власне мовні потенції до творення подібних структур безпосередньо у мовленнєвій ситуації.

В основі творення цієї моделі – топоніми (хороніми, ойконіми, гідроніми) *Озов, Дунай, Січ, Україна* та ін., апелятиви *город, неволя, земля, долина* та ін. (в думах про національно-визвольну боротьбу), *дім (дом), двір, військо, сторона, поле* (в соціально-побутових думах). Деякі структури мають обмежену сферу функціонування, зокрема адвербіальні текстово-образні універсалії *у край веселий, у мир хрещений*, які зафіксовані лише в кінцівках дум. Почасти спостерігаємо нанизування адвербіальних текстово-образних універсалій, що перебувають у синонімічних відношеннях: *у каторгу турецьку, віру бусурменську* [УНД 1972, с.185]. Завдяки означальним компонентам – присвійним займенникам та прикметникам – адвербіальні текстово-образні універсалії протиставляються, напр.: *у свій дім (дом) – у чужий дім, у свій двір – у чужий двір,* привносячи семантику поляризації в художню структуру цілісного тексту:

«Старая одова,
Чужая мати!
Іди ж ти у наш дом
Жити – проживати –
Будеш ти наших дітей
Доглядати,
Будем тебе при старості літ
Хлібом-сіллю годувати».
То стара одова зачуває,
У чужий дом уходжає <…> [УНД 1972, с.364].

Модель «Прийменник на + іменник у Знахідному відмінку»

Конструкція «Прийменник **на** + іменник у Знахідному відмінку» слугує творенню адвербіальної текстово-образної універсалії просторової семантики, що передає значення кінцевого пункту руху.

У думах текстово-образні універсалії, змодельовані шляхом поєднання прийменника **на** та іменника у Знахідному відмінку, вживаються на означення предмета, що на нього або на його поверхню скеровується рух: *на Савур-могилу* [УНД 1972, с.199], *на город Сороку* [УНД 1972, с.281], *на Україну* [УНД 1972, с.286]. Наприклад:

Козаків на Черкень-долину у в'охотне військо викликає [УНД 1972, с.246];
На Савур-могилу голову склоняє [УНД 1972, с.175];
Та як стали на Мурав-степи виїжджати <…> [УНД 1972, с.174].

Зазначена модель будується на основі поєднання: а) двох компонентів – прийменника та іменника (prp N_4) – *на долину* [УНД 1972, с.233], б) трьох компонентів – прийменника, прикметника та іменника (prp A N_4) – *на славну Україну* [УНД 1972, с.289]; прийменника, займенника прикметникового типу та іменника (prp Аз N_4) – *на своє подвір'я* [УНД 1972, с.376]; прийменника, іменника (загальної назви) та іменника (власної назви) (prp N_4 N_4) – *на город*

Сороку [УНД 1972, с.281]; в) чотирьох компонентів – прийменника, прикметника, іменника та прикметника (prp A N_4 A) – *на великі дороги розхіднії* [УНД 1972, с.204]; г) шести компонентів – прийменника, прикметника, іменника, прийменника, прикметника та іменника (prp A N_4, prp A N_4) – *на сироє коріннє, на біле каміннє* [УНД 1972, с.197].

Спостереження за функціонуванням зазначених адвербіальних текстово-образних універсалій дозволяє констатувати, що одні з них вказують на міні-простір, інші – на макропростір: *на Сауру могилу* [УНД 1972, с.152], *на великі дороги росхідниї* [УНД 1972, с.159 (2)], *на степи високі* [УНД 1972, с.159 (2), 254], *на славне Запорожжє* [УНД 1972, с.298], *на ринок крилівський* [УНД 1972, с.351 (2)], *на степи самарські* [УНД 1972, с.220], *на чуже подвір'я* [УНД 1972, с.354], *на чужу Україну* [УНД 1972, с.116], *на чужий двір* [УНД 1972, с.357 (2)], *на своє подвір'я* [УНД 1972, с.376]; з-поміж них є такі, які уживаються як з прямим, так і з переносним значенням: *на ясні зорі* [УНД 1972, с.128, 130, 131], *на тихі води* [УНД 1972, с.128, 130, 131, 124, 109, 110], *на край веселий* [УНД 1972, с.128, 130, 131, 121, 110, 102, 105], *на святоруський берег* [УНД 1972, с.102, 104, 105, 130]; деякі текстово-образні універсалії містять вказівку про рух на чітко визначений, конкретно окреслений предмет у макропросторі: *на високий вал* [УНД 1972, с.117 (2)]; ще інші точно вказують на напрямок руху: *на город Сороку* [УНД 1972, с.281], *на Україну* [УНД 1972, с.286 (2)], *на долину Кодину* [УНД 1972, с.100], *на славну Україну* [УНД 1972, с.289, 266, 274], *на Черкес-долину* [УНД 1972, с.243, 244], *на шлях Муравський* [УНД 1972, с.205 (2)], *на Савур-могилу* [УНД 1972, с.199], *на Муравські шляхи* [УНД 1972, с.185 (2)], *на Чорнеє море* [УНД 1972, с.387, 389], *на Чорне море* [УНД 1972, с.386, 393], *на долину Черкень* [УНД 1972, с.235], водночас засвідчені і такі, що не мають такої точної вказівки: *на чужую сторону* [УНД 1972, с.335], *на долину* [УНД 1972, с.233], *на чистоє поле* [УНД 1972, с.211], *на великі дороги розхіднії* [УНД 1972, с.204].

Універсалії *на чужий двір*, *на чуже подвір'я*, *на своє подвір'я* [УНД 1972, с.276] функціонують лише у соціально-побутових думах, усі інші структури

зафіксовані у думах про національну-визвольну боротьбу. Приклади функціонування зазначеної моделі адвербіальних текстово-образних універсалій засвідчують подекуди уведення останньої до складніших утворень. Так, зокрема, думи фіксують попарне (паралельне) вживання двох структур, наприклад: *на сире коріння* і *на біле каміння*:

на сире коріння
На біле каміння,
Ніжки свої козацькі молодецькі набиває [УНД 1972, с.163],
То став же брат старший та середульший на полівку ізбігати,
На степи високі, на великі дороги росхідниї [УНД 1972, с.159].

Адвербіальні текстово-образні універсалії, утворені на основі прийменника з просторовою семантикою **на** та субстантива у Знахідному відмінку, у більшості випадків являють собою структури або з компонентами: *зоря, вода, дорога, степ, подвір'я, двір, долина, поле* (апелятиви) та *Україна, Кодина, Савур-могила, Сорока, Запорожжя, Чорне море* (власні найменування)), або такі, що є перифрастичними, метафорично-узагальненими найменуваннями, які фактично реалізуються у думах у функції нерозкладних поетичних формул (*на ясні зорі, на тихі води, на край веселий*) – межі їх поширення – кінцівки дум, що є макротекстовими універсаліями.

Модель «Прийменник з просторовою семантикою між (міждо, меж, междо, проміждо) + іменник у Знахідному відмінку»

Зазначені прийменники у складі названої моделі вказують на дистантну локалізацію між двома і більше просторовими орієнтирами.

Показово, що низка адвербіальних текстово-образних універсалій репрезентована одиницями фразеологічного типу, що є характерними лише для думового епосу і зафіксовані тільки у певній структурній частині дум (як складники текстових універсалій-макроструктур) – у кінцівках. Це, зокрема, такі аналітичні синтаксичні прислівники, утворені на основі прийменників та субстантивів, що набули статусу адвербіальних текстово-образних універсалій: *міждо мир хрещений* [УНД 1972, с.110], *меж народ хрещений* [УНД 1972,

с.102], *междо мир хрещений* [УНД 1972, с.108], *проміждо народ хрещений* [УНД 1972, с.109], *між мир хрещений* [УНД 1972, с.130].

Функціонування таких адвербіальних текстово-образних універсалій, як *меж чужіє люди* [УНД 1972, с.312, 314], *між чужії люди* [УНД 1972, с.320], *меж чужиї люди* [УНД 1972, с.315], *между війська* [УНД 1972, с.241], засвідчено в соціально-побутових думах.

Характерною ознакою адвербіальних текстово-образних універсалій зазначеного різновиду є те, що вони вказують на просторову локалізацію, визначальними орієнтирами в якій виступають істоти (назви людей і тварин): *меж чужиї люди* [УНД 1972, с.315], *між турки-яничари* [УНД 1972, с.296 (2)], *меж піхоту* [УНД 1972, с.226], *уміждо коні* [УНД 1972, с.216], *межи коні* [УНД 1972, с.207], *між коні* [УНД 1972, с.177 (2), 178], *міждо коні* [УНД 1972, с.158].

Розглядана модель представлена сполуками двокомпонентними (prp N_4): *межи коні* та трикомпонентними (prp N_4 A або prp A N_4): *міждо мир хрещений*, *меж чужиї люди*.

Модель «Прийменник через + іменник у Знахідному відмінку»

Модель «Прийменник **через** + іменник у Знахідному відмінку» представлена структурами *через річку Самарку*[УНД 1972, с.161, 162, 207], *через темний ліс* [УНД 1972, с.327], *через темні луги* [УНД 1972, с.328], *через бистрії води* [УНД 1972, с.327], *через степи далекії* [УНД 1972, с.327], *через широкі степи* [УНД 1972, с.328], *через бистрі ріки* [УНД 1972, с.328], *через степи* [УНД 1972, с.332], *через прудкії річеньки* [УНД 1972, с.332], *через дуже темні луги* [УНД 1972, с.332], *через бистрії води* [УНД 1972, с.333], *через дальні далекі сторони* [УНД 1972, с.333], *через темні високі луги* [УНД 1972, с.333], *через бистрії глибокі ріки* [УНД 1972, с.336], *через темні високі ліси* [УНД 1972, с.336], *через великі городи* [УНД 1972, с.336, 342, 344], *через бистрії ріки* [УНД 1972, с.338], *через високії ліси* [УНД 1972, с.338], *через великії города* [УНД 1972, с.338], *через бистрі глибокії річки* [УНД 1972, с.340], *через города* [УНД 1972, с.340], *через високі ліса* [УНД 1972, с.340], *через*

бистрі ріки [УНД 1972, с.344], *через темниї високиї ліси* [УНД 1972, с.342], *через бистриї глибокиї річки* [УНД 1972, с.342], *через високі ліси* [УНД 1972, с.344].

Адвербіальні текстово-образні універсалії вказаного різновиду в основному моделюються на основі поєднання двох компонентів (prp N_4): *через степи,* рідше – трьох (prp A N_4): *через темні луги*, чотирьох (prp A A N_4): *через дальні далекі сторони*.

Розглядана модель уживається для позначення шляху руху і твориться на основі просторового контактного прийменника, який разом із Знахідним відмінком вказує на наскрізний рух у межах просторового орієнтира. Прийменник **через** у таких структурах (із знахідним відмінком іменника) також «вказує на предмет, поверх якого відбувається рух» [Колодяжний 1960: 111].

Такі структури в основному засвідчені у макроодиницях із загальною семантикою «шлях переміщення» (дума «Сестра і брат»). Примітною ознакою вказаних універсалій є те, що вони допускають внутрішню варіантність (змінність, відсутність залежних компонентів), утворюючи таким чином парадигми. Пор., наприклад:

через степи далекії
через широкі степи
через темні луги
через темні високі луги
через дуже темні луги.

Модель «Прийменник під + іменник у Знахідному відмінку»

Малопоширена модель «Прийменник **під** + іменник у Знахідному відмінку» представлена текстово-образними універсаліями: *під город Тягиню* [УНД 1972, с.224 (2), 227, 232], *під города християнські* [УНД 1972, с.218], *під високу висоту* [УНД 1972, с.117].

Указана модель в основному трикомпонентна і засвідчена різновидами: prp N_4 (загальна назва) N_4 (власна назва) – *під город Тягиню*, prp N_4 A – *під города християнські*, prp A N_4 – *під високу висоту*.

З допомогою цього різновиду думових універсалій конкретизується дистантна локалізація щодо просторового орієнтира.

Модель «Прийменник між (поміж, міждо, между, премеждо, помеждо) + іменник в Орудному відмінку»

Модель адвербіальних текстово-образних універсалій «Прийменники **між** (**меж**, **помеж**, **поміж**, **міждо**, **между, промежду**, **помеждо**) + іменник у Орудному відмінку»: *міждо козаками* [УНД 1972, с.250], *меж піхотою* [УНД 1972, с.226], *між турками* [УНД 1972, с.296], *помеж козаками* [УНД 1972, с.238 (2)], *помежду військом* [УНД 1972, с.236, 239, 240], *между військом* [УНД 1972, с.237 (2)].

Прийменники *помеж*, *промежду* у складі адвербіальної текстово-образної універсалії з просторовою семантикою окреслюють дистантну локалізацію між двома чи багатьма просторовими орієнтирами: *помеж козаками* [УНД 1972, с.149], *помеж добрими молодцями* [УНД 1972, с.149], *помеж друзями* [УНД 1972, с.149], *помеж рицарями* [УНД 1972, с.149], *промежду турками-яничарами* [УНД 1972, с.136]. Особливістю зазначеної моделі адвербіальної текстово-образної універсалії щодо функціонування є те, що вона – в ускладненому варіанті – засвідчена в кінцівках дум. Це, зокрема, такі випадки: *поміж царями, / Поміж князями, / Поміж православними християнами* [УНД 1972, с.181], *между царями, / Между князями, / Между православними християнами* [НД 1986, с.111], *Помеж козаками, / Помеж друзями, / Помеж рицарями, / Помеж добрими молодцями!* [НД 1986, с.59].

З структурного погляду модель творять два різновиди: а) prp N_5 (*помеж рицарями*) та б) prp A N_5 (*помеж добрими молодцями*).

Модель «Прийменник за + іменник в Орудному відмінку»

Ця модель вказує на дистантну локалізацію щодо горизонтальної осі, зокрема – місце за просторовим орієнтиром: *за високими лісами* [УНД 1972, с.338], *за темними лісами* [УНД 1972, с.327]. Адвербіальні текстово-образні універсалії названого виду відзначаються статичним характером.

Зазначена модель непродуктивна, щодо структурної організації вона репрезентована такими різновидами: а) prp A N_5 – *за високими лісами*; б) prp A

prp N_5 – *за темними за лісами*; в) prp A A N_5 – *за темними високими лісами*.

Модель «Прийменники над, понад + іменник в Орудному відмінку»

Аналізована модель адвербіальних текстово-образних універсалій із просторовою семантикою засвідчена лише поодинокими прикладами: *над козаком* [УНД 1972, с.259], *над Бугом-рікою* [УНД 1972, с.284], *понад сагою Дніпровою* [УНД 1972, с.83; НД 1986, с.29], *понад лугом Базалугом* [УНД 1972, с.86], *понад Дніпром-Славутою* [УНД 1972, с.86]. Подібні конструкції слугують вказівкою на межі дистантної вертикальної локалізації, зокрема, – місця над просторовим орієнтиром. Ця модель репрезентує повною мірою «поширені випадки вживання прийменника **над** з орудним відмінком на означення предмета, зверху якого щось перебуває чи відбувається» [360, с.102], а також «означає предмет, край якого знаходиться щось чи діється, водночас вказуючи на перебування чогось вище цього предмета» [360, с.102].

Структурні різновиди моделі також обмежені: а) prp N_5 – *над Бугом-рікою*; б) prp N_5 N_5 – *понад лугом Базалугом*.

Модель «Прийменник під + іменник в Орудному відмінку»

Модель є непродуктивною: *під Білою Церквою* [УНД 1972, с.291], *під могилою* [УНД 1972, с.284], *під Стеблевом* [УНД 1972, с.277], *під городом Сорокою* [УНД 1972, с.280], *під Савор-могилою* [УНД 1972, с.156], *під городом Корсунем* [УНД 1972, с.277]. Такі конструкції позначають дистантну вертикальну локалізацію об’єкта, зокрема, місце біля просторового орієнтира: *під Стеблевом* [УНД 1972, с.277]. «З цим відмінком прийменник **під** указує на предмет, середовище, поблизу якого щось перебуває чи відбувається якась дія» [360, с.105].

Структурні різновиди моделі такі: prp N_5 – *під могилою*, prp N_5 N_5 – *під городом Сорокою*. В основі побудови таких адвербіальних текстово-образних універсалій часто лежить власна назва (*Корсунь, Савор-могила* та ін.). Почасти до складу моделі входить видова і родова назви.

Модель «Прийменник в (у) + іменник у Місцевому відмінку»

Адвербіальні текстово-образні універсалії вказаного різновиду

характеризуються тим, що прийменник *в (у)* з Місцевим відмінком іменника вказує на предмет, простір чи середовище, всередині якого щось знаходиться або відбувається, тобто прийменник *в (у)* з Місцевим відмінком іменника виражає місце перебування предмета в якомусь середовищі, де відбувається дія.

Просторові прийменники місцевого відмінка диференціюють значення контактної та дистантної локалізації щодо просторового орієнтира, зокрема прийменник в (у) вказує на локалізацію всередині просторового орієнтира. При цьому зазначені конструкції «окреслюють обставини, оточення, фон, оболонку, де перебуває предмет чи відбувається дія (статичне значення)» [360, с.46]. Наприклад: *у городі Січі* [УНД 1972, с.76, 80, 121], *в городі Козлові* [УНД 1972, с.119], *в городі Царграді* (*Царьграді*) [УНД 1972, с.101, 104], *в наших християнських городах* [УНД 1972, с.129), *у тяжкій неволі* [УНД 1972, с.115], *у чужій землі* [УНД 1972, с.106], *в нашій землі християнській* [УНД 1972, с.122 (4), 126], *у бусурменській каторзі* [УНД 1972, с.103], *у неволі у турецькій* [УНД 1972, с.103], *в городі Азові* [УНД 1972, с.154 (2)], *в городі в Азові* [УНД 1972, с.154], *у городі ув Озові* [УНД 1972, с.184], *у городі Озові* [УНД 1972, с.184, 187 (2), 254], *в чистім полі* [УНД 1972, с.210, 257], *у чистому степу* [УНД 1972, с.182, 183 (2), 185, 186 (2), 187], *в чистому полі* [УНД 1972, с.160, 307, 95 (3), 259], *в чужій чужині* [УНД 1972, с.329, 197], *в чужій землі* [УНД 1972, с.207, 246], *у чужій неволі* [УНД 1972, с.181], *у чужині чужій* [УНД 1972, с.215], *у городі Царьграді* [УНД 1972, с.101], *в дворі* [УНД 1972, с.340, 342, 344], *у своїм домі* [УНД 1972, с.347], *у землю орабську* [УНД 1972, с.406], *у полі й домі* [УНД 1972, с.349], *у полі* [УНД 1972, с.247 (2), 243, 253, 368 (2)], *в зеленому саду* [УНД 1972, с.336], *у своєму дому* [УНД 1972, с.369, 378], *у чужій стороні* [УНД 1972, с.319, 322, 325, 328], *у війську* [УНД 1972, с.308], *ув охотнім війску* [УНД 2009, с.787], *в дворі в саду* [УНД 1972, с.334], *в церкві* [УНД 1972, с.243], *у домівці* [УНД 1972, с.351, 353], *у Черкасі* [УНД 1972, с.232], *у городі у Черкасі* [УНД 1972, с.231], *у домі* [УНД 1972, с.368], *в домівці* [УНД 1972, с.356], *у тернах та в байраках* [УНД 1972, с.93, 185], *у тернах і байраках* [УНД 1972, с.205], *у городі Крилові* [УНД 1972, с.247], *у городі Чигрині* [УНД 1972, с.267,

271, 280], *у лузі, в Базалузі* [УНД 1972, с.87], *у славнім городі у Корсуні* [УНД 1972, с.231, 246], *у городі Білій Церкві* [УНД 1972, с.271], *в городі Черкасі* [УНД 1972, с.235], *у Білій Церкві* [УНД 1972, с.287, 263, 267 (2)], *в городі Корсуні* [УНД 1972, с.224], *в чужій стороні* (315), *у чужій сторононьці* [УНД 1972, с.320], *в чужій стороні* [УНД 1972, с.328], *в городі Черкасі* [УНД 1972, с.235], *в городі Суботові* [УНД 1972, с.292], *в криниці Салтанці* [УНД 1972, с.94, 96, 97], *у річці Самарці* [УНД 1972, с.94, 96, 97], *у вдовинім дому* [УНД 1972, с.314], *в славнім городі Крилові* [УНД 1972, с.380], *в славнім городі у Крилові* [УНД 1972, с.351], *у крайнім домі* [УНД 1972, с.322], *у городі Чигирині* [УНД 1972, с.254], *в далекій країні* [УНД 1972, с.340, 341], *у чужім домі* [УНД 1972, с.351], *у Варшаві* [УНД 1972, с.260], *у катерзі турецькій* [УНД 1972, с.184 (2), 187 (2)], *у вірі бусурменській* [УНД 1972, с.184, 187], *у землях турецьких* [УНД 1972, с.206], *в вірах бусурменських* [УНД 1972, с.206], *у тяжкій неволі* [УНД 1972, с.103, 105, 207], *у городі у Царграді* [УНД 1972, с.102], *у Вінниці на границі* [УНД 1972, с.283], *в тій галері* [УНД 1972, с.141], *в тих галерах* [УНД 1972, с.215], *у просьбах щирих, у нещасних молитвах* [УНД 1972, с.124], *в прозьбах і в молитвах* [УНД 2009, с.787], *у своїм краї* [УНД 1972, с.194], *в тернах, в мілюсах, в байраках* [УНД 1972, с.202], *в чужой чужині* [УНД 2009, с.787].

Різновидами зазначеної моделі фіксуємо такі структури:

1) prp N_6 – *у війську; у полі*;

2) prp Аз N_6 – *у своєму домі*;

3) prp N_6 N_6 – *у городі Крилові*;

4) prp N_6 prp N_6 – *у городі ув Озові; у городі у Черкасі*;

5) prp A N_6 – *у чужій землі*;

6) prp Аз A N_6 – *у наших християнських городах*;

7) prp N_6 A – *у землях турецьких*;

8) prp N_6 та(і) prp N_6 – *у тернах та в байраках*;

9) prp A N_6 prp N_6 – *в славнім городі у Крилові*;

10) prp N_6, prp N_6, prp N_6 – *в тернах, в мілюсах, в байраках*.

Аналізована модель адвербіальних текстово-образних універсалій базується

на основі власних та загальних найменувань, які мають у своїй семантичній структурі семи простору, місцевості (міста): група лексем – загальних назв представлена одиницями **поле**, **луг**, **байрак**, **терни**, **сад**, **бір**, **степ**, **город**, **церква**, **військо**, **двір**, **чужина**, **неволя**; з-поміж них виділяються як конкретні, так і абстрактні назви; група лексем – власних найменувань охоплює одиниці **Січ**, **Козлов**, **Озов**, **Царград**, **Салтанка**, **Самарка**, **Суботів**, **Чигирин**, **Біла Церква**, **Крилов** та ін. Часто адвербіальна текстово-образна універсалія актуалізує власне і загальне найменування (видову й родову назви): *у лузі у Базалузі*, *в городі Черкасі*.

Почасти адвербіальні текстово-образні універсалії зазначеної моделі утворюють своєрідні парадигми, що засвідчують розширення-звуження структури за рахунок уведення додаткових елементів (іменників, прикметників, займенників, прийменників та ін.), продукуючи, таким чином, творення різновидів цієї моделі. Пор.: *у Черкасі*, *в городі Черкасі*, *у городі у Черкасі*; *у городі Крилові*, *в славнім городі Крилові*, *в славнім городі у Крилові*; *в городі Корсуні*, *у славнім городі у Корсуні*; *у дому*, *у домівці*, *у чужім домі*, *у своєму дому*, *у своїм домі*, *у вдовинім дому*, *у крайнім домі*.

Модель «Прийменник на + іменник у Місцевому відмінку»

Це одна із найпродуктивніших моделей, що представлена численною кількістю мікротекстових універсалій різного структурного оформлення: *на Чорному морі* [УНД 1972, с.103, 109, 122, 125, 128 (2), 130, 134], *на Чорнім морі* [УНД 1972, с.102], *на білому камені* [УНД 1972, с.109, 124, 125], *на камені біленькому* [УНД 1972, с.122], *на подвір'ї отцовськім* [УНД 1972, с.101], *на камені біленькім* [УНД 1972, с.130, 134], *на синьому морі* [УНД 1972, с.124; УНД 2009, с.785], *на камені білому* [УНД 1972, с.128], *на буйному вітрі* [УНД 1972, с.182], *на далекій Вкраїні* [УНД 1972, с.342], *на Вислі-річці* [УНД 1972, с.289], *на Савур-могилі* [УНД 1972, с.218, 212, 207 (2)], *на базарі* [УНД 1972, с.101], *на самарському полі* [УНД 1972, с.93], *на полі кілинському, на шляху гординському* [УНД 1972, с.78], *на славній Україні* [УНД 1972, с.380, 224, 246, 264, 265 (2), 272, 273 (2), 282, 301, 351], *на чужині* [УНД 1972, с.410, 314], *на чужій стороні* [УНД

1972, с.314 (2), 316, 342], *на Вкраїні* [УНД 1972, с.267], *на Україні* [УНД 1972, с.271, 262, 263, 282, 286 (4)], *на Гайман-долині* [УНД 1972, с.250], *на Чорному морі* [УНД 1972, с.408, 389, 391, 392 (2)], *на білому камені* [УНД 1972, с.406, 409; УНД 2009, С.780, 782, 785], *на Чорному морі* [УНД 1972, с.406 (2), 386 (3), 393 (2), 408 (2), 409 (6), 410 (2); УНД 2009, С.779, 785], *на Черкес-долині* [УНД 1972, с.245 (2)], *на долині Черкені* [УНД 1972, с.239, 240, 242], *на Дніпрі* [УНД 1972, с.259], *на Осавур-могилі* [УНД 1972, с.189], *на Савор-могилі* [УНД 1972, с.188], *на Самарці* [УНД 1972, с.198], *на камені біленькому* [УНД 1972, с.386, 393], *на чужій чужині* [УНД 1972, с.333, 335 (4), 336, 338 (3), 340, 341, 343], *на бистрій супротивній хвилі* [УНД 1972, с.386], *на бистрій хвилі, на лихій хуртовині* [УНД 1972, с.392, 393], *на воротях* [УНД 1972, с.354 (2)], *на чужому подвір'ї* [УНД 1972, с.357], *на чужій Україні* [УНД 1972, с.334]. Адвербіальні текстово-образні універсалії, утворені на основі прийменника **на** та іменника у Місцевому відмінку, вживаються для означення місця перебування якогось предмета чи місця, де відбувається якась подія. Таким місцем перебування у думах є Україна, Чорне море, Черкес-долина, Осавул-могила, Дніпро тощо, тобто чітко визначені топооб'єкти, що свідчить про точність описуваних подій, їх історичну достовірність.

Адвербіальні текстово-образні універсалії зазначеної моделі мають й дещо іншу семантику: зокрема тоді, коли прийменник **на** «вказує на перебування предмета в певному стані, діяльності, що мислиться в певному місці й часі» [360, с.27-28]: *на безвідді, на безхліб'ї* [УНД 1972, с.206], *на послідній дорозі* [УНД 1972, с.199].

Структурними різновидами цієї моделі є неускладнені варіанти – prp N_6 (*на базарі*; *на чужині*) та ускладнені – prp A N_6 (*на синьому морі*), prp A A N_6 (*на бистрій супротивній хвилі*), prp N_6, prp N_6 (*на безвідді, на безхліб'ї*), prp N_6 N_6 (*на долині Черкені*).

Окремі текстово-образні універсалії допускають вільне розташування означального компонента, його перестановку всередині структури: *на білому камені* і *на камені біленькім*; ще інші (з прикладкою) засвідчують варіанти

розташування видового і родового понять: *на Черкес-долині* і *на долині Черкені*.

Модель «Прийменник по + іменник у Місцевому відмінку»

Модель «Прийменник **по** + іменник у Місцевому відмінку» є непродуктивною, вказує на шлях руху: *по Чорному морю* [УНД 1972, с.389, 390], *по синьому морю* [УНД 1972, с.215], *по чужих сторонах* [УНД 1972, с.323], *по Черкень-долині* [УНД 1972, с.252], *по тернах, по байраках* [УНД 1972, с.205], *по ринку* [УНД 1972, с.345; УНД 2009, С.126], *по ринку крилівському* [УНД 1972, с.351], *по шляхах самарських* [УНД 1972, с.166], *по тернах та по байраках* [УНД 1972, с.210], *по білому камінню І по сирому корінню* [УНД 1972, с.209]. Розглядані універсалії вказують на місце, де відбувається рух, дія: пор. вищенаведені приклади, а також: *по вулиці* [УНД 1972, с.387], *по чистому полі* [УНД 1972, с.190], *по Царигороді* [УНД 1972, с.117].

Своєрідністю адвербіальних текстово-образних універсалій є й те, що завдяки прийменникові **по**, який входить до їх складу, словосполучення можуть мати дистрибутивне значення (іменник у таких випадках уживається у множині). Таким чином, ці конструкції вказують на дію чи рух, що відбувається в кількох місцях: *по долинах, по байраках, по козацьких примєтах* [УНД 1972, с.153], *по лісах, по байраках* [УНД 1972, с.165, 173, 175].

Розгляданий різновид текстово-образних універсалій представлений структурами однокомпонентними (*по Царигороді*), двокомпонентними (*по синьому морю*, *по тернах, по байраках*), чотирикомпонентними (*по долинах, по байраках, по козацьких примєтах*).

За морфологічним складом зазначена модель адвербіальних текстовио-образних універсалій засвідчує такі різновиди: prp N_6 (*по ринку*), prp N_6 A (*по шляхах самарських*), prp A N_6 (*по чистому полі*), prp N_6, prp N_6 (*по лісах, по байраках*).

Подекуди аналізований різновид універсалій будується на основі попарних об’єднань; при цьому дві універсалії об’єднуються сурядним зв’язком

(з допомогою єднальних сполучників): *по тернах та по байраках*; *по білому камінню і по сирому корінню* або безсполучниковим: *по лісах, по байраках*.

Спостерігається також варіювання компонентів у складі таких утворень: *по тернах, по байраках; по тернах та по байраках*; *по лісах, по байраках*.

Поряд з розгляданою моделлю у думах функціонує її синонімічний відповідник: безприйменникова конструкція орудного відмінка: *Чорним морем* [УНД 1972, с.138], *Муравськими шляхами* [УНД 1972, с.185, 186 (2)], *шляхами Моравськими, / Степами самарськими* [УНД 1972, с.221].

Модель «Прийменник к + іменник у Місцевому відмінку»

Модель «Прийменник **к** + іменник у Місцевому відмінку» представлена такими адвербіальними текстово-образними універсаліями: *к чужому дому* [УНД 1972, с.360], *к сырой земле* [УНД 1972, с.230,297], *к дому Божому, до церкви* [УНД 1972, с.231], *к бережечку* [УНД 2009, с.778], *к берегу* [НД 1986, с.65; УНД 2009, с.784, 785]. Ця модель у думах є непродуктивною.

Конструкції – текстово-образні універсалії з архаїчним прийменником **к** (**до**) характеризуються динамічним значенням, вказують кінцевий пункт руху в просторі.

Модель «Прийменник при + іменник у Місцевому відмінку»

Адвербіальні текстово-образні універсалії, побудовані за такою схемою, вживаються у значенні просторової близькості, напр., *при шляху* [УНД 1972, с.183, 187].

Подекуди засвідчені структури з прийменником **при**, займенником та іменником у Місцевому відмінку: *при тім війську* [УНД 1972, с.401, 404].

Думи фіксують розглядану модель як непродуктивну.

Загалом адвербіальними текстово-образними універсаліями охоплене широке лексико-семантичне поле думового епосу, де відповідні конструкції слугують для означення як місця подій, що описуються, так і зображення шляху руху, переміщення суб’єкта від одного об’єкта до іншого, скерування дій, вчинків героїв.

3.4.2. Адвербіальні текстово-образні універсалії із значенням часу. Адвербіальні текстово-образні універсалії з темпоральною семантикою в думах значно поступаються у кількісному відношенні універсаліям із просторовою семантикою. Вони не мають такої широкої амплітуди структурних різновидів (моделей) і не засвідчують високої концентрації в текстах дум. Вказівка на час у думах хоч і важлива, проте не така конкретна: в основному – це вказівка загального характеру і, як правило, близька до способу передачі часового виміру, що його спостерігаємо в казках. Наприклад, у соціально-побутових думах, як і в казках, початок дії припадає на неділю або на свято тощо.

Адвербіальні текстово-образні універсалії із значенням часу поділяємо на три підгрупи:

1) текстово-образні універсалії, які містять вказівку на те, коли відбувається дія, процес, стан: *із день-години* [УНД 1972, с.262], *на другий день* [УНД 1972, с.309], *Ой у святую неділеньку, рано-пораненьку,* / Не синії тумани уставали... [Г 1927, с.123];

2) текстово-образні універсалії, які визначають вихідну точку часового відтинку певної події: *з світовою зорею* [УНД 1972, с.340];

3) текстово-образні універсалії, які визначають часову тривалість чогось: *до кінця віку* [УНД 1972, с.411; НД 1986, с.42];

4) адвербіальні текстово-образні універсалії, які вказують на певний проміжок часу – на його початок і кінець: *з ранньої зорі до вечірньої* [УНД 1972, с.379].

Модель «Прикметник (числівник) + іменник у Родовому відмінку». Зазначена модель представлена структурами: *теперешнього часу* [УНД 1972, с.283, 302], *дев'ятого дня* [УНД 1972, с.160, 205], *четвертого часу* [УНД 1972, с.131], *четвертої неділі* [Д 1969, с.115], *четвертої неділеньки* [УНД 1972, с.325], *пізньої ночі* [УНД 1972, с.311], *ночної доби* [УНД 1972, с.165, 212], *третього дня* [Д 1969, с.48, 50].

Щодо функціонування вказаної моделі Олена Курило відзначає таке: «Широко знає українська мова ґенітивні часові звороти, де речівник у ґенітиві

зв’язаний із прикметником», проте «сучасна літературна мова мало зважає на вказані часові звороти і замість них уживає менш поширених в українській народній, а більш у російській літературній мові знаних часових зворотів – прийм. у (в) з акузативом. Вказані ґенітивні часові звороти не мають означеного характеру минулости» [401, с.201-202].

Модель «Прийменник з (із) + іменник у Родовому відмінку».

З день-години [УНД 1972, с.267, 271], *із день-години* [Д 1969, с.207; УНД 1972, с.262, 263].

Модель «Прийменник з + прикметник + іменник у Родовому відмінку + прийменник до + прикметник».

З ранньої зорі до вечірньої [УНД 1972, с.379]. Непродуктивний тип, вказує на часову протяжність – від початку до завершення.

Модель «Прийменник на + прикметник + іменник у Знахідному відмінку + прийменник на + іменник у Знахідному відмінку».

На святий день, на Великдень [УНД 1972, с.335], *на святий-то день на Великдень* [УНД 1972, с.336]. Спотережена розбудова цієї моделі за рахунок додавання прикметника (*на святий Божий празник, на Великдень* [УНД 1972, с.341]) та за рахунок уведення конструкції з часовою семантикою за допомогою сполучників **альбо, або** (*на святий день, на Великдень, альбо на который празник роковий молебний* [УНД 1972, с.336, 344], *на святий день Великдень, Або на який роковий молебний празник* [УНД 1972, с.342]), також способом видозміни компонентів, їх повтору тощо (*на святий празник, роковий день Великдень* [Д 1986, с.53; Д 1969, с.66; УНДІП 1990, с.46]).

Прийменник **на** виражає також проміжок часу, що визначає межі якоїсь дії чи стану: *на многая літа* [УНД 1972, с.302], *на многа літа* [УНД 1972, с.283], *на многії літа* [УНД 1972, с.311], *на многі літа* [Д 1986, с.18]. Ці структури становлять невід’ємну частину кінцівок дум. Вони також функціонують у поєднанні з іншими структурами часової семантики: *на многі літа / До конця віка* [УНД 1972, с.311], *на многі літа. До конця віка* [Д 1986, с.61].

Модель «Прийменник + займенник + іменник у Знахідному

відмінку»: *У той час* [УНД 1972, с.156, 157]. Зафіксоване ускладнення цієї моделі за рахунок розбудови іменної частини (prp Аз N_4 і N_4): *у той час і годину* [УНД 1972, с.228].

Творення зазначеної адвербіальної текстово-образної універсалії з темпоральною семантикою цілком відповідає усталеним у мові моделям, що використовуються з аналогічним значенням певного часу дії.

Модель «Прийменник в + іменник у Знахідному відмінку», її ускладнений варіант **– «Прийменник в + прикметник + іменник у Знахідному відмінку».**

Означену модель репрезентують такі адвербіальні текстово-образні універсалії з семантикою часу, як-от: *в неділю* [УНД 1972, с.340, 341, 343], *в святую неділеньку* [УНД 1972, с.320, 333], *в святую неділю* [УНД 1972, с.334, 336, 337], *у неділю святую* [УНД 1972, с.345], *у святий день у воскресний* [УНД 1972, с.248]. Початкова формула зазначеної моделі – *у неділю*. Думи засвідчують розгортання цієї текстово-образної універсалії: а) за рахунок ускладнення прикметником (*в святую неділю*); б) за рахунок поєднання з власне прислівниками на позначення часу: *в неділю рано-пораненьку* [УНД 1972, с.226]; в) за рахунок поєднання з іншими адвербіальними текстово-образними універсаліями, що вживаються для позначення часу: *у неділю у полудную годину* [УНД 1972, с.240].

Таким чином, розглядана модель реалізує розбудовану лінійно структуру з варіантами (що створюються шляхом ускладнення, додавання компонентів) і варіаціями (ускладненнями слова демінутивними афіксами, повтором однокореневого слова).

Зазначена модель здебільшого не функціонує в чистому вигляді. Як правило, вона входить до більш складнішого утворення на позначення часової семантики, а саме: з підсилювальним прислівником *барзе*: *в неділю барзе рано* [УНД 1972, с.354], з прислівником на позначення часу: *у неділю рано* [УНД 1972, с.281, 287]. Цей прислівник може бути повторюваним: *в* (*у*) *неділю рано, барзо рано* [УНД 1972, с.315, 323] або тавтологізованим: *у* (*в*) *неділю рано-*

пораненько [Д 1969, с.68; УНД 1972, с.188, 190, 312, 326, 340, 341, 343], *у неділю рано-порано* [Д 1969, с.56]*в неділю рано-пораненьку* [УНД 1972, с.329, 353, 382, 383], *в святую неділеньку рано-пораненько*[УНД 1972, с.181], *у святую неділеньку барзо рано-пораненько* [УНД 1972, с.333], *в неділю барзо рано-пораненько* [УНД 1972, с.322], *в святую неділю рано-пораненьку* [УНД 1972, с.334], *у святу неділю рано на зорі пораненьку* [УНД 1972, с.336], *в неділю барзо рано-пораненьо* [УНД 1972, с.349], *в неділю рано-пораненьо* [УНД 1972, с.350], *у святую неділеньку рано -пораненьку* [Д 1986, с.157; УНД 1972, с.190, 366, 367, 368], *у святую неділеньку барзо рано-пораненьку* [УНД 1972, с.356 (2), 357].

Окрім того, розглядані універсалії на позначення часу мають здатність взаємодіяти з іншими моделями темпоральної семантики, що спричиняє до створення максимального ступеня образної конкретизації: *у неділю рано-пораненьку, до схід сонця* [УНД 1972, с.359 (2)], *в неділю рано-пораненьку з світовою зорею* [УНД 1972, с.340, 341, 343], *в суботу рано-пораненько* [УНД 1972, с.224].

«Нанизування» одна на одну текстово-образних універсалій з семантикою часу, ускладнення їх вказівними частками, сполучниками тощо (на рівні структури): *у неділю та барзе рано-пораненьку* [УНД 1972, с.353], *у святу неділеньку та рано-пораненько* [УНД 1972, с.372, 374, 376 (2)], а також демінутивними суфіксами, нестягненими закінченнями (на рівні слова), безсумнівно, покликане максимально уповільнити, розтягнути епічну оповідь, що й передбачає стилістика думи: текст набуває необхідної тональності – урочисто-піднесеної і водночас схвильованої. Зазначена модель адвербіальних текстово-образних універсалій із темпоральною семантикою здебільшого поширена в соціально-побутових думах.

Модель «Прикметник + іменник у Орудному відмінку».

Означена модель непродуктивна і представлена поодинокими прикладами: *ранньою зорею* [УНД 1972, с.325], *ранніми зорями* [УНД 1972, с.329], *ясною зорею* [УНД 1972, с.208; НД 1986, с.79].

Модель «Прийменник з + прикметник + іменник у Орудному відмінку.

Розглядана модель непродуктивна: *з світовою зорею* [УНД 1972, с.340, 341, 343], проте специфічна (стосовно компонентного складу, семантики): її функціонування характерне саме для думового епосу.

Модель «Прикметник + іменник у Орудному відмінку + прикметник + іменник у Орудному відмінку».

Вказана модель репрезентує структуру з двома паралельними рядами сполук – прикметника та іменника в Орудному відмінку на позначення часу: *скорим врем'єм, пилною годиною* [УНД 1972, с.272, 273], *скорим часом, пилною годиною* [УНД 1972, с.264, 265], *скорим уремням, темною годиною* [УНД 1972, с.268 (2), 269], *скорим врем'єм, пилною годиною* [УНД 1972, с.272, 273 (3)], *скорим уремням, темною годиною* [УНД 1972, с.268, 268, 269]. Це так звані інструментальні звороти, характерні для української мови і широко представлені в народній творчості.

Модель «Прийменник на + прикметник + іменник у Місцевому відмінку».

На ранній, на вечірній зорі [УНД 1972, с.348], *на ранній зорі І на вечірній* [УНД 1972, с.364], *на ранній зорі, на вечірній* [УНД 1972, с.370]. О. Курило зараховує ці структури до локативних зворотів[401, с.205].

Вкажемо на варіації зазначеної текстово-образної універсалії з погляду внутрішнього розташування компонентів:

- prp A, prp A N_6 (*на ранній, на вечірній зорі*)
- prp A N_6, prp A (*на ранній зорі, на вечірній*)
- prp A N_6 і prp A (*на ранній зорі і на вечірній*).

Модель «Прийменник о (об) + іменник у Місцевому відмінку».

Означену модель розглядаємо як архаїчну, з темпоральною семантикою.

Такі конструкції сформовані на основі іменника – власної назви: антропоніма або геортоніма і прийменника: ***о** Петрі* [УНД 1972, с.317 (2), 318 (2)], *о Роздві* [УНД 1972, с.316 (3)], *об Різдві* [УНД 1972, с.319 (2), 320], *о*

Петру [УНД 1972, с.319 (2), 320], *об Василю* [УНД 1972, с.320], *об святім Василії* [УНД 1972, с.317, 318 (2)], *об Василію* [УНД 1972, с.319 (2)], *о святім Василії* [УНДІП 1990, с.94], *о Петрі* [УНДІП 1990, с.94, 96].

Активізація і актуалізація в соціально-побутових думах саме вказаних структур на позначення часового відліку зумовлена умовами життя: зафіксовані конструкції з часовою семантикою сигналізують про циклічний період життєіснування, з урахуванням моментів господарського та духовного значення: Різдво – одне з найбільших зимових свят (періоду святок), коли люди, будучи вільними від роботи, відпочивали у родинному колі, веселилися; Василя – зимове свято періоду святок, одне з найвеселіших та найколоритніших. Свято Петра і Павла, що припадало на середину літа – час жнив і закінчення посту, також було довгожданим у народі.

Модель «Прийменник при + іменник у Місцевому відмінку + іменник у Родовому відмінку».

Зазначені структури належать до розряду архаїчних: прийменник **при** сполучається тільки з місцевим відмінком іменника, вживається в різножанрових фольклорних текстах. Приклади з думового епосу: *при старості літях* [УНД 1972, с.350, 360], *при старості літ* [УНД 1972, с.349(2), 356, 359, 363, 364(2), 365, 371, 378], *при старості літах* [УНД 1972, с.354].

Модель «Прийменник при + прикметник + іменник у Місцевому відмінку».

Звороти, що творяться на основі моделі prp AN_6, є архаїчними, представлені такими прикладами: *при лихій хуртовині* [УНД 1972, с.328], *при лихій годині* [УНД 1972, с.327, 331], *при нещасливій годині* [Д 1986, с.18; УНДІП 1990, с.94].

Тексти дум демонструють лінійну розбудову зазначеної моделі – за рахунок уведення означень-прикметників та займенників прикметникового типу: *при нещасній моїй хуртовині* [УНД 1972, с.335, 342, 355, 338(3)] та за рахунок поєднання з ідентичними моделями: *при бідній годині, / При нещасливій моїй злій хуртовині* [УНД 1972, с.333], *при бідній, при нещасній*

хуртовині [УНД 1972, с.336], *При злій хуртовині, / При нещасливій годині* [УНД 1972, с.329; УНДІП 1990, с.95]

Модель «Сполучник (частка) + іменник, сполучник + іменник».

Означена модель представлена варіантними конструкціями:

- corp N, corp N: *не світ-то, не зоря* [УНД 1972, с.332]; *не світ, не тьма* [УНД 1972, с.343];
- corp N, corp N: *ні світ, ні тьма* [НД 1986, с.103];
- і corp N, і corp N: *і не світ, і не зоря* [УНД 1972, с.329];
- corp й ні N, а corp N: *ще й ні світ, а ще тьма* [УНД 1972, с.337].

Указаний різновид адвербіальних текстово-образних універсалій характерний для багатьох жанрів фольклорних епічних творів.

3.4.3. Адвербіальні текстово-образні універсалії із значенням міри. Зазначений різновид адвербіальних текстово-образних універсалій представлений власне прислівниками (двочленними одиницями): *мало-немного* [УНД 1972, с.160(3), 163, 204, 205, 206(2), 207, 208, 273, 369] та адвербіалізованими прийменниково-числівниковими формами: *по два, по три кайдановъ набывае* [УНД 1972, с.135], *по два, по три старії кайдани і новії ісправляти* [Д 1986, С.41], *По два, по три кубка в руки наливає* [УНД 1972, с.144 (2)], *по два, по три кубки* [Д 1969, с.83], *По три, по два стариї кайдани і новиї посправляв* [УНД 1972, с.144]; останній різновид структур показовий тим, що засвідчує комплетивні відношення – «предмети і їх кількості». Для дум як творів фольклорних характерне використання епічних чисел два, три (переважно), чотири (рідше), а також дванадцять, сорок, тридцять, дев'ять, сім та ін.

Модель «Прийменник по + числівник + іменник у Називному (Родовому) відмінку + іменник у Родовому відмінку (прикметник)».

По двоє кайданів [УНД 1972, с.106]; *по три пучки терну* [УНД 2009, с.132], *по три пучки тернини* [УНД 1972, с.107, 108, 108, 110; УНД 2009, с.127, 129], *по три рази* [Д 1986, с.37; УНД 1972, с.107 (2); УНД 2009, с.129], *по три пучки*

тернових [Д 1986, с.37; УНД 1972, с.107, 110; УНД 2009, с.129], *по чотири червоної таволги* [УНД 1972, с.108, 108], *по три пучки колючої тернини та по чотири червоної таволги* [УНД 1972, с.112 (3)], *по три пучки тернини, / По чотири червоної таволги* [УНДІП 1955, с.13], *По три мірці пороху підсипати, / По три кульки свинцевих набивати* [УНД 1972, с.99], *По дві штук гармат* [УНД 1972, с.147].

Трапляються випадки конструювання адвербіальних текстово-образних універсалій із значенням міри на основі прийменниково-числівникової транспозиції типу «прислівник + іменник»: *потричі на день* [УНД 1972, с.392, 395, 399 (2)].

Модель «Прийменник за + числівник + іменник у Родовому відмінку».

За три версти [УНД 1972, с.139], *за штири доби* [УНД 1972, с.285], *за дев'ять років* [УНД 1972, с.196], *за дев'ять літ* [УНД 1972, с.193], *за тридцять три годи* [УНД 1972, с.127], *за сім літ* [Д 1986, с.35].

Модель «Прийменник за + іменник у Родовому відмінку + прийменник за + іменник у Родовому відмінку».

За півчаса, за півгодини [УНД 1972, с.255].

Модель «Частка не + прийменник за + прикметник + іменник у Знахідному відмінку + прийменник за + іменник у Знахідному відмінку»

Не за великий час – за годину [УНД 1972, с.245, 257].

Особливістю двох останніх моделей адвербіальних текстово-образних універсалій є те, що вони містять вказівку на час та його обсяг (це уточнюється з допомогою числівника), тобто на кількісний вимір часу, часову міру. Таким чином, розглядувані текстово-образні універсалії суміщають семантику міри (кількості) і часу (темпоральне значення).

Модель «Прийменник на + числівник + іменник».

На дві части [УНД 1972, с.162, 165, 167, 212], *на три части* [УНДІП 1955, с.63; Д 1986, , с..41, 45; Д 1969, с.80, 126; УНД 1972, С.142, 164 (2), 171 (2), 185, 205, 220, 280, 386, 389, 393, 396, 396, 398, 401, 404, 406, 408, 409, 192, 196, 258,

274 (2); УНД 2009, с.777, 779, 780, 782, 785], *на дванадцять частей* [УНД 1972, с.203]. Адвербіальні текстово-образні універсалії зазначеної структури пов'язані з поділом певної кількості чогось. Наприклад: Якби мав наш найменший брат на Озівському полі марно загибати, / Так ми будемо свою батьківщину *на дві часті* паювати [УНД 1972, с.165]; Став на дві часті худобу розділяти [УНД 1972, с.167], Нащо ж ми будемо меншого брата піджидати / Да *на три часті* худобу розділяти [УНД 1972, с.171], А козацький суд молодецький / *На три часті* розбиває [УНД 1972, с.401].

Модель «Іменник + іменник»

Модель «Іменник + іменник» з численними різновидами представлена такими структурами: *цебер меду* [УНД 1972, с.306 (2)]: Тепер мені *цебер меду,* а другий горілки насипай [УНД 1972, с.306], *по цебру меду, оковитої горілки* [УНД 1972, с.299]: *По цебру меду, оковитої горілки* постановляли [УНДІП 1955, с.74; НД 1986, с.97; УНД 1972, с.299], *цебер меду, кінву горілки* [УНД 1972, с.241; УНДІП 1990, с.104]: *Цебер меду, кінву горілки* наточила, у брами стала [УНД 1972, с.241; УНДІП 1990, с.104], *за цебер меду* [УНД 1972, с.300; НД 1986, с.98]: Став шинкарці молодій за *цебер меду* застановляти [УНД 1972, с.300; НД 1986, с.98], *бочку меду* [УНД 1972, с.254]: *Бочку меду*, а другу оковитої горілки викотила [УНД 1972, с.254], *пару коней* [УНД 1972, с.282]: Господар волоський / *Пару коней* у коляску закладав [УНД 1972, с.282].

Модель «Повторювані числівник та іменник (+ частка, сполучник)»

У окремий різновид адвербіальних текстово-образних універсалій на позначення міри виділяємо структури, що утворені шляхом поєднання повторюваних часток *не, ні* (і без них) та іменників і числівників. Це – власне фольклорні формули, що запозичені з таких епічних творів, як казки: *не день, не два, не три, не чотири* [УНД 1972, с.163, 179, 183, 192, 197], *три дні й три ночі* [УНД 1972, с.203, 245], *ні день, ні два, ні три, ні чотири* [УНД 1972, с.217], *не раз, не два* [УНД 1972, с.339, 341, 383], *не раз і не два* [УНД 1972, с.337], *і не раз, не два* [УНД 1972, с.344], *два дні і дві ночі* [УНД 1972, с.153], *три дні, три ночі* [Д 1969, с.112].

Адвербіальні текстово-образні універсалії цього різновиду показові тим, що, маючи в своєму складі епічне (символічне) число, функціонують водночас і як елементи композиційні, і як елементи ідейно-змістові. Характерним прийомом у думах є нанизування таких структур:

То турки-яничари добре дбали,
то *три пучки* тернових у руки червоної таволги набирали,
Од ряду до ряду заходжали
та *по три рази* в одно місто бідного невольника затинали <…>
[УНД 1972, с.107]

У цілому означенні конструкції формують епічний стиль думової оповіді.

3.4.4. Адвербіальні текстово-образні універсалії із значенням способу дії. Адвербіальні текстово-образні універсалії способу дії утворенні за моделлю «прикметник + іменник в орудному відмінку». Наприклад: *білим лебедоньком* [УНДІП 1955, с.214; УНД 1972, С.328, 330, 333, 336, 338, 342; УНДІП 1990, с.95], *малим-невеликим перепелоньком* [УНД 1972, с.329; УНДІП 1990, с.95], *малим-невеличким перепелоньком* [УНД 1972, с.328], *ясним соколом* [УНДІП 1955, с.214], *ясним соколоньком* [УНД 1972, с.328], *сизокрилим голубком* [УНД 1972, с.333], *сивим голубоньком* [УНДІП 1955, с.214; УНД 1972, С.328, 330, 338, 340; УНДІП 1990: 95], *ясненьким соколеньком* [УНД 1972, с.329; УНДІП 1990, с.95], *ясним соколом* [УНД 1972, с.333, 336], *сизим орликом* [УНД 1972, с.340], *сизим голубоньком* [УНД 1972, с.340, 342], *сивеньким голубоньком* [УНД 1972, с.344], *біленьким лебедиком* [УНД 1972, с.344]. Такі адвербіальні текстово-образні універсалії є похідними від атрибутивних текстово-образних універсалій: *сизий голубонько – сизим голубоньком, ясний сокіл – ясним соколом, білий лебедонько – білим лебедоньком.* Пор. у контексті:

«Братіку милий,
Як голубонько сизий!
Прибудь же ти до мене.
Темниї луженьки ясненьким соколеньком перелети,
Широкиї поля малим-невеликим перепелоньком перейди,

Бистриї річеньки й озера білим лебедоньком перепливи;
Сядь-пади у моїм дворі сивим голубоньком,
Головку склони,
Жалібненько загуди.»

[УНД 1972, с.329-330; УНДІП 1990, с.95]

Адвербіальні текстово-образні універсалії способу дії з порівняльно-уподібнювальним значенням «передають семантико-синтаксичні порівняльні відношення, якими пов'язується вихідна для них підрядна порівняльна частина з головною» [157, с.304], і репрезентують синтаксичний ступінь відіменникової адвербіалізації, що реалізований синтетичним способом.

3.4.5. Адвербіальні текстово-образні універсалії з семантикою мети. Розглядані текстово-образні універсалії із значенням мети представляють адвербіалізовані прийменниково-іменникові форми: *на поталу* [УНДІП 1955, с.62, 64; УНД 1972, с.87, 91, 150, 152, 158, 160, 163, 164, 175, 178, 202, 184, 186, 191, 192, 197, 213, 218, 220], *на признаку* [УНД 1972, с.159, 178, 220], *для признаки* [УНД 1972, с.173], *для козацької признаки* [УНД 1972, с.173, 174], *на прикмету* [УНД 1972, с.170], *на примєту* [УНД 1972, с.216], *для роскошів турецьких, для лакомства нещасного* [УНД 1972, с.141], *для розкоші турецької, Для лакомства нещасного* [НД 1986, с.47], *для роскоші турецької, для лакомства нещасного* [УНД 1972, с.124, 128; УНДІП 1990, с.47], *для панства великого, для лакомства нещасного* [УНД 1972, с.141].

Зазначений різновид структур неоднорідний за своїм складом. Так, структури типу *на поталу, для признаки* непоширені, вони, як правило, входять до складніших текстово-образних універсалій: звіру-птиці *на поталу* не давали б [УНД 1972, с.91], у чистому полі з пліч головку здійміте, / моє тіло козацьке молодецьке в чистому полі поховайте, / Птиці-звірю *на поталу* не дайте [УНД 1972, с.163]; Мог би я в чистому полі тіла шукати, / В чистому полі поховати, / Звіру-птиці *на поталу* не дати [УНД 1972, с.160]. Структури *для панства великого, для лакомства нещасного* фіксуємо в думі «Маруся Богуславка».

Універсалії цього різновиду різняться активністю функціонування: деякі з них є архаїчними, рідковживаними, проте такими, що кваліфікуються як власне національно-мовні зразки (*для козацької признаки*).

3.5.Вербальні текстово-образні універсалії

Вербальні текстово-образні універсалії – це конструкції із загальним значенням дії. У ролі обов'язкового, стрижневого компонента в них засвідчене дієслово. За структурою вербальні епічні універсалії є такими, що змодельовані на основі кількох дієслів (здебільшого з участю двох, рідше – трьох дієслівних компонентів) – *бере-хапає* [Д 1969, с.112; УНД 1972, с.203], *не помре, не поляже* [УНД 1972, с.188; НД 1986, с.59], *штити, шанувати й поважати* [УНД 1972, с.371], та такими, що утворені на основі дієслова в головній ролі і залежними від нього словами – бінарні: *гостинець посилати* [УНД 1972, с.78], *на коня сідати* [УНД 1972, с.78], *живцем запродати* [УНД 1972, с.78], *добре дбати* [Д 1986, с.60; Д 1969: с.59, 85; УНД 1972, с.94, 96], *у темниці пробувати* [УНД 1972, с.126; НД 1986, с.44] і складні (багаточленні): *звіру-птиці на поталу не дати* [УНДІП 1955, с.62; УНД 1972, с.87; НД 1986, с.68] (*не дати на поталу і не дати звіру-птиці*), *од отця й матері прощення не брали* [УНД 1972, с.97] (*не брали од отця й матері й не брали прощення*), *конем вороним по Килим-городу гуляти* [УНД 1972, с.73] (гуляти конем і гуляти по Килим-городу), *на рани постріляні та порубані дуже знемагають* [УНД 1972, с.94]: (*знемагають на рани постріляні та порубані і знемагають дуже*), *головоньку козацькую із тяжкої неволі визволяють* [УНД 1972, с.101] (*визволяють головоньку козацькую і визволяють із тяжкої неволі*), *визволити невольника з неволі* [УНД 1972, с.106; НД 1986, с.38] (*визволити невольника і визволити з неволі*).

З формально-граматичного погляду вербальні текстово-образні універсалії представляють:

1) об'єднання двох дієслів у одне складне слово;

2) поєднання двох (найчастіше), рідше – трьох дієслівних компонентів на основі сурядного зв'язку;

3) поєднання дієслів із залежними словами з допомогою підрядного зв'язку.

3.5.1. Вербальні текстово-образні універсалії – складні форми (формули). Найпростішим типом вербальних текстово-образних універсалій є складні форми, утворені шляхом поєднання двох дієслів (бінарна сполука).

Аналізований тип вербальних текстово-образних універсалій за семантичним співвідношенням компонентів неоднорідний; це: а) тавтологічні сполуки, б) сполуки дієслів-синонімів, в) сполуки дієслів, які передають послідовність дії.

а) Тавтологічні сполуки

Зазначений різновид вербальних текстово-образних універсалій представлений такими одиницями: *бере-хапає* [Д 1969, с.112; УНД 1972, с.205], *біжить-підбігає* [Д 1969, с.117, 119; УНД 1972, с.157, 158(2), 172, 174, 182, 183, 201, 213], *грати-вигравати* [Д 1969, с.145, 146 (2); УНД 1972, с.98], *грати-програвати* [УНД 1972, с.94, 96, 97], *хвилити-прохвиляти* [УНД 1972, с.103, 393], *жити-проживати* [Д 1986, с.19; Д 1969, с.91, 254; УНД 1972, с.325 (2), 335, 338, 345, 348 (2), 349, 361, 364, 365, 366, 368, 370, 373, 375, 378, 379; НД 1986, с.64], *квилити-проквиляти* [Д 1969, с.58, 74, 131; УНД 1972, с.104, 115, 386, 389, 401, 406, 408, 409; НД 1986, с.64; УНД 2009, с.777, 779, 780], *кликати-покликати* [УНД 1972, с.231, 235, 268, 269, 272, 273], *клясти-заклинати* [УНД 1972, с.176], *клясти-проклинати* [Д 1986, с.37; Д 1969: 53, 55, 65, 116, 262; УНД 1972, с.103, 105, 106, 110, 111, 113, 121, 126, 131, 249, 250, 307, 310, 325 (2), 349, 350, 352, 356, 361, 362, 364, 366, 367, 370, 372, 379, 380, 383, 394, 401, 402, 405], *пити-підпивати* [Д 1986, с.43; УНД 1972, с.143, 303], *світе-висвітає* [УНД 1972, с.395], *росли-виростали* [УНД 1972, с.214], *слухає-прислухається* [УНДІП 1955, с.73; УНД 1972, с.298; НД 1986, с.97], *слухає-прослухає* [УНД 1972, с.287], *цвіте-процвітає* [УНД 1972, с.342], *снився-приснився* [УНД 1972, с.345], *ждати-ожидати* [НД 1986, с.68]. Кореневі

частини обох компонентів таких універсалій однакові, проте афікси (префікси і суфікси) – різні. Саме з допомогою афіксів і виражаються відтінки семантики слова (а одночасно і уточнюється, конкретизується попереднє дієслово).

Так, вербальна текстово-образна універсалія тавтологічного характеру *кликати-покликати* утворена з компонентів: *кликати* «пропонувати діяти в певному напрямі» [СУМ IV, с.182] і *покликати* «запросити прийти, з'явитися куди-небудь з певною метою, для виконання якоїсь справи і т. ін.»; «звертатися до когось із закликом взяти участь у чому-небудь, залучити до виконання важливих завдань, політичних вимог» [СУМ VII, с.30]. Пор. у контексті: На славній Україні / У славнім городі у Корсуні, / Кликне-покликне Филоненку [УНД 1972, с.231]. У цілому ж вербальна текстово-образна універсалія, завдяки зіткненню ідентичних сем обох дієслів – компонентів складної формули, набуває загальної семантики «запрошувати діяти у певному напрямі»; «звертатися до когось із закликом взяти участь у чому-небудь». При цьому ідентичні семи своєрідно накладаються, доповнюючи, уточнюючи одна одну. Якщо перший компонент містить семантику запрошення діяти в певному напрямі, звернення до когось із закликом взяти участь у чому-небудь, то другий компонент, завдяки префіксові **по**, який додає до значення слова відтінок протяжності певної дії в часі, підкреслює неодноразовість і тривалість дії, що її називає перший компонент текстово-образної універсалії.

Вербальна текстово-образна універсалія *клясти-проклинати* належить до структур з чітко вираженим негативним конотативним змістом. *Клясти* означає «піддавати прокльонам, проклинати», «т. с., що лаятися» [СУМ IV, с.194], *проклинати* «піддавати прокляттю», «клясти, лаяти, осипати прокльонами кого-, що-небудь, виражаючи різкий осуд, відчай, обурення, ненависть і т. ін.», «клясти якийсь час» [СУМ VIII, с.201]. Смислова характеристика двох компонентів вербальної текстово-образної універсалії завдяки семантичному відтінкові другого компонента у цілому набуває значення «тривалий час, неодноразово клясти, лаяти, осипати прокльонами, виражаючи відчай, обурення, ненависть і т. ін.». Пор., напр.:

Ой то вже скоро як на собі бідні невольники
Кров християнську на руках увидали,
То про віру християнську га…гадали.
Ой то землю турецьку, віру бусурманську
Кляли-проклинали <…> [УНД 1972, с.103].

Далі в цьому ж тексті:

А все у неволі у турецькій, у бусурменській каторзі
На Чорному морі пробувають,
Землю турецьку, віру бусурменську *клянуть-про…проклинають*.

[УНД 1972, с.103]

Реалізація прийому ретардаційності, як бачимо, припала саме на вербальну текстово-образну універсалію: відбувається подвійна концентрація уваги на означеному компоненті, внаслідок своєрідної внутрішньої перервності–ускладненості вербальної текстово-образної універсалії *(клянуть-про…проклинають)* твориться додаткова емоційно-експресивна напруга висловлюваного.

Дієслова – компоненти тавтологічних вербальних епічних універсалій, як правило, недоконаного виду. Засвідчено лише один випадок, коли перший компонент – дієслово недоконаного виду, а другий – доконаного: *снився-приснився* [УНД 1972, с.345].

Творення тавтологічних вербальних текстово-образних універсалій здійснюється за моделлю «дієслово + префіксальне дієслово». При цьому використовуються такі префікси, як **про**: *квилити-проквиляти, цвіте-процвітає, жити-проживати, клясти-проклинати, слухає-прослухає, грати-програвати*; **при**: *слухає-прислухається, снився-приснився*; **під**: *біжить-підбігає, пити-підпивати*; **ви**: *грати-вигравати, росли-виростали, світе-висвітає*; **по**: *кликати-покликати*; **за**: *клясти-заклинати*.

б) Сполуки дієслів-синонімів.

Вербальні текстово-образні універсалії типу дієслово + дієслово

засвідчують повтор слів-синонімів: *бити-карати* [УНД 1972, с.218], *думати-гадати* [Д 1969, с.61, 111; УНД 1972, с.150, 216, 263, 279 (2), 280, 349, 362, 365, 366, 370], *іде-проходжає* [УНД 1972, с.168], *жив-здоров* [Д 1969, с.119; УНД 1972, с.158, 159, 174, 204, 260], *заквилив-заридав* [УНД 1972, с.215], *крикне-покликне* [УНД 1972, с.246], *лаяти-проклинати* [Д 1969, с.68; УНД 1972, с.237, 241, 256], *питати-шукати* [УНД 1972, с.349], *плакати-ридати* [УНДІП 1955, с.65; УНД 1972, с.105, 128, 170, 182, 184, 185, 188, 189(2), 213(2), 215(2), 243, 244, 245, 246, 255, 257, 357(2), 378], *побивати-карати* [УНД 1972, с.408; УНД 2009, с.779, 781], *поглядати-позирати* [УНД 1972, с.354], *подумати-погадати* [УНД 1972, с.249, 366], *помирати-полягти* [УНД 1972, с.311], *сікти-рубати* [УНДІП 1955, с.63; НД 1986, с68, 69] *посікти-порубати* [Д 1969, с.113, 190; УНД 1972, с.178, 193, 261, 296], *постріляти-порубати* [УНД 1972, с.178, 212], *радяться-поражаються* [УНД 1972, с.296], *склоняти-валяти* [УНД 1972, с.361, 370], *стеле-покладає* [УНД 1972, с.159, 204], *ходиш-блукаєш* [УНД 1972, с.367], *штити-уважати* [УНД 1972, с.395], *шанувати-поважати* [УНД 1972, с.382, 407, 409; УНД 2009, с.780], *штити-поважати* [Д 1986, с.153, 154; Д 1969, с.261; УНД 1972, с.360, 410 (2); УНД 2009, с.784], *штити-шанувати* [УНД 1972, с.379], *стріляти-рубати* [Д 1969, с.117, 120].

Семантичні відношення компонентів тут різні. У одних випадках синонімія зводиться до тавтологічності: *поглядати-позирати, думати-гадати, стеле-покладає*, у інших наступний компонент конкретизує семантику першого: *плакати-ридати, сісти-упасти, ходиш-блукаєш, питати-шукати*.

Особливістю текстово-образних універсалій, дієслівні компоненти яких синонімічні, є те, що перший компонент такої моделі, як правило, слабший (нейтральніший) щодо емоційно-експресивного забарвлення, а другий – значно сильніший. Позначаючи, таким чином, одну і ту ж дію, ці два дієслова різняться ступенем вияву емоцій. Наприклад: *плакати-ридати, заквилив-заридав, лаяти-проклинати*.

Цікавим є приклад синонімічного поєднання двох вербальних текстово-образих універсалій, різних за формою та ідентичних за змістом: [1]*Плаче-ридає*,

[2]*дрібними сльозами проливає* [УНД 1972, с.357], які виступають компонентами єдиної складеної текстово-образної універсалії. У такий спосіб підкреслюється стан ліричного героя і виявляється ступінь його душевних переживань. Засвідчено також плеонастичне ускладнення зазначеної вербальної текстово-образної універсалії: Став же менший брат піший приставати, / Став горько сльозами *плакати-ридати* [УНД 1972, с.170]. Окрім усього, помітним є і факт внутрішнього переоформлення зв'язку між компонентами цієї текстово-образної універсалії у одному і тому ж контексті: Середульший же брат *сльозами плаче й ридає*, / Меншому брату промовляє [УНД 1972, с.171].

Синонімічні пари вербальних текстово-образних універсалій у думовому контексті вступають у цілий ряд парадигматичних відношень. Наприклад: *лаяти-проклинати, лаяти і проклинати, лаяти да проклинати, і лаяти, і проклинати, не лаяти, не проклинати, не лаяти й не проклинати, не лаяти та не проклинати*. Порівн. також універсалії: *штити і поважати*; *штити і шанувати*; *шанувати і поважати*. Специфікою таких дієслівних пар є те, що вони самі по собі (кожна окремо) мають здатність розбудовувати свою парадигму, а також вступати у зв'язки, утворюючи складні парадигми, з іншими наведеними членами:

1) *штити-поважати – штити і поважати*;

2) *шанувати-поважати – поважати, шанувати – шанувати й поважати*;

3) *штити-шанувати – штити й шанувати*.

На основі дієслів *шанувати, поважати, штити (почитати)* моделюються трикомпонентні дієслівні універсалії: *почитати, шанувати і поважати*; *штити, шанувати і поважати*; *штити, шанувати, поважати*.

в) Сполуки дієслів, які передають послідовність дій.

У думах фіксуємо лише один випадок функціонування вербальних текстово-образних універсалій, що вказують на послідовність дій і подій: *біжить-доганяє* [УНД 1972, с.216].

3.5.2. Вербальні текстово-образні універсалії, утворені на основі поєднання дієслівних компонентів з допомогою сурядного зв'язку. Зазначені різновиди вербальних текстово-образних універсалій за кількісним складом є двокомпонентними (*клене й проклинає*) та трикомпонентними (*штити, шанувати й поважати*).

Засобами синтаксичного зв'язку між компонентами вербальних текстово-образних універсалій, утворених на основі сурядного поєднання, виступають:

а) сполучники: єднальні (*штити й шанувати; думати та гадати*) і розділові (повторювані і неповторювані): *чи піти, чи поїхати; ані пить, ані їсти*);

б) інтонація (*не помре, не поляже; не плач, не журися*).

Встановлено, що вербальні текстово-образні універсалії аналізованого різновиду в думовому епосі творяться за такими моделями:

V та V	*біжить та підбігає; думає та гадає*
V, чи V	*живу, чи проживаю*
чи V, чи V	*чи живу, чи проживаю*
corp V, corp V	*не зоряла, не позоряла; не лайте, не проклинайте*
V, Ad V	*кличе, добре покликає*
V й V	*клясти й проклинати*
ані V, ані V	*ані пить, ані їсти; ані вбив, ані стребив*
V, V	*почитати, поважати*
або V, або N	*або постреляла, або порубала*
ані V, ані V, ані N_2 V	*ані вбив, ані стріляв, ані душі не збавив*
V й V, A N_3 V	*била й рубала, лютій смерті придавала*
V, corp й V	*задумав, вже й загадав*
V, V, V	*прибудь, прилини, одвідай*
і V, і V	*і лаяти, і проклинати*
corp V і corp V	*не лайте і не проклинайте*
corp V та corp V	*не лайте та не проклинайте*
V Ad, V	*плакати гірко, ридати*

V, V і V *почитати, шанувати й поважати*

V, V, V *штити, шанувати, поважати*

V або V *стріляти, або рубати*

Вербальні текстово-образні універсалії типу «дієслово + дієслово» (V та V; V, чи V; V, Ad V; V, V; V і V; чи V, чи V; corp V, corp V), що утворені на основі сурядного зв'язку, репрезентовані:

а) тавтологічними сполуками: *біжить та підбігає* [УНД 1972, с.213, 214], *живу, чи проживаю* [УНД 1972, с.343], *іде, проходжає* [УНД 1972, с.168], *квилити та проквиляти* [Д 1969, с.145], *квилив і проквиляв* [Д 1969, с.145; УНД 1972, с.115], *квилить, дуже проквиляє* [УНД 1972, с.384], *клене й проклинає* [УНД 1972, с.374], *клясти й проклинати* [УНД 1972, с.104, 128, 382; НД 1986, с.107], *кличе, добре кличе* [УНД 1972, с.265, 300], *крикнет, покрикнет* [УНД 1972, с.224], *не зоряла, не позоряла* [УНД 1972, с.99], *будили-не розбудили* [УНД 1972, с.187], *світе і висвіщує* [УНД 1972, с.403];

б) синонімічними: *або постріляла, або порубала* [УНД 1972, с.185], *ані вбив, ані стріляв, ані душі не збавив* [УНД 1972, с.87], *убив, або істребив, душі ізбавив* [УНД 1972, с.87], *бити й мордувати* [УНД 1972, с.413], *била й рубала, лютій смерті придавала* [УНД 1972, с.413], *валяється і склоняється* [УНД 1972, с.378], *склоняє і валяє* [УНД 1972, с.348], *думати да гадати* [УНД 1972, с.152, 258], *думати й гадати* [УНД 1972, с.185, 280], *думати та гадати* [Д 1969, с.46, 67, 135; УНД 1972, с.75, 77 (2), 105, 119, 153, 397, 407], *задумав, вже й загадав* [УНД 1972, с.280], *подумала й погадала* [УНД 1972, с.362, 372], *потурчився, побусурманився* [УНД 1972, с.141], *потурчилась і побесурменилась* [УНД 1972, с.129], *потурчилась, побусурменилась* [УНД 1972, с.124, 125, 127], *прибудь, прилини, одвідай* [УНД 1972, с.340, 343], *приїжджає, прибуває* [УНД 1972, с.414], *прохати і благати* [УНД 1972, с.333, 343, 358, 362, 365 394, 399], *прохати та благати* [Д 1960, с.52, 54; УНД 1972, с.112, 336, 340, 342, 371, 379, 380, 383], *рече словами, промовляє* [УНД 1972, с.191], *ругала й проклинала* [УНД 1972, с.226 (2)], *лаяти і проклинати* [УНД 1972, с.346], *лає да проклинає* [УНД 1972, с.237], *і лаяли, і проклинали* [УНД 1972, с.155], *не лайте, не*

заклинайте [УНД 1972, с.127], *не лає, не проклинає* [УНД 1972, с.237, 320], *не лай, не проклинай* [УНД 1972, с.242], *не лайте й не проклинайте* [УНД 1972, с.129], *карає, побиває-карає* [УНД 1972, с.408], *не вмре, не загине* [УНД 1972, с.167], *не вмре, не поляже* [Д 1969, с.48, 107, 152, 181; УНД 1972, с.76, 92, 93, 162, 209, 213, 234, 242, 254, 283, 302], *не думає, не гадає* [УНД 1972, с.83], *не знає і не відає* [УНД 1972, с.227], *не лайте і не проклинайте* [УНД 1972, с.125], *не лайте, не проклинайте* [УНД 1972, с.119, 123, 130, 131], *не лайте та не проклинайте* [УНД 1972, с.132], *ругала й проклинала* [УНД 1972, с.226 (2)], *чи завдали, чи запродали* [УНД 1972, с.349, 362, 365, 371, 379], *чи піти, чи поїхати* [УНД 1972, с.325], *чи снідав, чи обідав* [УНД 1972, с.300; НД 1986, с.98], *плакала і ридала, сльозами проливала* [УНД 1972, с.321], *плакати і ридати* [УНД 1972, с.172, 257], *плакати й ридати* [УНД 1972, с.185, 187], *плакать гірко, ридати* [УНД 1972, с.189], *плаче-ридає, дрібні сльози проливає* [УНД 1972, с.184], *поважати, шанувати* [УНД 1972, с.351], *почитати й поважати* [УНД 1972, с.397, 398, 399], *почитати, поважати* [УНД 1972, с.151], *почитати, шанувати і поважати* [УНД 1972, с.357], *шанували, почитали* [УНД 1972, с.214], *шанувати й поважати* [УНД 1972, с.159, 352, 358], *чтити і поважати* [УНД 2009, с.778] *не чтити і не поважати* [УНД 2009, с.777] *не шанувати, не поважати* [УНД 2009, с.780] *штити і поважати* [УНД 1972, с.355 (2)], *штити й шанувати* [УНД 1972, с.378], *штити, шанувати і поважати* [УНД 1972, с.362, 400(2); НД 1986, с.62, 69], *штити, шанувати й поважати* [УНД 1972, с.371], *штити, шанувати, поважати* [УНДІП 1955, с.51; УНД 1972, с.362, 372, 391, 392, 403 (2); НД 1986, с.62, 63], *шукати і питати* [УНД 1972, с.336, 340, 342, 365, 371, 379], *не плач, не журися* [УНД 1972, с.241, 242, 257], *помер і поляг* [УНД 1972, с.167], *не помре й не поляже* [УНД 1972, с.272, 275], *не помре, не поляже* [УНД 1972, с.188], *не умре, не поляже* [УНД 1972, с.155; НД 1986, с.59], *не постреляли, не порубали* [УНД 1972, с.258], *не шанує, не поважає* [УНД 1972, с.407, 409], *оскорбляти, зневажати* [УНД 1972, с.373], *сікти та рубати* [УНД 1972, с.95, 97, 191, 196(2)], *посікли й порубали* [УНД 1972, с.170], *посікли, порубали* [УНД 1972,

с.228], *потопляє, побиває-карає* [УНД 1972, с.406], *потьмарило, заступило* [УНД 1972, с.395*], потьмарило, у тьму уступило* [УНД 1972, с.409];

в) сполуками типу «двандва»: *іспити або із'їсти* [УНД 1972, с.143], *не пила і не їла* [УНД 1972, с.364], *ані пить, ані їсти* [УНД 1972, с.282], *ні допила, ні доїла, ані хороше сходила* [УНД 1972, с.176], *ні пила, ні їла* [УНД 1972, с.370], *пивали та їдали* [УНД 1972, с.328], *пийте, гуляйте* [УНД 1972, с.301], *пили да їдали* [УНД 1972, с.331], *пити альбо з'їсти* [УНД 1972, с.339], *пити да гуляти* [УНД 1972, с.76, 137, 149, 242(2), 245, 267], *пити і гуляти* [Д 1969, с.63; УНД 1972, с.125, 318, 334, 363, 364(2)], *пити й гуляти* [УНД 1972, с.271, 274, 348], *пити та гуляти* [Д 1969, с.48; УНД 1972, с.29, 136, 137, 308, 311, 318, 345, 348, 362(2), 370, 371, 378, 379(2), 397], *пити і їсти* [УНД 1972, с.115], *поїла, кормила* [УНД 1972, с.254], *спити, з'їсти* [УНД 1972, с.248], *стріляти, рубати* [Д 1986, с.63; УНД 1972, с.155, 219], *стріляти та рубати* [УНД 1972, с.207, 210], *стріляти й рубати* [УНД 1972, с.202], *стріляти, або рубати* [УНД 1972, с.182], *постреляла, порубала* [УНД 1972, с.152], *постріляла, або порубала* [УНД 1972, с.187(2)], *постріляли, порубали* [УНД 1972, с.83, 162, 240], *чи постріляно, чи порубано* [УНД 1972, с.175].

Вербальні текстово-образні універсалії цього різновиду відзначаються своєрідністю внутрішньої організації. Фактично одна і та ж текстово-образна універсалія (при одному і тому ж компонентному складі) подекуди по-різному структурується і відповідно по-різному сприймається. Можливе включення до такої текстово-образної універсалії частки **не**. Сурядний зв'язок між компонентами таких структур створюється з допомогою: 1) розділового неповторюваного сполучника *або* (*альбо*): *іспити або із'їсти*; *пити альбо з'їсти*; 2) повторюваних розділових сполучників: *чи постріляно, чи порубано;* 3) єднальних сполучників: *пили да їдали, пити і гуляти, пити та гуляти*. Почасти один і той же компонентний склад текстово-образної універсалії в думах оформлюється з допомогою різного зв'язку, різних сполучників, пор.: *не пити і не їсти; пити альбо з'їсти; пити і їсти; ні пити, ні їсти; пити та їдати; пити да їдати; спити, з'їсти; пити да гуляти; пити й гуляти; пити та гуляти*.

За кількісним складом та зовнішнім оформленням цей різновид вербальних текстово-образних універсалій відзначається різноманітністю, що схематично представляємо так: або V, або V; ані V, ані V; V, V; V і V; V да V; V й V; і V, і V; corp V, corp V; corp V й corp V; V, corp й V; corpV і corp V; чи V, чи V; V, або V; V та V; V, V, V; V, V і V; V і V, N_5 V; VAd, V; V, A N_5 V; corpV, corp V, corp V; ані V, ані V, ані N_4 V; V, N_2 V; V й V, A N_2 V; V N_5,V тощо.

Семантичні відношення між компонентами зазначених універсалій відмінні: в одних – виразно засвідчена синонімічність (семантична подібність, тотожність): *думати та гадати*, *не помре, не поляже*; в інших синонімія зводиться до тавтології: *чи живу, чи проживаю* [УНД 1972, с.336, 338], ще в інших випадках – другий компонент конкретизує, уточнює перший: *лає да проклинає* [УНД 1972, с.237]. Синонімічні зв'язки почасти виникають контекстуально: *пити та гуляти*; *чи снідав, чи обідав*; *чи піти, чи поїхати*.

Двокомпонентні (бінарні) вербальні текстово-образні універсалії також моделюються на основі поєднання дієслова та синонімічного перифрастичного вислову: *помирати, голови покладати*; складної форми та описового синонімічного відповідника: *плаче-ридає, дрібними сльозами проливає*. При цьому утворюється своєрідна стилістична текстово-образна універсалія із потрійною градацією. Засвідчено в думах функціонування трикомпонентних вербальних текстово-образних універсалій, у яких третій компонент – описовий вираз, що є синонімічним до двох попередніх слів: *плакала і ридала, сльози проливала*.

3.5.3 Вербальні текстово-образні універсалії, утворені на основі підрядного зв'язку.

Вербальні текстово-образні універсалії, представлені моделлю «прислівник + дієслово»

Модель (Ad V) актуалізує вторинні прислівники (означальні, обставинні). Це, зокрема, структури: *добре дбати* [УНДІП 1955, с.137; УНД 1972, с.76 (2), 78, 81 (2), 82 (5), 83, 86 (3), 87, 89 (2), 94, 96, 103, 104, 107(2), 108, 110(2), 115 (2), 123(2), 124, 126(2), 127(2), 129, (4), 135(2), 147, 150, 151 (2), 155, 163, 164,

165, 183, 191 (2), 192(2), 195(2), 196, 198, 216, 218, 225, 226, 228, 229, 234, 240 (2), 246, 248, 249,250, 252 (2), 253 (2), 277 (2), 289 (4), 290, 292 (4), 294, 299(2), 301(3), 303(2), 304(2), 305(2), 307(2), 308, 309(2), 379, 389, 393; НД 1986, с.39, 46, 69], *добре зачуває* [УНД 1972, с.108, 145], *добре кликав-покликав* [УНД 1972, с.264, 268, 272], *недобре вчинити* [УНД 1972, с.304, 406], *недобре учинити* [УНД 1972, с.357], *добре учинити* [УНД 1972, с.91, 94 (2), 96, 98, 169(2), 228, 275, 280 (2), 338, 340, 342, 344], *гаразд-добре учинити* [УНД 1972, с.281], *добре знати* [НД 1986, с.39], *гаразд-добре знати* [УНД 1972, с.282, 283], *недобре починати* [УНД 1972, с.91, 230], *недобре зробили* [УНД 1972, с.233], *добре думає-гадає* [УНД 1972, с.216], *гірко плаче-ридає* [УНД 1972, с.185(2)], *гордо промовляти* [УНД 1972, с.204, 212], *істиха промовляв* [УНД 1972, с.208], *гірко плакати* [УНД 1972, с.187], *стиха промовляти* [УНД 1972, с.208], *худо дбає* [УНД 1972, с.191, 192(2), 193, 196; НД 1986, с.68], *горько плаче-ридає* [УНД 1972, с.213], *живцем запродати* [УНД 1972, с.78], *хорошенько поховати* [УНД 1972, с.90, 186], *хорошенько ходити* [УНД 1972, с.225], *жалібненько прохвили* [УНД 1972, с.102], *жалобненько загуди* [УНД 1972, с.101], *жалібненько загуди* [УНД 1972, с.333, 340, 342, 344], *жалібненько квилити-проквиляти* [Д 1969, с.59; УНД 1972, с.103, 105, 386, 406, 408, 409], *жалібно грати* [УНД 1972, с.98], *жалібненько захвили* [УНД 1972, с.104], *жалібненько заграє* [УНД 1972, с.91], *жалібненько заквилити* [УНД 1972, с.117; НД 1986, с.38], *слізно промовляє* [УНД 1972, с.314], *мало-немного обождати* [УНД 1972, с.160], *живцем запродати* [УНД 1972, с.78], *жалібненько грати* [УНД 1972, с.95], *жалібненько питати* [УНД 1972, с.312], *добре знати* [УНД 1972, с.101, 102, 104, 160, 229, 230, 241, 248, 258, 276, 274 (2), 296, 328, 335, 339, 343], *мало-немного підождіте* [УНД 1972, с.206], *мало-маленько підождіте* [УНД 1972, с.209], *мало підождіте* [УНД 1972, с.191, 194], *немало підождемо* [УНД 1972, с.191], *недовго-небагацько обождіте* [УНД 1972, с.190], *горко заплакали* [УНД 1972, с.107].

Різновидом моделі Ad V виступає модель Ad V і V, що виникає за рахунок розбудови дієслівної частини: *жалібно квилив і проквиляв* [УНД 1972,

с.115], *гірко плакати і ридати* [УНД 1972, с.187; НД 1986, с.69], *жалібно грає і виграває* [УНД 1972, с.98(2)].

У творенні зазначеної моделі беруть участь а) означальні прислівники, які виражають значення якісної характеристики дії чи стану: *гірко, жалібно, добре, худо, довго, тяжко, низько, мало;* б) прислівники способу дії: *навколюшки, живцем,* в) прислівники міри і ступеня: *дуже.*

Прислівники часто ускладнюються суфіксами з емоційно-експресивним значенням: *жалібненько, хорошенько, низенько.*

Активними компонентами розглянутої структури є дієслова з семою «звук»: *промовляти, плакати, ридати, вздихати, кликати-покликати, грати, питати, заквилити;* дієслова з семою «рух»: *поспішати, ставити, ходити, уклонитися* та ін.

Вихідна модель Ad V має здатність розбудовуватися за рахунок додавання об'єкта дії. Фіксуємо такі різновиди моделей з іменниковим компонентом: Ad N_2 V: *много війська понажено* [УНД 1972, с.84, 100], *багато войська понажено* [УНД 1972, с.109(2)]. У свою чергу ця модель засвідчує інший ускладнений різновид - завдяки додаванню прикметника-означення: Ad N_2 AV: *небагато війська козацького понажено* [УНД 1972, с.81]; Ad N_4 V: *мало-немного коней попасімо* [УНД 1972, с.207]; Ad prp N_4, V: *живцем у плін завертати* [УНД 1972, с.207; УНДІП 1990, с.63], *живцем у полон завертати* [УНД 1972, с.202; НД 1986, с.73], *без міри пороху підсипати* [УНД 1972, с.76].

Крім дво- і трикомпонентних структур зазначеної моделі, трапляються чотирикомпонентні утворення: N Ad prp N_4 V: *козака живцем у руку взяти* [УНД 1972, с.77].

Вербальні текстово-образні універсалії, утворені способом поєднання дієслова з іменними частинами мови.

Модель «Прийменник з (із) + іменник у Родовому відмінку + дієслово» (prp N_2 V) представлена такими прикладами: *із неволі утікали* [УНД 1972, с.190(2)], *з двору виступає* [УНД 1972, с.359], *з двора сходжає* [УНД 1972, с.361], *з двора виходила* [УНД 1972, с.356], *із двора ізганяти* [УНД 1972,

с.187, 356], *з двора виходжає* [УНД 1972, с.357], *з коня вставати* [УНД 1972, с.82, 241], *з коня уставає* [УНД 1972, с.181], *з коня вставает* [УНД 1972, с.230], *із коня скидав* [УНД 1972, с.208], *із коней устават*и [УНД 1972, с.208], *з коней збиває* [УНД 1972, с.228, 233], *із коней зваляв* [УНД 1972, с.256], *із коня зваляв* [УНД 1972, с.244], *з коня покотитися* [УНД 1972, с.76], *із коня ісхиляє* [УНД 1972, с.78], *із галери виступати* [УНД 1972, с.140].

З допомогою вербальної текстово-образної універсалії, утвореної за формулою prp N_2 V, де prp N_2 – окремий, вичленовуваний елемент у вигляді адвербіалізованої сполуки, вираженої прийменниково-іменниковою формою, дається вказівка на вихідний пункт у просторі: «з прийменником **з** і родовим відмінком утворюються різні конструкції, що мають динамічний характер, бо в основі їх виникнення лежить ідея вказувати рух зсередини предмета (елативне значення) чи вихідний пункт чинності у просторі.» [360, с.60]. Наприклад: *із церкви приходжає* [УНД 1972, с.255], *з церкви ідуть* [УНД 1972, с.335, 341], *з походу прибувати* [УНД 1972, с.308, 309], *із наметy виходжає* [УНД 1972, с.250, 251, 253], *із-за ліса вибігати* [УНД 1972, с.193], *із пліну й утікали* [УНД 1972, с.201(2)], *із тернів виходити* [УНД 1972, с.205].

Думи засвідчують творення вербальних текстово-образних універсалій на основі вихідної структури prp N_2 V з розбудовою іменниково-прийменникової частини, внаслідок чого виникає модель prp N_2, prp N_2 V з двома паралельними рядами однорідних мікроконструкцій з обставинним значенням: *із лісів, із байраків виходжати* [УНД 1972, с.164], *із тернів, із байраків вибігати* [УНД 1972, с.152].

Рух зсередини предмета, якогось середовища (у думах це середовище означене одиницями як міні-простору – *двір, церква, намет* тощо, так і макропростору – *ліс* та ін.) передають конструкції *з двору виступати, з двору виходжати, з церкви ідуть, із тернів виходити.*

Рух з якоїсь поверхні фіксують структури *з коня вставати, із коней зваляти* та под.

Вказівка на вихід суб'єкта чи виведення об'єкта з якогось стану,

становища здійснюється з допомогою вербальних текстово-образних універсалій *із неволі утікати, із пліну утікати.*

Вербальна текстово-образна універсалія, утворена шляхом поєднання прийменника **з** із родовим відмінком та дієсловом, указує на предмет, джерело, якого позбавляють когось: *з хліба-солі збавляти.*

Модель «Прийменник з (із) + прикметник + іменник у Родовому відмінку + дієслово» (prp A N_2 V) як розбудований різновид моделі prp N_2 V представлена такими одиницями: *з тяжкої неволі утікати* [УНД 1972, с.181(2), 212], *з тяжкої неволі втікати* [УНД 1972, с.161(2)], *із темних лісів виїжджати* [УНД 1972, с.183], *з чужого дому виступати* [УНД 1972, с.360], *з чужої сторони поклоняти* [УНД 1972, с.328], *із білих ніг валяти* [УНД 1972, с.186, 194], *з білих ніг валяти* [УНД 1972, с.199]. Як ускладнений різновид моделі prp A N_2 V розглядаємо модель prp AN_2 corp V: *з турецької неволі не втекти* [УНД 1972, с.219] та модель prp A A N_2 V, яка поширюється означальними компонентами: засвідчені варіації внутрішнього розташування компонентів – prp AN_2 A V; prp A A N_2 V: напр., *з тяжкої неволі озівської втікати* [УНД 1972, с.159], *з тяжкої турецької неволі втікати* [УНД 1972, с.221, 223], *з чужої сторони далекої прибувати* [УНД 1972, с.325], *з турецької бусурменської землі-неволі втікати* [УНД 1972, с.188]. Різновид останньої моделі – модель prp A, prp A A N_2 V: *із турецької, із бусурманської тяжкої неволі утікати* [УНД 1972, с.209].

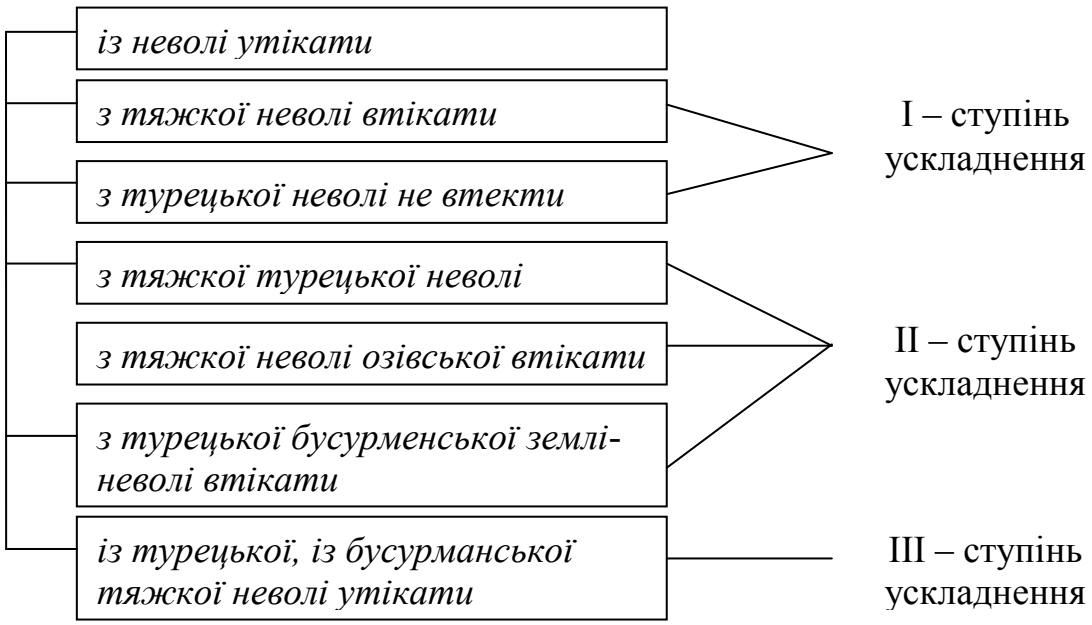

Модель «Прийменник з + іменник у Родовому відмінку (загальна назва) + іменник у Родовому відмінку (власна назва) + дієслово» (prp N_2 N_2 V) представлена структурою: *з города Азова втікати* [УНД 1972, с.190].

У цілому модель текстово-образних універсалій prp N_2 V як вихідна структура засвідчена такими різновидами: prp A N_2 V; prp A A N_2 V; prp A N_2 A V; prp A, prp A A N_2 V; prp N_2 N_2V. Розбудова здійснюється за рахунок додавання означального компонента – узгодженого прикметника.

Модель «Прикметник + іменник у Родовому відмінку + дієслово» (A N_2 V) реалізована одиницями: *світової зорі дожидати* [УНД 1972, с.207; УНДІП 1990, с.63], *ранньої зорі дожидати* [УНД 1972, с.208; УНДІП 1990, с.63].

Модель «Іменник у Родовому відмінку + прикметник + дієслово»: N_2 A V (*світу Божого видати* [УНД 1972, с.304]) слугує вихідною структурою – каркасом для творення низки ускладнених вербальних текстово-образних універсалій; при цьому фіксуємо і внутрішні видозміни в межах структур: зокрема, взаємозаміну компонентів, модифікації морфемного складу окремих компонентів, пор.: N_2 A corp V: *світа Божого не забачати* [УНД 1972, с.127]; A N_2 і N_2 corp V: *Божого світу і сонця праведного не забачати* [УНД 1972, с.126]; A N_2 і A N_2 prp N_4 corp V: *білого світу і праведного сонечка у вічі не видати* [УНД 1972, с.128]; A N_2 і A N_2 prp N_4 A_3 corp V: *білого світа і праведного сонця у вічі не видати* [УНД 1972, с.128]; N_2 A і N_2 Аз prp N_2 corp V: *сонця праведного / світа білого / Собі в вічі не видати* [УНД 1972, с.124, 125]; N_2 A і N_2 Аз prp N_4 corp V: *сонця праведного / І світа білого / Собі в вічі не видати* [УНД 1972, с.124]; N_2 A, N_2 A prp A_3 N_3 corp V: *світа Божого, сонця праведного / В своїх очах не видати* [УНД 1972, с.130(2), 132(2)], A N_3, N_2 A prp N_3 A_3 corp V *Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видати* [Д 1969, с.64; УНД 1972, с.122(2); УНДІП 1990, с.45].

Схематично це можна зобразити так:

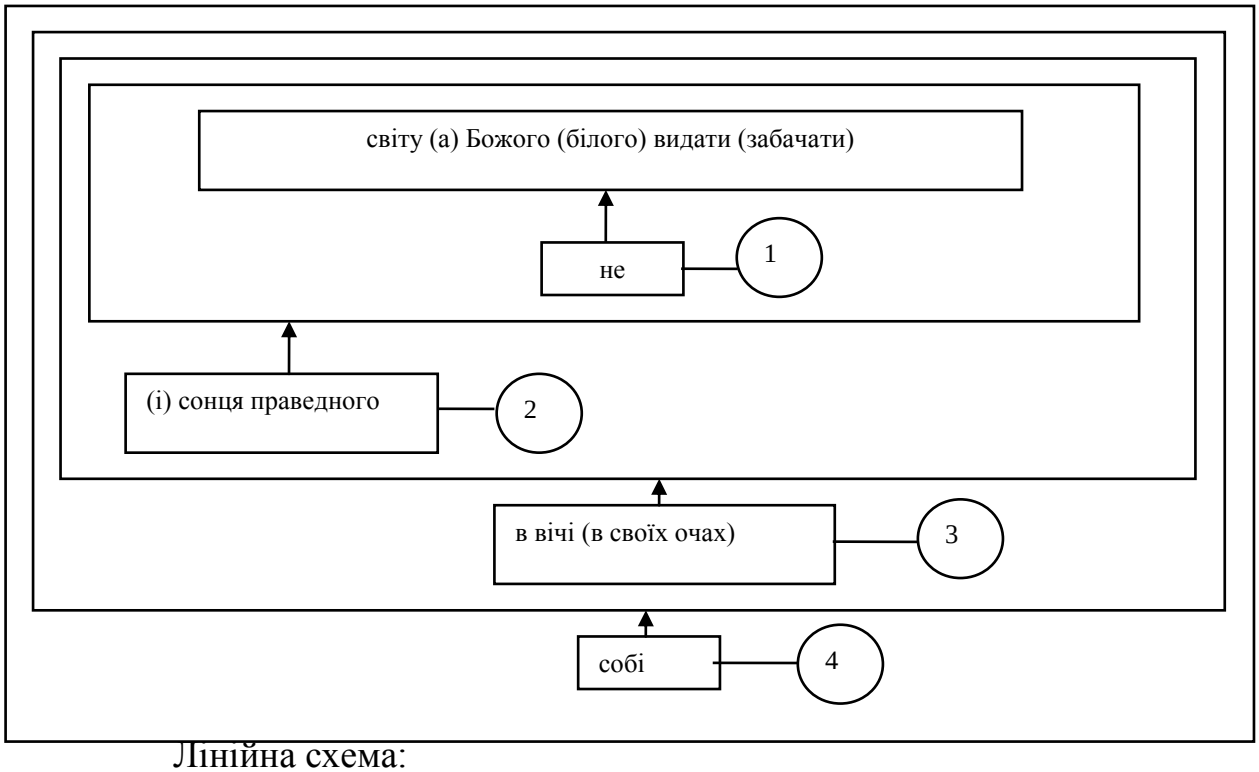

Лінійна схема:

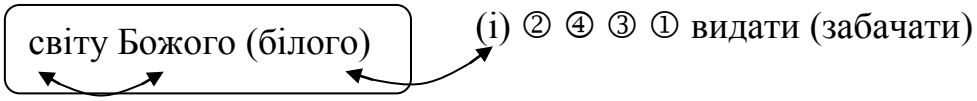

- позначка вказує на зафіксовану перестановку компонентів у внутрішній будові моделі.

Таким чином, у даному випадку констатуємо чотириступеневе ускладнення моделі вербальної текстово-образної універсалії *світу Божого (білого) видати (забачати)*.

Структура в *вічі не видати,* що не функціонує самостійно, засвідчена як базова одиниця (в подальшому розгортанні): найперше – у складі вихідної формули *світу Божого не видати,* а також у формулі N_2 й N_2 і N_2 A prp N_4 corp V: *отця й пайматки, / І родини сердешної в вічі не видати* [УНД 1972, с.97].

Модель «Прийменник за + іменник у Орудному відмінку + іменник у Родовому відмінку + частка не + дієслово» (prp N_5 N_2 A corp V): *за сльозами світу Божого не видає* [УНД 1972, с.352(2), 382], *за сльозами світа Божого не добачає* [УНД 1972, с.359], *за слізами світу Божого не видала* [УНД 1972,

с.350].

Розширений різновид цієї моделі (prp A N_5 N_2 corp V) виникає за рахунок уведення прикметника: *за дрібними сльозами світа Божого не видати* [УНД 1972, с.356, 363]*, за дробними сльозами світа Божого не видає* [УНД 1972, с.378], у свою чергу він ускладнюється займенником (prp Аз A N_5 N_2 A corp V): *за своїми дрібними сльозами світа Божого не видає* [УНД 1972, с.348, 354, 356, 361, 370].

Модель «Прийменник до + іменник у Родовому відмінку + дієслово» (prp N_2 V) і її різновиди: *до пристані прибувати* [УНД 1972, с.407, 409], *до Дністра прибувати* [УНД 1972, с.279], *до Черкес-долини приїжджати* [УНД 1972, с.256], *до церкви виходжає* [УНД 1972, с.243], *до Ясс прибуває* [УНД 1972, с.279], *до темниці прибувати* [УНД 1972, с.131], *до батька-матері приїжджати* [УНД 1972, с.221], *до отця, до матері доходжати* [УНДІП 1990, с.57], *до отця-матері поїжджати* [УНД 1972, с.220], *до отця-матері підвезіте* [УНД 1972, с.219], *до тернів, байраків добігати* [НД 1986, с.74], *до лісів добігати* [УНД 1972, с.193(2), 197], *до дому приїжджати* [УНД 1972, с.200], *до двору приїжджати* [УНД 1972, с.190], *до байраків прибувати* [УНД 1972, с.156, 203; НД 1986, с.74; УНДІП 1990, с.58], *до господи прибувати* [УНД 1972, с.241], *до землі припадати* [УНД 1972, с.192], *до Осавур-могили прибувати* [УНД 1972, с.160], *до Савур-могили прибувати* [УНД 1972, с.205], *до Савур-могили доїжджати* [УНД 1972, с.212], *до Савур-могили добігати* [УНД 1972, с.193, 194, 198; НД 1986, с.74], *до галери прибувати* [НД 1986, с.53], *до Загребельної могили прибувати* [УНД 1972, с.292(2)], *до Савор-могили прибувати* [УНД 1972, с.186]; *до розуму доходжати* [УНД 1972, с.354, 356, 361, 363], *до розума (у) доходжати* [УНД 1972, с.369, 378].

Окремий різновид становить модель prp N_2 N_2 V з родовою і видовою назвою: *до річки Самарки добігати* [УНД 1972, с.208], *до города Сороки прибувати* [УНД 1972, с.280], *до города Черкас прибувати* [УНД 1972, с.235], *до города Черкаського прибувати* [УНД 1972, с.264(2)], *до города Хотині од'їжджав* [УНД 1972, с.282], *до криниці Салтанки прихожати* [Д 1969, с.136;

УНД 1972, с.89], *до города Чигрина прибувати* [УНД 1972, с.265, 273], *до города Суботова прибувати* [УНД 1972, с.292], *до річки Дністра прибував* [УНД 1972, с.280], *до города Корсуна прибували* [УНД 1972, с.253], *до города Килії прибувати* [УНД 1972, с.298], *до города Крилева прибувати* [УНД 1972, с.247], *до річки Хортиці прибувати* [Д 1969, с.135], *до річки Самарки прибігати* [УНД 1972, с.206], *до річки до Кримки прибувати* [УНД 1972, с.183] (prp N_2 prp N_2 V).

У багатьох випадках окремі текстово-образні універсалії, утворені за моделлю prp N_2 V, ускладнюються за рахунок розбудови – додавання інших одиниць, насамперед, – прикметників, унаслідок чого утворюється модель prp A N_2 V: *до розуму доходжати – до доброго розуму доходжати* [УНД 1972, с.358], *до лісів добігати – до темних лісів добігати* [УНД 1972, с.211], *до темниці прибувати – до темної темниці прибувати* [УНД 1972, с.128], *до землі припадати – до сирої землі припадати* [УНД 1972, с.105]; у свою чергу текстово-образній універсалії *до сирої землі припадати* властиво розгортатися шляхом уведення мікроструктури *білим лицем,* яка репрезентує атрибутивну текстово-образну універсалію: *білим лицем до сирої землі припадати* [УНД 1972, с.123], також завдяки додаванню займенників (присвійних), паралельно із можливою синонімічною заміною дієслівного компонента: *до дому приїжджати – до нашого дому прибувати* [УНД 1972, с.360], *до отця-матері підвезти – до свого отця-матері підвезти* [УНД 1972, с.220]; ще інші текстово-образні універсалії ускладнюються завдяки введенню додаткового іменникового компонента, який виступає однорідним членом і творить міні-ряд; структура в цілому має такий вигляд: prp N_2, prp N_2 V (при цьому подекуди спостережена синонімічна заміна дієслівного компонента): *до байраків прибувати – до тернів, до байраків прибувати* [УНД 1972, с.151], *до тернів, до байраків добігати* [УНД 1972, с.203], *до тернів, до байраків прибігати* [УНД 1972, с.158, 159]; текстово-образна універсалія *до байраків прибувати* засвідчила здатність ускладнюватися прикметниковим та числівниковим компонентами: *до трьох зелених байраків прибувати* [УНД 1972, с.296].

Фіксуємо випадки, коли субстантивна текстово-образна універсалія у складі вербальної текстово-образної універсалії N_2 V роз'єднується, внаслідок чого виникає дещо ускладнений різновид моделі (спостережені синонімічні заміни субстантивного і вербального компонентів та ін.): *до отця-матері поїжджати, до батька-матері приїжджати - до отця, до неньки приїжджати* [УНД 1972, с.189], *до отця, до матері прибувати* [УНД 1972, с.212], *до отця, до матері доїжджати* [УНД 1972, с.212], *до отця, до матері доходжати* [НД 1986, с.73; УНДІП 1990, с.57]; останній різновид у свою чергу здатен ускладнюватися ще одним компонентом, що виступає однорідним об'єктом, в результаті чого виникає модель prp N_2, prp N_2, prp N_2 V: *до отця, до матері, до роду прибувати* [УНД 1972, с.391], *до отця, до неньки, до роду наїжджати* [УНД 1972, с.165].

Способи рогортання вербальної текстово-образної універсалії – роз'єднання і ускладнення – мають здатність взаємодіяти: *До отця, до матері, до роду прибувати* [УНД 1972, с.391, *до отця, до матері / І до роду прибувати* [УНДІП 1955, с.51] *До отця, до матері рідненької у гості прибувати* [УНД 1972, с.184]. Так, остання текстово-образна універсалія ускладнюється (поширюється) означальним компонентом *рідненька* і адвербіальною текстово-образною універсалією із значенням мети *в гості.* Інша вербальна текстово-образна універсалія *до отця, до матушки / В землю християнську прибувати* [УНД 1972, с.181] ускладнюється адвербіальною текстово-образною універсалією місця в *землю християнську.* Ідентична ситуація спостережена у випадку: *до отця, до матки в города християнські поклоняти* [УНД 9172, с.91]. У результаті виникає розгорнута текстово-образна універсалія, ускладнений і поширений різновид моделі prpN_2V – модель **«Прийменник + прикметник + іменник у Знахідному відмінку + прийменник + іменник у Родовому відмінку + прийменник + іменник у Родовому відмінку + дієслово»** (prp A N_4 prp N_2, prp N_2 V): *в християнські городи до отця, до неньки доходжати* [УНД 1972, с.163]. Вона складається з кількох адвербіальних текстово-образних універсалій, у вище наведеному прикладі – із структур *у християнські городи*

(1), *до отця, до неньки* (2). Подальша розбудова структури (з синонімічними замінами тощо) виглядає так: prp N_4 A prp N_2, prp N_2 prp N_4 V: *в городи християнські / До отця, до матки в гості прибувати* [УНД 1972, с.173(2), 174(2)]. Таким чином, маємо три адвербіальні текстово-образні універсалії: *в християнські городи* (1), *до отця, до матки* (2), *в гості* (3). Структура допускає перестановку та заміну компонентів, що демонструє такий її різновид: prp N_2 prp N_2 prp N_4 A V: *до отця, до матушки / В землю християнську надвезти* [УНД 1972, с.177].

Отже, зазначена модель, в основі якої номен «батьки», фіксує низку видозмінених та ускладнених варіантів, ланцюгово залежних, що можна схематично зобразити так:

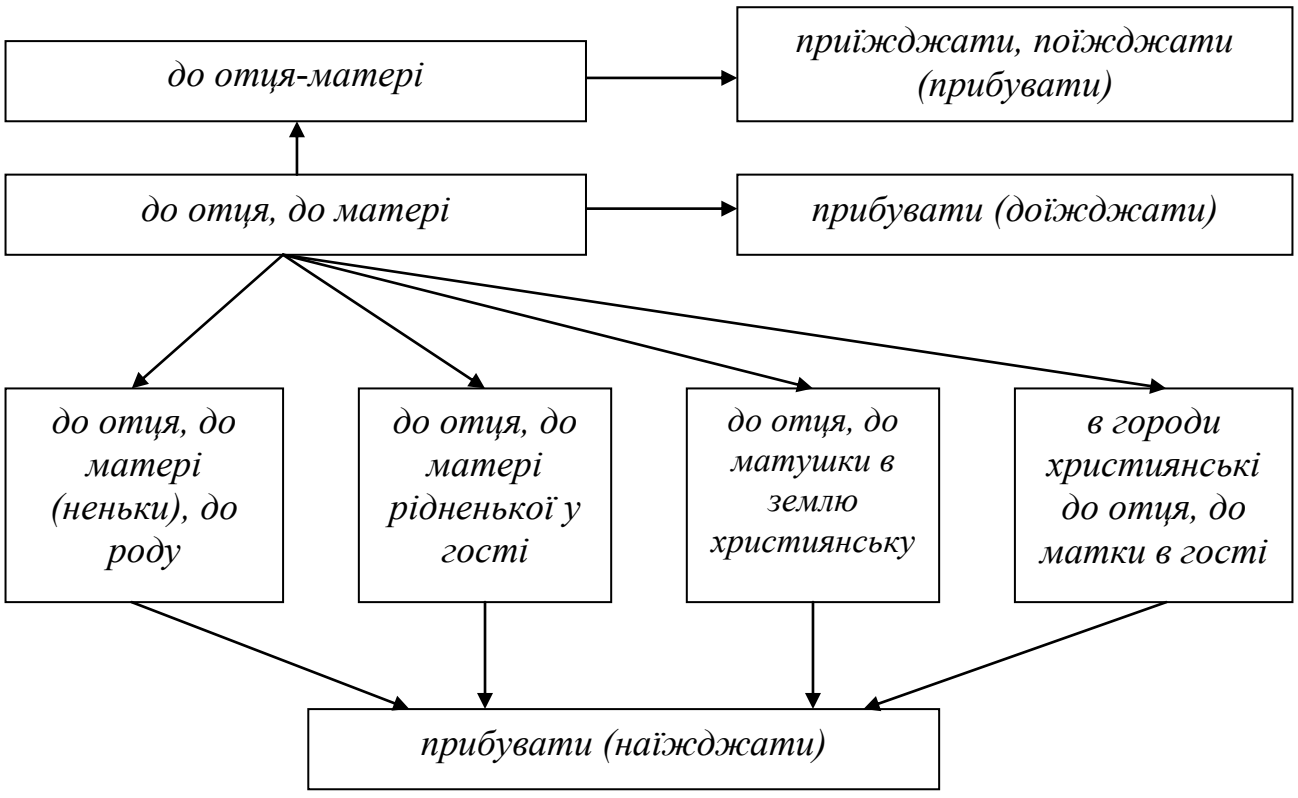

Розглянутий приклад текстово-образних універсалій, як і багато інших, що спостережені в думовому епосі, демонструє наявність певного каркасу з відповідним набором слів, за яким будується епічна формула, а також здатність текстово-образної універсалії до розгортання.

Незалежними, самостійними, не зв'язаними з іншими текстово-образними універсаліями є такі структури: prp A N_2 V: *до щирого серденька прикладати*

[УНД 1972, с.221; УНДІП 1990, с.59], *до кінних братів добігати* [УНД 1972, с.202], prp N_2 A V: *до серця козацького прикладати* [УНД 1972, с.203, 211; УНДІП 1990, с.59], *до городів християнських підвезти* [УНД 1972, с.204], prp Аз N_2 V: *до мого роду прибувати* [УНД 1972, с.359], *до свого городу прибувати* [УНД 1972, с.215].

Розглянуті моделі подібні між собою. Насамперед їх об'єднує те, що вербальні компоненти за семантикою фактично ідентичні, бо перебувають між собою у синонімічних відношеннях, вказуючи на переміщення в просторі, рух у просторі в певному напрямкові, до певного об'єкта, кінцевий рух до якогось об'єкта: *добігати, прибігати, прибувати, приїжджати (поїжджати), од'їжджати, наїжджати, виходжати, доходжати, прихожати.* Змінним виявляється сам об'єкт, до якого спрямовується рух. При цьому дієслівний компонент може містити і вказівку на спосіб руху (їхати чи йти, бігти). У результаті маємо таку парадигму зазначених текстово-образних універсалій – з однаковим вербальним компонентом і змінним об'єктом:

Приходжати — *до Савір-могили*, *до темниці*

Добігати — *до Савур-могили*, *до мілюсів, до байраків*, *до лісів*

Прибігати — *до тернів, до байраків*

Приїжжати (приїжджати) — *до батька-матері*, *до отця й матері*, *до отця, до матки, до родини покревної*, *до Черкес-долини*, *до дому*

Доїжджати — *до криниці*, *до Савір-могили*, *до двору*

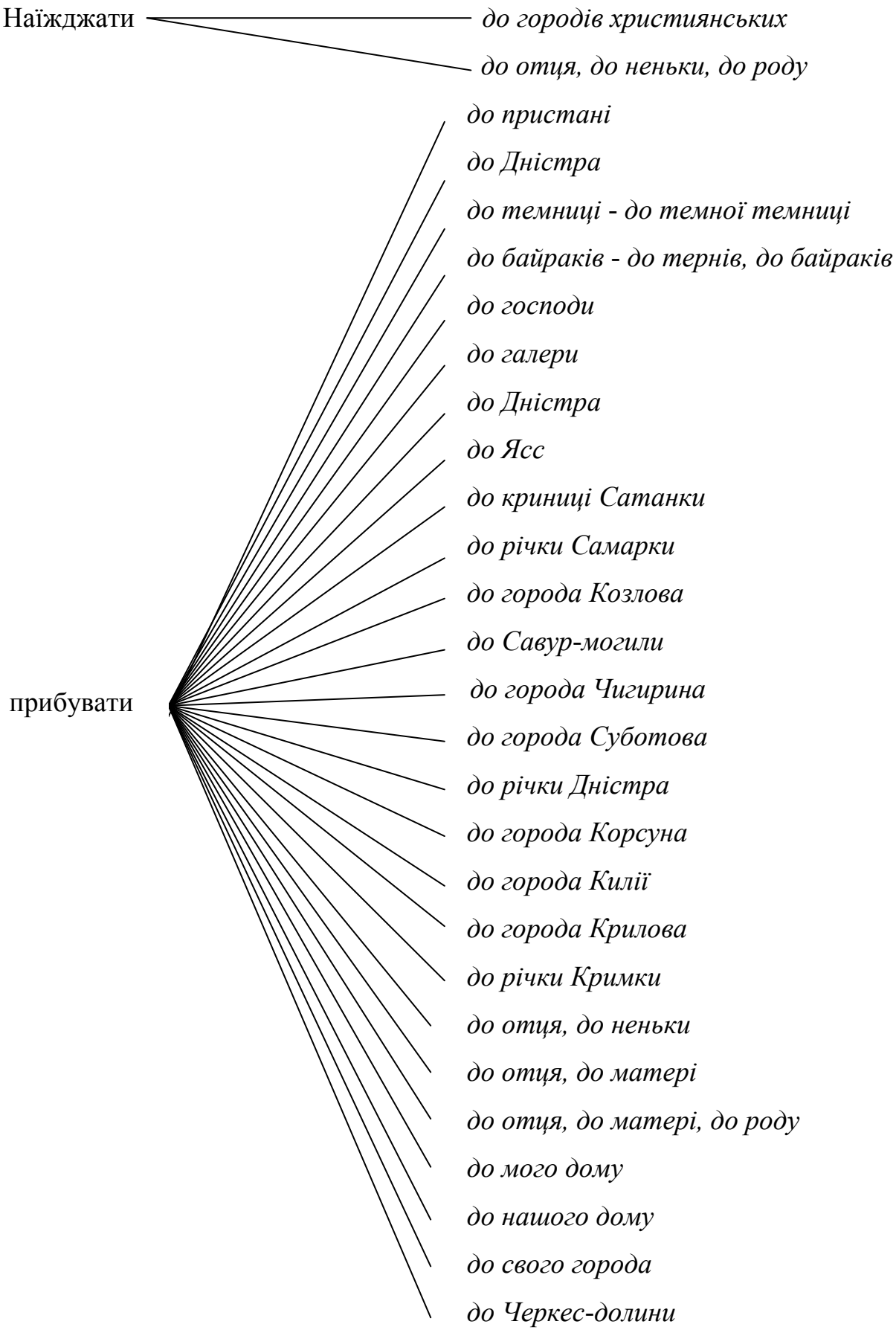

У розглянутих моделях вербальних текстово-образних універсалій обставинний компонент – адвербіалізований прислівник (прийменниково-

іменникова форма) твориться або на основі власне адвербіалізованої конструкції: *до церкви, до пристані, до темниці, до Дністра,* або на основі субстантивної текстово-образної універсалії: *до батька-матері, до отця-матері, до Черкес-долини, до Савур-могили*, або на основі атрибутивних текстових універсалій: *до сирої землі, до темної темниці, до християнських городів.*

Модель «Іменник у Родовому відмінку + частка + дієслово» (N_2, corp V) включає лексеми «щастя» і «доля»: *щастя-долі не мати* [УНД 1972, с.125, 155, 201, 361]. Варіант цієї моделі – без частки: N_2 V: *щастя-долі мати* [УНД 1972, с.127, 155, 382, 383].

Фіксуємо низку варіантів: N_2 й N_2 corp V: *щастя й долі не мати* [УНД 1972, с.129, 131, 352], N_2 й N_2 Аз corp V: *щастя й долі собі не мати* [УНД 1972, с.123; НД 1986, с.46; УНДІП 1990, с.46], corp N_2, corp N_2, corp V: *ні щастя, ні долі не мати* [УНД 1972, с.125, 243, 245], *ні долі, ні щастя не мати* [УНД 1972, с.241].

Модель: «Прийменник з + іменник у Родовому відмінку + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (N_2N_4V).

Ця модель характеризується усталеністю компонентного складу. Незмінним складником залишається іменник у Знахідному відмінку, напр.: *з плеч голову зняти* [УНД 1972, с.192], *з пліч голову здіймати* [УНД 1972, с.198, 202; УНДІП 1990, с.58], *з плеч голову здіймати* [УНД 1972, с.191, 197], *з пліч головку здіймати* [НД 1986, с.74], *з плечей голову здіймати* [УНД 1972, с.245], *з плеч головку ізніміте* [УНД 1972, с.216], *головоньку з пліч ізнімає* [УНД 1972, с.257], *з пліч головоньку здійміте* [НД 1986, с.68], *с плечъ головы снимаетъ* [УНД 1972, с.227, 228], *із пліч главки знімати* [УНД 1972, с.168], *з плеч головку зніміте* [УНД 1972, с.150], *з пліч головку іздійміте* [УНД 1972, с.170], *голову з пліч знімати* [УНД 1972, с.220], *головку з плеч зняти* [УНД 1972, с.213], *голову з пліч іздіймайте* [УНД 1972, с.183].

Ускладнений варіант моделі (за рахунок уведення означальних компонентів) має такий вигляд: N_4 АА prp N_2 V): *голову козацьку молодецьку з пліч здіймати* [УНД 1972, с.184].

Дещо по-іншому оформлена структура з ідентичним змістом: *голову та й од плеч одрубайте* [УНД 1972, с.213] – відбувається синонімічна заміна дієслова. Думи засвідчують і більш ускладнений різновид цієї моделі, що досягається за рахунок додавання до її складу порівняння: *з пліч, як галку, голову зняти* [УНД 1972, с.269, 270(2)], *з пліч головку, як галку, зняти* [УНД 1972, с.267(2), 273, 274], *головку, як галку, з плеч ізніміте* [УНД 1972, с.166(2)], *з пліч главку, як галку, ізніміте* [УНД 1972, с.168]. У внутрішній організації розглядуваної моделі засвідчені такі варіації – перестановки компонентного складу, пор.: *з пліч головку іздіймати* і *голову з пліч іздіймати, з пліч, як галку, голову зняти і головку, як галку, з плеч ізнімати*; зміни морфемного складу компонентів з їх фонетичними варіантами: *голова, голівка, главка; здіймати, іздіймати, ізнімати, знімати; плеч, пліч, плечей.*

Примітною ознакою зазначеної моделі вербальних текстово-образних універсалій є те, що компоненти, які входять до її складу, вільно змінюють своє місце розташування, що, звичайно, зумовлено гнучкістю мовної структури та її здатністю підпорядковуватися епічному ритмомелодійному ладові.

Дещо видозміненою в плані граматичного підпорядкування виступає структура з фактично подібним компонентним складом: *як галкам, з пліч головки познімати* [УНД 1972, с.282], *як галкам, з пліч головки поздіймати* [УНД 1972, с.282].

До цієї моделі (N_2N_4 V) відносимо і структуру: *з піхов шаблі виймати* [УНД 1972, с.158; УНДІП 1990, с.58]. Зазначена текстово-образна універсалія почасти поширюється прикметником-означенням; при цьому також засвідчені перестановки компонентів у межах моделі: *шаблю булатну з ножна виймати* [УНД 1972, с.184], *шаблі булатні із піхов вийміте* [УНД 1972, с.210].

Модель «Іменник у Родовому відмінку + прикметник + прийменник + іменник у Знахідному відмінку + заперечна частка не + дієслово» (N_2 A prp N_4 corp V): *віри християнської на поталу не подати* [УНД 1972, с.270, 271, 274, 275], *віри християнської у поругу не подати* [УНД 1972, с.266(2), 267]. Модель здатна

розбудовуватися за рахунок поширення означальним компонентом: *віри святої християнської у поругу не подати* [УНД 1972, с.289].

Модель «Прийменник од + іменник у Родовому відмінку + дієслово» (prp N_2 V): *од галери одвертати* [УНД 1972, с.147].

Модель «Прикметник + іменник у Родовому відмінку +дієслово» (A N_2 corp V): *козацьких звичаїв не знати* [УНД 1972, с.76, 78, 79, 139; УНДІП 1990, с.36]. Різновид: N_2 A corp V: *звичаю козацького не знати* [УНД 1972, с.238, 239], *звичаїв козацьких не знати* [УНД 1972, с.291].

Модель «Іменник у Давальному відмінку + прикметник + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (N_3 A N_4 V): *козакам козацькі порядки подавати* [УНД 1972, с.270, 271, 272, 273, 274(2), 269(2), 268(2)].

Модель «Іменник у Знахідному відмінку без прийменника + дієслово» (N_4 V) представлена текстово-образними універсаліями з номенами **Бог**: *Бога споминати* [УНД 1972, с.73, 74], *Бога прославляти* [УНД 1972, с.78 (2)], *Господа-Бога прохати* [УНД 1972, с.80], **молитва**: *молитви сотворяти* [УНД 1972, с.200], **благословення**: *благословенія приймає* [УНД 1972, с.243, 244, 255], *благословення прохати* [УНД 1972, с.251], *благословення брав* [УНД 1972, с.232], *благословенія приймати* [УНД 1972, с.256], *благословеніє принимаєть* [УНД 1972, с.227], *благословенія прохав* [УНД 1972, с.232], **прощення**: *опрощеннє приймав* [УНД 1972, с.291], *распрощення не приймали* [УНД 1972, с.92], *опрощеніє брати* [УНД 1972, с.203], *опрощеніє не приймати* [УНД 1972, с.240], *опрощенія прохала* [УНД 1972, с.312], *опрощенія прийняти* [УНД 1972, с.406(2), 408], *опрощення не приймали* [УНД 1972, с.407, 408], *опрощеніє принімає* [УНД 1972, с.296], *опрощеніє приймає* [УНД 1972, с.325], **милосердя**: *милосердиє мати* [УНД 1972, с.208(2)], *милосердіє мати* [УНД 1972, с.202(2), 204], *милосердіє мати* [УНД 1972, с.211, 212], **батьки**: *отця-матінку шанувати* [УНД 1972, с.214], *отця-матір поважати* [УНД 1972, с.351], **кінь**: *коня сідлати* [УНД 1972, с.77(2)], *коні попасати* [УНД 1972, с.161, 170(2), 174], *коні попасімо* [УНД 1972, с.184, 192], *конини попасати* [УНД 1972, с.168, 169, 219, 220, 221], *коні попасемо* [УНД 1972, с.212], *коня осідлати* [УНД 1972, с.79], *коней*

повертали [УНД 1972, с.215], *коней завертайте* [НД 1986, с.74], *коні попасімо* [УНД 1972, с.197 (2)], *коні поганяти* [УНД 1972, с.211, 214], *коні спиняти* [УНД 1972, с.183], *коня дати* [УНД 1972, с.256], *коня взріти* [УНД 1972, с.237], *коня узріти* [УНД 1972, с.241], *коня купити* [УНД 1972, с.236], *коня попасти* [УНД 1972, с.298, 302], *коня вести* [УНД 1972, с.315, 319, 322, 323], *коненька виводити* [УНД 1972, с.314], *конів попасіте* [УНД 1972, с.213], *коні посідлати* [УНД 1972, с.406], *коня попасімо* [УНД 1972, с.193], *коня пропивати* [УНД 1972, с.78], *коней попасіте* [УНД 1972, с.202; УНДІП 1990, с.57], *коней попасати* [УНД 1972, с.213], *коней попасімо* [УНД 1972, с.204,207], *коня напувати* [УНД 1972, с.308], *коня повертати* [УНД 1972, с.191], *коней повертати* [УНД 1972, с.191, 215], *коней завертати* [УНД 1972, с.202], **слава**: *славу вихваляти* [УНД 1972, с.233], *слави-лицерствія достати* [УНД 1972, с.246, 247, 250], *славу учинити* [УНД 1972, с.87], **правда***: неправду казати* [УНД 1972, с.193], *правду казати* [УНД 1972, с.171, 187, 189, 221], **голова**: *голову покладати* [УНД 1972, с.207], *голову здіймати* [УНД 1972, с.192(2)], **прикмета** (признака): *прикмету давати* [УНД 1972, с.183], **порятунок**: *порятунок дати* [УНД 1972, с.185], *помочі-порятунку не дати* [УНД 1972, с.187], номеном з семантикою «**достаток**»: *статки-маєтки збувати* [УНД 1972, с.101], **гостинець**: *гостинця посилати* [УНД 1972, с.78], *гостинці посилати* [УНД 1972, с.73, 78], **темниця**: *темницю відмикати* [УНД 1972, с.131], *темницю відпирати* [УНД 1972, с.131].

Модель «Іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (N_4 V), побудована на основі лексем **хліб, сіль, вода**: *хліба-солі заробляти* [УНД 1972, с.358, 370], *хліба-солі вживати* [УНД 1972, с.291, 351,352(2), 353], *хліба-солі заживати* [УНД 1972, с.359(2), 360], *хліб-сіль уживати* [УНД 1972, с.221, 249, 254, 264, 265, 351, 358], *хліба-солі споживати* [УНД 1972, с.362], *хліба-солі заробляла* [УНД 1972, с.363], *хліба-солі не їдала* [УНД 1972, с.323], *хліб поїдав* [УНД 1972, с.199], *воду пивав* [УНД 1972, с.199], *воду пив* [УНД 1972, с.207], *хліб-сіль їв* [УНД 1972, с.207], *хліба-солі споживати* [УНД 1972, с.392], *хліб пахати* [УНД 1972, с.236, 248 (2)]. Різновиди цієї моделі: N_4 і N_4 corp V: *хліба і солі не їдали*

[УНД 1972, с.324]; N_4 да N_4 V: *хліба да солі позичати* [УНД 1972, с.237]; A N_4 prp N_5 V: *отцевський хліб-сіль з упокоєм уживати* [УНД 1972, с.354, 355]; N_4 prp N_5 V: *хліб-сіль з упокоєм уживати* [Д 1969, с.213]; N_4 prp N_4 A N_4 V: *хліб-сіль з упокоєм вічний час вживати* [УНД 1972, с.268, 269(2), 270, 273(2)].

Ця модель (N_4 V) утворена на основі субстантивної текстово-образної універсалії, що має різне формальне вираження: у першому випадку – це складне слово (*хліб-сіль*), у другому - сурядне словосполучення (*хліб і сіль, хліб да сіль*).

Різновидами моделі N_4 V є такі структури: «Іменник + іменник + прикметник + дієслово» (N_4 A, N_4 A V): *землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати* [УНД 1972, с.166], «Іменник + прикметник + сполучник + іменник + прикметник + дієслово + сполучник + дієслово» (N_4 A і N_4 A V й V): *землю турецьку і віру бусурменську / Клясти й проклинати* [НД 1986, с.39], «Іменник (загальна назва) + іменник (власна назва) + дієслово» (N_4, N_4 V): *річку Самарку переїжджати* [УНД 1972, с.208], «Іменник + сполучник + іменник + дієслово» (N_4 й N_4 V): *отця й матір почитати* [УНД 1972, с.387], *отця й неньку споминати* [УНД 1972, с.99], «Іменник + прикметник + дієслово + дієслово» (N_4 A V та V): *Господа милосердного прохати та благати* [УНД 1972, с.106, 108, 112], *Бога прохати та благати* [УНД 1972, с.280]. Зазначені різновиди реалізовані дещо видозміненими варіантами ідентичних за компонентним складом текстово-образних універсалій, утворених за моделлю N_4 V.

Вербальні текстово-образні універсалії, представлені поєднанням дієслова та іменника у знахідному відмінку без прийменника, базуються на основі підрядного зв'язку між компонентами, а саме – керування. Об'єктами, на які спрямовується дія, засвідчені істоти: *Бог, Господь-Бог, батько, мати (ненька), кінь* та неістоти: а) конкретні назви: *гостинці, статки-маєтки, земля, голова, ігри, голос, могила*; б) абстрактні назви: *слава, смерть, віра, благословення, опрощення, мислі, милосердя, гордість, радість, старання, порядки* та ін.

Найпоширенішим об’єктом, на який спрямовано дію, є **кінь**, пор.:

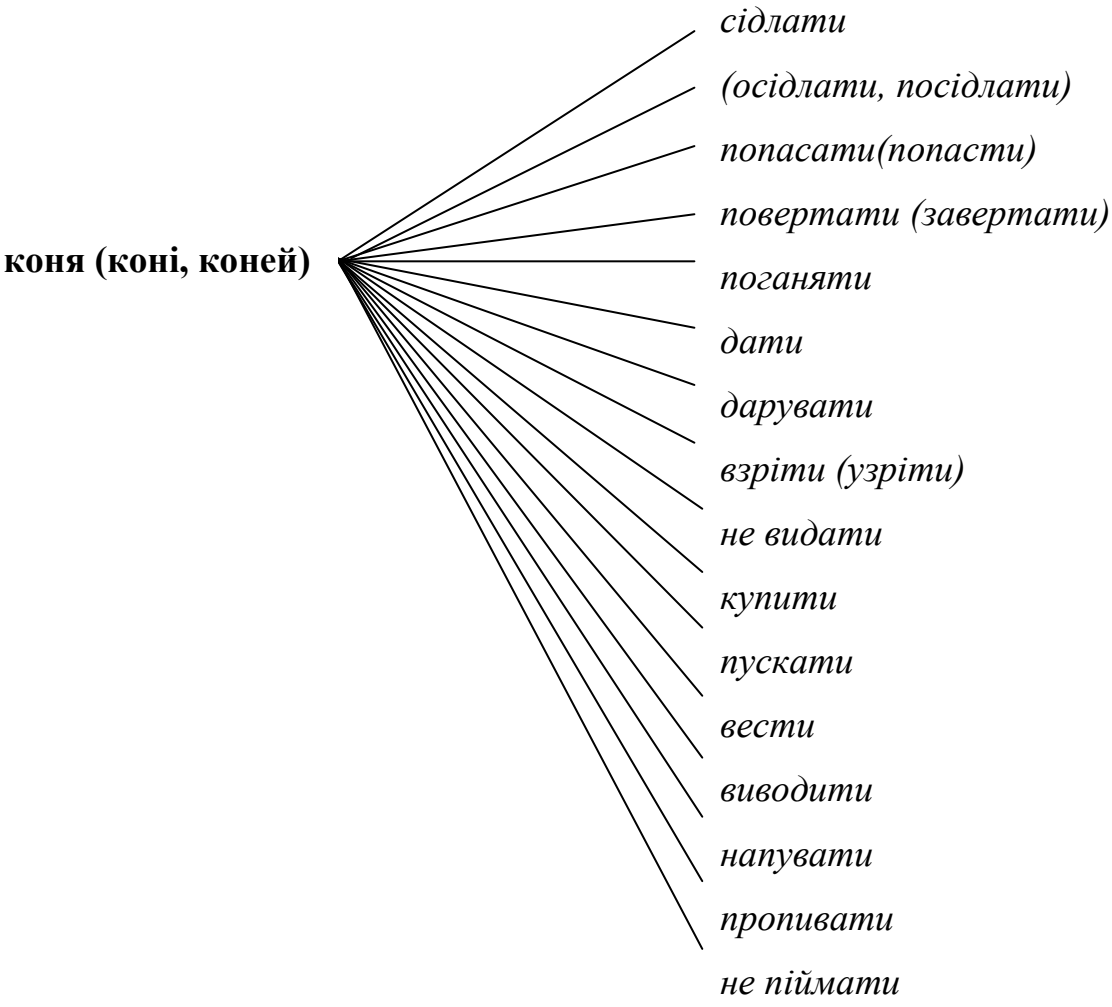

Велика кількість вербальних текстово-образних універсалій зазначеного різновиду побудована на основі номенів із релігійної сфери: *Бог* (*Творець, Господь*); *милосердіє, благословення, прощення* тощо.

Різновидом моделі N_4V є модель N_4 A V (A N_4 V; A N_4 corp V): «Іменник у Знахідному відмінку + прикметник + дієслово». Іменники у аналізованих структурах входять до лексичних груп із загальною семантикою 1. «**релігійні, культові поняття**»: **Бог**: *Господа милосердного прохати* [УНД 1972, с.86, 130], *Господа милосердного прохати* [УНД 1972, с.194], *Господа милосердного прохати та благати* [УНД 2009, с.126, 127], *Бога милосердного благати* [УНД 1972, с.129], *милосердного Бога благати* [УНД 1972, с.148], *Господа милосердного прохати-благати* [УНД 1972, с.107, 110; УНД 2009, с.129], *Милосердного Творця прохала* [УНД 1972, с.354], *Господа милосердного умовляти* [УНД 1972, с.200], *Всевишнього Господа-Творця благала* [УНД 1972,

с.336], **милосердя**: *велике милосердіє мати* [УНД 1972, с.115(2), 117, 183, 185], *великеє милосердіє мати* [УНД 1972, с.152, 154], *великую радость мати* [УНД 1972, с.291], *великеє милосердіє має* [УНД 1972, с.227], **молитва**: *руський очинаш (оченаш) читати* [УНД 1972, с.266(2), 274(3)], *руське оченаш читати* [УНД 1972, с.270], **батьки**: *неньку стареньку почитати* [УНД 1972, с.227], **смерть (похорон, могила)**: *темний похорон одправляти* [УНД 1972, с.160, 205], *семиперстную могилу висипати* [УНД 1972, с.82, 229], *козацький похорон одправляти* [УНД 1972, с.206], *глибокий дол копати* [УНД 1972, с.245(2)], 2. «**органи, частини тіла, мова людини (тіло, голова, серце, голос (глас), кров, сльози)**»: *дрібні сльози проливати* [УНД 1972, с.368], *голову козацьку покладати* [УНД 1972, с.239, 295], *козацький глас зачуває* [УНД 1972, с.235], *набожний глас зачувати* [УНД 1972, с.93], *козацький голос зачувати* [УНД 1972, с.308], *татарську кров проливати* [УНД 1972, с.144], *тіло козацьке снахожати* [УНД 1972, с.152], *тіло козацьке поховати* [УНД 1972, с.152], *глас козацький зачуває* [УНД 1972, с.247(2)], *козацьке тіло посікли-порубали* [УНД 1972, с.296], 3. «**тварини**» (кінь): *дати коня вороного* [УНД 1972, с.243], *коня козацького не піймали* [УНД 1972, с.240], *козацького коня не поймати* [УНД 1972, с.228], *козацькі коні попасімо* [УНД 1972, с.198], *доброго коня купити* [УНД 1972, с.227], *доброго коня сідлати* [УНД 1972, с.226], *козацького коня дарувати* [УНД 1972, с.234], *дати коня вороного* [УНД 1972, с.256], *добрих коней поганяти* [УНД 1972, с.209], *добрих коней засідлати* [УНД 1972, с.208], *доброго коня не видав* [УНД 1972, с.238], *доброго коня купувала* [УНД 1972, с.232], 4. «**мислительні процеси, емоційний стан: почуття, волевиявлення, переживання тощо**» (радість, гордість та ін.): *хороші мислі мати* [УНД 1972, с.76], *великое усердіє мати* [УНД 1972, с.207], *велике пересердіє мати* [УНД 1972, с.236, 264, 265], *великую гордость мати* [УНД 1972, с.91], *великую радость мати* [УНД 1972, с.228, 241], *велике усердіє мати* [УНД 1972, с.161], *велике старанне має* [УНД 1972, с.250], *превелику гордость мати* [УНД 1972, с.410 (2)], *нехороші мислі мати* [УНД 1972, с.271], 5. **«прославлення козацької доблесті»:** «**слава**»: *славу козацьку вихваляти* [УНД 1972, с.234],

рицарської слави доставати [УНД 1972, с.224], *рыцарской славы достати* [УНД 1972, с.228], *славу козацьку учинити* [УНД 1972, с.100, 241], *козацької слави зазнавати* [УНД 1972, с.256], *славу козацьку вислављяти* [УНД 1972, с.242], *рицарської слави заживати* [УНД 1972, с.224], *козацької слави зазнавати* [УНД 1972, с.255(2)], 6. **«просторові найменування»:** «**земля**»: *землю турецьку клясти-заклинати* [УНД 1972, с.166], *пригоду козацьку знати* [УНД 1972, с.101], *землю турецьку клясти-проклинати* [УНД 1972, с.106], 7. «**продукти харчування**» (хліб, сіль, вода): *чужого хліба-солі заробляти* [УНД 1972, с.188], *холодної води набирати* [УНД 1972, с.89, 92], *холодної води знайти* [УНД 1972, с.94, 96, 97], 8. «**одяг**»: *червону китайку видирати* [УНД 1972, с.151(2)], *червону китайку знаходжати* [УНД 1972, с.166], *червону китайку находити* [УНД 1972, с.205], *червону китайку находити* [НД 1986, с.76], 9. **«достаток»**: (скарби, здобич), *великиї скарби мати* [УНД 1972, с.281], *більшу добичу брати* [УНД 1972, с.76], *більшу добичу мати* [УНД 1972, с.78].

Найчастотнішими прикметниками – ускладнювальними компонентами вказаного різновиду фіксуємо одиниці *козацький, добрий, рицарський, милосердний, великий* тощо.

Різновидом вищезазначеної моделі (окремих текстово-образних універсалій) є структура, ускладнена означальним компонентом-прикметником (з внутрішніми варіаціями - перестановкою компонентів) пор.: *червону китайку знаходжати* [УНД 1972, с.221] (А N_4 V) - *червону та жовту китайку знаходжати* [УНД 1972, с.160] (А та А N_4 V), *червону китайку видирати* [УНД 1972, с.151(2)] (А N_4 V) - *жовту та червону китайку видирати* [УНД 1972, с.204, 211], *червону та жовту китайку видирати* [НД 1986, с.75] (А та А N_4 V).

Низка ускладнених і розгалужених текстово-образних універсалій пов’язана з лексемами на позначення частини тіла людини, зокрема з номеном «тіло», що поєднується з означенням *козацький* у атрибутивній текстово-бразній універсалії, яка входить до вербальної текстово-образної універсалії. Атрибутивна текстово-образна універсалія *тіло козацьке* зафіксована у

вербальних текстово-образних універсаліях з дієсловами *посікти-порубати, снахожати, поховати*.

Атрибутивна текстово-образна універсалія *тіло козацьке* активізована у інших вербальних текстово-образних універсаліях, утворених за моделями: N_4 A Ad prp A N_6 V; N_4 A, prp A N_6 V, що так чи інакше пов'язані між собою. При цьому модель вербальної текстово-образної універсалії N_4 A Ad prp A N_6 V містить, окрім атрибутивної (N A), адвербіальну структуру з семантикою місця (prp A N_6): *тіло козацьке хорошенько в чистім полі поховати* [УНД 1972, с.91], A A_3 A N_4prpAN_4V: *козацьке моє молодецьке / Тіло в сиру землю поховайте* [НД 1986, с.68]. Складником вербальної текстово-образної універсалії *тіло козацьке находити, в чистім полі хоронити* є атрибутивна та адвербіальна текстово-образні універсалії.

Вербальна текстово-образна універсалія з номенами «тіло» і «козацький», представлена моделлю N_4 A V, розгортається з допомогою уведення додаткових компонентів, зокрема, за рахунок ускладнення атрибутивної мікроструктури означенням *молодецький*; унаслідок цього виникає модель «Іменник + прикметник + прикметник + дієслово» (N_4 A A V): *тіла козацького молодецького шукати* [УНД 1972, с.175, 205], *тіло козацьке молодецьке обмивати* [УНД 1972, с.87]. Інше ускладнення моделі N_4 A A V створюється завдяки активізації адвербіальної текстово-образної універсалії, представленої моделлю prp A N_6 (*в чистому степу*), у результаті з'являється структура N_4 A A prp A N_6 V: *тіло козацьке молодецьке / У чистому степу поховати* [УНД 1972, с.183]. Пор. варіант цієї моделі з деякими видозмінами – A_3 N_4 A A prp A N_6 V: *наше тіло козацьке молодецьке у чистому полі поховати* [УНД 1972, с.91].

Ускладнена модель N_4 A A prp A N_6 V має здатність поглиблюватися за рахунок уведення прислівника, продукуючи модель N_4 A A prp A N_6 Ad V: *тіло козацьке молодецькеє у чистому степу хорошенько поховати* [УНД 1972, с.186]; інші різновиди моделей - N_4 Аз V, prp A N_6 V: *тіло моє порубайте, в чистім степу поховайте* [УНД 1972, с.156], *тіло козацьке находити, в чистім*

полі хоронити [УНД 1972, с.156].

Схематично це можна зобразити так:

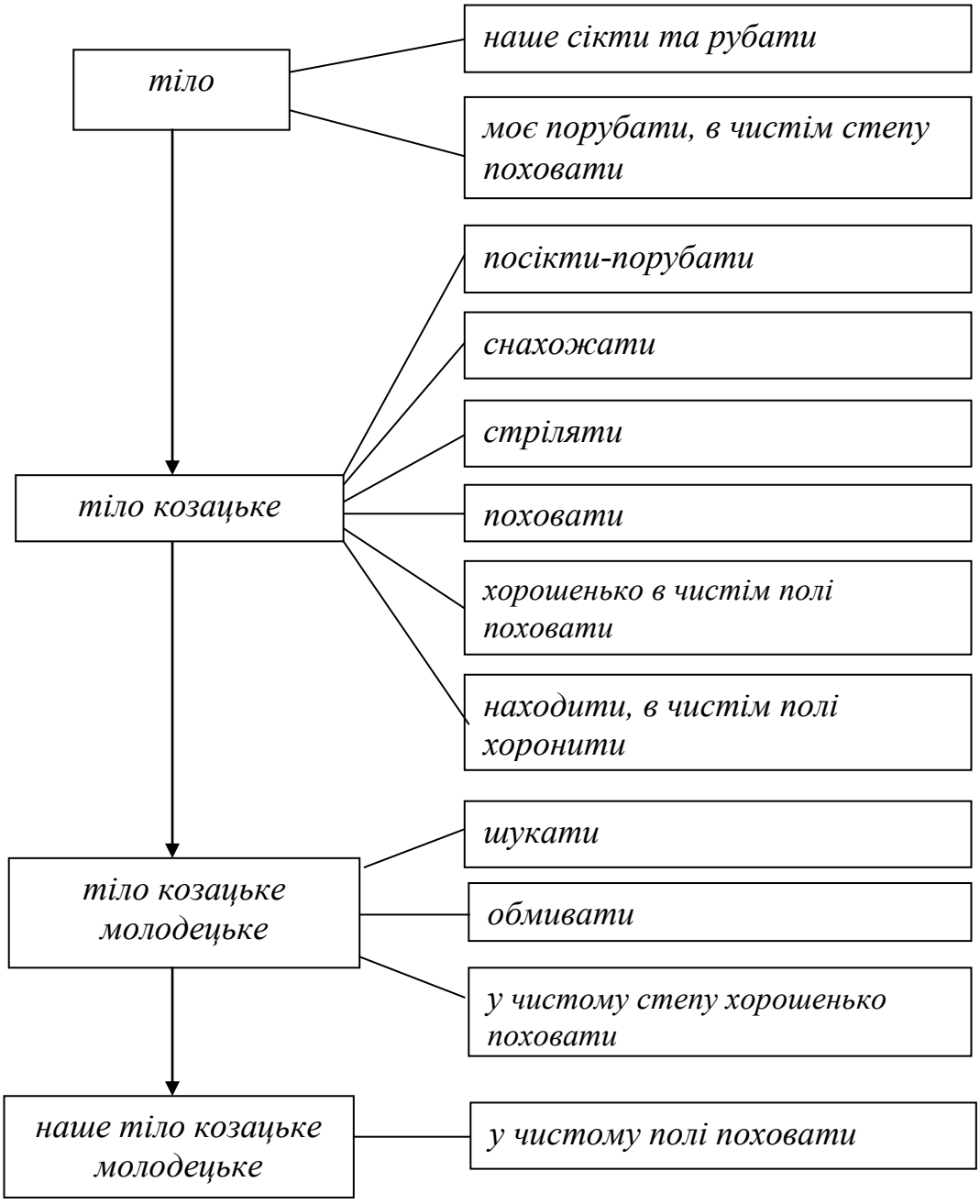

Модель «Іменник у Знахідному відмінку + прийменник + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (N_4 prp N_4 V): *неприятеля під нозі топтати* [УНД 1972, с.76, 271], *неприятеля під ноги топтати* [УНД 1972, с.275, 280].

Модель «Іменник у Знахідному відмінку + сполучник + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (N_4 й N_4 V): *щастя й долю мати* [УНД 1972, с.345]. Варіанти: Аз N_4 й N_4 V: *своє щастя й долю потеряли* [УНД 1972, с.93], N_4

й N_4 АзV: *щастя й долі собі мати* [УНД 1972, с.353(3), 360].

Модель «Прийменник на + іменник у Знахідному відмінку + прикметник + іменник у Давальному відмінку + частка + дієслово» (prp N_4 A N_3 corp V): *на стираніє чужим рукам не давати* [УНД 1972, с.225]. Засвідчена перестановка компонентів у межах моделі: A N_3 prp N_4 corp V: *чужим рукам на стараннє не давала* [УНД 1972, с.247] та уведення додаткових компонентів і їхня синонімічна заміна: A N_3 prp N_2 prp N_4 corp V: *чужим рукам до зросту / У найми не пускала* [УНД 1972, с.363], A N_3, prp N_4 prp N_4 corp V: *чужим людям у руки на стираніє не давала* [УНД 1972, с.356].

Модель (і її різновиди) з компонентом *чужий* засвідчена головно у соціально-побутових думах; її складник – атрибутивна текстово-образна універсалія *чужі руки* є синекдохічною.

Модель «Іменник у Знахідному відмінку + прикметник + прислівник + дієслово» (N_4 A Ad V): *кров християнську неповинно проливати* [УНД 2009, с.127, 129], *кров християнську безневинно проливати* [УНД 1972, с.408; УНД 2009, с.780, 781], ускладнений різновид цієї моделі – N_4 A prp N_4 V: *кров християнську на землю проливати* [УНД 1972, с.142], ланцюгово залежний різновид - модель N_4 A prp A N_4 V: *кров християнську на сиру землю проливати* [УНД 1972, с.387, 410].

Таким чином, і в цьому випадку фіксуємо взаємозалежний ланцюг різновидів моделі з подальшим її ускладненням (розбудовою) та видозмінами: N_4 A Ad V – N_4 A prp N_4 V – N_4 A prp A N_4 V.

Схематично це можна зобразити так:

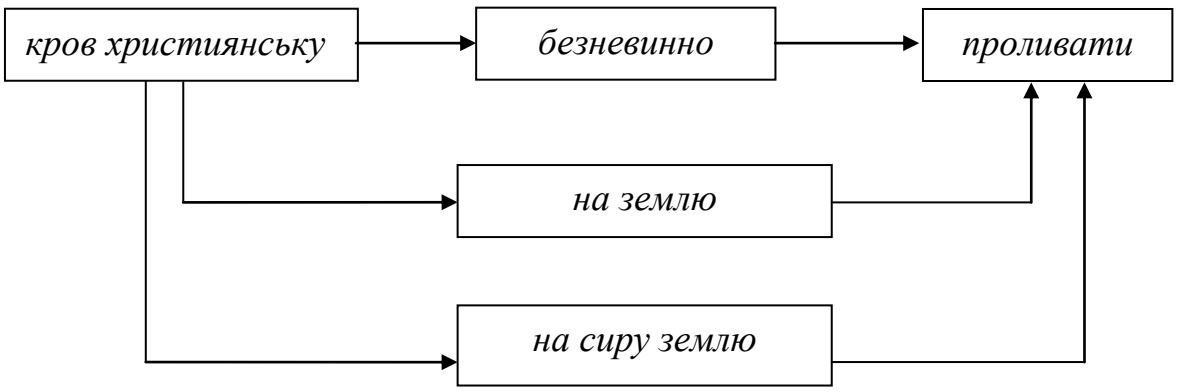

Модель «Займенник + іменник у Знахідному відмінку + дієслово + дієслово» (Аз N_4 V та V): *наше тіло сікти та рубати* [УНД 1972, с.95, 97, 91].

Модель «Іменник у Знахідному відмінку + прийменник в + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (N_4 prp N_4 V): *коня в руки подати* [УНД 1972, с.227].

Модель «Іменник у Знахідному відмінку + прийменник в + іменник у Місцевому відмінку + прийменник + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (N_4 prp N_6 prp N_4 V): *коня в руках за поводи вести* [УНД 1972, с.230].

Модель «Прикметник + іменник у Знахідному відмінку + прийменник на + іменник у Місцевому відмінку + дієслово» (A N_4 prp N_6 V): *козацького коня на поводах вести* [УНД 1972, с.234].

Модель «Іменник у Знахідному відмінку + прийменник + іменник у Родовому відмінку + дієслово» (N_4 prp N_2 V): *коня до рук принімати* [УНД 1972, с.250].

Модель «Прийменник за + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (prp N_4 V): *за стремена хапати* [УНД 1972, с.177(2), 202], *за стремена хватати* [УНД 1972, с.157, 190, 214, 216], *за поводи хапати* [УНД 1972, с.237], *за стремена хапати* [УНД 1972, с.209]. Спостережено розгортання цієї моделі за рахунок уведення іменника: N_4 prp N_4 V: *коні за стремена хватати* [УНД 1972, с.183], *коней за стремена хватати* [УНД 1972, с.219], *коня за поводи хватати* [УНД 1972, с.312], *коней за стремена хапати* [УНД 1972, с.202], внаслідок чого виникає двоступеневе ускладнення.

Модель «Прийменник на + іменник у Знахідному відмінку + іменник (власна назва) у Знахідному відмінку + дієслово» (prp N_4 N_4 V): *на город Килию поглядати* [УНД 1972, с.75; УНДІП 1990, с.35].

Модель «Прийменник в (у) + іменник у Знахідному відмінку + іменник (власна назва у Знахідному відмінку) + дієслово» (prp N_4 N_4 V): *в город Кілію запродати* [УНД 1972, с.77, 78; УНДІП 1990, с.36], *у город Килию запродати* [Д 1969, с.46; УНД 1972, с.75(2)].

Модель «Прийменник у (в) + іменник у Знахідному відмінку +

дієслово» (prp N_4 V): *у Килим-город запродати* [УНД 1972, с.73,74], *у Килиї-город запродати* [УНД 1972, с.72, 73].

Останні моделі ідентичні за компонентним складом та дещо відмінні за структурним оформленням.

Модель «Прийменник на + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (prp N_4 V) досить продуктивна. Її структурними компонентами є номени *кінь, признака, Черкень-долина, коліна, ринок, Мурав-степи, Савур-могила.* Найбільш уживані структури, у яких об'єктом, що на нього спрямована дія, виступає номен **кінь:** *на коні сідати* [УНД 1972, с.80, 162], *на коні брати* [УНД 1972, с.150, 158], *на коні взяти* [УНД 1972, с.163, 174], *на коня сідати* [Д 1969, с.46; УНД 1972, с.75, 78, 86 (3), 227, 238, 240, 310(2), 325], *на коней сідати* [УНД 1972, с.207], *на коні возьміте* [УНД 1972, с.188, 210, 213, 219], *на коні візьмімо* [УНД 1972, с.189, 204, 220], *на коні возміть* [УНД 1972, с.191], *на коня прибуває* [УНД 1972, с.238], *на коней забирати* [УНД 1972, с.213], *на коней возьміте* [НД 1986, с.73], *на коней візьміте* [УНДІП 1990, с.57], *на коні прохатися* [УНД 1972, с.208], *на коні взяти* [УНД 1972, с.202, 220], *на коні сідати* [УНД 1972, с.252(2)]. Різновидом є структура: prp N_4 conp V: *на коні не візьмемо* [УНД , 1972, с.210]. Ускладнений різновид моделі prp N_4 V – модель: prp A N_4 V (prp N_4 A V): *на доброго коня сідати* [УНД 1972, с.227(3), 228, 247, 250, 251, 252, 264(2), 265(3), 268(2), 269(2), 272, 273(2), 281, 296], *на доброго коня ізсідати* [УНД 1972, с.227], *на добрі коні сідати* [УНД 1972, с.296], *на вороного коня сідати* [УНД 1972, с.244, 256], *на коні козацькі сідати* [УНД 1972, с.79, 80, 229, 154].

Модель «Прийменник на + іменник + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (prp N_4 N_4 V): *на долину Кодиму прибувати* [Д 1969, с.143].

Модель «Прийменник на + прикметник + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (prp A N_4 V) із номенами просторової семантики **двір, земля, Україна:** *на сиру землю сходжали* [УНД 1972, с.388], *на славну Україну прибувати* [УНД 1972, с.266, 274, 289], *на чужий двір прибувати* [УНД 1972, с.357], *на чужий двір ходити* [УНД 1972, с.357].

Модель «Прийменник на + іменник у Знахідному відмінку +

прикметник + дієслово» (prp N_4 A V) з номеном **рани:** *на рани смертельнії знемагає* [УНД 1972, с.99; НД 1986, с.30], її різновид: prp N_4 A corp V: *на рани смертельні не знемагає* [УНД 1972, с.87].

Модель «Прийменник на + іменник у Знахідному відмінку + прикметник + сполучник + прикметник + прислівник + дієслово» (prp N_4 A та A Ad V) з номеном **рани**: *на рани стріляні та порубані дуже знемагали* [УНД 1972, с.97], *на рани постріляні та й порубані / Дуже знемагають* [УНД 1972, с.94; НД 1986, с.33]; prp A N_4 та prp A V: *на рубані рани та на стріляні знемагати* [УНД 1972, с.90].

Модель «Прийменник на + іменник у Знахідному відмінку + прикметник + прикметник + прислівник + дієслово» (prp N_4 A A V) з номеном **здоров'я:** *на здоров'я козацьке молодецьке мало змагати* [УНД 1972, с.93]. Різновид цієї моделі: модель «Прийменник на + займенник + іменник у Знахідному відмінку + прикметник + прикметник + дієслово» (prp Аз N_4 A A V): *на своє здоров'я козацьке молодецьке ізмагав* [УНД 1972, с.92, 187(2)].

Модель «Прийменник на + прикметник + іменник у Знахідному відмінку + прийменник + іменник у Знахідному відмінку + частка + дієслово» (prp A N_4 prp N_4 corp V) з номеном **руки:** *на чужі руки на стираніє не давала* [УНД 1972, с.358], *на чужі руки на поталу не давала* [УНД 1972, с.354].

Вербальна текстово-образна універсалія, утворена за моделлю «Прийменник на + займенник + іменник у Знахідному відмінку + частка + дієслово» (prp Аз N_4 corp V) з номеном **хрест:** *на себе хреста не покладали* [УНД 1972, с.408; УНД 2009, с.781], *на себе хреста не складав* [УНД 1972, с.391], *на собі хреста не покладати* [УНД 1972, с.93, 387]. Ускладнений різновид – модель prp Аз N_4 N_4 corp V: *на своє лице хреста не клали* [УНД 1972, с.410; УНД 2009, с.783]; також модель prp A_3 N_4 N_4 V з номенами загальної семантики «частини тіла людини»: *на свою козацьку голову надівати* [Д 1969, с.47; УНД 1972, с.76], *на свої козацькі плечі надівати* [Д 1969, с.67; УНД 1972, с.76], *на свої козацькі ноги обувати* [Д 1969, с.47; УНД 1972, с.76].

Модель «Прийменник за + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (prp N_4 V): *за стремена хватає* [УНД 1972, с.157, 214, 216], *за стременечка хапає* [УНД 1972, с.209; НД 1986, с.73], *за стремена хапає* [НД 1986, с.74].

Модель «Прийменник за + іменник у Знахідному відмінку + прийменник за + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (prp N_4, prp N_4 V) активує номени **хліб, сіль:** prp N_4, prp N_4 V: *за хліб, за сіль поважати* [УНД 1972, с.232], *за хліб, за сіль укоряти* [УНД 1972, с.363], *за хліб, за сіль докоряти* [УНД 1972, с.378], *за хліб, за сіль нарікати* [УНД 1972, с.325 (2)].

Модель «Прийменник в (у) + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (prp N_4, V). Універсалії зазначеної моделі представлені такими структурами: *у дом ходжати* [УНД 1972, с.200], *у хату входжати* [УНД 1972, с.362]; *у полон брали* [УНД 1972, с.296], *в полон не забрали* [УНД 1972, с.258], *у неволю забрати* [УНД 1972, с.215]; *в гості прибувати* [УНД 1972, с.312(2), 314(2), 344, 411], *у гості прохала* [УНД 1972, с.333]; *в признаку кидати* [УНД 1972, с.203], *у признаку покидати* [УНД 1972, с.204], *у предмету зоставляє* [УНД 1972, с.204]; *у військо ходити* [УНД 1972, с.307, 310], *в військо гуляти* [УНД 2009, с.779], *в військо виряджала* [УНД 1972, с.317], *в військо виступати* [УНД 1972, с.406(2); УНД 2009, с.781], *у похід виступає* [УНД 1972, с.308]; *в руки не взяв* [УНД 1972, с.78] (prp N_4 corp V), *у байраки уїжджати* [УНД 1972, с.203], *в церкву виходжає* [УНД 1972, с.255], *у галеру входжати* [УНД 1972, с.144].

Окремим різновидом є модель prp A N_4 V (prp N_4 A V). У одних випадках – це розбудовані варіанти моделі prp N_4 V за рахунок уведення означень-прикметників: *ув охотне військо виступати* [УНД 1972, с.73*], у чужий дом входжати* [УНД 1972, с.361], *у чужий дом уходжає* [УНД 1972, с.370], *у чужий дім уходжає* [УНД 1972, с.348], *у чужий дом входжає* [УНД 1972, с.361], *у чужий дім уходжати*; [УНД 1972, с.348, 365], у інших – незалежні, самостійні, не пов’язані з попередньою моделі: *у городи християнські прибувати* [УНД 1972, с.184], *у чужу сторону випроводжати* [УНД 1972, с.322], *в чистоє поле вибігати* [УНД 1972, с.163], *у чужий двір входжає* [УНД

1972, с.378], *у червоную китайку вложили* [УНД 1972, с.240], *в охотнеє військо од'їжджав* [УНД 1972, с.390], *у в'охотне військо поспішає* [УНД 1972, с.280], *в охотне військо гуляти* [УНД 1972, с.224 (2)], *в охотне військо викликає* [УНД 1972, с.225], *у в'охотне військо гуляти* [УНД 1972, с.247], *в семип'ядні пищалі гримали* [УНД 1972, с.234], *в військову суремку грати* [УНД 1972, с.91], *ув охотне військо виступали* [УНД 1972, с.93], *в чистоє поле виходжали* [УНД 1972, с.91], *в охотне військо од'їжджали* [УНД 1972, с.95], *у тяжку неволю завертати* [УНД 1972, с.95,97, 191,193], *у чужий дом ізсилати* [УНД 1972, с.358], *у чужий дом уходжали* [УНД 1972, с.365], *у чужу сторону од'їжджати* [УНД 1972, с.325(2)], *у чужий дом прибувати* [УНД 1972, с.358, 359], *в отцевський двір проживати* [УНД 1972, с.358], *в сиру землю поховати* [УНД 1972, с.200; НД 1986, с.68].

Модель «Прийменник в (у) + іменник у Знахідному відмінку + прикметник + дієслово» (prp N_4 A V): *в(у) землю християнську утікати* [УНД 1972, с.179], *в (у) землю християнську прибувати* [УНД 1972, с.151 (2), 181, 202; НД 1986, с.73], *в городи християнські прибувати* [УНД 1972, с.129, 176, 204] *в города християнські уїжджати* [УНД 1972, с.167], *у землі християнські увіходити* [УНД 1972, с.158], *у християнські землі утікати* [УНД 1972, с.161], *в городи християнські прибувати* [УНД 1972, с.204]. Варіант моделі prp A N_4 V: *в християнські городи надвезти* [УНД 1972, с.163], *у татарські степи уїжджати* [УНД 1972, с.170], *у татарські степи уходжати* [УНД 1972, с.170, 171], *в християнські городи утікати* [УНД 1972, с.211]. Основу зазначеної моделі складають номени **земля** та **город**.

Модель «Прийменник за + іменник у Знахідному відмінку + прислівник + дієслово» (prp N_4 Ad V) з номеном **віра:** *за віру християнську одностайно стати* [УНД 1972, с.224, 226, 235, 238, 262, 271], *за віру християнську достойно-праведно стати* [УНД 1972, с.250, 267,268, 269(2), 270, 271, 272].

Модель «Прийменник між (межи, помеж, міждо, помежду та под.) + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (prp N_4 V): *між коні убігає* [УНД

1972, с.209], *помеж коні вбігати* [УНД 1972, с.183], *межи коні хапати* [УНД 1972, с.207], *уміждо коні взяти* [УНД 1972, с.216], *меж піхоту вбігати* [УНД 1972, с.226], *між черкеси вбігати* [УНД 1972, с.256]. Ускладнений різновид цієї моделі виникає за рахунок додавання прикметника – prp A N_4 V: *міждо кінних братів убігати* [УНД 1972, с.197].

Модель **«Прийменник меж (помеж, промежду, міждо) + іменник у Орудному відмінку + дієслово»** (prp N_5 V): *помеж рядами проходжати* [УНД1972: 144(2)], *проміждо козаками пробувати* [УНД 1972, с.86, 139], її різновид - prp N_5 corp V: *між козаками не бувати* [УНД 1972, с.76, 79], prp A N_5 V: *міждо козацькими табурами пробігати* [УНД 1972, с.251, 252], prp N_5 A V: *промежду військом козацьким проїжджати* [УНД 1972, с.82, 83].

Модель «Прийменник + прикметник + іменник у Орудному відмінку + дієслово» (prp A N_5 V): *за кінними братами вганяє* [УНД 1972, с.197, 199], *за кінними братами уганяє* [УНД I972, с.190, 191, 202], *за старшими братами вганяє* [УНД I972: 188].

Модель «Іменник у Орудному відмінку + дієслово» (N_5 V). Зазначена модель формується на основі номенів: **кінь**: *конем під'їжджати* [УНД 1972, с.274], *кіньми розбивати* [УНД 1972, с.410], *кіньми тікати* [УНД 1972, с.182, 214], *кіньми гуляти* [УНД 1972, с.87], *кіньми вигравати* [УНД 1972, с.410], *конем розбивати* [УНД 1972, с.391], **шабля**: *шабельками рубати* [УНД 1972, с.284], *шаблями, сікти-рубати* [УНД 1972, с.189], **слово:** *словами промовляти* [УНД 1972, с.119(3), 120, 121, 122(2), 123, 126, 128, 129, 130(2), 132, 136(2), 137(2), 138(6), 139, 139(2), 140(2), 142(2), 144, 145, 147, 150, 151, 152(2), 153, 154, 155, 157(2), 158(3), 160, 181(2); УНД 2009, с.780. 784], *словом промовляє* [УНД 1972, с.124], *словами прославляти* [УНД 1972, с.393], *словами примовляти* [УНД 1972, с.116(2), 117], **хліб-сіль:** *хлібом-сіллю годувати* [УНД 1972, с.364, 365, 370], *хлібом-сіллю дорікати* [УНД I972: 369], *хлібом-сіллю докоряти* [УНД 1972, с.350]. Варіації: *сіллю, хлібом годувати* [УНД 1972, с.348].

Модель N_5 V засвідчена у розбудованому варіанті – за рахунок додавання

означень – прикметників – A N_5 V : *добрими кіньми гуляти* [УНД 1972, с.407, 408], *добрим словом покликати* [УНД 1972, с.353(3)], *дробними сльозами обливати* [УНД 1972, с.120, 154], *дрібними сльозами проливати* [УНД 1972, с.193, 337, 357], *дробними сльозами обіллюся* [УНД 1972, с.339], *дрібними сльозами обливатися* [УНД 1972, с.337].

Модель N_5 V представлена також у варіанті з прислівником – Ad N_5 V: *гірко сльозами ридати* [УНД 1972, с.175, 359, 360], *згорда словами промовляти* [УНД 1972, с.158, 159], *стиха словами промовляти* [УНД 1972, с.213, 214, 247, 250(3), 252(2), 253(2), 264(3), 265, 266, 270(3), 271(2), 271(2), 281, 293(3), 299, 300(2), 301(2), 302], *істиха словами промовляти* [УНД 1972, с.248, 281], *згорда словами промовляти* [УНД 1972, с.273], *гордо словами промовляє* [УНД 1972, с.211],: *гірко сльозами ридати* [УНД 1972, с.172, 211], *гірко словами промовляти* [УНД 1972, с.175], *горько сльозами плакати-ридати* [УНД 1972, с.170, 213. Фіксуємо такі варіації у внутрішній організації моделі:

а) перестановка компонентів: N_5 Ad V: *словами тихо промовляти* [УНД 1972, с.207]: Ad N_5 V : *тихо словами промовляла* [УНД 1972, с.128], *стиха словами промовляти* [УНД 1972, с.213];

б) роз'єднання вербальної текстово-образої мікроодиниці : Ad N_5 V і V: *гірко сльозами плакать і ридати* [УНД 1972, с.171], пор.: горько сльозами *плакати-ридати* [УНД 1972, с.170].

Основна модель N_5 V має здатність ускладнюватися іншими компонентами, творячи в цілому структуру з двома паралельними рядами (мікромоделями). Так виникає структура типу: ускладнена модель «Іменник у Орудному відмінку + дієслово + іменник у Орудному відмінку + дієслово» (N_5 V, N_5 V): *словами промовляли, сльозами ридали* [УНД 1972, с.406, 408], *словами промовляти, сльозами проливати* [УНД 1972, с.126(2), 198, 199, 201(2)], *словами промовляла, сльозами ридати*[УНД 1972, с.329; УНД 2009, с.779], *сльозами обливає, словами промовляє* [УНД 1972, с.219, 223], *словами промовляти, сльозами обливати* [Д 1969, с.257; УНД 1972, с.362(2), 371, 392, 393].

Варіації моделі: V N_5, N_5 V: *промовить словами, слізами обіллється* [УНД

1972, с.325], *промовить словами, сльозами обіллється* [Д 1969, с.254], N_5 V і N_5 V: *словами промовляла і сльозами ридала* [УНД 1972, с.317]; V N_5, V A N_5: *озоветься словами, заллється дрібними сльозами* [УНД 1972, с.97], *обізветься <...> словами, обіллється дрібними сльозами* [УНД 1972, с.94], *мовить словами, / Обіллється дрібними сльозами* [УНД 1972, с.367, 368, 377], *мовить словами, / Обіллється слізними сльозами* [УНД 1972, с.368], *мовлять словами, обіллються дрібними сльозами* [УНД 1972, с.368(2), 369], *промовить <...> словами, / Обіллється дробними сльозами* [УНД 1972, с.89]. Ускладнений варіант моделі: «Дієслово + іменник в Орудному відмінку + дієслово + сполучник + іменник у Орудному відмінку + дієслово» (V, N_5 V і N_5 V): *рече, словами промовляє і сльозами обливає* [УНД 1972, с.191] – ускладнення здійснюється шляхом додавання дієслова, яке створює ще один (непоширений) ряд всередині самої структури.

Модель N_5 V ускладнюється паралельним рядом – структурою Ad V, у результаті чого виникає модель Ad V, N_5 V: *гірко плаче-ридає, словами промовляє* [УНД 1972, с.185].

Модель «Прислівник + дієслово + прикметник + іменник в Орудному відмінку + дієслово» виступає ускладненим різновидом вищенаведеної (Ad V, A N_5 V): *гірко плаче-ридає, / Дрібними сльозами проливає* [УНД 1972, с.182]; ускладненість виникає за рахунок додавання ще однієї вербальної текстово-образної універсалії *дрібними сльозами проливає,* яка формує третій паралельний ряд у складі структури; дещо окреміший її різновид становить модель «Прислівник + дієслово + сполучник + дієслово + іменник в Орудному відмінку + дієслово + іменник в Орудному відмінку + дієслово» (Ad V і V, N_5 V, N_5 V): *гірко плакала і ридала, / Сльозами проливала, <...> словами промовляла* [УНД 1972, с.321].

Відносно незалежною є **модель «Іменник в Орудному відмінку + дієслово + прислівник + дієслово»** (N_5 V, Ad V): *словами промовляли, гірко ридали* [УНД 1972, с.410]. Так само відносно незалежною від попередніх є модель «Дієслово + іменник у Орудному відмінку + дієслово + прикметник + іменник у Орудному

відмінку» (V N_5, V A N_5): *мовить словами, обіллється дрібними сльозами* [УНД 1972, с.367, 378], *промовить словами, <…> обіллється дробними сльозами* [УНД 1972, с.89], *мовлять словами, обіллються дрібними сльозами* [УНДІП 1955, С.219; УНД 1972, с.368(2), 369], *мовить словами, обіллється слізними сльозами* [УНДІП 1955, с.219; УНД 1972, с.368], *мовить словами, обіллється дрібними то й сльозами* [УНД 1972, с.377] (V N_5, V A сопр й N_5), *обізветься словами, обіллється дрібними сльозами* [УНД 1972, с.94], *промовить словами, слізами обіллється* [УНД 1972, с.325]. Це досить продуктивна модель в українських народних думах. Її різновидом є модель «Дієслово + іменник у Орудному відмінку + дієслово + прислівник + іменник у Орудному відмінку» (V N_5, V Ad N_5): *промовить словами, оболлється горько сльозами* [УНД 1972, с.316(2)], *промовлять словами, обіллються гірко сльозами* [УНД 1972, с.410; УНД 2009, с.783], *промовить словами, / Оболлється горько сльозами* [УНД 1972, с.316(2)], *промовляє <.. .> словами, / Обіллється гірко сльозами* [УНД 1972, с.355].

Інші різновиди: модель V N_5, V: *рече словами, <…> промовляє* [УНД 1972, с.190]; N_5 V, V: *словами промовляли, кляли-проклинали* [УНД 1972, с.131]; N_5 V й V, V: *сльозами плаче й ридає, <…> промовляє* [УНД 1972, с.171]; V, N_5 V: *зачуває, словами промовляє* [УНД 1972, с.189, 325, 328(2), 332, 365], *прибувати, / Словами промовляти* [УНД 1972, с.241, 246], *випроводжає, / Словами промовляє* [УНД 1972, с.315(2)], *приходжає, словами промовляє* [УНД 1972, с.122], *походжає, / Словами промовляє* [УНД 1972, с.232] *плаче-ридає, <…> словами промовляє* [УНД 1972, с.188], *входжала, словами промовляла* [УНД 1972, с.237], *ридає, /Словами й промовляє* [УНД 1972, с.315], *вихваляє, словами промовляє* [УНД 1972, с.84]; V та N_5 V: *забачає та словами промовляє* [УНД 1972, с.205]; V і Ad N_5 V: *плаче-ридає і стиха словами промовляє* [УНД 1972, с.266].

Модель «Іменник у Орудному відмінку + дієслово + іменник у Орудному відмінку + дієслово» (N_5 V, N_5 V): *сльозами обливає, словами промовляє* [УНД 1972, с.181]. Варіації: N_5 V і N_5 V: *словами промовляє / І сльозами обливає*. Ускладнений варіант : N_5 V, Ad N_5 V: *Словами промовляє, /*

Гірко сльозами ридає [УНД 2009, с.783].

Зазначені моделі вербальних текстово-образних універсалій з варіаціями (внутрішніми перестановками компонентів моделі, зі зміною зв'язку між паралельними рядами тощо) і варіантами (ускладненими моделями) засвідчують потенційну здатність до ускладнення та варіювання, що зумовлено потребами ритму та плавністю епічної оповіді тощо. Внутрішня організація розгляданих моделей характеризується наявністю різноманітних мовних засобів: синонімів (*плакала і ридала, сльозами проливала*), тавтології (*слізними сльозами*), плеоназму (*обізветься словами; словом покликати*; *промовить словами*), постійних епітетів (*дрібні сльози*), композитів (*плаче-ридає*).

Модель «Іменник у Орудному відмінку + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (N_5 N_4 V): *шаблями суходіл копати* [УНД 1972, с.87]. Ускладнений варіант вищезазначеної моделі - модель N_5, N_5 N_4 V: *шаблями, наділками яму копали* [УНД 1972, с.100], *шапками, приполами персть виймали* [УНД 1972, с.84], *саблями, наділками суходіл копали* [УНД 1972, с.82], *шапками, приполами землю носили* [УНД 1972, с.82]. Зазначена модель допускає внутрішні варіації: N_5 да N_5 N_4 V: *шапками да приполами перст носили* [УНД 1972, с.87]. Спостережене поєднання двох структур N_5 та N_5 N_4 V, N_5 да N_5 N_4 V: *шаблями та наділками суходіл копали, / Шапками да приполами персть носили* [УНД 1972, с.240], N_4 N_5 V, N_5 N_4 V: *суходол саблями копали, / Шапками-приполами землю носили* [УНД 1972, с.296]. N_4 N_5 V, N_5 N_4 V: *суходолъ саблями копали, / Шапками, приполами землю виносили* [УНД 1972, с.296] та ін.

Модель «Іменник в Орудному відмінку + сполучник + іменник в Орудному відмінку + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» (N_5 та N_5 N_4 V): *ручками та пучками хліба-солі заробляла* [УНД 1972, с.361], пучками та ручками хліба-солі заробляла [УНД 1972, с.363].

Модель «Прийменник + іменник у Орудному відмінку + прийменник + іменник у Орудному відмінку + іменник у Знахідному відмінку + частка не + дієслово» (prp N_5, prp N_5 N_4 corp V): *з отцем, із маткою прощенія не*

приймав [УНД 1972, с.387]. Засвідчені варіанти цієї моделі: prp N_5 і prp N_5 N_4 corp V: *з отцем і з матушкою / Прощення не мати* [УНД 1972, с.390]. prp N_5 і prp N_5 і prp N_5 N_4 corp V: *з отцем і з матір'ю і з родом / Опрощенія не брати* [УНД 1972, с.95].

Модель «Прийменник на + іменник у Місцевому відмінку + дієслово» (prp N_6 V): *на чужині пробувати* [УНД 1972, с.316], *на герці погуляти* [УНД 1972, с.246, 247, 250(2), 251], *на герці гуляти* [УНД 1972, с.251, 252, 253], *на Україні жити-проживати* [УНД 1972, с.282], *на поединке погуляти* [УНД 1972, с.227], *на распутьи погуляти* [УНД 1972, с.227], *на дорогах розкидала* [УНД 1972, с.193], *на шляху покидати* [УНД 1972, с.158], *на чужині пробувати* [УНД 1972, с.316], *на Черкені-долині поховати* [УНД 1972, с.253(2)], *на Чорному морі потопати* [УНД 1972, с.411], *на Черкень-долині поховати* [УНД 1972, с.253(2)], *на Савур-могилі погибати* [УНД 1972, с.217, 218], *на Черкень-долині гуляти* [УНД 1972, с.252], *на Черкені-долині оженився* [УНД 1972, с.253, 254], *на Черкес-долині гуляти* [УНД 1972, с.255(3)], *на Осавур-могилі спочивати* [УНД 1972, с.189], *на Савур-могилі спочивати* [УНД 1972, с.203, 207; НД 1986, с.74], *на Саурі-могилі пробувати* [УНД 1972, с.153], *на Чорному морі потопати* [УНД 1972, с.411], *Чорному морі гуляти* [УНД 1972, с.411]. Різновид моделі (варіації): *на долині Черкень погуляти* [УНД 1972, с.239], *на долині Черкені гуляти* [УНД 1972, с.240].

Модель «Прийменник на + прикметник + іменник у Місцевому відмінку + дієслово» (prp A N_6 V) представлена такими вербальними текстово-образними універсаліями: *на чужій чужині жити-проживати* [УНД 1972, с.335], *на славній Україні проживати* [УНД 1972, с.301], *на чужому подвір'ї проживати* [НД 1986, с.110], *на чужому подвір'ї проживати* [УНД 1972, с.377(3)], *на воронім коні роз'їжджає* [УНД 1972, с.233], *на чужій стороні поховати* [УНД 1972, с.81].

Модель «Прийменник у + іменник у Місцевому відмінку + дієслово» (prp N_6 V): *у війську пробувати* [УНД 1972, с.308], *у темниці пробувати* [УНД 1972, с.154(2)], *у неволі пробувати* [УНД 1972, с.121, 122(2), 125, 127, 128(3),

130(2), 140].

Різновидами моделі зафіксовані структури: «Прийменник + прикметник + іменник у Місцевому відмінку + дієслово» (prp A N_6 V): *в тяжкій неволі пробувати* [УНД 1972, с.130], *у чистому полі пробувати* [УНД 1972, с.80], *в сирій землі поховати* [УНД 1972, с.208], *в одній неволі бували* [УНД 1972, с.181 (2)], *в одній неволі пробувати* [УНД 1972, с.181, 190, 207, 218], *в тяжкій неволі пробувати* [УНД 1972, с.130, 132 (2), 207], *в чужій чужині покидати* [УНД 1972, с.197], *у чужі й землі покидати* [УНД 1972, с.191], *у чужім домі проживати* [УНД 1972, с.351], в (у) *чистому полі помирати* [УНД 1972, с.90(2), 95, 97], *у чужім домі пробувати* [УНД 1972, с.360], *у чистому полі поховати* [УНД 1972, с.95], *в чужій стороні пробувати* [УНД 1972, с.312, 319, 322]; «Прийменник + прикметник + іменник у Місцевому відмінку + прикметник + прикметник + іменник + дієслово» (prp A N_6, prp A N_6 V): *в тяжкій неволі, в темниці темненькій пробувати* [УНД 1972, с.129].

Модель «Прийменник по + іменник у Місцевому відмінку + дієслово» (prp N_6 V): *по полю гуляти* [УНД 1972, с.97], *по долині роз'їжджає* [УНД 1972, с.233], *по базару походжає* [УНД 1972, с.235], *по Черкені-долині гуляє* [УНД 1972, с.233], *по шляху стеле-покладає* [УНД 1972, с.159, 204], *по дорозі покидали* [УНД 1972, с.201(2], *по шляху розкидає* [УНД 1972, с.156], *по ринку походжати* [УНД 1972, с.107], *по Царигороді гуляє* [УНД 1972, с.117]. Основу зазначених текстово-образних універсалій становлять дієслова *покидати, розкидати*, які об'єднуються семою «щось полишати», а також дієслова *роз'їжджати, походжати, гуляти*, для яких спільним є значення «переміщуватися у просторі». Базовими кваліфікуємо лексеми **долина, поля, базар (ринок), шлях, дорога, Царигород, Черкень-долина**, які разом із вказаними дієсловами творять текстово-образні універсалії на позначення переміщення у просторі.

Модель «Прийменник по + прикметник + іменник у Місцевому відмінку + дієслово» (prp A N_6 V): *по чужих сторонах проживати* [УНД 1972, с.323], *по чистому полі розносили* [УНД 1972, с.190], *по чужих землях*

пробувати [Д 1969, с.145; УНД 1972, с.153].

Модель «Займенник + дієслово» (Аз V). Особливістю цієї продуктивної у думовому епосі моделі є те, що вона будується на основі вказівних займенників **те (теє, тоє), цеє, се (сеє)** та дієслів на позначення слухових та зорових вражень. Розглядана модель належить до структур, які значною мірою зумовлюють створення непоспішливої, плавної, ритмічно збалансованої, тонально витриманої епічної оповіді, що передбачає концентрацію уваги на важливих моментах. Подекуди вказані сполуки – текстово-образні універсалії - слугують своєрідними зв'язками, «перехідними містками», що поєднують частини епічної оповіді. Пор.:

Тогди турки-янычари тое зачували,
За три версты галеры турецкыи отвертали.
[УНД 1972, с.139];

Скоро ся тоє промовляли: галеру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли
[УНД 1972, с.146];

То найменший брат теє зачуває,
Він білим лицем до сирої землі упадає <...>
[УНД 1972, с.210].

Модель «Вказівний займенник + іменник у Знахідному відмінку + дієслово» ($А_3$ N_2 V): *сі слова промовляли* [УНД 1972, с.93], *сі слова зговорив* [УНД 1972, с.267], *сі слова зачував(є)* [УНД 1972, с.265, 268, 269(2), 270, 273], *сії слова зачував* [УНД 1972, с.265, 281], *сі слова промовляє* [УНД 1972, с.269, 270], *сії слова зачувати* [УНД 1972, с.300], *ті слова зачуває* [УНД 1972, с.378].

Модель «Вказівний займенник + іменник у Орудному відмінку + дієслово» (Аз N_5 V): *теє словами промовляє* [УНД 1972, с.224].

Модель «Вказівний займенник + дієслово + сполучник + дієслово» (Аз V і V): *то зобачаетъ / И промовляетъ* [УНД 1972, с.228], *тое забачаетъ / И промовляетъ* [УНД 1972, с.228].

Модель «Вказівний займенник + дієслово + сполучник + іменник у

Орудному відмінку + дієслово» (A_3 V та N_5 V): *теє зачували та словами промовляли* [УНД 1972, с.202; НД 1986, с.73], *сеє зачували та словами промовляли* [УНД 1972, с.203; НД 1986, с.74].

Модель «Вказівний займенник + дієслово + іменник у Орудному відмінку + дієслово» (A_3 V, N_5 V): *теє зачуває, словами промовляє* [УНД 1972, с.91, 96, 103, 331, 379], *теє зачуває, ...словами примовляє* [УНД 1972, с.93, 187, 333, 356, 357, 358], *теє зачуває, <...> словами промовляє* [УНД 1972, с.91, 95, 123, 184(2), 208, 333, 357], *тоє зачувати, словами промовляти* [УНД 1972, с.89, 90, 150, 151(2), 154(3), 225(2), 312], *те зачуває, словами промовляє* [УНД 1972, с.379], *сеє зачуває, словами промовляє* [УНД 1972, с.382], *теє зачувала, словами промовляла* [УНД 1972, с.123], *теє забачає, словами промовляє* [УНД 1972, с.156(2)], *то зачуває, / Словами промовляє* [УНД 1972, с.328], *сеє зачуває, <...> словами промовляє* [УНД 1972, с.382]. Різновидом цієї моделі є ускладнений варіант Аз V, А N_4 V: *теє забачала, / Жалібниї слова промовляла* [УНД 1972, с.234].

Крім вище наведених двоступеневих вербальних текстово-образних універсалій (з двома паралельними рядами текстових універсалій, кожен з яких має здатність функціонувати самостійно), у думах маємо і універсалії з трьома паралельними рядами у внутрішній організації, наприклад: Аз V + N_5 V + N_5 V: *те зачуває, / Словами промовляє, / Сльозами проливає* [УНД 1972, с.377], *теє зачуває, / Словами промовляє, / Сльозами обливає* [УНД 1972, с.371], се зачуває, / *Словами промовляє, / Сльозами проливає* [УНД 1972, с.373] *те зачуває, / Словами промовляє, / Сльозами проливає* [УНД 1972, с.377], *теє зачуває, / Словами промовляє, / Сльозами обливає* [УНД 1972, с.390]. Як різновид цієї структури є модель Аз V, N_5 V, А N_5 V: *тоє зачуває, Словами промовляє, / Дробними сльозами обливає* [УНД 1972, с.151], *тоє зачуває, Словами промовляє, / Дробними сльозами обливає* [УНД 1972, с.153], *тоє зачуває, Словами промовляє, / Дробними сльозами поливає* [УНД 1972, с.153].

Ще один, майже ідентичний, ускладнений різновид «Вказівний

займенник + дієслово + сполучник + іменник у Орудному відмінку + дієслово + сполучник + іменник у Орудному відмінку + дієслово» (Аз V і N_5 V і N_5 V): *теє зачуває, І словами промовляє, / І сльозами проливає* [УНД 1972, с.367], *теє зачуває / І словами промовляє, / І сльозами проливає* [УНДІП 1955, с.217;]

Зазначена модель з усіма різновидами становить поєднання ще двох моделей: *теє зачуває* (Аз V) (перша модель), *словами промовляє* (N_5 V) (друга модель), *сльозами проливає* (N_5 V) (третя модель), при цьому спостережено, що у текстах дум перша модель має здатність поєднуватися з другою, друга з третьою.

Пор. також чотириступеневу модель вербальної текстово-образної універсалії, що активізує чотири паралельні ряди і репрезентує поєднання вищенаведених структур (Аз V, N_5 V, Ad V, A N_4 V): *теє зачуває <...>, словами промовляє, / Гірко плаче-ридає, / Дрібні сльози проливає* [УНД 1972, с.184].

Отже, текстово-образні універсалії – структури, з допомогою яких конструюється епічна оповідь. Основне призначення аналізованих лексико-синтаксичних повторюваних структур, що концентрують поєднання форми і змісту, – слугувати імпровізаційному творенню і відтворенню текстів епічного жанру в усномовній практиці кобзарів.

3.6. Предикативні текстово-образні універсалії

Предикативні текстово-образні універсалії – універсалії, структурно співвідносні з реченнями, пор.: *кров сліди заливає* [УНД 1972, с.157, 191, 197], *вовці-сірохманці находжали, / Орли-чорнокрильці налітали / В головках сідали* [УНД 1972, с.160], *слава не поляже* [УНД 1972, с.246], *буде Господь милосердний і видимо, й невидимо карати* [УНД 1972, с.162], *хліб і сіль він поїдав* [УНД 1972, с.209], *рани рубані кров'ю ізошли , а стріляні до серця пришли* [УНД 1972, с.89], *Став з Дніпра тихий вітер повівати* [УНД 1972, с.388], *не темні тумани вставали* [УНД 1972, с.188], *не сизі орли заклекотали* [УНД 1972, с.209], *не пили пилили / І не тумани вставали* [УНД 1972, с.201], *буде з города Озіва велика*

погоня уставати [УНД 1972, с.205], *турецька бусурменська тяжка погоня уганяла* [УНД 1972, с.193], *слава не вмре, не поляже* [УНД 1972, с.162], *голова полягла на Савур-могилі* [УНД 1972, с.165], *кінь козацький по табору гуляє* [УНД 1972, с.240], *кінь козацький полем гуляє* [УНД 1972, с.240], *конь козацкій по табору играетъ* [УНД 1972, с.228], *то-то не сизиї орли клекотали* [УНД 1972, с.107].

Предикативні текстово-образні універсалії думового епосу характеризуються варіативністю, яка виражається у морфемних, синонімічних та ін. замінах, ускладненістю, поширеністю другорядними членами, перестановкою компонентів тощо: пор., напр.: а) *Із города Азова була тяжка велика погоня* [УНД 1972, с.152], б) *була з города Озова великая погоня, – за кінними братами уганяла* [УНД 1972, с.185], в) *турецька бусурменська тяжка погоня уганяла* [УНД 1972, с.193], г) *буде з города Озіва / Велика погоня уставати* [УНД 1972, с.205], ґ) *изъ города Азова была великая погоня* [УНД 1972, с.150], д) *буде <…> велика <…> погонь уганяти* [УНД 1972, с.163], е) *була з города Озова великая погоня* [УНД 1972, с.187], є) *то буде із города із Озіва, / Із турецької, із бусурменської землі велика погоня уставати* [УНД 1972, с.210], и) *буде за нами турецька бусурменська тяжка погоня ганяти* [УНД 1972, с.191], і) *буде з города Озова велика погоня вставати* [УНД 1972, с.202], ї) *з города погоня вставала* [УНД 1972, с.156], й) *буде нас турецькая погоня на попасках здоганяти* [УНД 1972, с.213].

Наведені приклади речень – предикативних текстово-образних універсалій ідентичної семантики характеризуються відмінностями як у часовій формі дієслова (минулий або майбутній час), так і в поширенні конструкцій другорядними членами: моделлю-каркасом зазначеного різновиду предикативних текстових універсалій слугує універсалія *погоня вставала*. Розбудова речення насамперед здійснюється за рахунок поширення іменника-підмета *погоня* означенням *велика* (г, д, є), окрім того, підмет може поширюватися означеннями *турецька*, *бусурменська*, *тяжка*. Почасти варіюються дієслова-присудки: *уставати*, *уганяти*, *ганяти*. Ускладнення предикативної текстово-образної

універсалії відбувається також за допомогою обставин місця *з города, з города Азова* та ін.

Інша парадигма предикативної текстово-образної універсалії: а) *буде нас Господь милосердний бити-карати* [УНД 1972, с.218], б) *буде нас Господь милосердний і видимо й невидимо карати* [УНД 1972, с.162], в) *Господь став милосердний зо всіх сторон видимо й невидимо карати* [УНД 1972, с.188], г) *буде нас Господь милосердний видимо і невидимо карати* [УНД 1972, с.212], ґ) *Господь карає* [УНД 1972, с.355 (2)], *Господь <…> покарав* [УНД 1972, с.359], *Став Господь <…> карати* [УНД 1972, с.359], д) *Став Господь видимо карати* [УНД 1972, с.362], *Став їх Господь невидимо карати* [УНД 1972, с.357], е) *Господь милосердний карає* [УНД 1972, с.355], є) *Господь милосердний невидимо карає* [УНД 1972, с.358]. При незмінних головних членах (каркасом тут засвідчена структура *Господь карає)* маємо такі відмінності*:* а) ускладнення дієслова-присудка: *бити-карати*; б) поширення речення другорядними членами: обставинами: *видимо, невидимо, видимо і невидимо*; в) поширення (в) речення обставиною місця: *зо всіх сторон*.

Ще інші приклади парадигми предикативної текстово-образної універсалії: а) *козацький кінь по табору гуляє* [УНД 1972, с.234], б) *кінь козацький полем гуляє* [УНД 1972, с.240], в) *кінь по табору грає* [УНД 1972, с.228], г) *кінь козацький по табору грає* [УНД 1972, с.228], ґ) *кінь козацький недурно по табору гуляє* [УНД 1972, с.240], де спостерігаємо такі варіанти внутрішніх змін: а) наявність-відсутність означення *козацький* до іменника-підмета *кінь*; б) заміну дієслова-присудка *грає – гуляє*; в) зміну обставини місця: по *табору – полем*; г) додавання обставини *недурно* (ґ).

Вищенаведені приклади переконують в існуванні у пам’яті співців моделі-каркаса, на основі якої формувалася пісенна оповідь (часто – з елементами імпровізації).

Предикативні текстово-образні універсалії, як і інші стереотипізовані структури в думовому епосі, базуються на основі домінантних слів, які активізовані у ролі суб’єкта дії. Теонім Бог (Господь) є провідним у організації

думового епосу – у функції підмета: *буде нас Господь милосердний видимо і невидимо карати* [УНД 1972, с.212], *Став Господь милосердний їх визволяти* [УНД 1972, с.407], *Господь поміг* [УНД 1972, с.186], *Господь милосердний невидимо карає* [УНД 1972, с.358], *став же нас Господь / З небес карати* [УНД 1972, с.365], *Бог хліба не вродив* [УНД 1972, с.382], *став їм Бог хліб родити* [УНД 1972, с.383], *став їх Господь милувати* [УНД 1972, с.377], *став нас Господь видимо карати* [УНД 1972, с.379], *Став їх Господь на Русь визволяти* [УНД 2009, с.778], *дав Бог* [УНД 2009, с.782], *Став Господь милосердний їх визволяти* [УНД 2009, с.782], *Став Господь милосердний їм помагати* [УНД 2009, с.784], у функції об'єкта, до якого звернена дія (прохання, молитва тощо): *Творця благала* [УНД 1972, с.360], *І Бога милосердного на поміч не благали* [УНД 1972, с.407], *Став Олексій Попович / Істинно Богу гріхи розповідати* [УНД 1972, с.403], *по істинній правді гріхи Богу проповідати* [УНД 1972, с.400], *Став Олексій Попович по істинній правді / Гріхи Богу сповідати* [УНД 1972, с.394], *То вдова кляла-проклинала, / А ще милосердіє мала, / До Бога руки простягала, / Бога прохала та благала* [УНД 1972, с.380], *Ми будемо Господа Небесного прохати* [УНД 2009, с.133], *Стали невольники Господа небесного прохати* [УНД 2009, с.133].

Поняття *Бог* (*Господь, Творець*) підпорядковує ряд понять на зразок *молитва, гріх, прощення, карати, хреста покладати, християнський, милосердя, церква, дім Божий, Святе Письмо, Отче наш, душа, моленіє*, які характеризуються частотністю функціонування у думовому епосі. Факт існування у думах теоніма Бог та ін. свідчить про зв'язок дум з релігійними джерелами. Лексико-семантична група із значенням «релігійні поняття» безпосередньо є відображенням тогочасної картини світу. Актуалізація у думах релігійних понять може зумовлюватися середовищем, де творилися думи (припускають, що це були братські школи та под.), впливом їх творців на мовну організацію дум, також роллю дум як своєрідних «псальмів».

Пор. предикативні текстово-образні універсалії з домінантним словом *молитва* у функції підмета: *А се нас отецька – паніматчина молитва карає*

[УНД 2009, с.785], *Се то отцева молитва і материна / нас видимо карає* [УНДІП 1990, с.92].

Текстово-образні структури із зазначеною домінантою засвідчені в думах як історико-героїчної, так і соціально-побутової тематики: *отцева, паніматчина молитва карає* [УНД 2009, с.777], *Отцева молитва і паніматчина / І із супротивної хвилі визволяє* [УНД 2009, с.778], *Се отцевська-матчина мене молитва карає* [УНДІП 1955, с.51].

Предикативні структури з номеном *молитва* є складниками періодичних конструкцій: *Що хто отцеву і матчину молитву споминає, / то отцева і матчина молитва ізо дня моря душу знімає , / од гріхів смертенних одкупляє, / Перед Праведною Судією поставляє, / Ей, то годиться отцева й матчина молитва чумакові в чумацтві, / Козакові в козацтві, / Багачеві в багатстві / І на Чорному морі / І на суходолі* [УНДІП 1990, с.91], див. також [УНДІП 1990, с.90; УНД 2009, с.783, 784, 785, 786 та ін.]

У думах номен *молитва* реалізований з обов'язковими атрибутивними поширювачами *отцева, материна, матчина, паніматчина;* означений номен реалізований у функції підмета: *отцева-матчина молитов побиває-карає* [УНД 2009, с.779] (найчастіше) та у функції додатка: *Тілько стали отцеву молитву і паніматчину вихваляти* [УНД 2009, с.778], *отцевську й матчину молитву шанувати й поважати* [УНДІП 1990, с.90].

Предикативні структури з домінантою *молитва* формують специфічно думовий текстово-образний континуум.

Активізовані у думах предикативні текстово-образні універсалії з домінантною лексемою *козак* у функції суб'єкта дії: *козак козацький звичай знає* [УНД 1972, с.286 (2)], *там козак Голота гуляє гуляв козак, бідний летяга* [УНД 1972, с.298], *козаченько гуляє* [УНД 1972, с.72, 73], *гуляв козак* [УНД 1972, с.74], *будуть козаки чистим полем гуляти* [УНД 1972, с.89], *будуть козаки поважати* [УНД 1972, с.84].

Предикативні текстово-образні універсалії з домінантним словом ***серце*** реалізують структури синекдохічного характеру: *І серце наше на тебе не*

осмілиться [УНД 1972, с.210], *І серце не восмілиться* [УНД 1972, с.192].

Предикативні текстово-образні універсалії з лексемою *душа* представлені такими одиницями: *душа з тілом розлучається* [УНД 1972, с.190, 194, 200, 206], *козацька душа з тілом розлучиться* [УНД 1972, с.160], *буде козацька душа з тілом розлучатись* [УНД 1972, с.186], *стала душа козацька молодецька з тілом розлучатись* [УНД 1972, с.186].

Спостережено, що як правило, зазначена предикативна текстово-образна універсалія реалізовується у функції підрядної частини: *Хоть мало-немного обождіте, / Поки козацька душа з тілом розлучиться* [УНД 1972, с.160], */ Недовго-небагацько обождіте, / Покуда глаза із образом скрепиться, Душа з тілом розлучиться.* [УНД 1972, с.190], *Вовки-сіроманці, підождіте, / Поки моя душа з тілом розлучиться!* [УНД 1972, с.200].

Актуалізація в думах предикативних текстово-образних універсалій із лексемою *кров* зумовлена власне специфікою творів як зразків історико-героїчного епосу. Кров – це символ страждання, фізичних мук, тортур тощо. Наявність крові у описові дій, стану ліричного героя свідчить про тяжкі випробування – фізичні, психічні (пор. *кров сліди заливає* [УНД 1972, с.157, 191, 197)]. Пор. також уживання лексеми *кров* у одному контексті з лексемою *рани*: *рани рубані кров'ю ізошли, а стріляні до серця пришли* [УНД 1972, с.89].

Лексико-семантична група із семантикою «зброя» *(шабля (сабля), меч, кулі, стріла)* представлена у таких текстово-образних універсаліях: *кулі душу з тілом розлучають* [УНД 1972, с.90], *одні яничарські кулі постріляли* [УНД 1972, с.91], *яничарські кулі в чистім полі постріляли* [УНД 1972, с.92], *бистра куля постріляла* [УНД 1972, с.93], *пуля яничарська постріляла* [УНД 1972, с.95], *одна ординська пуля нас стріляла* [УНД 1972, с.98], *одна нас куля постріляла* [УНД 1972, с.94, 96], *пуля яничарська постріляла* [УНД 1972, с.96], *стрілки-яничарки постріляли* [УНД 1972, с.90], *гостра шабля порубала* [УНД 1972, с.93], *саблі турецькі порубали* [УНД 1972, с.90], *один нас меч рубав* [УНД 1972, с.91], *одна нас шабля порубала*[УНД 1972, с.94, 96], *одна шабля нас рубала* [УНД 1972, с.97], *одна нас шабля рубала* [УНД 1972, с.94], *шабля турецька порубала* [УНД

1972, с.96], *де не взялася турецька шабля, / Обох їх порубала* [УНД 1972, с.218].

Здебільшого наведені предикативні текстово-образні універсалії з домінантним компонентом на позначення зброї у функції підмета виступають поєднано між собою, творячи складносурядне речення: *Чи не один нас меч рубав, / Чи не одні яничарські кулі постріляли?* [УНД 1972, с.91], *Чи не одна нас шабля порубала, / Чи не одна нас куля постріляла* [УНД 1972, с.94], *Чи не одна нас шабля порубала, Чи не одна нас куля постріляла* [НД 1986, с.33].

Предикативні текстово-образні універсалії з домінантою «*слава*» у функції підмета акумулюють такі одиниці: *слава не умре, не поляже* [УНД 1972, с.149], *А слава не вмре, не поляже однині до віка!* [УНД 1972, с.162].

Предикативна текстово-образна універсалія *слава не умре, не поляже* переважно функціонує у складі складносурядного речення з протиставно-зіставними відношеннями, де в першій частині міститься інформація про смерть козака: <…> *На Савор-могилі голова полягла, / Так слава їх козацька молодецька не помре, не поляже* <…> [УНД 1972, с.188], *Усі три вони померли, / А слава їх не вмерла* [УНД 1972, с.223], *Померла трьох братів голова, / Тільки слава не умре, не поляже* [УНД 1972, с.155], *От тогді-то Хмельницький помер, / А слава його козацька не вмре, не поляже* [УНД 1972, с.183], також у складі складнопідрядного речення: «*Хотя ж мій син Івась кавалер помер, / Таки ж його слава не поляже, / Однині до віка, / На многія літа!*» [УНД 1972, с.246], / *Хоч мій син помер, таки слава його не померла* [УНД 1972, с.257], / <…> *хоча помер, / Дак слава його козацька не вмре, не поляже* [УНД 1972, с.302], / *То хотя трьох братів самарських, / У тернах та в байраках, на самарському полі голова полягла, / Так слава їх козацька молодецька не помре, не поляже* [УНД 1972, с.93], *Хоч козак помре-поляже – / Його слава навік не пропаде* <…> [УНД 1972, с.311], *Хоч помер козак Нетяга, / Та не помре його слава* [УНД 1972, с.307], *Ой помер козак, Слава козацька не вмре, не поляже Од нині до віка* [НД 1986, с.36]; у складі безсполучникового речення: *Слава не вмре, не поляже, / Рицарство козацьке всякому розкає* [УНД 1972, с.234], *Полегла / Трьох братів голова; / Їх слава козацька не помре, не поляже* [УНД 1972, с.92], *Отогді ж то Івась Вдовиченко*

помер, А слава його не вмре, не поляже [НД 1986, с.89].

Засвідчена предикативна текстово-образна універсалія *слава не умре, не поляже* і у складі складної синтаксичної конструкції: *Помер козак і поляг / На Савур-могилі, / На шляхах самарських / І на ріках салтанських, / А слава його не вмре, не загине: / Покудова буде світ світати / І сонце сіяти / Будем славу його прославляти!* [УНД 1972, с.167]. Можливе поширення предикативної текстово-образної універсалії *слава не вмре, не поляже* обставиною часу: *Слава не вмре, не поляже / Однині до віка!* [УНД 1972, с.76].

Подекуди конструкції з лексемою «слава» органічно поєднуються з компонентом «пам'ять»: *<…> А прийшла то слава, її пам'ять, / Міждо царями, / Міждо князями, / Міждо православними християнами* [УНД 1972, с.377], *Ні слава, ні пам'ять тайно не пройдуть, / А тільки пройшла та слава, чи пам'ять, / Між царями / І між князями, / І між православними християнами* [УНД 1972, с.369].

Предикативні текстово-образні універсалії з домінантами «*слава*» і «*пам'ять*» зафіксовані у макроструктурах – кінцівках дум: *Буде слава славна / Помеж козаками, / Помеж друзями / Помеж рицарями, / Помеж добрими молодцями* [УНД 1972, с.242], *Будетъ слава славна / Помежъ друзьями козаками / И дородными головами* [УНД 1972, с.155], *Уже буде його слава / Поміж царями, / Поміж князями, / Поміж православними християнами* [УНД 1972, с.181], *Усі три вони померли, / А слава їх не вмерла / І повсюду православна, / І сотвори на вічну пам'ять* [УНД 1972, с.223].

Предикативні текстово-образні універсалії із лексемами, об'єднаними загальною семантикою «явища природи», засвідчують у своєму складі одиниці *вітер*, *дощ*, *туман*, *буря*, *хвиля*, *хмара,* які є невід'ємними елементами думового епосу. Здебільшого вони входять до структур паралелізму, періоду, на основі їх творяться зачини.

Міфологема *туман* виступає складником таких предикативних текстово-образних універсалій, як: *не темні тумани вставали* [УНД 1972, с.188], *із*

города із Азова не великії тумани вставали [УНД 1972, с.155], *із города із Озова не пили-тумани вставали* [УНД 1972, с.157], *не пили пилили / І не тумани вставали* [УНД 1972, с.201].

Міфологема *хмара* засвідчена у предикативних текстово-образних універсаліях *чорна хмара наступила* [УНД 1972, с.153], *буде чорна хмара наступати* [УНД 1972, с.90], *стала то на небі чорна хмара наступати* [УНД 1972, с.95, 97].

Міфологему *дощ* фіксуємо у таких предикативних текстово-образних універсаліях: *дрібен дощик накрапає* [УНД 1972, с.254], *ні сильні дощі не затопили* [УНД 1972, с.144], *не дрібні дощі накрапали* [УНД 1972, с.190], *із неба дощик накрапає* [УНД 2009, с.132].

Предикативні текстово-образні універсалії з міфологемою *хвиля*: *чи не встала по Чорному морю бистрая хвиля* [УНД 1972, с.98], *Зла, супротивна хвилечна хвиля уставає* [УНД 1972, с.389], *чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля* [УНД 2009, с.126], *Стала супротивна хвиля утихати* [УНД 2009, с.787], *Стала супротивна хвиля уникати* [УНД 2009, с.785], *Ізо дна моря сильно хвиля вставає* [УНД 2009, с.782].

Міфологема *вітер* реалізована у таких предикативних текстово-образних універсаліях: *буде вітер повівати* [УНД 1972, с.117], *буйний вітер повіває* [УНД 1972, с.242], *став буйний вітер повівати* [УНД 1972, с.186], *буде тихий вітер повівати* [УНД 1972, с.186], *не буйні вітри повівали* [УНД 1972, с.79], *буйний вітер у полі повіває* [УНД 1972, с.205], *з низу буйний вітер повіває* [УНД 2009, с.132].

Особливістю предикативних текстово-образних універсалій із зазначеними міфологемами є те, що вони, здебільшого, не вживаються окремо, незалежно, а пов’язані між собою і поєднані в одній макроодиниці (складному реченні): *Стиха вітер повіває, / Чорна хмара наступає, / Дрібен дощик накрапає, / А вже душа козацька / З тілом козацьким молодецьким розстряває* [УНД 1972, с.223]; *Гей, як стала то на небі / Чорна хмара наступати, / То стали бідні козаки / А в чистому полі помирати…* [УНД 1972,

с.95].

Предикативні текстово-образні універсалії в думових текстах представлені простими (двоскладними і односкладними) та складними реченнями різних типів.

Двоскладні речення – предикативні текстово-образні універсалії – звичайно, поширені, а почасти і ускладнені: *То сизі орли до його налітали, / У головах сідали, / На чорні кудрі наступали, / З лоба очі вибирали / І кров його християнську випивали.* [УНД 1972, с.186], */ Орли-сизоперці налітали, / На кудрі наступали, / З лоба очі видирали.* [УНД 1972, с.179], *Господь милосердний помагає* [УНД 1972, с.355], *Став Господь милосердний помагати* [УНД 1972, с.354]; *Став з Дніпра тихий вітер повівати* [УНД 1972, с.388]; *В той час сизі орли налітали, / Пильно в очі козакові заглядали* [УНД 1972, с.156], *Того часу орли сизопері налітали, / На чорнії кудрі наступали, / З лоба очі винімали.* [УНД 1972, с.169], *Ой то тож орли сизопері налітали / Тай й на чорнії кудрі наступали, / Із-під лоба очі виймали* [УНД 1972, с.175].

Предикативні текстово-образні універсалії у думовому епосі реалізовані реченнями, в яких присудок має форму ІІ ос. одн. наказового способу, а підмет виражений вокативом (переважно, звертанням до Бога); текстово-образній універсалії в цілому властива семантика «прохання», «побажання»: *Дай, Господи, з неба дрібний дощик, / А з низу буйний вітер* [УНД 1972, с.98], *Даруй, Боже, на многі літа!* [УНД 1972, с.76], *Сотвори їм, Господи, та вічную пам'ять, / А всім слухащим головам, / І всьому товариству кревному, сердешному / І військам запорозьким / Пошли, Боже, на могая літа, / До конца віка!* [УНД 1972, с.95-96], *Ой то сотвори їм, Господи, вічну пам'ять, / А всім живущим і слухающим на многія літа* [УНД 1972, с.97], *Дай, Боже, на здоров'є на многі літа / Всім православним християнам, / На многі літа, / До конця віка!* [УНД 1972, с.115], *Визволь, Господи, невольника з неволі / На край веселий, / Между мир християнський* [УНД 1972, с.121], *Визволь нас, Боже, з тяжкої неволі / На святоруський берег, / На край веселий, / Між мир хрещений, в городи християнські* [УНД 1972, с.105]. Пор. уживання вокатива у власне

звертальній функції: *Ти визволь, Боже, усіх бідних невольників / Із тяжкої неволі, із каторги турецької, / На святоруський берег, / У край веселий, / Між мир хрещений* [УНД 1972, с.304]. Більшість предикативних текстово-образних універсалій є наявністю у їх складі ускладнювальних компонентів – обставин, що являють собою адвербіальні текстово-образні універсалії з семантикою місця, однорідних додатків: *Визволь, Господи, нас, бідних невольників, на волю, / В край веселий, / У мир хрещений, / На ясні зорі, / В городи християнські* [УНД 1972, с.125], *Ой визволь, Боже, нас всіх, бідних невольників, / З тяжкої неволі, / З віри бусурменської, / На ясні зорі, / На тихі води, / У край веселий, / У мир хрещений!* [УНД 1972, с.124], *Визволь, Боже, бідного невольника / На тихі води, на ясні зорі, / На край веселий, / А в мир хрещений* [УНД 1972, с.131], *Дай, Боже, миру царському, / Народу християнському / На многая літа, / До конця віка!* [УНД 1972, с.118*], Дай, Боже, миру царському / І народу християнському, / Всему миру на здравіє, на многая лєта* [УНД 1972, с.78], *Да услиши, Господи, у просьбах, у молитвах / Люду царському, / Народу християнському / І усім головам слуханим / На многая літа, / До конця віка!* [УНД 2009, с.784].

Розглядані предикативні текстово-образні універсалії характерні для кінцівок дум, при цьому такі одиниці мають здатність поширюватися однорідними додатками, означеннями та обставинами з семантикою часу: *Утверди, Боже, люду царського, / Народу християнського, / Войська запорозького, донського, / З сією черню дніпровою, / Низовою, / На многія літа, / До конца віка!* [УНД 1972, с.149], *Дай, Боже, миру царському, / Народу християнському / І нам усім православним / На многія, многія літа!* [УНД 1972, с.165], *Услиш, Господи, в просьбах, у молитвах / Люду царському, народу християнському / І усім головам слухающим / На многі літа, / До конця віка!* [УНД 1972, с.177].

Почасти текстово-образна універсалія – макроструктура – кінцівка думи – будується саме на основі двох предикативних текстово-образних універсалій, де перше речення має семантику «прохання», а друге – «прохання-побажання»: *То визволь нас, Господи, / Із тяжкої неволі, / Гей, на тихі води, / На ясні зорі,*

На край веселий, / Міждо мир хрещений! Даруй, Боже, милості вашій / І всім військам запорозьким, / І всім слухающим головам, / І всьому товариству і кревному і сердешному / Пошли, Боже, на многая літа / І до конця віка! [УНД 1972, с.128]; *Вислухай, Господи, у просьбах, / У нещетних молитвах. / Дай, Боже, миру царському, / Народу християнському / На многая літа, / До конця віка.* [УНД 1972, с.334].

Поширені в думах предикативні текстово-образні універсалії, які виражені односкладним безособовим реченням: *У крайньому дому говорено* [УНД 1972, с.312], *в крайнім домі говорено* [УНД 1972, с.315, 322], *ни одной души живой козацкой не оставлено* [УНД 1972, с.81], *ні єдиного тіла козацького молодецького живого не оставлено* [УНД 1972, с.84], *до Божих церков задзвонено* [УНД 1972, с.325], *не в усі дзвони дзвонено* [УНД 1972, с.322], *не у всі дзвони задзвонено* [УНД 1972, с.315].

Предикативні текстово-образні універсалії реалізовані складними реченнями, зокрема, складносурядними: *вовки-сіроманці находжали, / І орли-чорнокрильці налітали, / В головах сідали, / Хотіли заздалегоди живота темний похорон одправляти* [УНД 1972, с.205], *Вовці-сіроманці находжали / І орли-чорнокрильці налітали, / В головах сідали, / З лоба чорні очі висмикали, / Біле тіло коло жовтої кості оббирали, / Жовту кість попід зеленими яворами розношали* [УНД 1972, с.161], *Стали вовки-сірохмарці набігати / І орли-сизокрильці налітати, / Стали [козаку] на чорні кудрі наступати, / З білого [його] лиця очі винімати.* [УНД 1972, с.167], складнопідрядними: *сиві зозулі налітали, / Жалібненько закували, / Як рідної сестри його оплакали* [УНД 1972, с.186], *До то ж не чорна хмара наступала, / Як душа козацькая молодецькая / З білим тілом розтрявала* [УНД 1972, с.176], безсполучниковими: *сиві зозулі налітали, / Орли сизокрилі налітали, / Стали з-під лоба очі виймати, / Стали вовки-сіроманці набігати* [УНД 1972, с.194], *Тогді орли налітали, / З лоба очі висмикали, / Вовці-сірохманці набігали, / Тіло козацьке рвали, / По тернах, по прикметах жовту кость жвакували* [УНД 1972, с.157].

Нерідко в думах предикативні текстово-образні універсалії представлені

складними синтаксичними конструкціями: *Тут теє промовляли, / І не сизі орли заклекотали, / Як їх турки-яниченьки із-за могили напали, / Постріляли, порубали, / Коні з добиччу назад у город у Турецину позавертали*. [УНД 1972, с.162], *Стали ж до нього вовки-сіроманці прибувати, / Із темних лісів сизі орли-чорнокрильці налітати, / То стали його тіло козацьке молодецьке терзати та пожирати, / І став же він ще мало-маненько своїми очима вовків-сіроманців забачати.* [УНД 1972, с.207-208]; складним синтаксичним цілим, де активізовано універсалії усіх різновидів і типів: субстантивні, адвербіальні, вербальні, атрибутивні: *Вовки-сіроманці находжали / І тіло козацьке молодецьке жвакували, / І орли-чорнокрильці налітали, / В головах сідали. / І чорні очі із-під лоба висмикали; / Ще й дрібная птиця налітала, / Коло жовтої кості тіло обдирала; / Ще й зозулі налітали, / В головах сідали, / Як рідної сестри кували; / Ще й вовки-сіроманці находжали / І жовтую кість по тернах, по балках розтаскали...* [УНД 1972, с.206], «*Вовці-сірохманці, орли-чорно-крильці, / Гості мої милі! / Хоть мало-немного обождіте, / Поки козацька душа з тілом розлучиться. / Тоді будете мені з лоба чорні очі висмикати, / Біле тіло коло жовтої кості оббирати / І комишами вкривати.*» [УНД 1972, с.160].

Предикативній текстово-образній універсалії властиво поєднуватися з іншою текстово-образною універсалією, що виразно засвідчено в конструкціях із прямою мовою:

«Брате наш найменший, піший й рідненький,
Соколе ясненький!
Серце не осмілиться, а рука не здійметься,
Булатна шабля нейметь тебе, найменшого брата, сікти-рубати,
А лучче ми будем по лісах, по байраках гуляти,
Будем верхів'я стинати,
Тобі будем на прикмети покидати,
Щоб ти знав. куди в християнські городи до отця,
до неньки доходжати»

[УНД 1972, с.163].

Загалом же предикативні текстово-образні універсалії відзначаються різноманітністю щодо структури, змісту (семантики), інтонаційного оформлення, стилістичних функцій. Їхнє призначення як макроодиниць граматичного рівня мови – слугувати «будівельним» матеріалом для творення і багаторазового імпровізаційного відтворення епічних текстів в усномовній практиці виконавців дум. Текстово-образні універсалії – мікро- і макроструктури складають граматику мови дум, що є фрагментом фольклорної (епічної) граматики.

Висновки до розділу 3

Логіко-граматична характеристика текстово-образних універсалій думового епосу ґрунтується на визначенні універсальної природи синтаксичної будови української мови, на виявленні лінійно-динамічних конструкцій, що забезпечують епічну тональність думових текстів. Серед зафіксованих у мові дум атрибутивних, субстантивних, адвербіальних, вербальних, предикативних універсалій відзначено як найпоширеніші атрибутивні текстово-образні універсалії з фіксованим і (переважно) нефіксованим порядком розташування компонентів. Домінування останніх пояснюємо ритміко-інтонаційним ладом.

За здатністю трансформуватися у багаточленну сполуку атрибутивні текстово-образні універсалії поділено на дві групи: 1) бінарні епічні формули, які не засвідчують інтенції до перетворення в багаточлен *(чисте поле, темна темниця),* та 2) бінарні епічні формули, які здатні розгортатися в багаточленну структуру. Найбільший потенціал до трансформації засвідчують утворення *старший брат, милий брат.* Кількість атрибутивних текстово-образних універсалій, здатних поширюватися до тричлена, чотиричлена, кількісно значно поступається групі бінарних епічних формул.

Атрибутивні текстово-образні універсалії функціонують у п’ятьох типах поєднання означуваного і означення: 1) прямого контактного розміщення компонентів, що належать до атрибутивної формули, 2) інверсованого контактного їх розташування, 3) прямого й інверсованого словопорядку, 4) дистантного (перерваного) розташування компонентів без інверсії, 5) дистантного розміщення елементів епічної формули у поєднанні з інверсією.

Лінійно-динамічні структури текстово-образних універсалій народних дум безпосередньо пов’язані з епічним ритміко-інтонаційним ладом дум.

Аналіз семантики і функцій компонентів субстантивних текстово-образних універсалій засвідчив існування таких субстантивних номінацій: а) які складаються із слів-синонімів, що позначають те саме поняття: *висота-гора*, *стежки-доріжки*; б) компоненти яких співвідносяться один з одним як родові і

видові: *Буг-ріка, лебідь-птиця*; в) компоненти яких називають різні, але близькі поняття: *батько-мати, птиця-звір*; г) один із компонентів щодо другого виконує атрибутивну функцію: *земля-неволя, козак-сіромаха; ґ)* один із компонентів яких називає частину від цілого: *город-вулиця , ручки-пучки*.

Зафіксовані структури виступають стильовими й стилістичними маркерами творів ліро-епічного жанру.

Думовим текстам властиві субстантивні текстово-образні універсалії, представлені сурядними словосполученнями з відкритим рядом іменників, між якими засвідчено єднальні або розділові відношення: *куми і побратими, ні кум, ні побратим*.

У творенні субстантивних текстово-образних універсалій беруть участь іменники, що позначають **власні** назви: а) теоніми, б) топоніми та **загальні** найменування – неістоти: а) просторові найменування, б) назви речовин, матеріалу, в) назви зброї, г) назви частин тіла людини, д) назви одягу, е) абстрактні номени, є) назви будівель та їх частин; істоти: а) назви осіб (за родинними стосунками, національною належністю та ін., б) назви тварин.

Компоненти субстантивної текстово-образної універсалії представлені одиницями, що мають однаковий рід: **моделі імен. ч.р. + імен. чол. р.** *(брат-товариш*), **імен. ж.р. + імен. ж.р.** *(печаль-туга*), **імен. с.р. + імен. с.р.** (*сріблозолото*) і різний рід: **моделі імен. ч.р. + імен. ж.р.** (*отець-мати*), **імен. ч.р. + імен. с.р.** (*мед-вино*), **імен. с.р. + імен. ж.р.** (*щастя-доля*), однакове число – однину (*мед-вино*), множину (*ґрунти-маєтки*) і різне число (*кайдани-залізо*).

Адвербіальні текстово-образні універсалії реалізовані як структурами прислівниковими (*мало-немного, достойно-праведно*), так і структурами, утвореними на основі іменників у непрямих відмінках з прийменниками і без них (*ясним соколом, із сирої землі*).

Серед адвербіальних текстово-образних універсалій виявлено структури, що функціонують: 1) із значенням місця: *на Черкес-долині*, 2) із значенням міри*: по двоє*, 3) із значенням способу дії: *у чотири ряди*, 4) із значенням часу: *із день-години*, 5) із значенням мети: *на поталу*. Найпоширенішими щодо

способу та варіантів вираження є адвербіальні текстово-образні універсалії із значенням місця. Вони репрезентовані двома підгрупами: до першої належать ті, які вказують, де відбувається дія або процес, фіксується певний стан (відповідають на питання де?): *А в чистому полі коло річки Самарки покладати*, до другої – ті, які вказують на напрямок дії (відповідають на питання куди? звідки? в якому напрямку?): *З тяжкої неволі утікайте / В городи християнські прибувайте*. Адвербіальні текстово-образні універсалії з просторовою семантикою, що утворені на основі адвербіалізованих прийменниково-відмінкових форм, мають значення: а) вихідного пункту руху, яке реалізують адвербіалізовані форми родового відмінка, б) кінцевого пункту руху, що виражається з допомогою адвербіальних прийменниково-іменникових форм родового та знахідного відмінків, в) шляху руху, що передається на основі адвербіальних прийменниково-іменникових форм родового, давального, знахідного, орудного та місцевого відмінків, г) локалізації дії чи стану за допомогою прийменниково-іменникових форм родового та місцевого відмінків.

У досліджуваних текстах функціонують вербальні текстово-образні універсалії із загальним значенням дії. У ролі обов'язкового, стрижневого, компонента у них виступає дієслово. За структурою вербальні епічні універсалії є такими, що змодельовані на основі кількох дієслів (здебільшого двох) (*бере-хапає*; *не помре, не поляже; штити, шанувати й поважати),* та такими, що утворені на основі дієслова у головній ролі із залежними від нього іменниковими формами: *гостинця посилати; на коня сідати; звіру-птиці на поталу не дати.*

Найпростіший тип вербальних текстово-образних універсалій представлений бінарними сполуками – поєднання двох дієслів у формі а) тавтологічних сполук (*пити-підпивати, слухає-прослухає*), б) сполук дієслів-синонімів (*думати-гадати, шанувати-поважати*), в) сполук дієслів, що передають послідовність дії (*біжить-доганяє).*

Засобами синтаксичного зв'язку між компонентами вербальних текстово-образних універсалій, утворених на основі сурядного зв'язку, виступають: а)

сполучники: єднальні (*прохала і благала* [УНД 1972, с.343], *думати та гадати* [УНД 1972, с.75, 77] і розділові (повторювані і неповторювані): *чи піти, чи поїхати* [УНД 1972, с.75, 77], б) інтонація: *задумав, вже й загадав* [УНД 1972, с.280], *не плач, не журися* [УНД 1972, с.241].

Вербальні текстово-образні універсалії думового епосу реалізуються на основі підрядного зв'язку в таких моделях: **прислівник + дієслово** (*добре дбати, гірко плакати-ридати*)**, іменник + дієслово** (*милосердя мати*, *отця-матір поважати*), **займенник + дієслово** (*теє зачувати, теє промовляти*, *теє забачати*, *сеє промовляти*); **прийменник + (прикметник) іменник + дієслово** (*із неволі утікати*, *з тяжкої неволі утікати*), **іменник + іменник + дієслово** (*шаблями суходіл копати, ручками та пучками хліба-солі заробляти)* тощо.

Для предикативних текстово-образних універсалій, співвідносних з реченням *(вовці-сіроманці находжали, орли-чорнокрильці налітали, У головах сідали*; *не темні тумани вставали; слава не вмре, не поляже)*, характерна варіативність, що виражається у морфемних і синонімічних замінах, ускладненості, поширеності другорядними членами, перестановці компонентів тощо.

У предикативних текстово-образних універсаліях зафіксовано домінантні слова*:* **Бог (Господь)***: Став Господь милосердний їх визволяти*; **козак***: козак козацький звичай знає*; лексеми із загальною семантикою «частини тіла людини»: **голова, рука, серце**: *полягла козацька молодецька голова;* лексеми із семантикою **«зброя» (шабля (сабля), меч, кулі, стріла):** *кулі душу з тілом розлучають*, *саблі турецькі порубали.* Здебільшого предикативні текстово-образні універсалії з домінантним компонентом на позначення зброї утворюють складносурядні речення: *Чи не один нас меч рубав, Чи не одні яничарські кулі постріляли.* Предикативні текстово-образні універсалії з домінантами **слава, пам'ять** (*слава не умре, не поляже)* мають здатність поширюватися обставиною часу (*слава не умре, не поляже Однині до віка)*. Вони здебільшого зафіксовані у макроструктурах – кінцівках дум. Предикативні текстово-образні універсалії з зоонімною домінантою містять лексику на позначення назв свійських та диких тварин, птахів**: кінь, вовк, голуб, зозуля, орел, ворон, сокіл:** *кінь козацький по табору гуляє*; *сиза зозуленька в головах сідала,*

жалібно кувала. Універсалії, об'єднані загальною семантикою «явища природи», містять у своєму складі лексичні одиниці **вітер, дощ, туман, буря, хвиля, хмара.** Як правило, вони входять до структур паралелізму, періоду, на основі їх творяться зачини: *із города із Азова не великії тумани вставали; не дрібні дощі накрапали*; *зла, супротивна хвилечна хвиля уставає.* Особливістю таких предикативних текстово-образних універсалій є те, що вони часто виступають поєднаними у одній макроодиниці*: Стиха вітер повіває, / Чорна хмара наступає, / Дрібен дощик накрапає, / А вже душа козацька / З тілом козацьким молодецьким розстряває*.

Значно поширені текстово-образні універсалії, в яких присудок має форму другої особи однини наказового способу, а підмет виражений вокативом (як правило, звертанням до Бога) – універсалії з семантикою «прохання», «побажання»: *Даруй, Боже, на многії літа! Визволь нас, Боже, з тяжкої неволі / На святоруський берег, / На край веселий, / Між мир хрещений, в города християнські.*

Предикативні текстово-образні універсалії реалізуються у формі: складносурядних речень (*Вовці-сіроманці находжали, / І орли-чорнокрильці налітали)*; складнопідрядних речень (*сиві зозулі налітали, / Жалібненько закували, / Як рідній сестри його оплакали*); безсполучникових речень (*сиві зозулі налітали, / Орли сизокрилі налітали, / Стали з-під лоба очі виймати, стали вовки-сіроманці набігати*); складних синтаксичних конструкцій (С*тали ж до нього вовки-сіроманці прибувати, / Із темних лісів сизі орли-чорнокрильці налітати, / То стали його тіло козацьке молодецьке терзати та пожирати, / І став же він ще мало-маленько своїми очима вовків-сіроманців забачати);* а також у формі складного синтаксичного цілого.

Текстово-образним універсаліям народних дум як одиницям мови притаманний синкретичний характер: взаємопов'язаність, взаємодія, підпорядкованість одна одній відповідно до граматичних норм мови забезпечує ієрархічний зв'язок текстово-образних універсалій, співвідносний із сутнісною ознакою структури мови взагалі. Підпорядкування одиниць нижчого рівня одиницям вищого рівня і творення міні- чи макротексту є завершальним етапом формування цілісного висловлювання.

Здійснений опис текстово-образних універсалій за логіко-граматичними ознаками засвідчив конструктивну роль аналізованих структур у імпровізаційному, варіантному творенні та постійному відтворенні епічних думових текстів. Текстово-образні універсалії осмислено як лексико-синтаксичні регулярно повторювані конструкції, як нерозривну єдність форми і змісту, закріпленість за певною структурою відповідного компонентного складу.

РОЗДІЛ IV.
СТИЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ТЕКСТОВО-ОБРАЗНИХ УНІВЕРСАЛІЙ НАРОДНИХ ДУМ

4.1. Поняття стилістичних текстово-образних універсалій

Граматичні одиниці як носії узагальнених граматичних значень у контексті нерідко стають фактами, що засвідчують стилістичні можливості мови, здатність породжувати стилістично марковані висловлювання, виконувати роль експресивно-стилістичних засобів.

Розгляд граматичних одиниць як стилістичних ресурсів мови знаходить належне висвітлення в науковій літературі (Гвоздев 1955; Ващенко 1958, 1968; Поспелов 1960; Ефимов 1961; Чередниченко 1961 та ін.; Скляр 1963; Лотман 1964, 1970, 1996; Єрмоленко 1969, 1982, 1987; Проничев 1971; Ковтунова 1976, 1986; Тарасов 1976; Акимова 1977; Артеменко 1977; Кожина 1977, 1998, 2005; Коваль 1978; Формановская 1978, 2005; Кононенко 1975, 1981; Одинцов 1980; Москальская 1981; Кострова 1984; Дорошенко 1985; Розенталь 1987; Гак 1989; Грицак 1992; Солганик 1991, 2001, 2005; Мойсієнко 1997; Голуб 1997; Пономарів 2000; Гамзюк 2002; Чабаненко 2002; Русанівський 2002; Скаб 2002; Бабич 2003; Мацько та ін. 2003; Береговская 2003; Дудик 2005 та ін.).

Розвідки у плані виявлення структурно-стилістичних функцій граматичних одиниць фольклорних текстів репрезентують праці Т.М. Акимової (аналіз структури та поетики народної ліричної пісні) (Акимова 1966); В.В. Коргузалова (структура казкової оповіді в російському епосі) (1966); О. І. Богословської (традиційні формули в мові билин) (1966); В.М. Гацака (спостереження за різнорівневими особливостями східно-романського та ін. героїчного епосу) (1967, 1975, 1989); Є.Б. Артеменко (принципи народнопісенного текстотворення, синтаксичний лад народних ліричних пісень) (1963, 1974,1977, 1988); Б. М. Добровольського (ланцюгове розгортання строф у російських народних піснях) (1966); К. Ф. Шульжука (звертання в

українських народних піснях) (Шульжук 1969); О. М. Пєскова (стійкі структури в російських замовляннях) (1977); О. І. Дея (композиційні принципи та засоби українських народних пісень) (Дей 1978); О. Т. Хроленка (дослідження мови (синтаксису та ін.) російських народних ліричних пісень) (Хроленко 1981 та ін.); Н. Рошияну (спостереження за традиційними формулами казки) (Рошияну 1974); З. К. Тарланова (порівняльний аналіз синтаксису жанрів російського фольклору) (Тарланов 1981); С. Г. Лазутіна (дослідження структурно-поетичних особливостей казок, билин, пісень, прислів'їв та ін.) (Лазутин 1981); І.О. Розумової (розповідні стереотипи в російській чарівній казці); Г. Л. Пермякова (теоретичні проблеми структури фольклорних жанрів, аналіз структури паремій) (Пермяков 1970, 1988); С. Я. Єрмоленко (характеристика синтаксичних особливостей українських народних пісень) (Єрмоленко 1987); Н. В. Грицак (традиційні структури в казковому тексті) (1990, 1992); С. Б. Адоньєвої (аналіз категорій причиновості, часу і простору та ін. в казковому тексті) (Адоньева 2000), О.І. Бондар (мовні засоби вираження часу в українських народних казках) (Бондар 1996); І. Ф. Амрояна (дослідження структур синтаксичного паралелізму в слов'янських замовляннях) (2003), Л. В. Полубиченко, О. О. Єгєрової (традиційні формули народної казки) (2003), Т. Івахненки (дослідження словесних формул і композиційних схем білоруських календарно-обрядових пісенних текстів) (2004), Н.О. Данилюк (синтаксичні конструкції в народопісенних текстах) (2010).

Дослідження стилістичних функцій граматичних одиниць думового епосу частково представлено П. Г. Житецьким у монографії «Мысли о народных малорусских думах» (1893). Окрім П. Г. Житецького, це питання порушували Ф. М. Колесса (структура думових текстів) (1921, 1935), Л. К. Рак (лексико-морфологічні особливості дум) (1961), О. О. Назарук (порівняння, звертання, діалоги, монологи у думовому епосі) (Назарук 1968), М. К. Дмитренко (образна динаміка думового тексту) (Дмитренко 2008).

Здатність одиниць формального ладу мови, які характеризуються абстракціями, узагальненнями, виступати у ролі стилістичних ресурсів мови зумовлене системою трансформаційних перетворень на рівні природної мови

[198, с.27]. Саме ці характерологічні риси граматики безпосередньо пов’язані з універсальністю мови як знакової системи. Вони творять метамову думового епосу, є складниками (одиницями) цієї метамови. Між собою текстово-образні універсалії думового епосу як одиниці стилістичної системи перебувають у ієрархічних взаємовідношеннях різних ступенів абстракції, при цьому найважливішу роль відіграють два види протиставлень: 1. лінійні (синтаксичні) одиниці і нелінійні (парадигматичні, інваріантні) граматичні одиниці; 2. словотвірний тип, морфологічна форма, тип словосполучення або речення як абстрактний зразок, схема, модель, з одного боку, і конкретно мотивоване слово, словоформа, слово в сукупності його форм, словосполучення або речення як конкретна, лексично наповнена реалізація відповідного зразка, схеми, моделі – з другого боку.

Виходячи з того, що текстово-образні універсалії – усталені «моделі смислів», які представлені комплексами мовних одиниць, які виконують ідейно-змістову та художньо-образну функції, стилістичні текстово-образні універсалії, що є різновидом власне текстово-образних універсалій, розглядаємо як традиційні мовні комплекси, які, окрім таких характеристик, як стійкість, закріпленість певного змісту за певною формою, моделлю, відзначаються наявністю конотативності, спрямованістю на посилення естетичного впливу висловлюваної думки (постійні епітети, паралелізм, повтори та ін.). Стилістичні текстово-образні універсалії – це художні засоби, тропи і фігури, а також стилістичні структури, які виступають спеціалізованими мовними одиницями фольклорного стилю. Стилістичну текстово-образну універсалію кваліфікуємо як певний текст (міні-текст), що вписаний у контекст комунікативного акту і відображає мікроситуацію як психолінгвістичну, динамічну, функціональну систему (тобто таку, що спирається на традицію і є зразком засвоєння людиною когнітивного, оцінного досвіду), як умовність, мінімальний набір властивостей і якостей об’єкта того чи іншого класу.

Стилістичні текстово-образні універсалії, як різновиди власне текстово-образних універсалій, виконують текстотвірну функцію і є архітектонічними

формами – «формами естетичного буття в його різноманітності» [50, с.21].

Стилістичні текстово-образні універсалії як одиниці вищого порядку, як змістові й образні узагальнення базуються на основі різних словесних фігур, тропів: постійних епітетів, порівняльних, тавтологічних, паралелістичних конструкцій, реалізуються у формі звертань, побажань, прокльонів тощо.

У свою чергу вони мають здатність накладатися на інші текстово-образні універсалії: атрибутивні, субстантивні, вербальні та ін. Стилістичні текстово-образні універсалії – це інакший погляд на структури, що їх ми кваліфікуємо як текстово-образні універсалії; ідеться про образно-функціональний, естетизуючий компонент у структурі текстово-образної універсалії.

Зі структурного погляду стилістична текстово-образна універсалія може бути чітко окресленою (зі сталою кількістю компонентів) (напр., постійний епітет) і кількісно не означеною (тобто з довільною кількістю компонентів (напр., фігура паралелізму)).

Найпоширенішими стилістичними текстово-образними універсаліями, засвідченими в думовому епосі, є: постійні епітети (структури типу «прикметник + іменник»), фігури паралелізму, тавтологічні структури, складні слова, повтори слів (синонімічні, антонімічні), періодичні структури, звертання та ін.

Тавтологічним структурам, що є характерними стилістичними ознаками фольклорних текстів [Потебня 1926; Буслаев 1941; Коваль 1978; Хроленко 1978; Петенева 1985; Диневич 2001 та ін.], у контексті думового дискурсу не приділялося спеціальної уваги дослідників, якщо не вважати окремих міркувань щодо цього О. О. Назарука [469, с.189].

Труднощі у визначенні тавтології як мовного явища і стилістичної фігури, яку відносять до царини лексикології, полягають у її дотичності до фоніки (алітерація, асонанс), синтаксису (повтор, анафора, епіфора, плеоназм), словотворення. Доречним тут буде навести міркування Л. І. Тимофєєва [621, с.228-229], який і тавтологію, і плеоназм узагальнено об’єднує у повтори і відносить їх до звукової організації мовлення. Інші

літературознавці розуміють тавтологію як «повторення тієї самої думки, тільки іншими словами» [412, с.410]). При цьому додають, що «повторюються однакові слова, корені слів» [там само].

Якщо розглядати визначення тавтології, запропоновані мовознавцями, то помітимо, що у поглядах учених так само немає одностайності. Ф. І. Буслаєв тлумачив тавтологію як «повторення одного і того ж слова або двох і трьох подібних» [117, с.180]. За словником Д. І. Ганича та І. С. Олійника, тавтологія – «повторення одних і тих самих або близьких за змістом слів, виразів, зворотів» [180, с.302]. У «Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів» за ред. С. Я. Єрмоленко тавтологія – це «повторення змісту частини, вислову або цілого вислову» [270, с.181]. Тавтологією вважає «повторення того самого кореня в різних словотворчих формах» А. П. Коваль [342, с.354]. Ще інші дослідники тавтологію тлумачать як «стилістичну фігуру, що твориться повторенням подібних за змістом і звучанням слів: *долом-долиною […]*» [446, с.451]. Проте ключовим у визначенні тавтології (як літературознавцями, так і мовознавцями) фігурує повтор (повторна номінація (В. Г. Гак)).

Розуміючи тавтологію як «неусвідомлений, мимовільний або, навпаки, навмисний повтор у межах словосполучення, речення того самого чи однокореневого слів (формально-семантична Т.) або різнокореневих слів з тотожним, аналогічним і подібним значенням (семантична Т.)» [641, с.625], О. О. Тараненко, таким чином підкреслює, що визначальним у дефініції є визнання тавтології на рівні словосполучення і речення, а не слова. Що ж до статусу таких складних утворень, як *тьма-тьменна*, з *діда-прадіда*, *пішій-пішаниця*, *рано-пораненьку*, а також *плаче-ридає*, *виглядає-видивляється*, у мовознавців немає одностайної думки: одні вважають їх тавтологічними (А. П. Євгеньєва, В. С. Ващенко, С. Я. Єрмоленко, А. П. Коваль, О. І. Пономарів), інші – складними лексичними утвореннями, побудованими за принципом тавтології (*долом-долиною*) (Д. І. Ганич, І. С. Олійник), ще інші – повтором, тобто плеоназмом та його різновидом, який називають редуплікацією (*сила-силенна*, *мало-помалу*).

Тавтологічні структури, вживані в думах, насамперед поділяємо на різнокореневі (семантичні): *пожарами погоріли* [УНДІП 1955, с.14; УНД 1972, с.79, 89, 94, 96, 97], *огнем запалив* [УНД 1972, с.281], *словами отвергає* [УНД 1972, с.249], *сном спали* [УНД 1972, с.137] і однокореневі (формально-семантичні): *клятьбами проклинає* [УНД 1972, с.99], *у пута запутали* [УНД 1972, с.114], *волоки воловії* [УНД 1972, с.78], *там на горі гірниця* [УНД 1972, с.77].

Повтор, що становить основу тавтології, має різні граматичні форми вираження, пор.: а) *сирая сириця* [Д 1969, с.52, 71, 72; УНД 105, 106, 109], *чужа чужина* [УНД 1972, с.167, 197], *славна слава* [УНДІП 1955, с.31; УНД 1972, с.149, 155, 242]; б) *ніч переночувала* [УНД 1972, с.146], *диву дивувалися* [УНД 1972, с.400]; в) *в колисці колихати* [УНД 1972, с.214], *на яви із'явилось* [УНД 1972, с.138], *станом стали* [УНД 1972, с.277]; г) *буде погонь уганяти* [УНД 1972, с.163], *буде суд осуждати* [УНД 1972, с.417], *будуть цвіти процвітати* [УНД 1972, с.336]. Це все, згідно з Ф. І. Буслаєвим, – приклади одночленної тавтології. Для народної поезії, в тому числі й дум, характерні, також, хоч і менш уживані, двочленні структури: *визволь (...) невольника з неволі* [УНД 1972, с.106, 121], *визволь (...) невольників на волю* [УНД 1972, с.125], *погонь ганяла, (...) братів доганяла* [УНД 1972, с.164], *по походах піхотою не ходить* [УНД 1972, с.249].

Окремі тавтологічні сполуки в думах зафіксовані в поодиноких випадках, як-от: *до рук уручав*, *погоня здоганяє*, *пили пилили*; вони є специфічними для думового епосу. Інші тавтологічні конструкції виступають належністю не тільки дум, а й взагалі фольклорних творів. Це структури типу *чужа чужина*, *в дзвони дзвонити*, *загадку загадати* та ін.

Різні тавтологічні вирази корелюють на основі того, яка саме ознака – логічна чи власне стилістична – є домінантною для повторюваного конструкту.

Наприклад, у випадку: *безневинно обвиняє, буде суд осуждати* тавтологічні структури передбачають наявність компонентів, заміна яких фактично неможлива без зміни змісту.: пор. ***безневинно обвиняє*** – *несправедливо обвиняє;* ***буде суд осуждати*** – *буде суд карати.* Такі текстово-

образні універсалії відображають сформоване в мовній практиці слововживання. Вони логічно зумовлені.

Відмінними є структури типу *славу вислављяли*, *пости постила*, що характеризуються не тільки надлишковістю ознаки, а й алогічністю. Наприклад, замість *пости постила* можна сказати *постувала*, проте цього було б замало для відтворення образної характеристики, відповідної ритмічної організації зображуваного, пор.:

В неділю барзо рано-пораненьо не сива зозуля закувала:
Вдова,
Старенькая жена,
Пости постила
І молитви творила,
Господа милосердного собі на поміч просила
[УНД 1972, с.349-351].

Алогічність і надлишковість тут набувають ознак художньо вмотивованих, доречних, почасти необхідних, здатних загострити увагу на певній художній формі, на певній сентенції. Як слушно зауважував В. М. Русанівський, тавтологія «стає конструктивним художнім прийомом, спрямованим на максимальну концентрацію якоїсь ознаки» [557, с.228]. Пор., наприклад, утворення з іменниковою домінантою *воля*: *за неволю визволяти* [УНД 1972, с.417], *з неволі визволяти* [УНД 1972, с.105, 285], *з тяжкої неволі не визволяти* [УНД 1972, с.127, 129], *з тяжкої неволі визволяти* [УНД 1972, с.210], *невольнику не вільно* [УНД 1972, с.102], *Визволь, Господи, нас, бідних невольників, на волю* [УНД 1972, с.125] тощо.

Отже, тавтологія як стилістична текстово-образна універсалія в думовому епосі зумовлена: 1) прагненням підкреслити певний образ, ідею і водночас 2) максимально естетизувати зміст висловленого, 3) контекстуальними умовами технічного характеру (з метою римування, ритмізації тощо), 4) почасти – неможливістю іншого слововираження, що в тексті все ж набуває художньої вартості: *у дзвони дзвонити*.

Думи фіксують численні текстово-образні універсалії, в основі яких – метонімічні та синекдохічні перенесення.

Метонімія взагалі належить до універсальних художніх засобів – стилістичних ресурсів мови [580, с.158; 36, с.234; 475, с.59; 342, с.31; 473, с.21-22; 547, с.381-382; 613, с.; 510, с.44; 270, с.89; 627, с.65; 446, с.443; 251, с.359; 569, с.346-347 та ін.]. Пор. у текстах дум: *козак Голота ні города, ні села не займає* [УНД 1972, с.75], *Польщу засмутив* [УНД 1972, с.280], *військо іде* [УНД 1972, с.236], *Царигород на сребро-золото багатий* [УНД 1972, с.105], *військо в похід виступає* [УНД 1972, с.279], *військо запорозьке посікти-порубати* [УНД 1972, с.261], *військо ... погубляти* [УНД 1972, с.399], *народ християнський не заїжджає* [УНД 1972, с.103], *мир християнський не заїжджає* [УНД 1972, с.105]. Досить поширене в думах функціонування метонімічних універсалій, у яких назва знаряддя дії (зброї) вживається в ролі виконавця дії: *не єсть то нас, братця, гостра шабля порубала, / Ні бистра куля постріляла* [УНД 1972, с.93]; *чи не один нас меч рубав, чи не одні яничарські кулі постріляли* [УНД 1972, с.91], *чи не одна нас шабля порубала, / Чи не одна нас куля постріляла* [УНД 1972, с.94, 96, 97], *чи не одна ординська пуля нас стріляла* [УНД 1972, с.98], *шабля не візьме* [УНД 1972, с.158], *булатна шабля нейметь <…> сікти-рубати* [УНД 1972, с.163], *міч твій не візьми* [УНД 1972, с.220], *міч твій не возьми* [УНД 1972, с.168], *міч твій візьме* [УНД 1972, с.168], *міч не візьме* [УНД 1972, с.170], *меч мій не здійметься* [УНД 1972, с.192], *меч мій не осміліться* [УНД 1972, с.198], *наші мечі на тебе не здіймуться* [УНД 1972, с.203].

Синекдоха як засіб словесної образності – «вид тропа, в основі якого лежать кількісні відношення між предметами: назва частини предмета вживається замість цілого, видове поняття замість родового, однина в значенні множини або навпаки» [180, с.249] – є універсальним художнім засобом, що засвідчений у кількох різновидах текстово-образних універсалій. Найчастіше використовується синекдоха при вживанні назви тієї чи іншої частини тіла як найменування людини взагалі; в думах такими назвами виступають лексеми **голова**: *голови(голову) покладати* [УНД 1972, с.97, 99, 143, 169, 171, 416],

головоньку козацькую із неволі визволять [УНД 1972, с.101, 102, 104], *добре козацька голова знала* [УНД 1972, с.84], *Моєї голови / А з тяжкої неволі не визволяюти* [УНД 1972, с.127], *полегла двох братів голова* [УНД 1972, с.162], *голова полягла* [УНД 1972, с.165], *Голово ж ти моя козацька! / Голово ж ти моя молодецька! / Бувала ж ти у землях турецьких* <…> [УНД 1972, с.206], *полягла двох козаків голови* [УНД 1972, с.209], *полягла голова двох братів* [УНД 1972, с.212], *полягла* <…> *голова* [УНД 1972, с.242], *зажурилася Хмельницького сідая голова* [УНД 1972, с.290], *зажуриться, заклопочеться Хмельницького старая голова* [УНД 1972, с.292], *старую голову Хмельницького зачували* [УНД 1972, с.294], *свою голову козацкую покладати* [УНД 1972, с.295]; **серце**: *серце не осміліться* [УНД 1972, с.158, 163, 183], *наше серце козацькеє молодецькеє не осміліться* [УНД 1972, с.173], *серце не восміліться* [УНД 1972, с.192], *серце наше на тебе не осміліться* [УНД 1972, с.210]; **руки**: *на чужі руки на поталу не давала* [УНД 1972, с.354], *на чужі руки на стираніє не давала* [УНД 1972, с.358], *чужим рукам до зросту / У найми не пускала* [УНД 1972, с.363], *чужим рукам на потирання не давала* [УНД 1972, с.380], *чужим же рукам на потирання не давала* [УНД 1972, с.382].

Перифрастичні структури – тропи, що належать до стилістичних ресурсів художнього мовлення, переважно – книжного.

Перифраз як «описовий зворот мови, або стилістична фігура, троп, за допомогою якого передається зміст іншого слова чи вислову, шляхом підкреслення якоїсь особливості, якості, істотних у певному контексті чи ситуації» [180, с.185], засвідчений в думах у ролі текстово-образної універсалії. Універсальність перифразів виражається в їхньому призначенні особливим чином (описово, шляхом вказівки на ознаки не названого предмета) йменувати речі (предмети), водночас художньо увиразнюючи сам об’єкт найменування (про стилістичний потенціал перифрастичних структур див.: Уткина 1959; Кожин 1964; Квятковский 1966; Ахманова 1966; Лесин, Пулинець 1971; Розанова 1973; Малажай 1974; Николаевская 1974; Коваль 1978; Нитченко 1979; Юрченко 1983; Регушевський 1984; Григорьева, Иванова 1985; Розенталь 1987;

Кобилянський 1996; Голуб 1997; Мойсієнко 1997; Пономарів 2000; Русанівський 2002; Мацько та ін. 2003; Селіванова 2006 та ін.).

У думах поширені такі перифрастичні мікроструктури: *Божий дім* [УНД 1972, с.95, 97, 231, 236 (2), 323 (2), 327, 334, 335, 339, 341, 343 (2), 344, 374, 397 (2)] – церква; *святий божественний день, празник* [УНД 1972, с.119, 125, 123 (3), 126, 274, 328, 332, 336, 338, 342, 344] – Великдень; *по вік вічний(вічний час)* [УНД 1972, с.269 (2), 272, 273, 274] – до смерті; *милосердний Творець* [УНД 1972, с.410], *Сотворитель небесний* [УНД 1972, с.159] – Бог; *Свяге письмо* [УНД 1972, с.396 (2), 392 (2), 395 (2), 398, 339 (2), 400 (2), 402, 403 (2), 404, 405(2)] – Біблія.

Особливість уживання перифрастичних текстово-образних універсалій, які в думах представлені атрибутивними словосполученнями, зумовлена особливостями власне перифразів як засобів «вираження характерних рис предметів і явищ» [475, с.59], зокрема, їх призначенням створювати образно-увиразнені висловлювання, контексти.

Стилістичну роль у думовому епосі виконують евфемізми – «слова і вирази, що вживаються з метою уникнення слів із грубим, непристойним змістом чи забарвленням» [270, с.55], тобто є пом'якшувальними назвами грубих висловлювань, «заміняють точні назви предметів або явищ, що лякають мовця, і дають можливість говорити про них без небезпеки викликати лихі сили, що стоять за словом. Евфемізми – «це, передусім, «запобіжні» формули <…>« [109, с.44]. Універсальність евфемізмів як стилістичних засобів виражається в тому, що вони здатні передавати в позитивній «оболонці» різні негативні за суттю явища, ознаки, дії (Квятковский 1966; Ахманова 1966; Коваль 1978; Ганич, Олійник 1985; Пономарів 2000; Мацько, Сидоренко, Мацько 2003; Дудик 2005; Селіванова 2006). Так, поняття «стріляти» у думах заступають такі текстово-образні універсалії, як *гостинця дати* [УНД 1972, с.73], *гостинці посилати* [УНД 1972, с.73, 74], *гостинця посилати* [УНД 1972, с.76, 78, 223], *великий подарунок посилати* [УНД 1972, с.99 (2)], *із грозної гармати привітати* [УНД 1972, с.147, 148]. Поняття «дурний» замінюється текстово-образною

універсалією-евфемізмом *на розум небагатий* [УНД 1972, с.72, 73, 74, 76], поняття «померти» – описовими зворотами: *милосердному Богу душу оддати* [УНД 1972, с.84, 157], *душа з тілом розлучиться* [УНД 1972, с.160, 206], *душа з тілом буде розпрощеннє мати* [УНД 1972, с.169], *голову покладати* [УНД 1972, с.295]; поняття «вбити» – виразами: *з плеч голову зняти* [УНД 1972, с.150], *з пліч головку здіймати* [УНД 1972, с.163], *з плеч головку зняти* [УНД 1972, с.296], *головку, як галку, зняти* [УНД 1972, с.168], *з плеч головоньку зняти* [УНД 1972, с.210], *главку з плеч зняти* [УНД 1972, с.210], *голову з пліч знімати* [УНД 1972, с.220].

Текстово-образні універсалії-евфемізми, порівняно з іншими лексико-стилістичними різновидами формул, – явище не надто поширене в думах. Однак наявність подібних структур засвідчує, що для думового епосу характерне найширше коло образно-виражальних засобів.

Стилістичними текстово-образними універсаліями в думах є також складні слова – «типові фольклорні формули» [268, с.65] – іменники – субстантивні епічні текстово-образні універсалії: *хліб-сіль* [Д 1969, с.257; УНД 1972, с.274, 291 та ін.], *скарби-маєтки* [Д 1969, с.172], *слава-лицерствіє* [Д 1969, с.175], *шлях-дорога* [Д 1969, с.262], дієслова – вербальні текстово-образні універсалії: *сісти-впасти* [Д 1969, с.58; УНД 1972, с.104, 116], *плакати-ридати* [УНД 1972, с.105, 128, 170 та ін.], *шанувати-поважати* [УНД 1972, с.382, 407, 409], *подумати-погадати* [УНД 1972, с.249, 279(2), 280, 366], *пити-їсти* [Д 1969, с.50], *пити-гуляти* [Д 1969, с.71, 72], прислівники – адвербіальні текстово-образні універсалії: *достойно-праведно* [УНД 1972, с.250, 267, 268(2)], *рано-пораненько* [УНД 1972, с.356(2), 357, 359 та ін.], прикметники – складники атрибутивних епічних текстово-образних універсалій: *малий-невеличкий* [УНД 1972, с.213, 305(2), 328, 329, 333], *отцевська-материна* [УНД 1972, с.327, 400(3) та ін.]. Традиційність уживання складних слів зі стилістичними настановами засвідчує вияв тенденції «до формального об'єднання компонентів» у фольклорному тексті» [342, с.159]. Зазначений різновид текстово-образних універсалій характеризується специфічною

злитістю компонентів, на що вказував ще О. О. Потебня [515, с.415-422]; вони або ж перетворюють сполуку в одне нерозривне ціле (*хліб-сіль*), або ж взаємопідсилюють, уточнюють свою семантику (*плакати-ридати*).

Характерним явищем стильової і стилістичної організації дум є поліфункціональні розгорнуті структури, що виражають окрему тему (мікротему). Це так звані формули з певною семантикою, які здебільшого представлені конструкціями з періодом. Напр., семантику «ніколи» передано «інакомовною» періодичною конструкцією: *То як будуть, сестро, о Петру ріки замерзати, / А об Різдві калина в лузі білим цвітом процвітати, / А об Василію ягоди зроджати, / Жовтий пісок на білому камені сходжати / Та синім цвітом процвітати, / Хрещатим барвінком камінь устилати, – / То тоді я буду до вас, сестро, в гості прибувати!*» [УНД 1972, с.319].

Такі розгорнуті стійкі структури творять своєрідні блоки (загальні, або типові місця (Loci communes)). У думах це – закінчені у змістовому і граматичному відношенні фрагменти тексту, за обсягом тотожні предикативній одиниці (простому чи складному реченню); окрім того, вони відзначаються стійкими лексико-граматичними ознаками (мовною скріпою), повторюваністю (як в одній думі, так і в різних її варіантах, забезпечуючи імпровізаційне відтворення текстів), виконують стійку художньо-виразову та композиційну функцію в епічному творі. Здебільшого означені макроструктури закріплені за певною думою. Вони слугують збереженню як форми, так і змісту думових текстів. У аналізованих творах фіксуємо розгорнуті стійкі макроструктури з семантикою „біда”: *Одно – безвіддя / Друге – безхліб'я / Третє те, що тихий вітер з ніг валяє.* [УНД 1972, с.160], *Одно – безвіддя, а друге – безхліб'я / А третє – буйний вітер в полі повіває, / Бідного козака з ніг валяє* [УНД 1972, с.164] *Одно – безвіддя / А друге – безхліб'я / А третєє – в чистім полі безголів’я* [УНД 1972, с.167], *Три недолі / Перва доля – безхлібна / Друга – безрідна / Третя доля – буєн вітер повіває /* [...] *нещасного козака, із ніг валяє* [УНД 1972, с.178], *Що перше – без хліба / А вдруге – бездоріжжя/ А втретє – безвіддя* [УНД 1972, с.194], *Одно – безхліб’я / А друге – безвіддя / А третє –*

безздоров'я [УНД 1972, с.186], *Бо вже перве – безхліб'є / Друге безвіддє / А третє – бездорожжя* [УНД 1972, с.199], *Одно – безвіддя / І друге – безхліб'я! А третє – буйний вітер у полі повіває / Та бідного козака з ніг валяє* [УНД 1972, с.205], *Одно – безвіддя, друге – безхліб'я. / Уже буйний вітер повіває, / Козака з ніжок вале* [УНД 1972, с.217]. Цілісність такої макроструктури досягається за рахунок лексичних компонентів, як-от: *безвіддя, безхліб'я, хліб, недоля / доля, здоров'я, поле, вітер* тощо, що стосуються різних сфер життєдіяльності, буття людини.

У текстах дум спостерігаємо функціонування розгорнутих стійких структур з семантикою „важко": *Ох, як-то трудно звіру-птиці / Без поля, без дуброви, / То так трудно щуці-рибі на суходолі. / Ох, як-то трудно з сирої землі / Важкий камінь зняти, / То так трудно на чужині без отця, без матки помирати: / Для себе сердечної родини не мати!*.. [УНД 1972, с.317], Як-то *трудно рибі на суходолі, / Звіру-птиці без поля, без діброви, / То так-то трудно на чужій сторонці пробувати / Без роду, без сердешної родиноньки. /Як-то трудно із сирої землі / Камінь ізняти, / То так-то тяжко-важко на чужій сторононьці / Без роду, без сердешної родиноньки помирати!* [УНД 1972, с.320], *Трудно-то, братіку, рибі без води пробувати, / І звірю-птиці без ліса в чистім полі гуляти, / А іще трудніше, тяжче й важче бездольному та безродному чоловікові / На чужій Україні без родини кревної й сердешної проживати!* [УНД 1972, с.334] [...], *То так-то, братіку, тяжко та важко / Чоловіку не по силі із сирої землі / Важкий камінь підняти* [УНД 1972, с.335], *Ой як-то тяжко та як-то важко / Землі без трави, рибі без води, / Пташці без ліса пробувати, - / То так-то тяжко, то так-то важко / Людині на чужій чужині, при лихій годині, / Без батька й неньки, без близького роду / На світі проживати* [УНД 1972, с.332] (макроструктури цього семантичного різновиду базуються на основі домінантних конотованих лексем із означальною семантикою: *трудно* (*трудніше*), *тяжко* (*тяжче*), *важко* (*важче*), *важкий, чужий, лихий, бездольний, безродний*); з семантикою „покарання": *Став нас Господь видимо карати, / Став у полі й домі хліба-солі збавляти* [УНД 1972:

349], */ Не став їм Господь ні в чім помагати: / Ні в пахарстві, /Ні* в бурлацтві, / Ні *в третєм – купечерстві. / Не стали їх люди знати / І в їх хліба-солі уживати* [УНД 1972, с.351], *Зараз їм Бог погодив – / У полі хліб не вродив. / За*раз *друга їх доля побила – / Не стали їх люди знати, / Добрим словом покликати. / Третя доля їх побила – / Ой не стали вони в домівці на* промешканні *з молодими женами щастя й долі собі мати* [УНД 1972, с.352-353].

Спостережено, що повторення зазначеного різновиду текстово-образної макроструктури з незначними видозмінами здійснюється протягом усієї думи: */ Та стали хуртовини наступати, / Та стали вдовиченків побивати: / Що перва хуртовина / Дома попалила, / А друга хуртовина / Скотину поморила, / А третя хуртовина / У полі й у домі / Та хліб побила, / А нічого в полі й у домі / Не й остановила* [УНД 1972, с.375], *Господь карає / У полі на роботі / І в путі в дорозі, / І у домі на мешканні!* [УНД 1972, с.355], *Став їх Господь невидимо карати, / Ей, скотиною і дитиною побіждати* [УНД 1972, с.357], [...] *став же нас Господь / З небес карати,/ став і в полі, і в домі / Хліба-солі уменшати* [УНД 1972, с.365], *Став нас Господь видимо карати, / Став у полі і в домі / Хліба-солі вменшати* [...] [УНД 1972, с.371] (у складі розгляданої макроструктури фіксуємо лексичні домінанти *Бог* (*Господь*), *хліб-сіль, поле, дім, щастя-доля, дорога*. З структурного погляду – це предикативні текстово-образні макроодиниці, що водночас є періодичними і паралелістичними конструкціями); з семантикою „велика відстань”: *Вгору – високо / І в землю глибоко, / і в чужу сторону, / До родини вже й далеко* [УНД 1972, с.339], *Угору – високо, / А вниз – глибоко, /*До *роду далеко* [УНД 1972, с.341], *вгору високо, А в землю – глибоко, / А до родини на той світ – далеко* [УНД 1972, с.343], *вгору – високо, а в землю – глибоко, / із чужої сторони до роду – далеко* [УНД 1972, с.344]**,** */ до неба – високо, і в землю – глибоко, / А в свою сторону до родини – далеко* [УНД 1972, с.337]**,** *вгору – високо, / і в землю – глибоко, / На чужую сторону до родини – вже й далеко* [УНД 1972, с.335] наведені зразки текстово-образних макроструктур

поєднують ознаки паралелізму, конструюються на основі трикратного (триступінчатого) зображення описуваної ситуації з антонімічним протиставленням. Змістову цілісність висловлення формують лексичні домінанти з семантикою обсягу: *високо, глибоко, далеко*).

Разом з іншими художньо-образними засобами такі блоки формують епічний лад думової оповіді, забезпечують цілісність тексту думи, можливість існування безкінечної кількості варіантів. Відзначаючись відносно стійкою структурою (формою побудови конструкції) та стійким лексичним складом, розглядані макроодиниці в усномовному побутуванні допускають незначні „коливання", спричинені їхнім імпровізаційно-відтворювальним характером.

Стилістичні текстово-образні універсалії, що побудовані на повторі слів (як правило, синонімічного, рідше – антонімічного зближення), у думах представлені вербальними структурами: *прохає та благає* [УНД 1972, с.383], *пили й гуляли* [УНД 1972, с.334], *подумала й погадала* [УНД 1972, с.362, 372], *лаяти і проклинати* [УНД 1972, с.346], *не умре, не поляже* [УНД 1972, с.155] та адвербіальними: *не тяжко та не важко* [УНД 1972, с.377], *тяжко та важко* [УНД 1972, с.335] зі сполучниковим та безсполучниковим зв'язком. Зазначені стилістичні текстово-образні універсалії мають стильове, зокрема, ритміко-інтонаційне призначення – уповільнений, піднесено-урочистий тон думової оповіді потребував уведення як стилетвірних елементів подібних повторів: це сприяло кращому запам'ятовуванню уснопоетичного слова, поширенню його в народі. Особливо показовими є синонімічні пари з сполучником **і** (**й**), який, за словами О. О. Потебні, «слугує вказівкою на суб'єктивну послідовність сприйняття, є очевидним вираженням повільності, з якою один акт думки слідує за іншим» [515, с.219]. Синонімічні повтори також сприяють концентрації уваги на деталях, виступають своєрідною зв'язкою-опорою для подальшого лінійного розгортання сюжету думи.

Універсальними в українському фольклорно-пісенному континуумі кваліфікуємо конструкції із звертаннями типу: *брате мій рідненький, / Голубочку сивенький* [УНД 1972, с.94], *брати рідненькі, / Голубочки сивенькі* [УНД 1972,

с.95], *брате мій рідненький, голубонько сивенький* [УНД 1972, с.96], *сини, два як ясні-гласні соколи* [УНД 1972, с.181], *Брати ж мої старші, рідненькі, / Соколи ясненькі* [УНД 1972, с.188], *Орли мої сизопері, / Гості мої нелюбі, немилі* [УНД 1972, с.164], *орли сизокрилі, / Брати рідненькі* [УНД 1972, с.199], *вовки-сіроманці, / Орли-сизокрильці, / Гості мої милі* [Д 1969, с.104], *Братеку ти наш милий, / Голубоньку сивий* [Д 1969, с.100]. Зазначені структури є наскрізно повторюваними, сталими щодо свого складу (з деякими варіантами), такими, що набули статусу знаків національно-мовної культури.

Звичайно, до найпоширеніших стилістичних текстово-образних універсалій, що характеризуються образно-смисловим і граматичним різноманіттям, варто віднести постійні епітети.

4.2. Семантика і функції постійних епітетів

У стилістиці в окремий різновид виділяють постійні епітети, що часто повторюються при тих самих іменниках: «Саме вони характерні для фольклорної мови і для художніх текстів, стилізованих під фольклор» [270, с.58], мають властивість переходити із одного твору до іншого. Виходячи із специфіки функціонування зазначеного різновиду епітетів, їх місця і ролі в стилістичній системі мови, різні дослідники кваліфікують їх як: традиційні, класичні, народнопоетичні, сталі, фольклорні, канонізовані.

Універсальність постійного епітета засвідчена в його здатності максимально лаконічно, точно і водночас образно концентрувати денотативно-конотативний зміст фольклорного твору.

Фольклорні постійні епітети привертали увагу вчених. Так, зокрема, епітети в билинах розглядали Ф. Міклошич (1895), П. Первов (1901), О.М. Веселовський (1940), Ф.І. Буслаєв (1941), В.Я. Пропп (1955), М.О. Астахова (1966), П. Д. Ухов (1958), Ф. М. Селіванов (1980), у весільних піснях – Ю. Г. Круглов (1978), у хороводних піснях – Є.І. Яцунок, у ліричних – О.О. Потебня (1887, 1976), О. М. Веселовський (1989), В. М. Жирмунський

(1977), А. П. Євгеньєва (1963), В. М. Сидельников (1950), В. І. Єрьоміна (1967, 1978), Н. П. Колпакова (1962), М. І. Кравцов (1980), О. І. Богословська (1970, 1971), О. Т. Хроленко (1971), С. Я. Єрмоленко (1987, 1999), у баладах – А.А. Кулагіна, в частівках – Л. А. Астаф'єва, С. Г. Лазутін, в загадках – В.П. Аникін, у казках – О. І. Богословська (1970), Н. М. Ведьорникова (1975), Н.І. Савушкіна та ін.

Постійні епітети – це структури з чітко визначеним, суворо регламентованим компонентним складом, які відзначаються закріпленістю певних означень за певними означуваними (*чорна хмара, дрібні сльози, сива зозуля*). Дослідники одностайні у розумінні постійного епітета як канонізованого, естетично вартісного засобу фольклорного стилю [268, с.78-79; 683, с.215-216 та ін.].

Епітет, як і будь-який інший стилістичний факт, визначається епохою, середовищем, тематикою творів, їхньою жанровою належністю.

До з'ясування історії вивчення традиційних (канонізованих) епітетів звертається А.П. Євгеньєва у монографії „Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII-XXвв." (1963) (у розділі „Постійний епітет"). Розглядаючи епітети голосінь та билин, дослідниця запропонувала виділення опорних слів (іменників), які означують епітети, що, на наш погляд, суттєво для аналізу фольклорно-пісенних атрибутивних стуктур (відповідно до їх жанрової належності).

Показово, що А.П. Євгеньєва вдається до з'ясування стилістичних функцій постійних епітетів. Ці функції, на думку дослідниці, полягають у тому, щоб:

1) підкреслювати суттєву або примітну властивість, якість предмета;

2) підсилювати семантику іменника за допомогою тавтологічного або синонімічного означення;

3) вказувати на найвищий ступінь ознаки.

Насамкінець А.П. Євгеньєва резюмує, що „постійність" епітета – «один із способів виявлення традицій, а не семантико-стилістичних особливостей

епітета» [257, с.338].

Варті уваги міркування про постійні епітети О.І. Богословської (1970). Дослідниця дійшла висновку, що постійні епітети мають певну граматичну жанрову специфіку. Так, у ліричній пісні в ролі постійних епітетів активізовані переважно якісні прикметники, а в билинах – прикметники відносні і якісно-відносні.

Але постійність епітетів не означає їх абсолютної застиглості, нерухомості, непорушності. Зокрема, О.І. Богословська пише: „Положення про сталість постійних епітетів неправильне, оскільки постійність спирається на семантико-синтаксичні властивості слів, семантико-синтаксичні їх зв'язки, а останні в мові фольклору надзвичайно широкі та рухомі" [92, с.32].

На думку О.Т. Хроленка, жанри народної творчості різняться не тільки частотністю функціонування одних і тих самих конструкцій, але і якісною спеціалізацією словосполучень „прикметник + іменник". Закріплюються за жанрами не тільки конструкції в цілому, а й означення за одними і тими самими означуваними [646, с.674]. Причини і види порушень постійних конструкцій з епітетами-прикметниками О.Т. Хроленко докладно аналізує в монографії, присвяченій поетичній фразеології російської народної лірики (1981).

Учені одностайні в тому, що необхідними є дослідження фольклорних епітетів з урахуванням особливостей жанру, змісту і художньої структури творів [див.: .33, 92, 93, 94, 138, 231, 268, 497, 563, 572, 657, 674, 676].

Привертає увагу така ознака епітета (постійного і непостійного), як універсальність. Епітет як «художнє, образне означення, що називає характерну властивість предмета, явища» [270, с.58], тим універсальний як мовний знак образно-змістової системи будь-якого твору (особливо поетичного), що є водночас найпростішим та найлегшим для сприйняття і разом з тим максимально містким, естетично виразним та стилістично вагомим засобом, здатним надавати художньому тексту потрібної тональності (див.: Міклошич 1895; Первов 1901; Веселовский 1940; Астахов 1941; Гвоздев 1950; Гумовская 1950; Пропп 1955, 1996; Бобылева 1957; Ващенко 1958, 1982; Сидельников

1959; Жигадло 1952; Павлов 1960; Евгеньева 1963; Франчук 1964; Еремина 1967; Шамота 1967; Брагина 1972; Чернов 1973; Турсунова 1974; Тарасов 1976; Вольф 1978; Грищенко 1978; Шрамм 1979; Кравцов 1980; Селиванов 1980; Лазутин 1981; Донецких 1982; Арбатская 1983; Бурляй 1984; Артемьева 1985; Калашник 1985; Григорьева, Иванова 1985; Климкова 1991; Слухай 1999; Мойсієнко 1997). Окрім того, що епітет – це здебільшого означення, виражене прикметником, його своєрідність як образного засобу полягає в тому, що прикметник не функціонує в ролі епітета сам по собі, а, як правило, є «прив'язаним» до іменника, залежним від нього, підпорядкованим йому (і в плані граматичному, і в плані семантичному): тут діє основний закон сполучення слів: «для того, щоб два слова склали правильну сполуку, вони повинні мати, окрім специфічних, розрізнювальних сем, спільну сему, або не мати несумісних сем» [172, с.23]. Пор., наприклад: *чорна хмара* (прикметник *чорний* та іменник *хмара* мають спільні семи «небезпека», «лихо» тощо); *ясне сонце* (прикметник *ясне* та іменник *сонце* сполучаються на основі спільних сем «світло», «яскравий» та под.); *висока гора* (прикметник *високий* та іменник *гора* об'єднує сема «підвищення»). Таким чином, епітетне словосполучення (фольклорного походження) кваліфікують універсальним стилістичним засобом поетичного мовлення, стилістичною текстово-образною універсалією.

Універсальність постійних епітетів полягає в тому, що вони: 1) виступають максимально злитими, нероздільними формами; 2) містять розчленовану вказівку на предмет та його актуальну для фольклорного тексту ознаку; 3) відзначаються загальновідомою і загальноприйнятою закріпленістю, окрім денотативного, відповідного конотативного змісту. Усе це спричинило те, що постійні епітети стали еталоном образного кодування ментальних відчуттів, засобом і способом відображення національного світобачення через систему художньо-образних узагальнень та переосмислень: напр., *чорний ворон* – «смерть», «нещастя», *біле тіло* – «краса», «молодість».

Саме через зв'язок з іменником встановлюємо ступінь «спаяності», «злитості» цих двох компонентів. Взагалі атрибутивна синтаксична група,

компоненти якої є сильно пов’язаними семантично і синтаксично, витворює в уяві реципієнта єдиний, цілісний образ, пор.: «Спаяність компонентів атрибутивної групи така, що тут нерідко стирається лексичне значення одного із компонентів» [689, с.16]. І все ж, значення власне епітетного слова в таких атрибутивних групах незаперечне.

Уживаючись при іменникові, прикметник відіграє важливу смислову й стилістичну роль: він звужує значення іменника виділенням якоїсь однієї властивості предмета, сприяє метафоризації, переносно-образному вживанню іменника.

Специфіку ознакового (прикметникового) слова вбачаємо в тому, що така мовна одиниця може характеризувати не тільки матеріальний предмет, але і дію, і стан, і якість; ознака може стосуватися як фізичних властивостей (розміру, форми, ваги та ін.), так і функціональних, як зовнішніх, так і внутрішніх, як властивих предмету іманентно, так і приписуваних людиною.

У думах ознакові слова формують окрему систему ознак і їх значень: денотативну сферу ознаки і ознакове поле об’єкта.

Поряд із сталими (постійними, канонізованими) епітетними структурами у думах фіксуємо суто жанрові епітетні словосполучення. До них відносимо структури із прикметником – складним словом, утвореним на основі підрядного словосполучення: *щирозлотний перстень* [УНД 1972, с.164], *сизокрилі орли* [УНД1972, с.164(2)], *сизокрилий голубок* [УНД 1972, с.333], с*изопері орли* [УНД 1972, с.164, 162 та ін], *сизокрилі орли* [УНД 1972, с.164(2)] *щирозлотий кубок* [УНД 1972, с.239], *стародавня Січ* [УНД 1972, с.258, 252], *стародавні козаки* [УНД 1972, с.296], *стародавній курінь* [УНД 1972, с.296], *стародавній Тор* [УНД 1972, с.295, 292], *щироглибока морська вода* [УНД 1972, с.142], *щирозлотний перстень* [УНД 1972, с.264], *чужоземська невістка* [УНД 1972, с.254].

Такий різновид епітетів називають гомерівським. Їхнє використання в усномовних текстах свідчило про новий етап розвитку фольклорно-пісенної традиції, зокрема про зв’язок аналізованих творів з книжними джерелами.

Складні епітети водночас слугували засобом ретардації. Ритмо-мелодійним ладом зумовлена активізація у думах також епітетів – складних прикметників, утворених на основі сурядного зв'язку: *малий-невеликий перепелонько* [УНД 1972, с.329], *ясні-гласні соколи* [УНД 1972, с.181], *малі-невеликі джури* [УНД 1972, с.303], *отцевська-материна молитва* [УНД 1972, с.403 та ін.]. Об'єднання двох слів у одне спричиняло стиснення конструкції і одночасно зберігало обсяг структури, епічний ритм оповіді.

Спеціалізованими епітетами дум є структури із застарілим прикметниковим компонентом. Наприклад: *ясні, гласні соколи* [УНД 1972, с.365]. Немотивованим видається означення *гласний* (у словнику за ред. Б.Д. Грінченка *гласний* – тільки „вибраний голосуванням" [І, с.288]). Епітетне словосполучення *гласні дзвони* [УНД 1972, с.320], треба гадати, активізує прикметник *гласний*, утворений від *глас* (голос), тобто *голосний* [Грінченко І, с.288].

У думі „Сокіл і соколя" фіксуємо епітетну структуру *жемчужноє* яйце [УНД 1972, с.114, 116]. *Жемчуг* (сучасна назва перли) – білого кольору, жемчуг – природний матеріал, його використовували як прикрасу (виготовляли намисто). Можливо, *жемчужноє* у аналізованому випадку є синонімом до *коштовне, дороге, цінне, незвичайне, рідкісне.*

Гніздо назване *шарлатним* [УНД 1972, с.114], *щерлатним* [УНД 1972, с.116]. У словнику за ред. Б.Д. Грінченка подано інакшу форму цих прикметників: *шарлатовий, щербатий*, із значенням: «пурпурний» [Грінченко 1909, т.3:486], *шарлат* – «багрянець, пурпур» [Грінченко ІІІ, с.486]. *Пурпуровий* і *багряний* – кольори, споріднені з *червоним,* які здавна вважалися кольорами урочистості, пишності, величності тощо. На основі цього, припускаємо, побудована асоціативна паралель у думах. Відтак *щерлатне (шарлатне) гніздо* – цінне, значне, знакове.

Думи подають зразки переносного вживання прикметника – означення, переконуючи у впливові на становлення поетичної системи аналізованих творів книжних джерел: *темний похорон* [УНД 1972, с.160, 205], *зла хуртовина* [УНД 1972, с.324], *злая година* [УНД 1972, с.316, 320], *лиха хуртовина* [УНД 1972,

с.316 та ін.], *праведне сонце* [УНД 1972, с.122], *тонка суремка* [УНД 1972, с.97]), *тонкі суремки* [УНД 1972, с.90].

Відтінок книжності притаманний епітетним структурам, які активізують прикметники з префіксом пре-: їм характерно позначати більшу, ніж звичайно, міру якості: *пребідна сиротина* [УНД 1972, с.335], *превелика гордість* [УНД 1972, с.410], *превелика рота* [УНД 1972, с.309], *превелике диво* [УНД 1972, с. 276, 277], *превеликий колот* [УНД 1972, с.276, 277], *превоздобне дерево* [УНД 1972, с.116], *превражий син* [УНД 1972, с.286], *прекрасна хвантина* [УНД 1972, с.179], *прелюбезний син* [УНД 1972, с.236], *премудрий лицар* [УНД 1972, с.8], *препишная панна* [УНД 1972, с.253, 254], *преудобне дерево* [УНД 1972, с. 114], *пречуден та предивен сон* [УНД 1972, с. 345].

Жанровою ознакою мови дум вважаємо функціонування складених епітетних текстово-образних структур (означення + означення + означуване), що зумовлено специфікою епічної оповіді: вимогами ретардаційності, речитативності: *козацька молодецька голова* [УНД 1972, с.184, 234], *козацька молодецька душа* [УНД 1972, с.161, 176 та ін.], *козацьке молодецьке здоров'я* [УНД 1972, с.92 та ін.], *козацькі молодецькі судна* [УНД 1972, с.386 та ін.], *кревна, сердешна родина* [УНД 1972, с.325], *кревне і сердешне товариство* [УНД 1972, с.128], *отцева і материна молитва* [УНД 1972, с.252], *отцевська й матчина молитва* [УНД 1972, с.387] та ін. Ці та інші епітетні структури формують у комплексі змістову, емоційну та ритміко-інтонаційну єдність епічної оповіді.

Потреба у з'ясуванні специфіки функціонування фольклорних епітетів взагалі, а думових – зокрема, як текстово-образних універсалій, зумовлена тим, що такі атрибутивні словосполучення сповнені психологізму, асоціативної семантики і засвідчують найглибший (первинний) етап національного світовідчуття та світоосмислення, відбитий у фольклорі як витворові колективної творчості. Адже, як слушно зауважував Ф. І. Буслаєв, у епічних формах українських пісень відчутна «давнина доісторична» [116, с.93]. У свою чергу О. М. Веселовський підкреслював, що «історія епітета є історія

поетичного стилю в стислому вигляді. І не тільки стилю, але і поетичної свідомості від її фізіологічних і антропологічних початків і їх вираження у словах – до їх закріплення в ряди формул, наповнених змістом наступних суспільних споглядань» [139, с.58]. Стосовно думових епітетів можемо констатувати, що означені епічні універсалії слугують засобами створення типового, характерного, однозначно і зрозуміло підкреслюють деталі.

Окрім того, прикметниковий компонент епічних сполук є свідченням вибірковості мови культури, «об'єктом оцінки і семіотичного осмислення в культурних текстах» [629, с.7].

Епітети дум підпорядковані „жанру", узгоджуються із тематично подієвим континуумом героїчного епосу. Цим, зокрема, зумовлена активізація таких означальних компонентів, як *козацький* (з опорними словами *голова, плечі, звичаї, військо, тіло, серце, поле, судно, кінь* та ін.), *турецький* (з опорними словами *віра, земля, каторга*) *християнський* (з опорними словами *лице, мир, народ* та ін.), *хрещений* (*мир, народ*), *бусурманський* (з опорними словами *каторга, віра, город*) та ін.

Отже, епітет є мінімальною текстово-образною структурою, що безпосередньо вказує на епічні традиції, реалізовані в думовому епосі.

4.2.1. Якісні прикметники у функції епітетів. Якісні прикметники, що беруть участь у творенні епітетних сполук – текстово-образних універсалій думового епосу, – представлені емпірійними та раціональними прикметниками. Емпірійні прикметники позначають ознаки, що сприймаються органами чуття: зором, слухом, смаком, запахом, дотиком. Раціональні ознаки – такі, що не сприймаються органами чуття, а виникають на основі сприйняття чуттєвими органами ознак внаслідок аналізу, зіставлень, умовиводів, відповідно виражаються раціональними прикметниками [709, с.21-22].

Емпірійні якісні прикметники, вживані у функції епітетів, використовуються для позначення кольору (*зелена трава, сірі вовки, зелені байраки, біле лице, жовта кість, ясна зоря, темная темниця*), слухових

вражень (*тихий вітер*), смакових відчуттів (*гіркі сльози, солодкий мед*), дотикових (*гарячі сльози, холодна вода*), ознак лінійних предметів (*довжини, ширини, висоти* та ін.) (*високі ліси, глибока долина*).

З-поміж якісних прикметників, які беруть участь у творенні текстово-образних епічних універсалій, найбільшою частотністю і щодо кількісного складу, і щодо функціонування відзначаються прикметники-колоративи. Найбільш уживаними у складі формул є такі прикметники, як *білий, чорний, зелений, сизий, сивий*, менш поширені – *синій, червоний, красний, темний*, рідко вживані – *сірий, жовтий*. Належність їх до формульних у мовно-поетичній практиці сприяло закріпленню за ними певної оцінної ідейно-естетичної значеннєвості. Проте це аж ніяк не заперечує їх поліфункціональності, яка корениться у народному світогляді, що сформувався на основі багатовікового і різнобічного досвіду. Наприклад, *чорний* у структурі текстово-образних універсалій може в одному випадку набувати позитивно-оцінної конотації, як у складі формули *чорний чуб*, так і негативної – у формулі *чорна хмара*.

Прикметники-кольороназви як складники текстово-образних універсалій думового епосу є формулами народнопоетичного стилю, які засвідчені і в інших фольклорних жанрах. Наприклад, це такі атрибутивні текстово-образні універсалії: *біле тіло, білі руки, сиві воли, чорний ворон, сиві зозулі* та ін. Лише деякі із зазначених формул кваліфікуємо суто думовими за походженням, як – от: *біла габа, червона китайка, жовта китайка*.

Не надто актуалізованими у думовому епосі є текстово-образні універсалії з прикметниками дотикової семантики: *гарячий, холодний, гострий, колючий, твердий.* Прикметники із значенням дотику активізовані у сполученні з іменником на позначення:

1) атрибутики, пов’язаної безпосередньо з людиною: *гарячі сльози* [УНД 1972, с.268, 270];

2) явищ і предметів довколишньої дійсності: *холодна вода* [УНД 1972, с.91, 93, 94, 95, 97];

3) рослин: *колючі терни* [УНД 1972, с.215], *колюча тернина* [УНД 1972,

с.112(2)];

4) зброї: *гострий меч* [УНД 1972, с.218], *гострая шабля* [Д 1969, с.168], *гострі шабельки* [Д 1969, с.100], *гострий спис* [Д 1969, с.101; УНД 1972, с.156, 203].

Зазначений різновид якісних прикметників можна також охарактеризувати як такий, що активізує одиниці, які позначають:

1) температурні ознаки: *гарячі сльози, холодна вода*;

2) наявність/відсутність вологи: *сира земля, сире коріння*;

3) дотиково сприймані ознаки поверхні чогось: *гострий спис*.

До якісних емпірійних прикметників, що беруть участь у творенні епітетних текстово-образних універсалій, належать також прикметники, що позначають лінійні ознаки предметів (довжину, ширину, висоту, розмір, обсяг, об'єм та ін.): широкий, високий, великий, дрібний. Такі прикметники вказують на:

а) особливості будови предметів, зокрема на розміри предметів:

1) лінійні розміри: *висока гора* [УНД 1972, с.345(2)], *високі могили* [Д 1969, с.215], *висока могила* [Д 1969, с.168], *високії степи* [Д 1969, с.101];

2) сукупні розміри: *дрібний мак* [УНД 1972, с.], *великі городи* [УНД 1972, с.338, 340];

б) позначають просторові ознаки предметів, зокрема:

1) положення предмета в просторі у відношенні один до одного: *далекий город* [УНД 1972, с.215].

в) ознаки поверхні (рухомої) рідини (води): *бистрії ріки* [Д 1969, с.198, 205], *бистра хвиля* [НД 1986, с.63; УНД 2009, с.184], *бистра річка* [УНД 1972, с.276], *прудкії* річеньки [УНД 1972, с.332].

Активізація прикметників, які позначають просторові ознаки (здебільшого відстань), цілком поясненна: думи як твори історико-героїчного характеру зображують події широкомасштабні, що пов'язані з переміщенням на велику віддаль, подоланням певної відстані тощо. Тому зрозумілим видається пошук тих мовних форм (і створення на їх основі поетичних універсалій), які максимально сконденсовано і влучно передають реалії великого простору.

Показово, що і прикметник, й іменник у таких формулах мають сему простору: *широкий степ, високі степи, великі городи, висока гора, глибока долина.*

Група прикметників із вказівкою на зовнішню форму – розмір предметів – не багаточисленна і фольклорно специфічна: так, означення *дрібний* **(***дрібен***)** – невід'ємний атрибут іменників *мак, дощ, сльози*. Формули зазначених іменників з прикметником *дрібний* – загальнофольклорного походження.

Раціональні прикметники у функції епітетів у думовому епосі номінують ознаки людини (вікові, внутрішні), ознаки тварин, а також якості, властивості та под. абстрактних понять.

Найчастотнішими є епітетні текстово-образні універсалії з раціональними прикметниками, що називають: ознаки людини:

а) вікові ознаки: *старенька вдова* (*удова*) [УНД 1972, с.231, 234, 242, 247, 249, 354, 376; НД 1986, с.107], *старая жона* [Д 1969, с.168], *старенька жена* [УНД 1972, с.224, 225, 247(2), 248(3), 249(3), 254], *старенька мати* [УНД 1972, с.237, 380, 382(2), 383], *старенька матка* [УНД 1972, с.346, 347(3), 351, 352(2), 353, 407, 408], *старенька ненька*]УНД 1972, с.165(2), 231, 232, 365, 371], *старий козак* [УНД 1972, с.238, 239, 251], *старі люди* [УНД 1972, с.291, 316, 317, 319, 321, 322, 324, 397(5)], *молодий гетьман* [УНД 1972, с.271(3), 272(2), 273(3), 274(3), 275, 291, 294(2)], *молодий козак* [УНД 1972, с.75(2), 81, 83, 99(2), 194, 247, 249, 250], *молодий козаченько* [УНД 1972, с.72, 73, 314], *молодий пан* [УНД 1972, с.81, 136, 137(2), 138, 139, 143], *молодий челядина* [УНД 1972, с.354(2), 359, 368, 375(2)], *молоді жени* [УНД 1972, с.353(2), 365, 382, 383(2)], *найменша сестра* [УНД 1972, с.315,221(3), 323], *найменший брат* [УНД 1972, с.89, 91, 93, 94, 96(3), 98, 150(3), 151(3), 152, 153, 154(2), 158, 159(2), 160, 163(6), 164(2), 165(3), 177, 178, 179(2), 181, 182(5), 183(4), 184(5), 185(5), 186, 187(4), 193, 197, 198(3), 200, 207(4), 208(3), 209(2), 210(3), 211(3), 212, 219(2), 220(3), 221(4), 365, 368], *найстарший брат* [УНД 1972, с.92(2), 208, 210(3), 211, 212, 220], *молодії діти* [УНД 1972, с.356, 358], *молодші діти* [УНД 1972, с.381], *молодеє дитя* [УНД 1972, с.243(2), 244(3), 245, 255, 256(2)], *молоде дитя* [УНД 1972, с.250], *маленькі дітки* [УНД 1972, с.102, 335, 336, 338, 340, 342, 346(2), 356, 361(2), 362,

370, 371, 378(2), 379, 385, 402, 407], *малиї діти* [УНД 1972, с.288, 292(2)], *малі дітки* [УНД 1972, с.105, 345, 354, 365, 394, 405(2), 410], *менший брат* [УНД 1972, с.156(2), 158, 159(3), 164, 165, 166(5), 167, 168(4), 169(3), 170(6), 171(9), 172(6), 174(4), 177, 187, 188, 189(6), 190(4), 191(3), 192(6), 193(4), 194, 195(2), 199, 202, 203(4), 204(4), 205(3), 207, 211, 212(2), 213(2), 214(2), 215(2), 216, 217, 218(2), 355, 360(2)], *менший син* [УНД 1972, с.171, 184, 187, 194], *найменший син* [НД 1986, с.107]*, старший син* [НД 1986, с.109];

б) передають оцінні ознаки:

а) людей: *милий братік* [УНД 1972, с.203, 208, 210,211,212, 319(2), 327, 329, 330, 340(2), 341, 343], *милі братіки* [УНД 1972, с.210, 349, 362(2), 364, 365, 371], *милі гості* [УНД 1972, с.156, 160, 206];

б) абстрактних понять: *добрий розум* [УНД 1972, с.350, 356], *добре слово* [УНД 1972, с.327, 352, 353, 383], *добрі діла* [УНД 1972, с.294].

Прикметник-означення *молодий* найчастіше функціонує з дистрибутами *козак, пан, слуга, челядина, дитя, жена (жона), подружжя, старий – з мати, ненька, вдова, жена (жона), люди, козак.* Характерною особливістю цих прикметників є те, що вони часто ускладнюються зменшено-пестливими суфіксами, особливо прикметник *старий: старенькі жени, старенька вдова, старенька мати, старенька матка, старенька ненька*, що слугує показником ставлення до жінки в суспільно-побутовій сфері.

Численна і різноманітна група якісних раціональних прикметників на позначення часових ознак. Одні прикметники реалізуються в складі формул, що належать до загальнофольклорних: (*лихая година*), інші набули статусу формульних лише в думових текстах: *святая неділя, святий празник.*

4.2.1.1. Епітетні універсалії з якісними прикметниками на позначення просторових ознак (довжини, ширини, висоти, обсягу та под.), розміру.

Епітет ***глибокий***

Зазначений епітет у думах зафіксований із значеннями: «який має велику

глибину» [СУМ ІІ, с.82]: *глибока долина* [УНД 1972, с.245,257(2)] та «який проникає на значну відстань всередину чого-небудь» [СУМ ІІ, с.82]: *глибокії рани* [УНД 1972, с.83]. Епітет *глибокий* сполучається з обмеженим колом іменників, зокрема таких, що позначають: а) просторові найменування: *глибокиї долини* [УНД 1972, с.282], *глибокий дол* [УНД 1972, с.245(2)], *глибока могила* [Д 1969, с.76]; б) предмети: *глибокий гроб* [УНД 1972, с.257]; в) пошкодження: тканин тіла або органів людини: *глибокії рани* [Д 1969, с.185; УНД 1972, с.83].

Епітет ***далекий***

Цей епітет функціонує у думах зі значенням «який знаходиться на далекій відстані» [СУМ ІІ, с.207]. *Далекий* поєднується з іменниками, що позначають назву місцевості (географічне найменування): *далека Вкраїна* [УНД 1972, с.342], просторові найменування взагалі: *далека країна* [УНД 1972, с.340, 341], *далеке поле* [УНД 1972, с.321], *далекий город* [УНД 1972, с.215], *далекії степи* [УНД 1972, с.327], *далекії степи* [УНД 1972, с.327].

Розгляданий прикметник-епітет синонімічний до прикметника *дальній* (*дальні степи* [УНД 1972, с.327], почасти *далекий* і *дальній* поєднуються у одній текстово-образній універсалії: *дальні, далекі сторони* [УНД 1972, с.333].

Епітет ***великий***

Епітет *великий* – один із найпоширеніших у думах. Зазначений епітет актуалізований з такими словниковими значеннями: «значний за розмірами, величиною; прот. малий» [СУМ І, с.318]: *великі степи* [УНД 1972, с.176], *великі городи* [УНД 1972, с.336(2), 338, 340, 342, 343, 344(2)]; «значний за кількістю; численний» [СУМ І, с.318]: *великі гроші* [УНД 1972, с.245, 246], *велика добич* [УНД 1972, с.147(2), 148]; «який значно переважає своїми розмірами інші подібні предмети» [СУМ І, с.318]: *великий зріст* [УНД 1972, с.351]; «значний за часом [СУМ І, с.318]: *великий спочинок* [УНД 1972, с.141]; «який набагато переважає звичайний рівень, звичайну міру»: *великі войни* [УНД 1972, с.263, 267, 271], *великі маєтки* [УНД 1972, с.124]; «який має чималу силу, інтенсивність дії» [СУМ І, с.318]: *велике стараннє* [УНД 1972, с.159], *велике*

усердіє [УНД 1972, с.161]; «значний за глибиною, силою (про почуття, душевні переживання)»: *великая радость* [УНД 1972, с.228, 238, 244, 291], *великая туга* [УНД 1972, с.348], *велике горювання* [УНД 1972, с.333, 342], *велике горюваніє* [УНД 1972, с.336], *великеє горе* [УНД 1972, с.187], *велика тоска* [УНД 1972, с.364].

Епітет *великий* поєднується з іменником на позначення :

а) осіб: *великі гості* [УНД 1972, с.79]; *великі пани-баші* [УНД 1972, с.75(2)]; *великий пан* [УНД 1972, с.136];

б) явищ природи: *великії тумани* [УНД 1972, с.155];

в) великої кількості матеріальних цінностей: *велика добич* [УНД 1972, с.147(2), 148], *великі (ї) скарби* [УНД 1972, с.101, 102, 103, 124, 127; УНДІП 1990, с.44, 47], *великі маєтки* [УНД 1972, с.124; УНДІП 1990, с.47], *великі гроші* [УНД 1972, с.245, 246];

г) просторових найменувань: *великі городи* [УНД 1972, с.336(2), 338, 340, 342, 343, 344(2)], *великі грунта* [УНД 1972, с.103], *великі росхіднії дороги* [УНД 1972, с.204], *великі степи* [УНД 1972, с.176], *великі байраки* [УНД 1972, с.192];

ґ) дій, вчинків, подій, процесів: *великі бенкети (банкети)* [УНД 1972, с.264, 265, 272, 273; НД 1986, с.112, 114; УНДІП 1990, с.77], *велика переправа* [УНД 1972, с.258], *велика погоня* [УНД 1972, с.202, 205, 210; УНДІП 1990, с.57], *велика суперека* [УНД 1972, с.185], *великая поміч* [УНД 1972, с.401];

д) абстрактних понять (станів, почуттів, якостей, переживань, фізичних і психічних станів): *великий гнів* [УНД 1972, с.397]; *великий гріх* [УНД 1972, с.396(2)]; *великий жаль* [УНД 1972, с.104]; *велика тоска* [УНД 1972, с.364], *велика туга* [УНД 1972, с.348], *великая гордость* [УНД 1972, с.91], *великая сила* [УНД 1972, с.257], *великеє горе* [УНД 1972, с.187], *велике диво* [УНД 1972, с.392, 395, 400, 403, 405], *великий страх* [УНД 1972, с.79], *велике пересердіє* [УНД 1972, с.146], *велике милосердіє* [УНД 1972, с.115(2), 152, 154], *велике горювання* [УНД 1972, с.333, 342], *велика злоба* [УНД 1972, с.355], *велика неволя* [УНД 1972, с.242; НД 1986, с.70], *великий сон* [УНД 1972, с.137], *великий*

спочинок [УНД 1972, с.141].

Епітет *великий* також реалізується у складі церковного терміна *велика субота* – остання субота перед Великоднем.

Епітет ***високий***

Епітет *високий* у складі думових текстово-образних універсалій уживається із значенням «який має велику відстань знизу вгору», «прот. низький», «який має висоту, іншу від звичайної, середньої» [СУМ І, с.492]: *висока гора* [УНД 1972, с.294], *висока могила* [Д 1969, с.168; УНД 1972, с.87, 241]; *високі ліси* [УНД 1972, с.338(2), 340, 344(2)]. Увагу привертає функціонування власне думової епітетної універсалії *високі степи* [Д 1969, с.101; УНД 1972, с.159, 204], що вказує на вертикальну протяжність у просторі.

Епітет ***дрібний***

Прикметник-епітет *дрібний* у складі текстово-образних універсалій думового епосу зафіксований із двома значеннями: «малий розміром, об'ємом» [СУМ ІІ, с.414]: *дробна птиця* [НД 1986, с.106], *дрібна пташка* [УНД 1972, с.329 та ін.; УНДІП 1996, с.95] і «який складається з малих однорідних частинок, предметів» [СУМ ІІ, с.414]: *дрібний мак* [УНД 1972, с.183], *дрібний дощ* [УНД 1972, с.98], *дрібні сльози* [УНД 1972, с.94, 96 та ін.; НД 1986, с.70, 109, 110], *дрібні терни* [УНД 1972, с.89].

Прикметники *дрібний, дрібен, дробний, дробен, дрібненький* творять епітетну парадигму з іменниками на позначення: а) фітонімів: *мак* [УНД 1972, с.183], *терни* [УНД 1972, с.89, 90, 92, 94, 96, 97], б) явищ природи: *дощ* (*дощик*) [УНД 1972, с.107, 108, 223, 254, 353, 190], в) зоонімів: *пташка* [УНД 1972, с.329, 340, 342], *птиця* [УНД 1972, с.366], г) атрибутики, пов’язаної з людиною: *сльози* [УНД 1972, с.94, 96, 97, 182(2), 184, 193, 249, 265, 316].

Семантику епітетної сполуки *дрібний дощ* у мовній картині світу народної пісні розглядає Н.О. Данилюк. Дослідниця переконує, що атрибут *дрібний* «у пісенних текстах може втрачати семантичну визначенність, стаючи умовним знаком дощу взагалі» [231, с.398].

Поширеність епітета *дрібний* у фольклорі, і не тільки українському, а й болгарському, сербо-хорватському, свідчить про давність названого епітета [497, с.95].

4.2.1.2. Епітети на позначення характеристичних ознак людини.

Епітет ***вірний***

Епітет *вірний* у думах зафіксований із словниковими значеннями «який заслуговує довір'я», «постійний у своїх поглядах і почуттях», «відданий», «який відзначається відданістю», «який незмінно дотримується чого-небудь, не зраджує» [СУМ І, с.680]. У текстово-образних універсаліях він функціонує в поєднанні з іменниками на позначення осіб:

а) за родинними стосунками: *вірна жона* [УНД 1972, с.109], *вірненька сестриця* [УНД 1972, с.82], *вірна дружина* [УНД 1972, с.200];

б) за родом занять: *вірний ключник* [УНД 1972, с.144], *вірний слуга* [УНД 1972, с.83, 84, 272], *вірний служитель* [УНД 1972, с.268];

в) за особистісними стосунками: *вірненький товариш* [УНД 1972, с.104, 109, 320], *вірний друг* [УНД 1972, с.237(2)], *вірні товариші* [УНД 1972, с.171].

Епітет ***рідний***

Епітет *рідний,* за даними З. М. Петеньової, наявний тільки у фольклорі східних слов'ян, де він вказує на родинні стосунки [497, с.101]. У билинах епітет *родной* (родимый) означує такі іменники, як *батюшка, брателко, братьица, дитятко, дочь, матушка, сестрица, сын, племянница*. Наприклад: «Ох ты гой еси, родимый милый батюшка! / Дай ты мне свое благословеньице...» [Б 1988, с.107], «Посмотри-ка ты, *матушка родимая.* / Похожу ли я да на богатыря?» [Б 1988, с.97], «Еще умный хвастает да родной матерью, / Неразумный хвастает да молодой женой» [Б 1988, с.76], «А иной-то хвастает да родной сестрой» [Б 1988, с.75].

У думах парадигму епітета рідний (рідненький) формують іменники: *браття* [УНД 1972, с.403], *братія* [УНД 1972, с.394; НД 1986, с.62], *дитина*

[УНД 1972, с.243, 246(2), 255], *кров* [УНД 1972, с.156, 203], *мати* [УНД 1972, с.171], *ненька* [УНД 1972, с.368(2), 369, 375, 377, 403, 400; НД 1986, с.108, 110], *матуся* [УНД 1972, с.357(3)], *матка* [УНД 1972, с.356, 357], *брат* [УНД 1972, с.317, 333; НД 1986, с.65], *братік* [УНД 1972, с.218, 321(2), 328, 331, 333(2), 334(2),336, 337(2), 342, 343], *братець* [УНД 1972, с.251(2), 253], *братко* [УНД 1972, с.318], *сльози* [УНД 1972, с.246], *свати* [УНД 1972, с.343], *сестра* [УНД 1972, с.186], *сестриця* [УНД 1972, с.164, 190], *отець* [УНД 1972, с.187(3), 251, 339, 343, 387, 394(2), 397, 400], *край* [УНД 1972, с.331; НД 1986, с.62], *батько* [УНД 1972, с.239, 410].

Помітно, що домінантну позицію займають іменники на позначання осіб за родинними стосунками, а саме: батько, мати, брат, сестра. Поряд із формою *рідний* активно функціонує варіант *рідненький.* Зазначений епітет уживається як у думах історико-героїчної, так і соціально-побутової тематики.

В опозиції до епітета *рідний* у одному випадку зафіксований епітет *нерідний* (*нерідний отець* [УНД 1972, с.320]), а також епітет *чужий*: *чужая мати* [УНД 1972, с.364], *чужая малая, дитина* [УНД 1972, с.249], *чужий отець* [УНД 1972, с.356], *чужі братіки* [УНД 1972, с.330].

4.2.1.3. Епітети на позначення вікових ознак

Епітет ***молодий***

Прикметник *молодий* як компонент атрибутивної текстово-образної універсалії (епітетної структури) засвідчений із семантикою:

а) «який має небагато років, не досяг зрілого віку, юний; не старий» [СУМ IV, с.786], пор. у текстово-образних універсаліях на позначення осіб:

1) За родинними стосунками: *молоде подружжя* [УНД 1972, с.361], *молоді діти* [УНД 1972, с.356, 358], *молоде дитя* [УНД 1972, с.135, 137].

2) За статтю (дівчина, жінка): *молоді жінки* [УНД 1972, с.356, 358], *молодая дівчина* [УНД 1972, с.345], *молоді жени* [УНД 1972, с.352, 363, 391, 394].

3) За родом занять чоловіка, за посадою чоловіка: *молодая гетьманша* [УНД 1972, с.268, 272(2)], *молода козачка* [УНД 1972, с.310].

4) За соціальним становищем: *молодая пані* [УНД 1972, с.120(4), 265], *молодий пан* [УНД 1972, с.81, 136, 137(2), 138, 139, 143], *молоді княгині* [УНД 1972, с.366,373], *молодий паня* [УНД 1972, с.42], *молоде паня* [УНД 1972, с.141].

5) За посадою: *молодий гетьман* [УНД 1972, с.271(3), 272(2), 273(3), 275, 291, 294(2); НД 1986, с.112; УНДІП 1990, с.76, 77].

6) За родом занять: *молода челядина* [УНД 1972, с.374, 375(2); НД 1986, с.108], *молода шинкарка* [УНД 1972, с.299, 300(4), 303], *молодий слуга* [УНД 1972, с.81, 82(4)], *молоді козаки* [УНД 1972, с.100, 255(2)], *молодий козак* [Д 1969, с.43].

б) уживається з прізвищем, прізвиськом і т. ін. – означає дітей (на відміну від батьків)» [СУМ IV, с.786]. У думах епітет *молодий* представлений у сполуках з іменниками – власними назвами, що позначають назви осіб жіночої (*молодая Настя* [УНД 1972, с.303(2), 306(2)], чоловічої статі (*молодий алкан-паша* [УНД 1972, с.136], *молодий Барабаш* [УНД 1972, с.263; НД 1986, с.111], *молодий Коновченко* [УНД 1972, с.240], *молодий Юрусь* [УНД 1972, с.291(2)]). Іменники – власні назви – репрезентовані, як правило, прізвищами історичних осіб – ватажків національно-визвольного руху.

Епітет *молодий* позначений емоційно-експресивним забарвленням, переважно – позитивним конотативним відтінком, нерідко є синонімом до *гарний, красивий*. Молодий може вказувати одночасно не тільки на вік (тобто – синонім *юний*), а й на відсутність досвіду, необхідного для ведення справ (дума «Івась Коновченко, Вдовиченко»).

Епітет ***старий***

Епітет *старий* (варіанти *старенький, старесенький*) у думових текстах уживається із значеннями: «який прожив багато років, який досяг старості; протилежний молодий» [СУМ IX, с.618]: *старенька вдова* [УНД 1972, с.354], *старий козак* [УНД 1972, с.238, 239, 251], *старі люди* [УНД 1972, с.291, 316, 317,

319], «який існує довгий час, довго створений; протилежний новий»: *старенька хатка* [УНД 1972, с.254], *старі кайдани* [УНД 1972, с.136(2)]. Він засвідчений у епітетних текстово-образних універсаліях з іменниками *жена(жона), мати, матка, матуся, вдова, неня, ненька, бабка, козак, люди, кайдани, хата, брат, птиця* та ін.: *старенька жена* [УНД 1972, с.224, 247], *старенька мати* [УНД 1972, с.237, 380], *старенька матка* [УНД 1972, с.346], *старенька ненька* [УНД 1972, с.231, 371], *старий козак* [УНД 1972, с.238, 251], *старі люди* [УНД 1972, с.291, 316].

Епітети *старий, старенький, старесенький* сполучаються з іменниками на позначення:

1) осіб (найбільше прикладів): *старая матуся* [УНД 1972, с.65], *старенька матка* [УНД 1972, с.346, 347(3), 351], *старенька ненька* [УНД 1972, с.165(2), 231, 232], *старенька удовонька* [УНД 1972, с.382, 383], *старенька удова* [УНД 1972, с.356, 360], *старенький атаман Матяш* [УНД 1972, с.79(2)], *старий батько* [УНД 1972, с.250, 251], *старі жони* [УНД 1972, с.241], *старі люди* [УНД 1972, с.291, 316, 317; УНДІП 1990, с.96];

2) частин тіла людини: *старая голова* [УНД 1972, с.292, 294];

3) тварин: *старенький криж* [УНД 1972, с.353], *старий сокіл* [УНД 1972, с.116], *старі птиці* [УНД 1972, с.232], *старі щуки* [УНД 1972, с.232], *староє утя* [УНД 1972, с.238];

4) предметів: *старі кайдани* [УНД 1972, с.136(2)], *старенька хатка* [УНД 1972, с.254].

До найуживаніших зараховуємо епітетні текстово-образні універсалії з прикметниками *старий, старенький, старесенький* та іменниками *мати, матуся, ненька, вдова, жена (жона), люди, козак.*

Частоуживані демінутивні форми *старенький* і *старесенький* позначені позитивними оцінними конотаціями; активізованими тут є конотеми «співчуття», «співпереживання» тощо.

Епітет *старий* потенційно має антоніми *молодий* і *новий;* почасти антонімічні поєднання фіксують епітетні текстово-образні універсалії, як-от:

старії і *новії кайдани* [УНД 1972, с.142, 143], *старий* і *молодий козак* [УНД 1972, с.241]. Окрім того, *старий* може протиставлятися епітетові *малий*: *староє і малоє утя* [УНД 1972, с.38].

Основа *стар-* (від *старий*) є компонентом складного слова: *стародавні козаки* [УНД 1972, с.296], *стародавній курінь* [УНД 1972, с.296], *стародавній Тор* [УНД 1972, с.295(2)], *стародавня Січ* [УНД 1972, с.258(2)].

У думах наявний також епітет *старинний* у значенні *старий*: *старинний козак* [УНД 1972, с.246, 250(2) 293].

У цілому функціонування у думах епітетів *старий, старенький, старесенький, старинний* засвідчує усталені у мові контексти цих сполук.

4.2.1.4. Епітети на позначення фізичних властивостей предметів

Епітет ***бистрий***

Епітет *бистрий* у думовому епосі зафіксований у таких текстово-образних універсаліях, як *бистра куля* [УНД 1972, с.93], *бистрі ріки* [НД 1986, с.100, 102], *бистра річка* [УНД 1972, с.276], *бистра хвиля* [УНД 1972, с. 386, 388, 389, 392, 393, 394, 398(2), 400], *бистриї води* [УНД 1972, с.327, 333], *бистриї річеньки й озера* [УНДІП 1990, с.95], *бистриї ріки-озера* [УНД 1972, с.330(2)] та под. Часто у таких текстово-образних універсаліях він засвідчений у парі з епітетом *глибокий* (*бистриї глибокі ріки* [УНД 1972, с.336], *глубокії бистрії ріки* [НД 1986, с.101]), іноді з епітетом *супротивний* (*бистра супротивна хвиля* [УНД 1972, с.386, 388; УНДІП 1990, с.89, 90]).

На думку З.М. Петеньової, формули з епітетом *бистрий* можна відносити до праслов'янського епосу [497, с.85] – у зв’язку з тим, що цей епітет пов’язаний з ідентичними дистрибутами і у фольклорі інших народів.

У думовому епосі епітет *бистрий,* як складник текстово-образних універсалій, активізований з семантикою: «який дуже швидко рухається» [СУМ І, с.167]; «який має велику швидкість, проходить у прискореному темпі» [СУМ І, с.167].

Формули з епітетом *бистрий*, який означує іменники *вода, ріка (річка)*,

зафіксовані у соціально-побутових думах, текстово-образна універсалія *бистра хвиля* засвідчена як у думах історично-героїчного змісту, так і в соціально-побутових: *бистра хвиля* здебільшого – ознака смерті або небезпеки. Щодо означення води епітетом *бистра* слід вказати на зауважу О. О. Потебні: «Бистрота води різниться з бистрим рухом взагалі» [519, с.91].

Синонімічним відповідником епітетові *бистрий* на позначення водного простору кваліфікуємо в думах епітет *прудкий:* Прошу ж тебе, через степи / Орлом пролинути, Через *прудкії* річеньки / Лебедоньком пливти <…>[УНД 1972, с.332], антонімічним – тихий: *тихий Дунай* [УНД 1972, с.330, 409; НД 1986, с.89; УНДІП 1990, с.91, 96; УНД 2009, с.786], *тихі води* [УНД 1972, с.98, 109, 111, 113, 124, 128, 130, 131].

Епітетні структури з прикметником *бистрий* у цілому формують динаміку думової оповіді.

Епітет ***гострий***

Епітет *гострий* активізований із значенням: «який має колючий кінець або ріжучий край; здатний колоти або різати» [СУМ ІІ, с.144]: *гостра шабля* [УНД 1972, с.93], *гострий меч* [УНД 1972, с.257] і сполучається з іменниками на позначення:

а) зброї: *гострий спис* [УНД 1972, с.156; 203; УНДІП 1990, с.58], *гострий меч* [УНД 1972, с.218];

б) предметів: *гострий камінь* [УНД 1972, с.215];

у складі епітетних структур прикметник *гострий* вказує на реальні суттєві ознаки предметів, актуальні для мовної картини світу історико-героїчного епосу.

Епітет ***колючий***

Епітет *колючий* (лексичне значення: «який може колоти», «який має колючки») засвідчений лише в сполуках з іменниками на позначення рослини: *тернина, терни*: *колюча тернина* [УНД 1972, с.215], має негативно-оцінне емоційне забарвлення.

Епітет ***сирий***

Епітет **сирий**, що означає «покритий або просякнутий вологою; вогкий» [СУМ ІХ, с.197], представлений у текстово-образних універсаліях *сира земля* [УНД 1972, с.105, 117, 123, 167(2), 191, 192, 194(2), 197, 198, 208, 210(2), 211, 215, 217, 243, 246, 255, 256(2), 317, 320, 324, 331, 335, 336, 359, 387, 388(2), 410; УНДІП 1990, с.96], *сирая земля* [УНД 1972, с.154, 230, 241, 297; НД 1986, с.65], *сире коріння* [УНД 1972, с.163, 183, 188, 191, 202, 209; УНДІП 1990, с.57], *сиреє коріння* [УНД 1972, с.219], *сироє кориннє* [УНД 1972, с.184].

Текстово-образна універсалія *сира земля* – загальнофольклорного походження, натомість *сире коріння* – власне думового. Епітетна структура *сире коріння,* як правило, реалізована поєднано з епітетною формулою *біле каміння*: *На сире коріння / Та на біле каміння / Ніжки свої козацькі молодецькі посікає* [УНДІП 1990, с.57]*, На сире коріння / Та на біле каміння / Ніжки свої козацькі-молодецькі посікає…*[НД 1986, с.7].

Епітет *сирий* у думах також фіксуємо в тавтологічній структурі *сира(сирая) сириця: Сирою сирицею назад руки пов'язано* [УНД 2009, с.127]; означена текстово-образна універсалія створена за нормами епічної традиції.

4.2.1.5. Епітети на позначення кольору

Емпірійні прикметники із значенням зорового сприйняття становлять базу для творення епітетів-кольороназв, які вирізняються у думах як частотністю функціонування, так й ідейно-змістовим навантаженням та естетичними функціями. Серед цих епітетів однаково вживаними і ахроматичні кольороназви: *білий*, *чорний*, *сірий*, і хроматичні: *червоний*, *зелений*, *синій*.

Образність епітетів-означень закладена в них потенційно. Колір є не лише засобом відтворення зорового сприйняття дійсності, але й прийомом художнього, психологічного переосмислення буття – відповідно до установок мовця. «Розуміння естетичних асоціацій, які формують певні колористичні коди, – необхідна умова для дослідження традиційної культури» [280, с.110],

адже «кольористична мова відображає кольорові традиції тієї чи іншої культури, яка формується у різних історичних і географічних умовах. Статус кожного кольору окремо взятого, його позитивні і негативні конотації тісно пов'язані з етнічним кольоровим менталітетом. Кольоросприйняття й кольороуявлення охоплюють усі основні галузі життєдіяльності етносу» [280, с.110-111].

Назви кольору протягом кількох останніх десятиліть є предметом постійного зацікавлення мовознавців, що розробляють проблеми семантики (Кириченко 1960; Брагина 1972; Шрамм 1979; Бородина, Гак 1979; Ґрещук 1986; Вежбицкая 1996; Яворська 1999; Чабаненко 2002; Жарынбекова 2003 та ін.). Колористика розглядалася з погляду проблеми мовних універсалій, зокрема закономірностей еволюції систем назв кольорів на матеріалі різних мов світу (Berlin, Kay 1969). Цей фрагмент лексики становить суттєве підґрунтя для досліджень у галузі семантичної типології мов, у виявленні національно-специфічних рис мовних моделей світу, оскільки «фізичному спектрові кольорів у різних мовах відповідають різні засоби членування цього спектру, мовного вираження окремих його фрагментів» [738, с.9]. Колорономени привертають увагу і спеціалістів у галузі когнітивної семантики. Заслуговує на увагу праця А. Вежбицької «Язык. Культура. Познание» (1996) (розділ «Обозначения цвета и универсалии зрительного восприятия»), в якій актуалізована проблема опису мовних концептів кольору.

Відомо, що для аналізу семантики прикметників, зокрема і на позначення кольору, важливим завданням є визначення їхньої референтної сфери, тобто сфери предметів чи подій, що мають відповідну ознаку. Практично це вирішується за допомогою розгляду семантичної сполучуваності прикметників з певними класами імен. Дослідники виходять з того, що колір і предмет у природі, як правило, нероздільні, адже в давнину уявлення про прикметник (ознаку) й іменник (предмет) становили єдине ціле. [103, с.131-132].

Постійні епітети, утворені на основі асоціацій за кольоровою схожістю, в думах представлені такими групами (з урахуванням особливостей їх

сполучуваності з іменником):

1) назва кольору і назва рослини: *зелененькі явори* [НД 1986, с.77], *зелена трава* [УНД 1972, с.208], *синій цвіт* [УНД 1972, с.324], *білий цвіт* [УНД 1972, с.94], *красний цвіт* [УНД 1972, с.341], *червона таволга* [УНДІП 1955, с.12, 13; УНД 2009, с.127, 129]

2) назва кольору і назва явища природи: *чорна хмара, темні тумани* [УНД 1972, с.163];

3) назва кольору і назва просторового поняття: *синє море* [УНД 1972, с.124; УНД 2009, с.786, 787], *зелені байраки* [УНД 1972, с.173], *сині озера* [УНД 1972, с.94], *темниї луженьки* [УНДІП 1990, с.95], *темні луги* [УНД 1972, с.332];

4) назва кольору і назва предмета: *чорні китиці* [Д 1969, с.111], *білий камінь* [УНД 1972, с.409; УНД 2009, с.782, 785, 787];

5) назва кольору і назва одягу: *червона китайка* [УНД 1972, с.159], *жовта китайка* [УНД 1972, с.159], *червоний каптан* [Д 1969, с.111], *червоні чобітоньки* [УНД 1972, с.255], *зелені жупани* [УНД 1972, с.159];

6) назва кольору і зоологічна назва: *сірі вовки* [УНД 1972, с.189], *сизий голубонько* [УНДІП 1990, с.95], *сивий голуб, ясненький сокіл* [УНД 1972, с.163], *сизі орли* [УНД 1972, с.156; УНД 2009, с.126. 129], *сиві зозуленьки* [УНД 1972, с.164], *сиві воли* [УНД 1972, с.255], *чорний ворон* [УНД 1972, с.171];

7) назва кольору і назва людини, її органів та частин тіла: *біле лице* [УНД 1972, с.210], *чорні кудрі* [УНД 1972, с.167], *карі очі* [УНД 1972, с.189], *білі ноги* [УНД 1972, с.157], *біле тіло* [УНД 1972, с.176], *білі кості* [УНД 1972, с.214], *жовта кість* [УНД 1972, с.164; НД 1986, с.77] та ін.;

8) назва кольору і назва часового проміжку: *темная нічка* [УНД 1972, с.208; НД 1986, с.78];

9) назва кольору і назва об’єкта природи: *ясна зоря* [УНД 1972, с.208], *ясні зорі* [УНД 1972, с.206];

10) назва кольору і назва будівлі або її частини: *темная темниця* [УНД 1972, с.128].

Епітет ***чорний***

Епітет *чорний* у думах є одним із найпоширеніших, сполучається з іменниками, що позначають:

1) назви явищ природи: *чорна хмара* [УНД 1972, с.95, 97, 161, 167, 169, 176, 206], *чорная хмара* [Д 1969, с.121; УНД: 152, 153; НД 1986, с.77], *чорнії хмари* [Д 1969, с.62; УНД 1972, с.177], *чорні хмари* [УНД 1972, с.195];

2) зоонімічні найменування: *чорний ворон* [УНД 1972, с.171 (3)];

3) назви частин тіла людини (очі, чуб (кудрі)): *чорні очі* [УНД 1972, с.160, 161, 206; НД 1986, с.77], *чорнії кудрі* [УНД 1972, с.164, 169 (2), 208; УНДІП 1990, с.62], *чорні кудрі* [Д 1969, с.105; УНД 1972, с.167, 171, 175, 186, 206; НД 1986, с.77];

4) ботанічні найменування: *чорний дуб* [УНД 1972, с.211 (2)];

5) назви явищ довколишньої дійсності: *чорний пожар* [УНД 1972, с.157, 158];

Найчастіше прикметник *чорний* як постійний епітет поєднується з іменниками *хмара*, *пожар*, *кудрі* (*кучері*), *чуб*, *ворон*. При цьому *чорний* виступає переважно знаком-символом на позначення негативних станів, почуттів, переживань; *чорний* – це колір печалі, сприйняття якого саме з такими настановами породжене світовим (наднаціональним, загальнолюдським) досвідом.

У думах поширений образ *чорного ворона.* Для витлумачення цього образу і представлення цілісного уявлення про нього необхідно виходити з обох компонентів словосполучення. Так, зоонім *ворон* на позначення хижого птаха у народній уяві набув конкретного символічного узагальнення: «ворон-птах» – злий вісник смерті, горя і біди. У піснях козацьких він – нерозлучний грізний страж убитого» [378, с.100]. Витоки подібного узагальнення зумовлені тим, що саме ворон є найпоширенішим в Україні хижим птахом, особливо в степовій зоні, у безлюдній місцевості, де й доводилося козакам гинути. Чорний же колір, що традиційно має таке ж конкретно-чуттєве наповнення (тобто має негативні конотації), доповнює, тавтологізує іменник (у подібних випадках

відбувається злиття, переплетення сем слів, як-от: «біда», «нещастя», «смерть»). Як зазначав О. О. Потебня, конкретний образ не виступає механічно копією об'єктивної дійсності, а є результатом узагальнення, тобто вилучення тих рис із конкретно-чуттєвого образу, які потрібні нам для цього узагальнення [518, с.142, 146]. Отже, *чорний ворон* – це узагальнене поетичним мисленням зображення смерті: *чорні ворони* – дикі птахи, оперення яких має чорне забарвлення, здебільшого налітають на мертву здобич. Пор.:

Да вже менший же брат до Савір-могили доходжає,
Савір-могилу величає:
«Савір-могило, будь ти мені рідна мати.
Буду я на тобі помирати,
Козацькую головку покладати».
Чорний ворон налітає,
На чорні кудрі наступає,
З лоба очі вибирає.
Став же менший брат сльозами плакать і ридати,
Став чорного ворона прохати:
«Ой ти, чорний вороне!
Сожди ти з півдня години!
Стане хмара наступати,
Стане дощик накрапати –
Тоді стане моя душа з тілом розстрявати»
[УНД 1972, с.171-172]

– тут символічне наповнення словосполучення *чорний ворон*, компоненти якого нероздільні в своєму художньо-естетичному та змістовому планах із значенням «смерть», досить виразно підкріплюється лексемами цього ж лексико-семантичного поля, як-от: *могила*, *помирати*, *головку покладати*, *очі вибирає*, *стане душа з тілом розстрявати*, *сльозами плакать, ридати*.

Подібне змістове та емоційно-експресивне наповнення спостерігаємо і в складному іменникові з компонентом **чорн-**: *орли-чорнокрильці* [Д 1969, с.142,

145; УНД 1972, с.205; НД 1986, с.77, 79]. Треба відзначити той факт, що *орел* у думах може позначати як спритного, сильного і вправного козака, так і символізувати смерть: як і ворон, орел – хижий птах, володар степу, отже, такий, що чатує на здобич. А здобиччю може бути козацьке тіло. Передчуття смерті, біди саме і підкреслюється основою **чорн**- у складі іменника-прикладки *чорнокрильці*.

Не менш вагому функціональну роль у думах відіграє образ *чорної хмари*:

Ой з-під города з-під Озова
То ж не тумани уставали,
Не чорнії хмари набігали… [УНД 1972, с.177]

Фольклоризм *чорна хмара* виступає важливим мікрообразом у ідейно-змістовому та емоційно-експресивному планах, обидва компоненти якого переосмислюються, символізуються в єдиній цілісності (*чорний* перен. «важкий, безпросвітний, безрадісний» [СУМ XI, с.80], *хмара* перен. «небезпека, нещастя, біда, що насувається, загрожуючи кому-небудь» [СУМ XI, с.93]. Очевидно, що і в прямому, і в переносному значенні спостерігається збіг сем обох компонентів, внутрішньої форми цих слів, як зауважував щодо таких випадків О. О. Потебня [518, с.158]. У такий спосіб на семному рівні твориться своєрідний тавтологічний зворот, який засвоївся нашими предками як специфічний образний вислів на позначення лиха. Чорна хмара у прямому сприйнятті й осмисленні є вістункою природної стихії, непогоди, що, звичайно, розцінюється як явище негативне. Факт появи чорної хмари як вістунки поганої погоди набув узагальнено-образного переосмислення, і відповідно у фольклорі текстово-образна універсалія *чорна хмара* вживається на позначення горя, лиха, суму, небезпеки, смерті. Пор. міркування Н.О. Данилюк: «Як правило, словосполучення *чорна хмара, темна хмара* <…> виступають знаками життєвих перешкод, нещастя, загрози, поговору, розлуки і под.» [231, с.398].

Треба зазначити, що у фольклорі взагалі, в думах – зокрема кольороназві *чорний* властиво позбавлятися будь-яких негативних конотацій, виступаючи з

позитивно-оцінною семантикою національного ідеалу краси. Хоч таке емоційно-оцінне забарвлення цього епітета в думах здебільшого дещо приглушується у зв'язку тим, що думи – твори переважно тужливі, в них – оплакування нещасливої долі через неволю, загибель тощо. Внаслідок цього поняття краси, молодості, що означуються прикметником *чорний* у змалюванні зовнішності молодого козака, певною мірою «притіняються», бо козак, як правило, помирає. Саме через зв'язок зі смертю ці прикметники-означення викликають насамперед почуття туги, болю, страждання; замилування красою та молодістю відступають на другий план.

То сизі орли на його налітали,
У головах сідали,
На чорні кудрі наступали…
[УНД 1972, с.186]

або:

Сизі орли налітали,
На чорний чуб йому наступали,
А очі з лоба вибирали
[УНД 1972, с.217].

Постійним епітетом, часто вживаним у думах, є прикметник *вороний* як означення до іменника *кінь*. *Вороний* синонімізується з *чорний*: «чорний із синюватим полиском (про масть коня)», традиційно ним послуговуються для позначення особливо красивої масті коней.

Епітет ***темний***

Близьким до епітета *чорний* за своєю семантикою та емоційно-експресивним забарвленням кваліфікуємо *темний*. Епітет *темний* використовується в думах для означення таких понять, як *ліс*, *туман*, *похорон*, *ніч*, *луг, темниця,* пов'язується з невідомістю, неможливістю споглядати, орієнтуватися в довкіллі.

Первинно *темний* функціонував із значенням «позбавлений світла; погано освітлюваний» та «кольором близький до чорного; не ясний» [СУМ Х,

с.67]. Відсутність світла у свою чергу породжує неясність, тому *темний* перен. «невідомий, незвіданий; прихований, таємний» [СУМ Х, с.67]. У зв'язку з цим кольороназва *темний*, як і *чорний*, асоціюється зі злими, ворожими силами, непередбачуваністю тощо і виступає в контексті своєрідним провісником біди, лиха, небезпеки, поневірянь.

«Рад би я, сестро, к тобі прибути,
Тебе созвідати,
Так не могу за бистрими водами,
За широкими степами
І за дальніми далекими сторонами,
І за темними високими лугами»

[УНД 1972, с.333]

– саме завдяки словосполученням-універсаліям з епітетом-прикметником передається гранично загострений, максимально сконденсований конкретний зміст наведеного фрагменту думи. Акцентуючи увагу на просторових об'єктах, через які брат не може зустрітися з сестрою, епічний герой конкретизує ті з них, які перешкоджають йому в цьому: води (ріки, моря, озера), степи, сторони, луги (всі названі об'єкти зазначені у множині – це свідчить про надзвичайно далеку (невимірювану) відстань і такі ж численні перешкоди). Епітет *темними* до слова *лугами*, який актуалізує цілий ряд означень до іменників, що називають ці перешкоди (пор.: *води – бистрі, степи – широкі*; *сторони – дальні, далекі,* нарешті *луги – темні, високі),* значно підсилює нелегкість подолання цього шляху і мовби конденсує почуття туги, печалі, суму, передані за допомогою названих текстово-образних універсалій.

У цілому ж епітетні сполуки з прикметником *темний (темні луги та ін.)* разом з іншими текстово-образними універсаліями просторової семантики слугують підтвердженням думки про спорідненість мовної організації аналізованих творів з епічною традицією (пор., напр., казки).

Епітети ***сивий, сизий***

Епітет *сивий* – один із найулюбленіших у фольклорі наших предків,

уживається із значеннями «який має сірувато-біле, темно-сіре і т.ін. забарвлення шерсті або пір’я (про тварин)» та «сірувато-білий, білястий, білуватий» [СУМ ІХ, с.154]. Традиційно він поєднується з іменниками *зозуля*, *орел*, *туман* тощо.

Ой в святу неділю рано-пораненьку
То ж не сива зозуля закувала,
То ж не дрібная пташка в саду щебетала, –
Як сестра до брата з чужої сторони
У далекі городи листа писала
[УНД 1972, с.334],
Ой у святу неділю
То не сива зозуля закувала…
[НД 1986, с.101].

Для дум характерне функціонування епітета *сивий* з демінутивним суфіксом *-еньк*, завдяки чому лексема *сивий* набуває інтимізуючої семантики, часто в антропоморфізованих контекстах: «*Братіку рідненький, / Голубоньку сивенький! / Прибудь до мене…*» [УНД 1972, с.335]; «*Ай, братіки мої рідненькі / І голубчики сивенькі, / Товариші мої вірненькі!*» [УНД 1972, с.213].

Епітет *сивий* у сполуках з іменниками сокіл, птиця характерний для сербської народної епіки та епіки інших слов’янських народів, пор.:

Крикнув Ненад, наче *сокіл сивий*,
На коні своєму похитнувшись <…>
[570, с.30],
Як загинув те сокіл, птиця сива,
Повернувся із двора царського,
Не промовив на одповідь слова,
Розпустив свої золотисті крила
Та й полинув на планину вгору
[15, с.17]
А що вдруге тобі в сні приснилось,

Ніб прилинув сокіл, птиця сива,
І поніс ластовенятко друге
[15, с.82].

Уживання лексеми **голуб** без означення *сивий* у фольклорі практично не фіксується: таким чином складається єдиний образно-змістовий комплекс, що засвоївся і відтворюється формульно.

З такими ж значеннями, як і *сивий*, поширений епітет *сизий*, проте дещо рідше (*сизії орли* [Д 1969, с.53], *сизі орли* [НД 1986, с.80; УНД 2009, с.175, 179]). Частіше прикметник *сизий* виступає основою у складних словах – іменниках, що є епітетами-прикладками, або у прикметникових складних основах (рідше): *орли-сизокрильці* [Д 1969, с.104], *орли-сизоперці* [УНД 1972, с.179], *сизопері орли* [Д 1969, с.113, 114, 121; УНД 1972, с.169], *сизокрилії орли* [УНД 1972, с.164; НД 1986, с.71].

Отже, епітети-прикметники *сивий, сизий* – обов'язкові, органічні складники мовної картини світу народного ліро-епосу, зокрема думових текстів.

Епітет ***зелений***

Кольороназва *зелений* входить до основного спектру кольорів. Показово, що в думах цей епітет займає перше місце щодо частотності використання і здатності характеризувати предмет за кольором з-поміж інших барв.

Зелений колір – один із тих, який має у фольклорній творчості виразно позитивне емоційне забарвлення, що зумовлено спостереженнями людини за довкіллям: через асоціації зеленого з теплом, зі сприятливими погодними і географічними умовами, з рослинністю. Епітет *зелений*, виступаючи визначальною ознакою флори, усталився як колір життя, колір надії.

Уживання цього епітета в думах чітко регламентоване – підтверджується думка, висловлена Г. М. Яворською, що, «якщо спробувати відповісти на питання, які саме предмети чи фрагменти дійсності описуються в українській мові як зелені, тобто розглянути сполучуваність прикметника *зелений* з різними семантичними розрядами імен, то відразу ж виявляється специфіка зеленого порівняно з іншими основними позначеннями кольорів. Ця специфіка

зумовлена прототипом зеленого – рослинністю» [718, с.43]. Отже, у мові народної культури відбулася семіотизація атрибута *зелений.*

Спостережено, що для прикметника *зелений* характерні поєднання з іменниками:

1) на позначення рослин: *зелена трава* [Д 1969, с.112; УНД 1972, с.208], *зелені трави* [УНД 1972, с.151], *зеленая похилая верба* [УНД 1972, с.81], *зеленеє древо* [УНД 1972, с.189], *зелений дерн* [УНД 1972, с.245], *зелені явори* [УНД 1972, с.161, 206], *зелененькі явори* [УНД 1972, с.206], *зелений барвінок* [УНД 1972, с.315], *зелені комиші* [УНД 1972, с.179], *зеленії віття* [УНД 1972, с.183], *зелений цвіт* [УНД 1972, с.345], *зелене сіно* [УНД 1972, с.308], *зелені кущі*[УНД 1972, с.107];

2) на позначення просторових понять, пов'язаних з ландшафтом: *зелена діброва* [УНД 1972, с.363], *зелені байраки* [УНД 1972, с.94], *зелененькі байраки* [УНД 1972, с.90, 92, 94, 96, 97, 189; НД 1986, с.33], *зелений попас* [УНД 1972, с.189], *зелений сад* [УНД 1972, с.336], *зелений гай* [УНД 1972, с.105, 164];

3) на позначення одягу (найменш чисельна група): *зелені жупани* [УНД 1972, с.59, 159, 204, 211; УНДІП 1990, с.59], *зелена сукня* [УНД 1972, с.103], *зеленії сукні* [УНД 1972, с.245], *зеленоє сукно* [УНД 1972, с.229].

Доречно наголошував Ф. І. Буслаєв, що корисно було б зібрати всі постійні епітети для того, щоб визначити, які предмети переважно цікавили людину і які поняття вона поєднувала з ними [117, с.183]. На історичному тлі ознака, виражена прикметником, – це не просто деталь, констатація факту, її слід розглядати співвіднесено з предметами, яким вона властива, і на основі цього робити висновки про значущість предмета і його ознаки, разом взятих для людини. Надзвичайно характерний для дум епітет *зелена трава.* Власне, для наших предків, як зазначав ще О.О.Потебня, слово *трава* не мислиться поза означенням «зелений». До іменника *трава* в думах не знаходимо жодного іншого колірного означення, крім *зелений.* Пор.:

«Тут трави зелені, води здорові,

Встаньмо, свої коні козацькі молодецькі напоїмо,
Свого брата найменшого, пішого, надіждімо …»
[УНД 1972, с.163]

«Тут трави зелені,
Води холодні …»
[УНД 1972, с.179]

Тут луки великі
І трави зелені …
[УНД 1972, с.197]

Досить суттєва кореляція прикметника *зелений* та іменника *трава* і в сучасній українській мові. Зокрема, Н. П. Бутенко у «Словнику асоціативних норм української мови» фіксує, що із 100 розглянутих випадків виникнення асоціацій стосовно прикметника *зелений* на 6 місці знаходиться іменник *трава* (51 випадок слововживання) [118, с.34]. При зворотних асоціаціях, тобто при розгляді асоціаційних залежностей від іменника *трава*, з'ясовується, що *зелений* займає друге місце (51 випадок асоціацій) [118, с.112]. У цьому словнику також подаються найбільш частотні асоціації, що виникають і в російській мові. Показовими є такі факти: прикметник *зелений* асоціюється з іменником *трава* у 51 випадках слововживання і є на 4 місці за частотою функціонування.

Відбір у поетичному слововживанні лише колоратива *зелений* для характеристики трави зумовлений низкою життєво важливих причин: якщо трава зелена, значить – вона гарна, соковита, відповідно – придатна для використання (очевидно, що ознака *зелений* своєрідно концентрує у своєму денотативному значенні – за принципом ланцюгового зв'язку – інші ознаки, які є дотичними до цієї ознаки: таким чином, зелена трава не може бути поганою, – несоковитою, негустою і под.). Пор. міркування С.М. Толстої стосовно ознакового слова *зелений*: «У мові культури такого роду спеціальних знаків, відірваних від конкретних носіїв, не існує: у цьому значенні виступає один із типових („прототипних") об'єктів-носіїв ознаки, наприклад, абстрактним позначенням ознаки „зелений" слугує трава (зелень рослин)...» [629, с.12].

Пояснюючи актуальність для наших предків саме такої ознаки трави (що і зафіксовано в словесній формулі, представленій у народнопоетичній мові), О. М. Веселовський зауважує, що «у нашій культурно-історичній і етнографічній мові <…> все відповідає якій-небудь потребі життя, якому-небудь перехідному відтінку думки, ніщо не існує насильно» [139, с.74], і те, що «до нас дійшло формулою, яка нічого не говорить уявленню, було колись свіже і викликало низки пристрасних асоціацій» [139, с.75].

Сполучення *зелені байраки* викликає уявлення дещо іншого характеру, що зумовлюється значенням самого іменника, який вказує на просторове явище, що асоціюється з великою, неосяжною, а також неоднорідною площиною: байрак – «ліс в яру, в долині або яр, порослий лісом, кущами». Сприйняття епітета *зелені байраки* в думах набуває особливої заченнєвості внаслідок епічної трикратності: байраків, як правило, три. Епічна картина горя, страждання, нещастя ще конкретніше постає на тлі зеленого кольору (через символічний зв’язок зеленого з життям). Епітет *зелений* тут виконує надзвичайно важливу художньо-образну функцію:

Ой усі поля Самарські погоріли
Та вже й почорніли,
А тілько не згоріло три терни дрібненьких,
Три байраки зелененьких.
А тим-же вони не згоріли,
Що коло себе трьох гостей іміли.
А яких-же то трьох гостей?
Три братіки рідненьких …

[УНД 1972, с.92]

або: Ідіте ж, каже, ви, брати, битими шляхами,
Рубайте тернові кущі шаблями,
Зелені байраки.
Кидайте для козацької признаки».
Їхали брати битими шляхами,

Виїхали на степа – на моря, –
Не завиділи не зелених кущів,
Не зелених байракув …
[Г 1927, с.107].

Характерна ознака епітета *зелений* стосовно предметів рослинного світу (і відповідна оцінка їх людиною) і зумовлює актуалізацію цього епітета в поетичному відтворенні дійсності. Адже «у народнопісенній мові постійні епітети насичені психологічним, асоціативним змістом і не здаються простими, побудованими лише на зовнішніх характеристиках людей чи явищ природи. Їхній абстрактний зміст стає основою витворення образів-символів; за зовнішньою простотою приховані емоційні оцінки, багатопланові зв'язки народнопоетичного слова, давня культурно-історична традиція його вживання» [268, с.77-78]. Скажімо, барвінок, зелений барвінок (має вічнозелене листя) у культурно-історичному досвіді наших предків усталився як символ любові, міцних родинних стосунків (паралель – вічнозелена рослина – одвічне кохання), а також як вічного життя (останнє дало ґрунт М.І. Костомарову для міркувань, що барвінок «є таємничий символ переходу від одного стану життя до другого», тому його «садять на могилах, розуміючи перехід від земного буття до небесного» [268, с.65].

Взагалі рослинність – це невід'ємна ознака українського пейзажу, який у свою чергу є певним культурним символом [718, с.47] і має виразні національно-специфічні та міфологічні риси.

Важливість для українців бачити світ у зелених барвах засвідчують і найменування понять, належних до духовної сфери, як-от: день *Святої Трійці – Зелена неділя*, або *Зелені свята*, або *Зелений тиждень*, а також і приповідки на кшталт: *Коби до зеленої трави дочекатися* та ін.

На прикладі функціонування епітета *зелений* у думовому епосі простежується його пов'язаність з порою року (весною, літом). Адже в думах опис подій відбувається, як правило, в теплу пору року (влітку або весною), хоча це жодного разу прямо не називається: показником такого часового виміру

і є лексема *зелений* як ознака певного предмета (*зелені віти, зелена трава, зелене дерево*). Проте нерідко епітет *зелений* несе узагальнену ознаку, не завжди пов'язану з атрибутикою літа-весни, набуває символічного значення.

Не обов'язково, що за реальних подій невільники втікали з неволі тільки влітку чи весною: це могла бути і осінь (рання чи пізня), зима або ж рання весна. Те, що дума «Про трьох братів Озовських» [Г 1927, с.116] фіксує постійний думовий епітет *зелені байраки (То як стали старші брати до темних лісів прибувати, У терни та байраки зелені уїжджати)*, є вказівкою не стільки на конкретний час протікання подій, скільки на образно-узагальнене осмислення цих подій: *зелений* за ознакою буяння, розквіту рослин асоціюється з життям людини, боротьбою за існування тощо (пор. веснянки). Отже, *зелений* у фольклорі набув досить своєрідного статусу: конкретно-абстрактно-узагальненої одиниці поетичного слововживання. Таким чином, чітко усталилася паралель: взаємозв'язок між життям рослин і життям людини, який сягає анімістичного світогляду: зелена рослинність – це рослинність жива, що корінням тримається землі. Зірване і зів'яле, сухе листя і вирвану чи скошену траву не називають зеленими. Зелений колір, колір життя є протиставленням смерті. Така традиція уживання зеленої барви збереглася і в індивідуальній мовотворчості, пор. у В.Симоненка: І тоді із прозорої сині / Скинув бомбу на вигін літак. / Я кричав, надриваючись: «Ма-мо!» – / На зелений упавши єдваб…, А. К. Мойсієнка: Чорне дерево на білім піску / Уже не пам'ятає / Свого зеленого листя, / Своєї зеленої кори, / Зеленої оази, / Що напувала його соком. Безперечно, що «фольклоризм є способом поетичної об'єктивації глибинно національного, архетипного в своїй основі» [314, с.434].

Зелений колір як символ життя символізується з молодістю, молодечим завзяттям. Ще О. М. Веселовський відзначав, що в народній практиці переплелося «узагальнення зеленого кольору в розумінні свіжого, юного, сильного, ясного» [139, с.68]. Тому, зрозуміло, чому в думах натрапляємо на таку деталь: «*Нум брате, ми з себе зелені жупани скидати, / Червону та жовту китайку видирати,*

/ Пішому брату меншому, прикмету покладати: / Нехай він, бідний, знає, куди за нами, кінними, тікати» [Г 1927, с.136], де зелений колір одягу – такий, що був характерний для молодих, дужих козаків і тому є ознакою молодості, сили, краси.

Зелений у сполуці з іменником явір, що в народному світогляді позначає парубка, є фольклорним узагальненням загубленого молодого життя: «явір в Україні вважався символом смутку, його садили на могилі вбитого козака» [242, с.119]. Пор.: *Тоді вовці-сирохманці находжали, / Біле тіло козацькое жваковали, / … Жовту кость по балках, по тернах розношали, / По-під зеленими яворами ховали, / І комишами вкривали. / Жалобненько квилили-проквиляли: / Тож вони козацький похорон одправляли* [Г 1927, с.137].

Властивість бути деталлю-характеристикою речей світу природи – основна функція зеленої барви, що засвідчує і епос інших народів, зокрема слов'янська епіка, пор. у сербських епічних творах: *Він виходить на плай у засаду, / Засідає за зеленим дубом* [570, с.30] (чому, скажімо, не за великим, сухим, високим чи ін.) «*Йой, юначе, з зеленого лісу!*» [570, с.31], *ставить чашу на траву зелену* [570, с.276], польських народних піснях: *Над зеленой нивой / Песнь лилась тоскливо* [506, с.17], моравських: *Плещет ключ там / Вдоль зеленой пущи; Ты качайся, мой камыш зеленый* [471, с.8].

Подібність у вживанні епітета *зелений* у фольклорних творах різних народів пояснюємо наявністю «універсалій зорового сприйняття» [130, с.232], адже «кольорове сприйняття виступає, загалом кажучи, одним для всіх груп людей» [130, с.238], а принцип використання типових рис пейзажу як референційної рамки при описі категорій зорового сприйняття взагалі і кольору зокрема є головним тому, що «цей принцип лежить в основі багатьох особливостей людського спілкування, пов'язаного з баченням» [130, с.233].

Все це свідчить не лише про універсальність світу, а й універсальність його сприйняття різними типами мовців, тобто універсальна світобудова породжує наднаціональне, загальнолюдське осмислення та сприйняття явищ природи, реалій дійсності. У результаті така універсальність породжує універсальні засоби фіксації подій, явищ відповідних вражень, що й відображає

мова (мовлення).

Отже, розглянуті особливості семантики та сполучуваності колоратива *зелений* як компонента канонізованої епітетної структури, а також пов’язані з ним конотації та метафоричні значення, «можуть отримати несуперечливе пояснення лише з урахуванням особливостей символіки вегетації, культу рослинності, пов'язаного з тріадою «життя – смерть – родючість». Культурні моделі, які зумовлюють уживання цього прикметника, виявляють різноманітність та глибину, що не зводиться до сприйняття рослинності свідомістю сучасної людини, яка ще здатна розгледіти у ній підстави для позитивних асоціацій з розквітом, молодістю та буянням, однак «забула» про міфологічний зв’язок світу рослинності зі смертю та хтонічними силами. Проте мова й досі криє у собі глибину архаїчної категоризації світу» [718, с.49-50], що досить тонко і виразно фіксують фольклорні зразки думового епосу.

Епітет ***білий***

Білий у народнопоетичному уявленні українців усталений як ознака національного бачення краси, молодості, чистоти. Він є синонімом до понять прекрасний, світлий. Наші предки за кольором ворожили і «були переконані, що *біле* означає везіння, а *чорне* невдачу» [397, с.114].

Прикметник *білий* у складі епітетного словосполучення–універсалії поширює іменники, що позначають:

1) частини тіла людини (рука (руки), лице, тіло, ноги, кості): *білі рученьки* [УНД 1972, с.357], *біла ручка* [УНД 1972, с.330], *біла рука* [Д 1969, с.68, 80; УНД 1972, с.142], *біле лице* [УНД 1972, с.123, 132, 167, 210], *біле тіло* [Д 1969, с.59, 121; УНД 1972, с.160, 161, 176(2), 217, 218], *тіло білеє* [УНД 1972, с.108, 112, 103, 189], *біла ручка* [УНДІП 1990, с.96], *білі руки* [УНД 1972, с.145, 284], *білі кості* [УНД 1972, с.214], *білі ноги* [Д 1969, с.117, 119; УНД 1972, с.157, 158, 172, 174, 186, 194, 199], *біла шия* [УНД 1972, с.393, 402], *біленька шия* [УНД 1972, с.404];

2) назви предметів побутового вжитку, меблів: *біла скам’я* [УНД 1972, с.142], *біленькі покривала* [УНД 1972, с.91], *білий килим* [УНД 1972, с.245 (2)];

3) назви вбрання (одягу, взуття) та його елементів: *білий каптан* [УНД 1972, с.198], *білі підбойки* [УНД 1972, с.245], *білі басани* [УНД 1972, с.241];

4) назви предметів довкілля: *біле каміння* [УНД 1972, с.163, 183, 188, 191, 197, 202, 209, 216; УНДІП 1990, с.57], *білеє каміння* [УНД 1972, с.219], *біленький камінь* [Д 1969, с.127; УНД 1972, С.122, 130, 132, 386, 389, 390, 393, 398, 399, 401], *білий камінь* [Д 1969, с.131, 133; УНД 1972, с.109, 124, 125, 128, 312, 314, 324 (3), 330 (2), 331, 336, 341, 344 (2), 384, 387, 395, 396, 404, 406, 407, 408, 409 (2), 411; НД 1986, с.65; УНДІП 1990, с.91; УНД 2009, с.168];

5) ботанічні найменування: *білий цвіт* [УНД 1972, с.316 (3), 317, 318 (2), 319, 322 (2), 345; УНДІП 1990, с.94];

6) назви просторових понять: *білий світ* [УНД 1972, с.124, 125 (2), 128 (2)];

7) зоонімічні найменування: *біленький лебедик* [УНД 1972, с.344], *білая лебедь* [УНД 1972, с.232], *білая лебідь* [Д 1969, с.149], *білий лебідь* [УНД 1972, с.327], *білий лебедонько* [УНД 1972, с.328, 330, 333, 336, 338, 340, 342; УНДІП 1990, с.95].

Маючи доволі широку парадигму сполучуваності, епітет *білий* особливо продуктивний у контекстах, де він актуалізується у функції характеристичної ознаки стосовно тієї чи іншої особи.

Як відомо, в народних піснях епітет *білий* вживається для характеристики жіночої (дівочої) краси, вроди: *біле личко, білі руки*. В думах такий епітет нерідко стосується осіб чоловічої статі. Ми схильні вважати, що, окрім усього, він тісно пов’язаний з національним еталоном краси, національним типом (за кольором шкіри). Відомо, що найдавніший пласт дум (саме в них помітна активізація цього епітета із дистрибутами «частини тіла людини») присвячений боротьбі з турецько-татарськими завойовниками. Для турків і татар характерне смагляве забарвлення шкіри, натомість як для українців – біле. До того ж, 11-томний СУМ фіксує вживання лексеми *білий* із значенням «світлошкірий» [СУМ І, с.181]. Відповідно загострення уваги на білому (шиї, руках, ногах, лиці та ін.) є поетизацією зовнішності національного захисника і водночас

протиставленням його ворогові (за цими ж зовнішніми ознаками).

Як зазначають дослідники, «лінгвістичні факти свідчать про різну інтерпретацію сприйнятих зорових образів мовною свідомістю у різних культурах. Відмінності зумовлені особливостями національного складу мислення, самобутністю природного середовища і матеріальної культури і, як наслідок, неоднаковим вибором так званих точок референції, або найбільш типових прототипів того чи іншого концепту» [280, с.111].

Думи фіксують уживання постійного епітета *білий* у значенні «чистий», «невинний»: звичайно, такі характеристики стосуються дівчини. Порівняйте, наприклад, використання кольорової символіки для означення жінки заміжньої («перва гора процвітала красним цвітом»), для означення жінки багатої («друга гора процвітала зеленим цвітом») і дівчини («третя гора процвітала білим цвітом кам'яная», «Желає за тебе сирота безщасна, безродна, дівчина молодая» [УНД 1972, с.345; НД 1986, с.105].

У думах сполуки з епітетом *білий* мають властивість набувати певного емоційного забарвлення, виражаючи разом з поетизацією зовнішності ліричних героїв, оспівуванням їх краси, замилуванням фізичною довершеністю, почуття туги, болю, душевного страждання: це зумовлюється тим, що аналізовані епічні твори відображають події переважно трагічні (смерть, поневіряння тощо):

… Як із города Азова із тяжкої неволі
Три братіки втікали:
Два кінних, третій піший-пішаниця,
Як би той чужий-чужениця,
Біжить-підбігає…
Під білі ноги пожар підпадає,
Кров сліди заливає

[УНД 1972, с.172]

Епітет ***сірий***

З негативно-оцінними конотаціями в думах функціонує прикметник *сірий*, що засвідчений у епічній сполуці *сірі вовки*: вовк – найперший ворог козака, що

переслідує його в степу (так само, як ворон і орел).

Фактично, *сірий* як постійний епітет актуалізований лише у сполуці з іменником *вовк*, а також як компонент складної основи епітета-прикладки, зафіксованого лише в думах: *вовки-сіроманці* [Д 1969, с.145, 146; УНД 1972, с.160; НД 1986, с.77, 79; УНДІП 1990, с.61, 62]. У цілому означені сполуки слугують фактом зв'язку мови дум з епічною традицією слововираження.

Епітет ***синій***

Епітетні словосполучення з прикметником *синій* утворені за моделями:

1) назва кольору і ботанічне найменування: *синій цвіт* [УНД 1972, с.312, 314, 316 (3), 319 (2), 324 (3), 330; УНДІП 1990, с.96];

2) назва кольору і назва гідрооб'єкта: *синє море* [Д 1969, с.63; УНД 1972, с.124, 215, 404], *сині озера* [УНД 1972, с.317, 318 (2); УНДП 1990, с.94];

3) назва кольору і назва тканини: *синя китайка*[УНД 1972, с.404];

4) назва кольору і назва одягу: *синій каптан* [УНД 1972, с.193; НД 1986, с.70], *сині каптани* [УНД 1972, с.367, 373];

5) назва кольору і назва предмета: *сині киндяки* [УНД 1972, с.135];

6) назва кольору і назва явища природи: *сині (ї) тумани* [УНД: 182; НД 1986, с.66], *синій туман* [УНД 1972, с.244).

Синій є кольором надії, а також чистоти, він переважає у сталих сполуках *синій цвіт*, *синє море*, *сині озера*: говорячи про зустріч (хай і неможливу), ліричний герой згадує *синій цвіт*; *синє море* в зачині думи «Маруся Богуславка» – провісник визволення невільників (у інших випадках море – Чорне) («Олексій Попович» та ін.). Лише для дум характерний складний епітет *злотосиній* у сполуці з іменником *киндяки* [УНД 1972, с.140], що тяжіє більшою мірою до орнаментальності: таким способом (цьому сприяє і основа *золотий* із значенням «кольору золота, жовтий») художньо увиразнюється та поетизується опис зовнішнього вигляду – галери.

Епітет ***червоний***

Епітет *червоний* загалом символізує красу, молодість, силу. Китайка у козака – червона, чобітки у дівчини – червоні. Наповнення *червоного* трагізмом думи актуалізують у випадку змалювання смерті молодого козака:

Ой до вони прибували
Да тіло козацьке знаходжали,
На червону китайку клали,
Тіло козацьке молодецьке обмивали,
А шаблями суходол копали,
А шапками да приполами перст носили,
Да високу могилу висипали…

[УНД 1972, с.87].

Асоціації *червоного* з трагізмом, смертю спричинені тим, що це – «колір крові та його близьких відтінків» [СУМ XI, с.296]. Подібне переосмислення виникло внаслідок того, що, як зазначає Ф. І. Буслаєв «у давнину абстрактні думки виражалися образно. Як ступінь освіченості наших предків, так і сама мова задовольнялися живими, наглядними уявленнями», і яке-небудь загальне поняття могло виникнути на основі живих вражень, свіжість яких зберігалася і в мові у вигляді образів і картин [116, с.99-100]. Таке уявлення про червону барву покладено і в інший конкретно-чуттєвий образ, уведення якого в контекст спрямовано на відтворення жахливих подій минулого. У думі «Невольники на каторзі» («Плач невільників») є часто повторювані рядки, де акцент робиться на рослині – *червоній таволзі*:

«Турки-нечари, кажу я вам: добре дбайте,
По три пучки тернини у руки таволги червоної набирайте,
Од ряду до ряду заходжайте
Та по три рази в одно місто невольника затинайте»!

[Д 1986, с.37; УНД 1972, с.107; УНД 2009, с.129]

Таволга – чагарникова рослина родини розоцвітих із колючими пагонами та білими, рожевими або червоними квітками. Зрозуміло, що цю рослину (через

її властивість колоти) використовували для того, щоб викликати ще тяжчі фізичні муки у козаків-невільників. У думах підкреслюється, що таволга – червона (а не рожева чи біла, червона таволга і червона кров зливаються в одній кольоровій гамі і загострюють сприйняття висловлюваної думки): *По три пучки тернових у руки червоної таволги набирали, / … Та по три рази в одно місто бідного невольника затинали, / До костей козацькеє тіло молодецькеє оббивали*» [УНД 1972, с.107]. У цілому *червоний* у думах – колір, що створює емоційну напругу і викликає співпереживання за долю поневолених.

Епітет ***жовтий***

Епітет *жовтий* є рідковживаним: він засвідчений головно у сполуках *жовтий пісок* [Д 1969, с.250; УНД 1972, с.96; УНДІП 1990, с.96] *жовта кость* [УНД 1972, с.157], *жовта кість* [Д 1969, с.105; УНД 1972, с.101, 103, 105, 108, 112, 160, 161(2), 164, 206(2); НД 1986, с.77; УНД 2009, с.184], *жовтая кість* [УНД 1972, с.208], *жовтиї кості* [УНД 1972, с.176], *желтая кость* [УНД 1972, с.153], *жовтая кість* [УНД 1972, с.165], *жовті кості* [Д 1969, с.121; УНД 1972, с.176(2), 186], *жовті китиці* [УНД 1972, с.164(2)], *жовта китайка* [УНД 1972, с.59; УНДІП 1990, с.59] (рідко). *Жовтий* – колір печалі. Його використання простежуємо там, де є вказівки на розлуку, на неможливість здійснення чогось.

Фіксуємо поєднання різних кольорів у цілісному контексті з притаманним кожному із них індивідуальним символічним значенням, в результаті чого вимальовується досить динамічна картина, сповнена глибоких почуттів і емоцій: *Возьми ти, сестро, піску у білу ручку, / Посій ти, сестро, на каменю: / Коли той буде пісок на білому камені зіходжати, / Синім цвітом процвітати, / Хрещатим барвінком біленький камінь устилати, / Разними красними цвітами украшати, – / Тоді, сестро, буду до тебе в гості прибувати …* [УНД 1972, с.330] – тут *білий* – одночасно чистота почуттів і біль, страждання, *синій* – надії, яким проте не судитиметься втілитися у життя, *красний* – молодість, палкість родинних почуттів.

Кольороназви *білий, зелений, красний, червоний, синій, сивий, сизий, чистий, ясний, вороний, карий* В. А. Чабаненко відносить до слів, що, як

переконують приклади з дум, у мові фольклору є активізованими одиницями, за якими стоїть цілий світ людських почуттів, переживань і суспільно-історичних оцінок, пор.: «Це естетично та стилістично марковані слова, що міцно вросли в культурно-національний контекст і які прийнято називати народнопоетичними, тобто виділяти в окрему лексико-стилістичну категорію. Переважна більшість із них позначає поняття, що викликають позитивні емоції» [683, с.212]. Такі слова В.С. Ващенко назвав «словами-обранцями» [124, с.13].

Епітети-кольороназви народних дум засвідчують зв'язок з епічною традицією уживання аналізованих стилістичних засобів.

4.2.2. Відносні, присвійні та присвійно-відносні прикметники у функції епітетів. Стилістичну вагу в плані художньо-образного міні- та макротекстотворення мають і відносні (див.: Еремина 1967; Тимченко 1980; Бурляй 1984; Єрмоленко С.С. 1987; Штонь 1997; Михно 2006) та присвійні прикметники (Зайцева 1930; Гвоздев 1950).

Незважаючи на те, що присвійні прикметники «позбавлені відтінку якості і сама прикметниковість їх умовна», в епічному творі вони все ж привертають до себе увагу, тому що виконують функцію індивідуалізації, виокремлення належності чогось одній істоті, окремому власникові [144, с.160].

Присвійні прикметники, зафіксовані в думових текстово-образних універсаліях, у своїй структурі мають суфікси –ів (-їв), -ин (-їн) і вказують на належність чого-небудь людині: *отцева і матчина молитва* [УНДІП 1990, с.91], *отцева молитва да матчина* [УНД 1972, с.355], *отцева молитва і материна* [УНД 1972, с.410], *отцева молитва*, *отцева та матусина молитва* [УНД 1972, с.397], *отцева молитва і паніматчина* [УНД 2009, с.777].

Суто думовими кваліфікуємо епічні універсалії із присвійним прикметником *Божий,* які становлять специфіку українського історико-героїчного епосу. Прикметник *Божий* стоїть в одному ряду формул на позначення релігійності, віросповідання народу (поряд з епітетами-

прикметниками *християнський, хрещений*): *Божий світ* [УНД 1972, с.122, 130, 157 та ін.], *Божий дім (дом)* [УНД 1972, с.95, 231, 323 та ін.], *Божа церква* [УНД 1972, с.248 та ін.].

Відносно-присвійні прикметники у складі думових атрибутивних формул функціонують лише з суфіксами –ськ- (варіант –цьк-), -івськ- (варіанти –евськ-, -овськ-), -инськ-. Взагалі «в українській мові немає різкого розмежування між прикметниками присвійними, утвореними за допомогою суфікса –ів, прикметниками відносними, утвореними від тих самих коренів за допомогою суфікса –івськ(ий)»; прикметники із суфіксом –івськ(ий) «передають широке узагальнення ознаки, мають, так би мовити, групове значення» [293, с.275]. Ці прикметники, як відомо, об'єднують значення відносних і присвійних прикметників, у результаті чого епічна універсалія набуває особливого узагальнено-епічного значення: *отцівська-матчина* молитва не просто така, що промовлена батьками, а молитва, яка належить батькам і яка відзначається безмірною і неперевершеною силою в заступництві за дітей перед Богом; найсильніша з молитов. Тому уживані із значенням приналежності присвійно-відносні прикметники мають, порівняно із присвійними прикметниками, більш узагальнену віднесеність: «У певних текстуальних ситуаціях вони можуть позначати не стільки індивідуальну приналежність, скільки приналежність певній категорії людей (істот) взагалі <…>. У переважній більшості випадків прикметники з групи присвійно – відносних передають значення, характерні для звичайних відносних прикметників. Вони виражають у цьому разі не присвійність, а властивість предмета за зв'язком його з певною особою чи твариною, від назви якої утворені» [СУЛМ 1969, с.187 – 188]. У цілому означені розряди прикметників у текстах дум засвідчені в складі епітетних структур, яким властивий потужний естетичний зміст.

Епітет ***християнський***

Епітет *християнський* у складі епітетних сполук активізований у значеннях: «який стосується християн, належний їм»: *християнські землі, християнські городи* [СУМ Х, с.147], «який властивий християнинові» [СУМ

X, с.147]: *християнська кров, християнське лице*; «заст. православний» [СУМ X, с.147]: *християнський мир, християнський народ, християнська віра*.

Епітет *християнський* утворює парадигматичний ряд у сполученні з іменниками на позначення:

1) частин тіла людини тощо: *християнське (є) лице* [УНД 1972, с.325, 394, 402], *християнська (я) кров* [УНД 1972, с.103, 107, 108(2), 110, 112(2), 142, 182, 183, 186, 250(2), 387, 397, 400, 405, 407, 408, 410; НД 1986, с.62, 65];

2) осіб: *християнський недовірок* [Д 1969, с.78, 79; УНД 1972, с.107, 108, 112, 141(2), 143];

3) осіб – збірних понять: *християнський народ* [Д 1969, с.90; УНД 1972, с.78, 88, 103, 108, 118, 149, 165, 177, 242, 267, 302, 320, 323, 334, 335, 339, 341, 351, 360, 366, 372, 380, 388, 392, 395, 401, 405, 411; УНДІП 1990, с.91, 93], *християнський мир* [УНД 1972, с.105, 125, 358; УНД 2009, с.211];

4) просторових найменувань: *християнські землі* [Д 1969, с.106; УНД 1972, с.158, 159, 162], *християнська земля* [Д 1969, с.86, 108, 110, 111, 112; УНД 1972, с.122(2), 126, 130(2), 131 та ін];

5) просторових найменувань – одиниць адміністративного поділу: *християнські (ї) городи (а)* [Д 1969, с.121; УНД 1972, с.91, 104(2), 108, 123, 125, 128(2), 129(2), 155, 158, 163(2), 165, 173(2), 174(2), 202, 203, 204(3), 207, 210(2), 211(2), 219, 220 та ін.; УНДІП 1990, с.59; УНД 2009, с.213];

6) абстрактних понять: *християнська (я) віра* [Д 1969, с.69, 71, 72, 82, 83, 93; УНД 1972, с.101, 103, 105, 110, 143(5), 236, 246, 247, 263, 264, 266(2), 267(2), 268(2), 269(2), 270(3), 271(3), 272(2), 274(2), 275(2), 404], *християнські віри* [УНД 1972, с.390], *християнська розлука* [Д 1969, с.97, 122; УНД 1972, с.102, 103, 105, 106, 107, 109, 111, 113, 176].

Епітет *християнський* є синонімом до епітета-прикметника *хрещений* («який був підданий обрядові хрещення», «який прийняв християнство», «рідко властивий християнам, православний» [СУМ XI, с.142]: *хрещений народ* [УНД 1972, с.102, 103, 109].

Епітетні сполуки *хрещений мир, хрещений народ* переважно засвідчені у кінцівках дум. Взагалі аналізовані одиниці формують суто думовий мовно-образний континуум.

Епітети ***отцевий, материн***

Епітети *отцевий і материн* у думах могли мати форму як присвійного прикметника, так і присвійно-відносного *(отцевський, материнський)*.

Зазначені епітети засвідчують наявність синонімічних відповідників: *отцевий, отцевський* (*отцовський*), *материн, матчин, пайматчевий, паніматчиний, матусин*.

Як правило, епітети *отцевий (отцевський)* і *материнський* – нероздільні: ці лексеми або об'єднуються в одне складне слово, таким чином фіксуючи злитість, нерозривність понять у розумінні їх мовцями, або ж поєднуються сурядним зв'язком (єднальними сполучниками) і поширюють певне коло іменників.

Виступаючи складниками однієї текстово-образної універсалії, епітети *отцевський і материнський* (як незалежні компоненти чи оформлені складним словом), у 59 випадках (за словником «Мова думового епосу») поширюють іменник *молитва,* у одному випадку – іменник *обіди* [УНД 1972, с.226]. Наприклад: *отцева і (й) матчина молитва* [УНД 1972, с.93, 99; НД 1986, с.65], *отцева й пайматчева молитва* [УНД 1972, с.97], *отцева і материна молитва* [УНД 1972, с.252], *отцева та матусина молитва* [УНД 1972, с.397(2)], *отцева-матусина молитва* [УНД 1972, с.388(2)], *отцева-матчина молитва* [УНД 1972, с.398; НД 1986, с.62], *отцевська-материна молитва* [УНД 1972, с.372, 400] та ін.

Епітет *отцевий* (*отцевський*) засвідчений у сполуках з іменниками, що позначають назви понять побутового (господарського) призначення: *двір* (*отцевський*) *двір* [УНД 1972, с.315, 345, 355], *отцовський двір* [УНД 1972, с.358], *дом* (*отцевський дом* [УНД 1972, с.355], *отцевський дім* [УНД 1972, с.232], *кінь* (*отцевський кінь* [УНД 1972, с.255]), *подвір'я* (*отцовське подвір'я* [УНД 1972, с.101]), *хліб і сіль* (*отцевський хліб і сіль* [УНД 1972, с.355]),

отцевський хліб-сіль [УНД 1972, с.354], *іменіє* (*отцовськоє превеликоє іменіє* [УНД 1972, с.212]), та зі сфери духовних стосунків: *молитва* (*отцева молитва* [УНД 1972, с.95, 253(2)], *смерть* (*отцовська смерть* [УНД 1972, с.291]).

Епітет *материнський* (без поєднання з лексемами *отцевий, отцевський*) зафіксований лише в сполуці *материнські сльози* [УНД 1972, с.253(2)].

Епітет ***турецький***

Епітет *турецький* в основному є актуалізованим у історико-героїчних думах з XV-XVII ст.. Прикметник *турецький* засвідчений у епітетних сполуках з іменниками *земля* [Д 1969, с.96, 97, 105, 122; УНД 1972, с.101, 102(4), 103(4), 105(4), 106(3), 108, 109, 110, 111(2), 113(2), 157, 176(2), 201, 219; УНДІП 1990, с.57], *каторга* (катерга) [Д 1969, с.97; УНД 1972, С.102, 103, 107(2), 108(2), 112(2), 185, 204, 174, 184(4), 187(3), 409 та ін.; НД 1986, с.102], *неволя* [УНД 1972, с.103, 219], *віра* (вєра) [УНД 1972, с.143, 216], *погоня* [УНД 1972, с.169, 170, 213, 214, 215, 219], *роскіш* (рокош, розкіш, розкоші) [УНД 1972, с.124, 128 та ін.], *шабля* (сабля) [УНД 1972, с.216, 218], *пан* [УНД 1972, с.123(2), 124, 127, 131, 132, 218], *добро* [НД 1986, с.102], *гради* [Д 1969, с.79] та ін.

Нерідко вживається як синонім до *бусурменський* (бусурманський) «заст. н.–поет. Прикметники до бусурман, бусурмен» [СУМ І, с.264], бусурман, бусурмен «1. заст.; н.–поет. Про людину іншої віри (пер. про магометанина)» [СУМ І, с.264], тому почасти *турецький* і бусурменський поєднуються, пояснюючи один і той же іменник і творячи мікроконтекст, якому притаманне значення «прикм. до турки і Туреччина»; «власт. туркам»; «такий, як у турків» [СУМ Х, с.326]: *турецька бусурменська земля* [УНД 1972, с.190, 210], *турецька бусурменська каторга* [УНД 1972, с.182, 195], *турецька бусурменська земля-неволя* [УНД 1972, с.188].

Прикметник-епітет *турецький* у думах позначений негативним емоційним забарвленням; атрибутивна текстово-образна універсалія *турецький* нерідко ускладнюється означенням *тяжка*: *турецька, бусурменська, тяжка неволя* [УНД 1972, с.195, 196, 209, 210, 211], *турецька, бусурменська, тяжка погоня* [УНД 1972, с.191,193].

Поняття *турецький* у думовому епосі синонімічне до понять *чужина, неволя, розлука.*

Епітет ***військовий***

Одне з чільних місць у думах посідає прикметник *військовий* (*войсковий*) «стос. до війська» [СУМ І, с.670] та «стос. до військовослужбовця» [СУМ І, с.670], що поширює іменники на позначення:

а) назв осіб за посадою, родом занять, особистісними стосунками та інше: *військовий товариш* [УНД 1972, с.81], *військовий писар* [УНД 1972, с.92, 263, 264, 266, 267, 272, 273, 274 та ін], *військовий трунбач* [УНД 1972, с.92], *військовії єсаули* [УНД 1972, с.231], *войскова старшина* [УНД 1972, с.140], *войсковий отаман* [УНД 1972, с.86, 87(4)], *войсковий грач* [УНД 1972, с.91], *войсковий трембач* [УНД 1972, с.141], *войсковий суддя* [УНД 1972, с.141], *войсковие слуги* [УНД 1972, с.224],

б) предметів: *військова трунба*[УНД 1972, с.93],

в) абстрактних понять: *військовая справа* [УНД 1972, с.280], *войсковые потребы* [УНД 1972, с.225].

Текстово-образні універсалії з епітетом *військовий* активізовані в думах історико-героїчної тематики. Розглядані епітетні структури слугують своєрідною вказівкою на те, що думи творилися у військовому середовищі.

Епітет ***чужий***

Як засвідчують дослідження, епітет *чужий* особливо поширений у наймитських та заробітчанських піснях, де він функціонує переважно із значенням «належний комусь іншому, не власний, не свій» (*чуже поле*, *чужі корови*), «не зв’язаний з ким-небудь родинними зв’язками» (*чужі батьки*), «який не є батьківщиною або місцем постійного проживання для кого-небудь» (*чужий край*), виконує властиву йому емоційно-оцінну функцію, маючи широкий спектр сполучуваності, поєднуючись з такими дистрибутами, як *край, сторона, поле, люди, чужина, батьки, кутки, робота, товар, корови, жито, заробітки, хати, нива, поле, клуня, кужіль, скриня, доля,* що вказують як на

абстрактні поняття, так і конкретні реалії, пов’язані з побутом, національними знаряддями праці, господарством тощо.

Наші спостереження потверджують, що парадигма сполучуваності зазначеного епітета в думах значно менша, аніж у піснях. Проте поряд із загальнофольклорними дистрибутами (*земля, чужина, сторона, хліб-сіль*), думи фіксують і власне жанрові (*чужа катирга, чужодальня країна*).

Актуалізація в думах епітета *чужий* у тій чи іншій сполуці з іменником і в певному значенні зумовлена ще й їх тематикою. Так, думи історико-героїчного змісту активізують більшою мірою сполуки *чужа чужина* [УНД 1972, с.167 та ін.], *чужа сторона* [УНД 1972, с.81 та ін], *чужа земля* [УНД 1972, с.106 та ін.], *чужа катирга* [УНД 1972, с.98], *чужа Україна* [УНД 1972, с.116] тощо (тобто з іменниками, що загалом пов’язані із значенням великого простору), натомість соціально-побутові думи засвідчують структури, в яких сконцентрований міні-простір, що обмежується колом побутового спілкування, як-от: *чужий отець* [УНД 1972, с.314, 325], *чужі (чужії люди)* [УНД 1972, с.314, 315, 320, 366; УНДІП 1990, с.105], *чужі двори* [УНД 1972, с.365], *чуже дитя* [УНД 1972, с.325], *чужий дім* [УНД 1972, с.348, 350, 351, 358-361, 364], *чужий двір* [УНД 1972, с.353, 356-378, 383], *чуже подвір’я* [УНД 1972, с.354, 369, 374, 377; УНДІП 1990, с.109], *чужий хліб і сіль* [УНД 1972, с.356], *чужі дітки* [УНД 1972, с.387], *чужий хліб-сіль* [УНД 1972, с.356], *чужі руки* [УНД 1972, с.358, 380, 382], *чужа мати* [УНД 1972, с.364], хоча поряд з ними, звичайно, функціонують і сполуки *чужая сторононька* [УНД 1972, с.318], *чужа сторона* [УНД 1972, с.312, 314, 315, 318, 322, 323, 325-327, 329, 331, 334-337, 339, 342, 343], *чужі сторони* [УНД 1972, с.397], *чужі далекі города* [УНД 1972, с.333], *чужа чужина* [УНД 1972, с.329, 331-333, 335, 336, 338, 340, 341, 343, 344], *чужа чужина Україна* [УНД 1972, с.336], *чужедальня країна* [УНД 1972, с.334], *чужа-чужина, близька сусіда* [УНД 1972, с.359, 367, 374] та ін.

Епітет *чужий* у думах входить до складу універсалій, які утворюють метонімічні найменування: *чужі руки* у значенні *чужорідний* [СУМ XI, с.378]: *Усе вона дітей годувала, / Із малого росту до великого при собі держала, / У*

наймы не пускала, / На чужі руки на стираніє не давала… [УНД 1972, с.358].

Концептуалізацію в мовно-поетичній картині дум епітета *чужий* пояснюємо історичними та соціопсихічними чинниками.

Скажімо, епітетні словосполучення *чужа чужина* «чужа, далека земля, країна» [СУМ XI, с.379], *чужа земля, чужа сторона* «яка не є батьківщиною або місцем постійного проживання для кого-небудь» [СУМ XI, с.379], що стосуються іншої держави, слугують прямою вказівкою на геополітичну межовість «українського». Саме історичними чинниками, пов'язаними з «межовістю» України, пояснюється виникнення лицарського козацького типу людини, «підпорядкованої ідеалові оборони честі, волі і віри, героїчній формі життя» [256, с.713]. В думах поняттях *чужа земля* (за межею України) часто асоціюється з поняттям неволі. Тому-то *чужий* прямо чи опосередковано виступає синонімом до таких постійних епітетів, властивих саме цьому жанрові, як *бусурменський, турецький*, де дистрибутами є ці ж ключові поняття: земля, каторга, неволя, віра: *турецька бусурменська земля* [УНД 1972, с.190, 210], *турецька бусурменська земля-неволя* [УНД 1972, с.188], *турецька бусурменська каторга* [УНД 1972, с.195], *турецька, бусурменська, тяжка неволя* [УНД 1972, с.195, 196], *турецькая земля* [Д 1969, с.99; УНД 1972, С.101, 103, 105, 106, 108, 110, 111, 113, 157, 176(2), 201; НД 1969: 38, 39, 40], *турецька катерга* [УНД 1972, с.174, 184, 187], *турецькая каторга* [УНД 1972, с.102, 103, 107(2), 108, 185, 204], *турецька неволя* [УНД 1972, с.103], *тяжка турецька бусурманська неволя* [УНД 1972, с.182], *тяжка турецька неволя* [УНД 1972, с.108, 112, 113], *бусурманська віра* [УНД 1972, с.103; НД 1986, с.38], *бусурменськая віра* [УНД 1972, с.103(3), 105(4), 108, 110(3), 111(3), 113, 113(2), 124], *бесурмлянська віра* [УНД 1972, с.107], *бісурманськая віра* [УНД 1972, с.176]. Названі епітети у свою чергу перебувають у опозиції до таких понять, як *православний, християнський, хрещений*, бо є синонімічними до поняття *рідний* і антонімічними до *чужий*.

Як відомо, соціопсихічні особливості у формуванні характеру українців вибудовувалися на селянських, хліборобських теренах, де «діяли обставини,

своїм тиском раз у раз заганяючи життя у «сферу інтимності», в родину чи гурт приятелів» [256, с.715]. Відповідно все, що стосувалося родини та «оцінки ідей, дій і людей на основі пов'язаності спільними переживаннями й симпатіями» [256, с.715], означувалося поняттям свій, рідний, а інше називалося чужим. Звідси актуалізація в родинно-побутових думах епітета *чужий* із значенням «не пов'язаний з ким-небудь родинними зв'язками; нерідний»: *чужий батько, чужі дітки, чужа мати*, та «який не перебуває в близьких взаєминах з ким-небудь, не пов'язаний спільністю умов життя, праці; сторонній»: *чужі люди,* «належний комусь іншому, не власний, не свій»: *чужий двір, чужа хата, чуже подвір'я*. Помітно, що актуалізація епітета *чужий* є показником соціальної сутності фольклору, який значною мірою відображає ідеологічні, світоглядні основи народних мас, їх мораль, естетичні смаки [225, с.16]. І думи в цьому не становлять винятку.

Епітет ***козацький***

Прикметник *козацький* належить до розряду присвійно-відносних, він одночасно фіксує вираження ознаки за відношенням до предмета і належність цієї ознаки предметові. Окрім того, присвійно-відносність цього прикметника може переходити у якісність, що й надає висловлюванню відповідної естетичної значеннєвості. У зв'язку з цим прикметник *козацький* точніше було б, як це пропонують Є. Д. Арбатська та Д. І. Арбатський, кваліфікувати саме як предметно-якісний [19, с.52]. Наприклад, епітет *козацький* у словосполученні *козацька доля* можна досить легко витлумачити з допомогою синонімічних замінників-прикметників з якісним значенням як «тяжка, але водночас почесна, благородна, сповнена складних випробувань доля», *козацький сон* – «міцний, богатирський сон». При цьому, вважають Є.Д. Арбатська і Д. І. Арбатський, «значення якості навіть превалює над значенням предметності» [19, с.62], що яскраво засвідчують вищерозглянуті приклади. Пор. міркування, висловлені Ф. М. Селівановим з приводу билинних епітетів: «Ряд відносних прикметників, особливо з абстрактними поняттями, набувають якісного характеру і виступають синонімами до деяких із названих епітетів. Такими є епітети в

сполуках: честь *молодецька*, слава *молодецька*, вислуга *богатирська* <…> та ін.» [563, с.25].

Словникові джерела фіксують функціонування лексем *козак* і *козацький* із значеннями: *козак* – «воїн» [Грінченко II, с.204], «у XV–XVIII ст. – вільна людина із селян чи міської бідноти, утікачів від утисків феодалів, житель Запоріжжя», «національний малоросійський воїн, від якого пішли українські, донські, тверські і всі інші» [424, с.74]; як «ідеал лицаря, прекрасного в моральному і фізичному смислі, слово *козак* додається в народній поезії до всякої молодої людини» [Гринченко II, с.204], *козацький* же – «належний козакові», «лицарський, воїнський» [Гринченко II, с.205].

Особливістю поетичного слововживання епітета *козацький* у контексті дум є те, що він – як складник текстово-образної універсалії – концентрує в собі одночасно всі словникові лексичні значення: так, неважко помітити, що зазначений епітет насамперед мислиться як «належний козакові»; це автоматично активізує в ньому сему «лицарський» (інакшим козак не постає у думовому епосі). Пор., наприклад: *От тогді-то Хмельницький помер, / А слава його козацька не вмре, не поляже* [УНД 1972, с.283], тут *козацька слава* – така, що властива, належна козакові, окрім того – ще й доблесна, почесна, благородна. Часто в думах прикметник *козацький* замінюється епітетом *лицарський*: «*Пиду я, мати, на Черкеню-долину гулять, / За веру христіянскую одностайно стати, / Рыцарской славы доставати*» [УНД 1972, с.225]. Скажімо, в думі «Івась Коновченко, вдовиченко» спостерігається варіювання текстово-образних універсалій *козацька слава* і *рицарська слава* [УНД 1972, с.224-257].

Активізація прикметника *козацький* як компонента атрибутивної текстово-образної універсалії насамперед простежується на прикладі його широкого кола сполучуваності з іменниками різних семантичних груп. Так, епітет *козацький* поширює іменники на позначення: а) частин тіла людини тощо: *ноги*, *голова*, *плечі*, *тіло*, *душа*, *рани*, *кров*, *п'яти*, *глаз*, *очі*, *серце*, *рука*, *кості*, *голос*; б) тварин: *кінь*; в) збірних понять: *військо*, *табір*, *громада*; г) страв, напоїв: *каша*, *пиво*; ґ)

зброї: *пищалі*, *гармати*; д) збруї: *сідла*; е) абстрактних понять (фізичних та психічних якостей, властивостей, процесів, дій, станів та ін.): *слава*, *здоров'я*, *жарт*, *звичай*, *признак*, *доля*, *труд*, *добро*, *пісня*, *горе*, *сила*, *сон*, *щастя*, *хміль*, *пригода*, *незгодонька*; є) споруд: *намети*, *комора*, *курінь*, *хата*; ж) дій: *ігри*, *похорон*, *суд*; з) предметів побуту: *збанок*; и) тканин: *китайка*, *кармазин*.

Аналіз засвідчує, що найчисельнішими виявляються групи іменників на позначення частин тіла людини та абстрактних понять. Найбільш повторюваними є одиниці, належні до першої групи. «*Якъ же мини, брате, на ноги козацкія вставати,/ Що у мене ноги козацкія порубаны,/ Руки козацкія постреляны, / Головка козацкая моя побита?/ Попросимо мы свого меньшого брата,/ Нехай нашъ найменьший братъ на ноги козацкія вставае,/ У тонкіе войсковие суремки заиграе,/ То будуть козаки чистымъ полемъ гуляти,/ Будутъ наши игры козацкія зачувати*» [УНД 1972, с.89]. Простежується характерна особливість фольклорного епітета, відзначена В. І. Єрьоміною, – прагнення до максимальної конкретизації означуваного» [258, с.114]. Варто наголосити, що це – традиційні прийоми для дум, завдяки яким здійснюється як активізація уваги слухача (читача), так і досягається поетизація зображуваного: повтор одиниць у художньому тексті сам по собі вже показовий, бо підкреслює важливість чогось. Зазначений приклад, як і багато інших, засвідчує, що прикметник *козацький*, окрім інформаційного змісту, передає емоційно-оцінний: денотативне і конотативне значення переплітаються, взаємодоповнюються і взаємозбагачуються: фактично прикметник *козацький* у своєму денотативному значенні містить відповідні конотативні семи.

В українській свідомості лексема *козацький* (як і *козак*) усталилася не просто як мовний, а мовно-естетичний знак, концептуальний образ національної культури.

Естетичне наповнення прикметника-епітета *козацький* залежить безпосередньо і від того, з яким іменником він сполучається, і від того, який емоційно-експресивний відтінок властивий контексту в цілому. При цьому прикметник-епітет разом з іменником творять єдину в художньо-змістовому плані

текстово-образну універсалію. Пор.: *Бо вже ж нам сяя турецькая каторга надоїла, / Кайдани-залізо ноги повривало,/ Білеє тіло козацьке пані-молодське коло жовтої кості пошмугляло* [УНД 1972, с.108], де прикметник *козацьке* – через оточення (міні-контекст) – разом з прикметником *білеє* (білий – символ чистоти), *пані-молодське* (молоде, красиве, тому викликає особливий жаль-співчуття) та макроконтекст (де актуалізуються одиниці негативного плану, як-от: *каторга*, *надоїла*, *залізо ноги повривало*, *тіло пошмугляло*) отримує низку конотативних відтінків (вираження невтішеної скорботи, невимірного болю, почуття глибокого суму і переживання за долю козака – співвітчизника, який прийняв муки в неволі, аби відстояти незалежність рідної землі).

Складну гаму емоцій і почуттів виражають текстово-образні універсалії з демінутивними формами іменників (різний ступінь градації ознаки, що засвідчують відповідні суфікси): … *три брати з города з Азова втікали: / Два брата рідних, кінних, / А третій найменший брат піший, піхотою; / То він за кінними братами вганяє, / На сире коріння, / На біле каміння, / Ніжки свої козацькі молодецькі набиває* [УНД 1972, с.163].

Епітет-прикметник *козацький* часто актуалізується у складі атрибутивної текстово-образої універсалії разом з іншим означенням. Частовживаними є сполуки прикметників *козацький* і *молодецький* (*козацький молодецький похорон одправляли* [УНД 1972, с.165], *ніжки козацькі молодецькі* [УНДІП 1990, с.57], *тіло козацьке молодецьке* [УНД 1972, с.164], що *моя душа козацкая-молодецкая сподобила* [УНД 1972, с.227], *козацькі молодецькі коники* [УНД 1972, с.217], *козацькі молодецькі признаки* [УНД 1972, с.220]). У контексті дум лексеми *козацький* і *молодецький* зближуються семами «лицарський», «належний парубкові» тощо (це засвідчує почасти і злиття двох зазначених прикметників у одне лексико-синтаксичне утворення). З епітетом *козацький* пов’язані асоціації з особою як сильним, сміливим, доблесним воїном-героєм (тому в думах і відсутні такі найменування осіб, як воїн, герой – замість них послідовно вживається *козак*); відповідно *козацький*, що означає сильний, молодий, повний завзятості, відваги тощо, – є синонімічним до

молодецький.

Фактично, епітет *козацький* у контексті дум ніколи не буває нейтральним, він завжди більшою чи меншою мірою позначений позитивною емоційно-оцінною конотацією (возвеличення, співчуття, співпереживання). У багатьох випадках прикметник-епітет *козацький* настільки «зрісся», «злився» з іменником, що творить з ним єдину, нероздільну в плані образно-змістового значення текстово-образну універсалію; почасти подібні універсалії тяжіють до сполук фразеологічного типу й поза контекстом: *козацьке здоров'я* – міцне, загартоване здоров'я, чудове самопочуття; *козацька слава* – гарна, велика, гучна слава, що пов'язана з національним самовідстоюванням, національною гідністю тощо; *козацьке військо* – сильні, хоробрі, відважні воїни, віддані своєму народові; *козацький труд* – почесна, благородна праця в ім'я людей, України.

Таким чином, постійний епітет як одна з найбільш поширених текстово-образних універсалій думового епосу виступає важливим засобом організації поетичної мови, виконує текстотвірну і естетичну функції в думовому творі.

4.3. Семантико-синтаксичний паралелізм як макроструктура стилістичної текстово-образної універсалії

Типовим явищем у мовній організації дум є функціонування конструкцій семантико-синтаксичного паралелізму, адже «за частотою вживання в народній ліриці паралелізм поступається лише епітетові» [30, с.83]. Проте треба погодитися із зауваженням, висловленим свого часу Р.Якобсоном і певною мірою актуальним сьогодні, що в дослідженнях, присвячених розгляданій проблематиці, «все ще, як правило, недооцінюються або не беруться до уваги ті функції, які виконує паралелізм у смисловій і формальній структурі усного епосу і лірики» [724, с.106].

Загалом же паралелізм у фольклорних текстах привертав увагу багатьох авторів, його функції в народних ліричних піснях досліджували Ф. І. Буслаєв (1941), В. М. Жирмунський (1964), Л. А. Астаф'єва (1981), П. Г. Богатирьов

(1973), Є. Б. Артеменко (1977), О. Т. Хроленко (1978), С. Я. Єрмоленко (1987), О. М. Веселовський (1940), Н. О. Данилюк (2010), у частівках – А. А. Кулагіна, в билинах – Н. Макарова, Є. Калашникова, у думах – О. М. Веселовський (1989), М. М. Плісецький (1972).

О. М. Веселовський, який докладно і різнобічно розглянув це мовностилістичне явище, сутність паралелізму вбачав у «зіставленні суб'єкта і об'єкта дії за категоріями руху, дії як ознаки вольової життєдіяльності» [139, с.101]. Про паралелізм (симетрію) пише як про «зв'язок між окремими образами, мотивами і т. ін. у висловленому, що виражається в однаковому розташуванні схожих елементів; однакове розташування схожих членів речення в двох або кількох суміжних реченнях» О. С. Ахманова. [36, с.311]. Отже, принцип однаковості, що лежить в основі творення фігури паралелізму, передбачає і внутрішню асоціативну, символічну подібність власне образів, і певну схожість зовнішньої структури розташовуваних елементів, що в цілому приводить до зіставлення, чим і зумовлюється стилістичне навантаження цієї фігури.

За О. Квятковським, паралелізм – це «композиційний прийом, що підкреслює структурний зв’язок двох (звичайно) або трьох елементів стилю у художньому творі; зв’язок цих елементів полягає у тому, що вони розташовуються паралельно в двох або трьох суміжних фразах, віршах, строфах, завдяки чому виявляється їх спільність» [329, с.193]. П. Г. Богатирьов у визначенні паралелізму більшою мірою орієнтується на структурні особливості цієї фігури: «Синтаксичний паралелізм, тобто розташування у двох паралельних реченнях однакових членів речення в однаковому порядку, ускладнюється іншими різноманітними стилістичними засобами, як-от: повтором одних і тих же слів, використанням синонімів і т. ін. Усе це підкреслює вагу художнього впливу і навіть змінює звичайне значення слів» [88, с.114].

Особливістю паралелізму як стилістичної фігури, на думку С. Я. Єрмоленко, є те, що в його основі «насамперед лежить зіставлення ситуацій – настрою природи і людини» [268, с.112].Такої ж думки і

Л. І. Мацько: паралелізм «будується на зіставленні образних ситуацій із сфер природи і людського життя» [641, с.424], що сприймається як взаємозумовленість загального і часткового, вічнобуттєвого і швидкоплинного. При цьому, як слушно зауважує С. Я. Єрмоленко, «уподібнення двох картин знаходить вираження в синтаксичній однотипності пісенних рядків, частин строфи, в лексичному повторі, а також у доборі таких слів, які близькі, синонімічні за значенням або мають протилежне, антонімічне значення» [268, с.112], тобто паралелізм змісту відображається у паралелізмі структурної побудови.

Наведені визначення засвідчують, що О. М. Веселовський, наприклад, за вихідне бере зіставлення за динамізмом ознаки; О. С. Ахманова наголошує на симетричності, подібності (однаковості), що передбачає і внутрішню асоціативну, символічну подібність власне образів, і певну схожість зовнішньої структури розташовуваних елементів. П. Г. Богатирьов виходить із власне структурних особливостей фігури (зовнішніх і внутрішніх); О. Квятковський орієнтується на композиційну функцію паралелізму; С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько роблять акцент на тому, що в основі паралелізму – зіставлення образних ситуацій із сфер природи і людського життя. Помітно, що у запропонованих визначеннях наголошується на таких ознаках паралелізму, які передбачають побудову певних конструкцій за принципом *зіставлення,* зокрема – зіставлення *картин природи і людського життя,* що досягається шляхом *зовнішнього* і *внутрішнього* структурування елементів, за участю різних мовних площин (рівнів): синтаксичних, лексичних, фонетичних тощо.

Про власне структурний паралелізм говорить Н. І. Формановська: при сприйнятті таких конструкцій найперше привертає увагу порядок розташування слів у частинах: «однакове розташування актуалізованих і, як правило, акцентованих членів речення, – напевне, найбільш чітка ознака структурного паралелізму» [664, с.212]. Є. Б. Артеменко виділяє синтаксичний паралелізм [24, с.56-57], зокрема паралелізм віршів – складних конструкцій [24, с.57], паралелізм віршів – предикативних одиниць [24, с.58-60],

паралелізм віршів, що організовані як групи предикативних одиниць [24, с.60], синтаксико-психологічний паралелізм [24, с.62], троїстий паралелізм [24, с.64], неповний паралелізм [24, с.65], заперечний паралелізм [22, с.146]. Окрім *синтаксичного* паралелелізму як найбільш поширеного різновиду, що засвідчує дотримання в суміжних віршах однакової структури речень, О. Квятковський також вказує на *строфічний* паралелізм (одинакове повторення в суміжних строфах синтаксичної, а інколи і лексичної побудови), *ритмічний* паралелелізм (ліричні мотиви підкреслюються відповідним повтором ритмічного малюнка), *прямий* паралелелізм і *заперечний* [329, с.193-195].

На окрему увагу заслуговує позиція М. М. Плісецького, який висловлює відмінні погляди щодо ідентифікації явища паралелізму. Дотримуючись класичного визначення паралелізму як стилістичного явища: «в паралелізмі просто зближуються два явища, одне – із сфери природи, друге – із сфери людського життя, і в цьому зближенні почуття людини шукають і знаходять якісь асоціації, часто ледве вловлювані» [500, с.128], він, окрім того, що виділяє психологічний і формальний паралелізм, пропонує розмежовувати позитивно-заперечне зіставлення, заперечне порівняння та паралелізм. Принагідно зазначимо, що формальним паралелізмом М. М. Плісецький вважає випадки, коли «асоціації, які створюють паралелізм, зовсім не вловлювані» [500, с.135], і припускає, що цей різновид паралелізму існував у глибокій давнині [500, с.135]. До структур з формальним паралелізмом, спостережених у думах, за М. М. Плісецьким, можна віднести, наприклад, таку: *Ой десь, ой десь за Килимом-городом козаченко гуляє, / А з Килима-города татарин поглядає* [УНД 1972, с.72]. Взагалі ж щодо запропонованого М. М. Плісецьким поділу структур на власне паралелізм, позитивно-заперечне зіставлення і заперечне порівняння навряд чи можна солідаризуватися з автором, адже в усіх випадках помітна різнорівнева симетричність з погляду мовно-образного оформлення (структурування) і зіставлення ситуацій зі світу людини і природи. Питання тільки в *зв'язках,* що *скріплюють* ці дві паралелі. Наприклад, віднесення М. М. Плісецьким структури: / *не сизі орли*

заклекотали, /Як на їх турки-яниченьки із-за могили напали до заперечного порівняння, а не паралелізму вважаємо безпідставним, адже тут не простежуємо ніякого порівняння як такого, що заступає інше сприйняття висловлюваної думки: очевидне симетричне (паралельне) розміщення образів зі світу природи і людських стосунків: *орли заклекотали – турки-яниченьки напали* (у даному випадку сполучник *як* можемо замінити сполучниками *а, то, а то* тощо). Структури паралелізму мають здатність концентрувати й інші художні засоби (ті ж заперечні порівняння): *То не сива зозуленька закувала, / То не дрібна пташка щебетала, - / Як сестра до брата на чужину / Добрим здоров'ям поклонялася* [УНД 1972, с.329], *Ой у святу неділю / То не сива зозуля закувала, / Ні дробная пташка в саду щебетала, - Як сестра до брата / З чужої сторони У далекі городи / Листи писала, /Поклон посилала* [НД 1986, с.101], адже, як підкреслює Л. І. Мацько, «часто семантико-синтаксичний паралелізм є цілісною, естетично завершеною художньою картиною ще й тому, що в ньому реалізуються образні функції усіх інших фігур і тропів: епітетів, метафор, риторичних питань тощо» [641, с.424]. Отже, заперечне порівняння та ін. типи, виділені М. М. Плісецьким, є, по суті, різновидами паралелізму, адже у них наявні паралельність, зв'язок між образами зі світу природи і людського життя (їх уподібнення), хоча це подається в ускладненому варіанті: шляхом заперечення дії, ознаки тощо, прихованого порівняння і под. Пор., наприклад, міркування з цього приводу В. І. Кононенка: «Типовий для народної поезії прийом – заперечне порівняння – теж свого роду паралелізм, але його вживання має іншу мету – шляхом відмови у зовнішній подібності, схожості явищ і дій передати їх внутрішній образно-метафоричний зв’язок» [309, с.123]. Заперечення, таким чином, може виступати як універсальний прийом передачі стверджувальних логічних значень, що на рівні тексту реалізується з урахуванням трьох аспектів функціонування мовних одиниць: а) з погляду їх структури, тобто взаємодії семантичних і синтаксичних категорій, б) з погляду їх стилістичних потенцій, стилістичного варіювання для вираження однієї і тієї ж думки, в) з погляду

логіки, тобто з погляду того, як різні семантичні, синтаксичні і стилістичні засоби використовуються мовцем для вираження думки.

Будь-які фігури паралелізму – своєрідні стилістичні прийоми, які підвищують змістову виразовість тексту і мають певну інтенціональну заданість і регулярність моделі [567, с.333]. Проте при їх заданості, регулярності моделі, «при зовнішній трафаретності, одноманітності паралелізмів як стверджувального, так і заперечного типу в них можна вбачати особливості народного світобачення, сприйняття подій, явищ і предметів через реалії, що оточують людину в повсякденному житті, передусім у природному середовищі» [369, с.124].

У цілому фігура паралелізму – структурно-семантична, структурно-архітектонічна і структурно-стилістична макроодиниця фольклорно-пісенного універсуму.

4.3.1. Фігура та функції паралелізму як стилістичної текстово-образної універсалії. Фігури паралелізму віднесені до стилістичних текстово-образних універсалій з тих міркувань, що: 1) це конструкції з певним формальним показником, – зокрема, – симетричним розташуванням частин, тобто вони утворені за певною формулою (схемою); 2) для них характерна семантика зіставлення / порівняння, що в своїй сутності спрямована на посилення виразності зображуваного, на те, щоб викликати відповідні емоції та почуття; 3) «ситуації», що їх представляють фігури паралелізму в думах, побудовані на основі загальнофольклорних образно-змістових смислів: напр., загальна семантика звуку передається через зіставлення – порівняння шуму дерев і людської розмови, пташиних звуків і людської мови та ін.

Для побудови текстово-образних універсалій – фігур паралелізму – провідною ознакою є паралельність розташування структурних компонентів: «Синтаксична одиниця, побудована з двох або кількох частин – складне речення, складне синтаксичне ціле, – підкоряється законам структурно паралельної побудови, якщо наступні частини будуються за моделлю, за

зразком і подібністю попередньої, повторюючи її основні конструктивні елементи» [664, с.210]. Іншою суттєвою ознакою, що безпосередньо пов'язана з вищенаведеною, є така: «паралелізм являє собою двочлен, в якому одна його частина пізнається через другу, яка виступає у відношенні до першої як модель: вона не тотожна їй, але і не віддалена від неї. Вона перебуває у стані аналогії – має загальні риси, саме ті, які виділяються для пізнання у першому члені. Пам'ятаючи, що перший і другий член не ідентичні, ми прирівнюємо їх в якому-небудь визначеному відношенні і за властивостями та поведінкою другого члена паралелі робимо висновки про перший» [429, с.89].

Зі структурного погляду фігури паралелізму в думах представлені складносурядним реченням; засобом зв'язку між частинами є сурядні сполучники (відношення між частинами – зіставні):

А в святую неділеньку рано-пораненько,
Не в усі дзвони дзвонять,
А то сини свою неньку, свою стареньку, із подвір'я го...гонять.
[УНД 1972, с.367],

Гей, то в святу неділеньку,
То рано-пораненько,
То не в усі то дзвони дзвонять,
А то про вдовиченків
Все люди то й говорять.
[НД 1986, с.109],

відношення між частинами – взаємовиключення:

То не хмари з буйним вітром
З Дніпра налягають –
То Павлюк та Остряниця
Ляхів обступають.
[УНД 1972, с.260];

у першій частині сполучник **то** може бути опущений:

Не ясний сокол квилить-проквиляє,

То син до отця, до матусі в городи християнськії поклон посилає

[НД 1986, с.38];

Не ясний сокол квилить-проквиляє,

То син до отця, до матусі в городи

християнськії поклон посилає,

Сокола ясного рідним братом називає <...>

[УНД 1972, с.104];

То так-то тяжко та так важко

Землі без трави, рибі без води,

Птиці без ліса пробувати;

То так-то тяжко та важко чоловіку в чужій чужині,

На чужій стороні,

Без отця, без неньки, без сердешного роду пробувати!

[УНД 1972, с.329];

складнопідрядним реченням:

Гей, як стала то на небі

Чорна хмара наступати,

То стали бідні козаки

А в чистому полі помирати...

[УНД 1972, с.95];

очевидно, що у останньому випадку немає ніякої прямої залежності між смертю козаків і часом наступу чорної хмари; тут – залежність опосередкована, психологічна: *чорна хмара* – у міфологічному осмисленні – провісник біди, нещастя, лиха – смерті козаків (що й повідомляється у підрядній частині); аналогічний зразок паралелізму:

Ей, як-то б'ється птиця об птиці,

А родина об родині,

Ей, то так-то б'ється отець і мати

Об своїй кревній дитині.

[УНД 1972, с.115];

почасти в таких випадках спостерігаємо накладання фігури паралелізму і періодичної конструкції:

Як птиці пернатій в чистім полі без древа ночувати,
Як тяжко та важко живій рибі без води проживати,
Як тяжко та важко білий камінь з сирої землі проти себе ізняти, -
Ой так тяжко та важко на чужій чужині без кревної родини помирати!
[УНД 1972, с.331].

Пор. з іншим структурним оформленням підрядності:

Бо як тяжко на безводді рибі пробувати,
Так тяжко на чужині безродному проживати!
[УНД 1972, с.315];

<...> І не сизі орли заклекотали,
Як їх турки-яниченьки із-за могили напали <...>
[УНД 1972, с.162],

Не дробна птиця в гору щебетала,
Як бідна вдова з двору виступала <...>
[УНД 1972, с.358];

І то не орли заклекотали,
Як три вдовиченки старої матері
Шукали та питали.
[УНД 1972, с.371];

У святую неділеньку барзо рано-пораненько
То не сосна в бору зашуміла,
Як бідна вдова,
Стара жена,
З своїми дітками в домівці своїй гомоніла <...>
[УНД 1972, с.356].

Паралелізм у формі безсполучникового речення:

Не ясен сокіл на долині по табуру гуляє,
Не білая лебедь співає –

Полковник Филоненко походжає,

Словами промовляє <.. >

[УНД 1972, с.232];

То не вихор по Черкені-долині гуляє,

Не сизий орел яструбів ганяє, –

Вдовиченко Коновченко на воронім коні роз'їжджає,

мечем своїм, як блискавка, сіяє,

Трьох татар-яничар з коней збиває.

[УНД 1972, с.233];

складного речення з різними видами зв'язку (з сурядним і безсполучниковим, з сурядним, безсполучниковим і підрядним тощо): *У святую неділеньку рано-пораненьку, / То не сиза зозуля кувала, / Не дрібна птиця щебетала, / Не у борі сосна зашуміла,/ То бідна удова у своєму дому / З своїми дітьми го ... гомоніла*... [УНД 1972, с.366]; *Ой у святу неділеньку, / То рано-пораненько,/ То не сива зозуля кувала, / Не дробна птиця щебетала, / А не в борі сосна зашуміла, / Як та бідна вдова / А в своєму домові гомоніла* [УНД 1972, с.372; НД 1986, с.106]; *А із низу, / Із Дністра / Стиха вітер повіває, / Чорна хмара наступає, / Дрібен дощик накрапає, / А вже душа козацька / З тілом козацьким молодецьким розстрявається*. [УНД 1972, с.223]; *То в неділю рано-пораненьку, / Не буйні вітри шуміли, / Не дрібні дощики накрапали, / Як бідні вдовиченки у своєму дворі гомоніли*. [УНД 1972, с.353];

складного синтаксичного цілого:

«... Послухай ти, чуро, чи то гуси кричать,

Чи лебеді ячать,

Чи ушкали гудуть,

Чи, може, козаки Дніпром ідуть?

Коли гуси кричать

Або лебеді ячать,

То ти зжени.

Коли ушкали гудуть -

Мене схорони.
Коли ж козаки йдуть,
То об'яви: нехай вони човни до берега привертають,
Мене, козака Федора безродного, навіщають.»
[УНД 1972, с.83].

Думовий епос відзначається функціонуванням своєрідних паралельних структур типу: *теє зачуває, ... словами промовляє* [УНД 1972, с.357], *те зачуває, словами промовляє, сльозами проливає* [УНД 1972, с.377], *цеє зачуває, На колінах упадає, Руки вгору піднімає І Господа милосердного прохає та благає* [УНД 1972, с.383]. Подібні стилістичні універсалії «вибудувані» на основі вербальних текстово-образних універсалій і являють собою структури, що активізують (мінімально) два дієслівні компоненти із залежними словами (іменниками, прислівниками). Вони певною мірою відіграють роль своєрідних «містків», що слугують переходами від однієї дії (опису дії) до іншої. Як правило, такі структури повторюються протягом усього тексту. Показово, що ці утворення характерні лише для думового епосу.

Стосовно паралелізму як певної форми, яка відзначається стилістичними, експресивними характеристиками, Л. Ф. Тарасов зауважує, що він виконує подвійну функцію – «структурно-організаційну і підсилювально-експресивну, виступаючи одночасно дієвим засобом формування інтонації, варіювання напруги і емоційності» [614, с.21]. Синтаксичну симетрію В. А. Чабаненко відносить до загальномовних лінгвістичних категорій (отже – універсальних) і вважає, що синтаксичний паралелізм «відбиває структурно впорядкований лінійно-просторовий рух мовленнєвих компонентів і разом з тим досить часто визначає відношення між семантичним та виразово-естетичним рівнями мовлення (контексту)» [683, с.209]. Цілісна семантика структур паралелізму випливає із змісту та образно-смислових значень компонентів цих структур, що побудовані на різних типах відношень. В основі ж усіх їх – дія, рух (О. М. Веселовський), естетика та експресія (В. А. Чабаненко): *То ж не пили пилили /І не тумани вставали, /А то ж три братіки рідненькі, /Як то*

голубоньки сивенькі, /Із города із Озіва, /Із турецької, із бусурманської тяжкої неволі втікали [УНД 1972, с.209]. Очевидно, що у наведеному міні-контексті акцент (зіставлення) робиться не на власне об'єктах (явищах природи) і суб'єктах (дійових особах): важливою є дія, опосередкована суб'єктом і об'єктом, що, зрештою, і підкреслюється винесенням дієслів у римованій формі в кінець рядка (відзначимо, що ця ознака – домінування дієслівної рими – визначальна для дум). Семантику зіставлення дійових осіб – братів (у заперечній формі, що слугує своєрідним ствердженням) з *пилами* та *туманами* як предметами і явищами навколишнього світу мовби заступає динамізм картин (*пили пилили, тумани встали, три братіки втікали*), що відповідно трансформується в почуття тривоги, переживання за долю *братіків рідненьких* (зменшено-пестливі суфікси певною мірою вказують на співчуття героям, «голубонькам сивеньким»).

Динамізм опису вибудовується на основі лексико-синтаксичної градаційності: спочатку називається місто *Озів,* далі уточнюється, що це місто – *турецьке,* потім конкретизується, що воно – *бусурманське* – останнє уточнення надзвичайно вагоме для дум як творів, що відображали релігійну належність, яка ототожнювалася з національною. Бути в неволі саме у іновірців означало зазнати насамперед духовного приниження, тому завершальною, ключовою ланкою є вказівка, що це – *тяжка неволя.*

У іншому випадку:

Гей, гей! Ой у святую неділеньку да барзо рано-раненьку,

Ой да тож-то то не сизії орли заклекотали,

Як то біднії невольники у тяжкій турецькій неволі заплакали, гей!

[УНД 1972, с.108]

маємо паралельне зіставлення: *орли заклекотали – невільники заплакали,* де очевидним є прирівнювання за діями, що й створює образність, емоційність висловлювання – необхідну умову існування поетичного твору, що «народжується на основі зіставлення об'єктів, які належать до різних класів» [28, с.280], котрі в основі своїй мають схожість, подібність, що в свою чергу

«передбачає наявність загальних властивостей» [28, с.305]. Такими властивостями, якостями є поняття мужності, сили, витривалості, що їх народний досвід, народна свідомість і фольклор ідентифікують з орлами. Побудова паралелізму на основі дієслів із загальною семантикою звукового враження зумовлена роллю слуху в психічнім житті людини, який, як відзначив І. Я. Франко, «... дає нам пізнати цілі ряди явищ ментальних, невловимих, летючих, цілі ряди змін наглих і сильних, що вражають нашу душу» [666, с.129].

Спостережено, що у варіантах думи «Невольники» є інший зачин, де фігура семантико-синтаксичного паралелізму значно об'ємніша: *«У святую недилю, тожъ не сызы орлы заклекталы, / Якъ ти бедны невольныкы въ турецкій каторзи заплакалы, /И клялы, проклыналы, / Рукы въ гору пыдіймалы, /Кайданамы забрязчалы / Турецьку каторгу клялы, проклыналы / Господа мылосердного прохалы и благалы: / «Ой вызволь, Господы, всихъ бидныхъ невольныкивъ / У мыръ веселый, у край крещеный, въ городы хрыстыянски!»* [Г 1927, с.150]. Структурно цей тип паралелізму розчленовуємо на дві частини: перша охоплює один перший рядок, друга – наступні 8 рядків, пов'язані між собою на основі вираження звукової семантики: *орли – заклекотали, невільники – заплакали, кляли, проклинали, прохали і благали.*

Звернення до образу-символу орла, що є уособленням позитивних рис і ознак, концентрація уваги на його звукових сигналах (вираження незадоволення, внутрішніх переживань тощо) і порівняння-зіставлення з бідними мученими-невільниками та їх діями, що також знаходять вираження у звукових знаках-сигналах, будуються на основі асоціативних перенесень. Повтор дієслів у лінійному і вертикальному розгортанні теж слугує словесним маркером, що передає власне психічний стан невільників: непримиренність, тугу, душевний і фізичний біль, ненависне ставлення до ворогів (іновірців). При цьому невільники каторгу турецьку не просто *кляли*, а *проклинали* («піддавали прокльонам; кляли, лаяли, осипали прокльонами, виражаючи різкий осуд, відчай, обурення, ненависть і т. ін.») – у такий спосіб засвідчується багаторазовість дії, що якнайкраще передає

дух національної непокірності, непримиренності, стійкості. Синонімічні дієслова *прохали* («зверталися з проханням, домагалися чогось; спонукали виконати прохання»), *благали* («дуже сильно просили») на позначення словесних дій, звернених до Бога, передають внутрішній стан невільників, а саме – глибину переживань, мук і разом з тим стійкість переконань, що не дозволяють зрадити своїй вірі. У цілому фігура семантико-синтаксичного паралелізму побудована на внутрішніх протиставленнях *турецької каторги веселому миру, хрещеному краю, християнським городам,* що можна звести до таких суттєвих, ментально значущих протиставлень-узагальнень, як *чужий-рідний*, *бусурманський-православний*, *муки - радість* тощо.

Інший приклад паралелізму: «*Оже то, якъ ставъ Оликсій Поповичь, / Свои грихи по правди Богу сповидати, / То стала быстрая филя по Чорному морю унимати*» [Г 1927, с.65] фіксує дві паралелі: Олексій Попович гріхи сповідає - хвиля затихає. Буря на Чорному морі (і відповідно – бистра хвиля) має символічне значення: як попередження про біду, смерть, загибель унаслідок неправильної поведінки і як покарання за гріхи, а також – як надану можливість покаятися. Очевидно, що наведена структура семантико-синтаксичного паралелізму відбиває інформацію і про релігійне тлумачення гріха, і про усвідомлення останнього козаками. Зазначене повною мірою засвідчує той факт, що художня форма (структура паралелізму) «стає формою змісту», тобто здійснює «об'єднання і організацію пізнавальних і етичних цінностей» [50, с.57].

Фігура семантико-синтаксичного паралелізму може мати загальну семантику інакомовності і вводитися у текст за зразком притчі тощо, як у думі «Івась Коновченко, Вдовиченко» [УНД 1972, с.224-257]. Як слушно підкреслювала Л. А. Астаф'єва, «контекстні зв'язки паралелізму проявляються в його функціональній двоєдності: сюжетно-композиційній і художній». При цьому «його композиційна роль розкривається на різних рівнях: він може бути формою композиції, елементом і прийомом» [30, с.89].

Семантико-синтаксичний паралелізм у думах засвідчений і як

цілісноформлена, самостійна текстотвірна художньо-образна одиниця, сюжетно-композиційна одиниця, як, наприклад, у думах «Сестра і брат», «Проводи козака».

Фігура семантико-синтаксичного паралелізму як універсальний народнопоетичний засіб, як текстово-образна універсалія у думах характеризується багатогранністю вияву змістово-образної системи, що значною мірою динамізує, естетизує загальний план оповіді, всією своєю організацією проектується на внутрішній світ людини і на породження емоцій, які, за словами С. Я. Єрмоленко, і є найбільшим скарбом, що знайшов втілення у народнопоетичних текстах [269, с.22]. Взагалі фігура паралелізму в народних думах – показник традиційності у побудові фольклорно-пісенного тексту, мовно-стилістичний засіб вираження категорії епічності.

4.4. Структурно-семантичні й стилістичні функції періоду

Для таких широкомасштабних епічних творів, як думи, що відзначаються «розмашистим описовим стилем, докладним зображуванням подій і пластикою» [354, с.36], закономірними є конструкції з періодом, які реалізують розгорнуту, багатокомпонентну, гармонійно організовану синтаксичну побудову, що характеризується цілісністю теми, повнотою і динамізмом змісту, елементами образності і широкими асоціативними зв'язками [641, с.435]. Період О. І. Єфімов розглядає як синтаксичну конструкцію, побудовану за принципом колоподібно замкнених і гармонійно організованих частин, які творять у логічному й інтонаційному відношеннях цілком закінчену одиницю мовлення. Це переважно складне речення, в якому кілька підрядних, як правило, однотипних реченнєвих утворень, ніби замикаються (гр. periodos – коло) головним, або ж кілька рівноцінних головних, об'єднаних за способом сурядності, утворюють цілісну у змістовому і закінчену в інтонаційному відношенні гармонійну одиницю» [273, с.451].

Лінгвісти загалом одностайні у визначенні сутності періоду і

стилістичних функцій цього мовно-поетичного явища [450, с.61; 342, с.306; 398, с.246-248; 641, с.435-437; 188, с.430; 53, с.391-393; 52, с.241-242; 38, с.260-261 та ін.]. Період вважається категорією стилістичного синтаксису: «він не становить окремих структурних типів речення і в кожному випадку формується як стилістично активізований варіант простого речення або складного речення» [641, с.436]. І. Р. Вихованець розглядає період у розділі «Складні речення з різними видами синтаксичного зв'язку»: «У сукупності неелементарних складних речень, як і неелементарних простих, вирізняється така форма організації розгорнутих побудов, як *період,* що його найширше вживано в мові художньої літератури. Він має чітке членування на дві частини й симетричну будову частин. За своєю структурою період найчастіше є неелементарним складнопідрядним реченням, кілька однорідних підрядних частин якого перебувають у підрядному зв'язку щодо головної частини (зовнішній зв'язок) і у стосунках компонентів сурядного ряду (внутрішній сурядний зв'язок)» [151, с.353-354].

Періодом Л. І. Мацько вважає риторичну фігуру, в якій цілісна, завершена думка подається не тільки в ускладненому простому, багаточленному складному реченні, а і в «кількох реченнях, що структурно й інтонаційно поділяються на дві частини - члени періоду» [446, с.362]. Порівняймо такі два періоди думового епосу – виражений складним ускладненим реченням та складним синтаксичним цілим:

«То як будуть, сестро, о Петру ріки замерзати,
А об Різдві калина в лузі білим цвітом процвітати,
А об Василію ягоди зроджати,
Жовтий пісок на білому камені сходжати
Та синім цвітом процвітати,
Хрещатим барвінком камінь устилати, -
То тоді я буду до вас, сестро, в гості прибувати!»
[УНД 1972, с.319],

«Братіку милий,

Як голубонько сизий!
Прибудь же ти до мене.
Темниї луженьки ясненьким соколеньком перелети,
Широкиї поля малим-невеликим перепелоньком перейди,
Бистриї річеньки й озера білим лебедоньком перепливи,
Сядь-пади у моїм дворі сивим голубоньком,
Головку склони,
Жалібненько загуди.
Нехай я буду виходжати,
Ой по голосу познавати,
Родиною сердешною називати
І на хліб, на сіль закликати,
І на здоров'я тебе, брате, буду питати»

[УНД 1972, с.329-330],

де помітною є схожість цих синтаксико-стилістичних одиниць у плані тяжіння до єдиного змістового (тематичного) й інтонаційного наповнення, що однаково становлять цілком завершені і своєрідні структури, які з боку форми відзначаються впорядкованим розташуванням компонентів і ритмічністю.

На функціонування в думах структур з періодом звернув увагу ще П. Г. Житецький [288, с.15-18]. У свою чергу Ф. М. Колесса встановив, що при відсутності звичайного для пісень строфічного поділу в думах наявні поділи на періоди, або тиради, тобто такі групи віршів, з яких кожна містить в собі закінчений образ або закруглену думку, які він ще назвав «періодами кобзарської рецитації» [354, с.45]. Проте і на сьогодні це питання не отримало повного висвітлення, і найперше – в площині стилістичній, яка для дум з багатьох причин є, за словами Ф.М. Колесси, найціннішою [358, с.31].

Конструкції з періодами реалізують універсальний прийом стилістичного, художньо-образного вираження думки, який базується на семантичній цілісності, визначеному структурному оформленні та своєрідній інтонаційній завершеності. Вкотре спостережене «переломлення» у одному комплексі

(макрознакові) кількох площин (граматичної, семантичної, стилістичної) свідчить водночас про універсальність мови як знакової системи і мовлення – як конкретної реалізації цієї знакової системи.

Періодичні конструкції взагалі вважають ознакою книжної мови. Функціонування їх у думах, власне побудова дум на основі періодичних структур засвідчує прямий зв’язок досліджуваних творів з книжними джерелами.

Те, що зазначені одиниці мови є органічними складниками поетичних епічних жанрів, підтверджують фольклорні зразки інших слов'янських народів, зокрема сербського епосу:

Кажуть люди, повідають, синку:
Від Мрамора до Явор-планини,
Від Явора, сину, до Сазлії,
Від Сазлії до Кривого Мосту,
А від Мосту, сину, до Звечана,
Від Звечана, кажуть до Чечана,
Від Чечана до верха планини,
Все Косове захопили турки
[СНП 1955, с.41];

болгарських юнацьких пісень:

Сон приснился Зринянину-бану
Во Карловце во городе белом:
Будто солнце жаркое померкло,
Будто месяц ясный мгла закрыла,
Будто пала на землю Денницы,
Будто звезды с неба опустились
[584, с.229-230];

Поряд з класичною моделлю періоду думи репрезентують велику кількість варіантних та комбінованих форм [641, с.437]. Варіативність побудов думових періодів представлена як класичними зразками у формі складного ускладненого речення:

«Орли мої, орли сизопері!
Стойте ви, обождіте,
Як буде з низу з Дністра, тиці буйний вітер повівати,
Чорна хмара наступати,
Дрібен дощик накрапати,
Тогді моя душа з тілом буде розпрощеннє мати»

[УНД 1972, с.169],

так і різними формами незамкнених (обернених, неповних періодичних, обрамлених конструкцій):

Тогді ж то Івась Удовиченко,
Як од Хвилона, корсунського полковника,
Благословениє принімав,
Сам на доброго коня сідав,
Міждо козацькими табурами пробігав,
Шлик із себе скидав,
Хрест на себе слагав,
Отцеву і матчину молитви споминав,
Із усяким козаком сердешне прощениє мав,
Старого козака рідним отцем узивав.
На турецькі табури пробігав,
Турецькі намети поперевертав,
Турок п'ятдесят під міч узяв,
Дев'ятеро живцем ізв'язав,
Перед Хвилона, корсунського полковника, в намет приставляв

[УНД 1972, с.251],

«Ей, як будеш ти, братко, на чужій стороні проживати,
Будеш ти пити і гуляти,
Будуть ранньою зорею і вечірньою
До тебе куми і побратими приходжати,
Будуть тебе рідним братком називати ...»

[УНД 1972, с.318],

«Ой як-то тяжко та як-то важко
Землі без трави, рибі без води,
Пташці без ліса пробувати, -
То так-то тяжко, то так-то важко
Людині на чужій чужині, при лихій годині,
Без батька й неньки, без близького роду
На світі проживати!»

[УНД 1972, с.332].

Мовна організація дум характеризується частим «переплетенням» періодів: два періоди поєднуються між собою у одне ціле. Майже кожна дума будується на періодах, які представлені у конструкціях з прямою мовою, що сприяє природному розгортанню оповіді, градаційності висловлювання:

Тогді-то вдова стиха словами промовляє:
«Ей, Івасю Удовиченку, дитя моє!
Чи тобі в мене нічого спити,
Чи нічого з'їсти,
Чи ні в чім хороше сходити?
Чи тебе городова старшина не знає?
Чи міщанськая челядь не поважає?
Єсть у нас коні вороніï
І чотири воли плуговиї -
Будем ми у полі хліб пахати,
Будем панів і козаків на хліб, на сіль затягати, -
Будуть нас без лицерствія добре знати»

[УНД 1972, с.247-248].

Це зразок так званого періоду з подвійною градацією.

У епічних творах може бути подвійна, потрійна градація. Періодичні конструкції здатні передавати різноманітні інтонаційні відтінки, наприклад, запитання з відтінком прохання-заклику:

Мати його розважає, к сирій землі припадає:

«Сину мій, Івасю Вдовиченку,

І єдинчику, дитя молодеє!

Чи в тебе ні за що пити-гуляти,

Чи тобі ні в чому походити,

Чи тебе челядь за отамана не має,

Що ти пойдеш на Черкес-долині гуляти

І козацької слави дознавати?»

[УНД 1972, с.255];

спонукання:

«Ой станьмо ми, брате,

Да своїх коней тут попасімо,

Да свого брата, пішого-пішаниці, підождімо,

Да з собою на коні візьмімо,

Да в городи християнські

До свого отця-матері підвезімо»

[УНД 1972, с.220];

власне розповідь:

Як став із низу літній вітер повівати,

Став його нещасний хміль ізнемагати,

Став він коневі на гриву ізлягати,

Став і поводи з рук упущати ...

Стали його турки у хмелю познавати,

Стали по комишах засідати,

Стали його з коня збивати...

Став його кінь по Черкеніь-долині сам гуляти...

[УНД 1972, с.252];

Об'ємність структури будь-якого періоду, в тому числі і думового, спрямована, як правило, на вираження однієї теми (мікротеми). У названих творах такими найзагальнішими мікротемами виступають «прохання щось зробити»

(надзвичайно уживаний різновид, що в кожній окремій ситуації має свій план вираження), «неможливість щось вдіяти, заподіяти, звершити», «умовляння-прохання діяти певним чином», «запевнення в чомусь», «побажання чогось комусь», «заклик до якихось дій», «схвалення чиєїсь поведінки», «прокльон» тощо, що в кожному окремому випадку представлені різними текстово-образними універсаліями.

Пор., наприклад, період із загальною семантикою «ніколи» – так звана формула неможливого:

«Братіку, - каже, - милий
Як голубонько сизий!
Не тепер я на ногах стала,
Од старих людей приповісті такої не чувала,
Щоб о Петрі бистриї ріки-озера замерзали,
Щоб об Різдві калина в лузі процвітала,
Щоб жовтий пісок на білому камені зіходжав,
Щоб синім цвітом процвітати
Хрещатим барвінком біленький камінь устилати,
Разними красними цвітами украшати:
А лиш, братіку, тебе до віку сподівати!»

[УНД 1972, с.330].

Тут значення «те, що ніколи не здійсниться» виражене за допомогою введення казкових, фантастичних реалій, які образно-конкретно, нетрадиційно-символічно, шляхом алогічного розгортання оповіді передають водночас і логіку повідомлюваного, і власне емоційний (душевний) стан героя. Обраний спосіб висловлювання, що обов'язково супроводжується неодмінним атрибутом – інтонацією градації, яка створює напругу негативного плану, дозволяє відтворити внутрішній стан, силу емоційних переживань і трагізм ситуації, в яку потрапляють герої. Іншим важливим складником цього періоду виступає його лексико-семантична організація, що відзначається особливою образністю, зокрема багатством фольклорних епітетів: *бистриї ріки-озера,*

жовтий пісок, білий (біленький) камінь, синій цвіт, красні цвіти. Домінантними є прикметники-кольороназви з відповідним символічним наповненням, як-от: *білий* – чистота почуттів і страждання; *синій* – молодість, чистота почуттів, мрійливість; *червоний* – любов, приязнь і водночас страждання; *жовтий* – розлука; прикметник *бистриї у* поєднанні зі складним прикладковим іменником *ріки-озера* символізує швидкоплинність життя, незворотність людських літ, що минули. Гаму емоційно-експресивних відтінків привносять зменшено-пестливі суфікси у словах *біленький* та *братіку,* за допомогою них передається і ставлення героїв один до одного. На родинний зв'язок вказує і епітетне словосполучення *хрещатий барвінок:* барвінок символізує любов, міцні родинні стосунки [378, с.65]. Художньо увиразнює і емоційно забарвлює висловлене тавтологія *цвітом процвітати,* а також анафоричний повтор сполучника *щоб.* Констатація того, щоб о Петрі (12 липня) – замерзали водойми, а взимку (на Різдво) – калина в лузі процвітала, пісок на камені зіходжав і процвітав, – не лише привертає увагу своєрідністю образно-міфологічної оповіді, а й тим, що ці найменування містять часові характеристики, в яких, окрім усього, надзвичайно стисло і містко закодований циклічний період національного життєіснування з урахуванням моментів господарського та, найбільше, духовного значення. О Петрі – так в народі називають свято на честь святих апостолів Петра і Павла (12 липня), яким знаменується закінчення відповідного посту; цей день, що ще пов'язаний з літнім сонцестоянням, в Україні святкували особливо урочисто [581, с.89-91], в багатьох місцях були храмові свята, тому згадка про цей час і події, пов'язані з ним, викликають надзвичайно теплі і зворушливі спогади. Різдво ж – одне з найбільших християнських свят зимового циклу, закінчення Пилипівського посту, яке також відзначали досить урочисто. Образ калини – символ батьківщини, любові до рідної землі, України – завжди позначений емоціями позитивного змісту і є знаком національно-мовної культури. Інший приклад обрамленого періоду:

«Тяжко, – каже, – братіку!..

Як птиці пернатій в чистім полі без древа ночувати,
Як тяжко та важко живій рибі без води проживати,
Як тяжко та важко білий камінь з сирої землі проти себе ізняти, -
Ой так тяжко та важко на чужій чужині без кревної родини помирати!»

[УНД 1972, с.331]

має загальну семантику «страждання». Ключовими словами цієї структури засвідчені синонімічні прислівники *тяжко* та *важко,* з допомогою яких не лише передається внутрішній стан ліричного героя, а й здійснюється групування усіх інших компонентів періоду. Концептуалізація зазначених лексичних одиниць на позначення стану особи не випадкова і не ситуативна: вона підпорядкована не просто композиції твору, а є відображенням етнопсихології українців, — «наявний досить тісний зв'язок між життям суспільства і лексикою мови, якою воно говорить. Це однаково відноситься і до зовнішньої, і до внутрішньої сторони життя» [131, с.14].

Винесені в епіцентр мотиви страждання і переживання, складних душевних мук, що якнайвиразніше репрезентують лексичні одиниці *тяжко та важко*, в свою чергу становлять основу складнопідрядних обставинних порівняльних речень, покликаних розкрити – в градаційному вираженні – глибину психічних переживань ліричного героя. Це досягається шляхом художньо-образного відображення в синтаксичній конструкції періоду всього навколишнього простору, який оточує людину: водного, наземного, повітряного. Таким чином, широта зображення дорівнює широті усвідомлення і обсягу страждання від перебування на *чужині* і позбавлення права мати *кревну родину.* Тут, окрім концепту *страждання,* набувають особливої актуалізації концепти *чужина і родина (рідна країна)*.

Період за своєю природою «властивий піднесеній мові» [398, с.248], що передбачає урочистість, афористичність, що споріднює думи із творами книжними:

Который чоловік отцевську й матчину молитву штить,
шанує, поважає,

То отцевська-матчина молитва зо дна моря винімає
І од великих гріхів одкупляє,
До Царствія Небесного проводжає
[УНД 1972, с.362],

Наведений взірець періодичної конструкції з семаникою «повчання діяти певним чином (своєрідна мораль, настанова)» характеризується урочисто-піднесеним емоційним забарвленням, що досягається шляхом лексичної організації (актуалізацією одиниць релігійного змісту (елементів церковнослов'янської (книжної) мови): *молитва, гріхи, Царствіє Небесне,* введенням семантико-стилістичних синонімів *штить, шанує, поважає,* акцентуацією уваги на богорівних поняттях *отцівства, материнства).*

Емоційно-експресивне забарвлення нижченаведеного періоду визначене насамперед його семантикою:

Ой у святу неділеньку
То рано-пораненько,
То не сива зозуля кувала,
Не дробна птиця щебетала,
А не в борі сосна зашуміла,
Як та бідна вдова
А в своєму домові гомоніла
[УНД 1972, с.372]

Лексичні компоненти цього періоду виступають змістовими центрами-образами, навколо яких розгортається оповідь: шляхом називання і одночасного нанизування у формі заперечення характеристичних ознак, що супроводжують центральний образ жінки-вдови: *не сива зозуля кувала* (у фольклорі *сива зозуля* – символічне позначення особи жіночої статі – матері чи сестри), *не дробна птиця щебетала* (пташка – разом зі сталим епітетом *дробна* також у фольклорі, українському, слов'янському, символізує жінку), *не в борі сосна зашуміла* (образ сосни аналогічно має жіноче начало і, окрім того, символізує тугу, сум). Експресія періодичної мови досягається завдяки

інтонації наростання-нагнітання звукових вражень, спостережених у тваринно-рослинному світі, порівняння їх з людською мовою, нанизуванням сурядних заперечних та підрядного порівняльного речень. У цілому ж період конденсує почуття болю, туги і спрямований на те, щоб викликати емоції співчуття, співпереживання тощо.

Здатність конструкцій періодичної мови створювати емоційно насичені картини психологічного змісту досить виразно передає період із семантикою «прокльон»:

Стала мати плакати-ридати,
Свого сина Йвася проклинати:
«Щоб же ти на дорозі руку, ногу зламав,
Щоб же ти на войну не став,
Щоб же ти на дорозі здоров'я збувся,
Щоб же ти назад вернувся,
Щоб же тебе куля перша не минула -
При нещастию лихая година обгорнула!»
[УНД 1972, с.255]

Наведений приклад прокльону позначений особливо загостреними емоціями розчарування поведінкою сина, який пішов до війська без материнського благословіння, душевним болем, стражданням і муками матері. Окрім того, цей прокльон – своєрідна незгода-відчай з тими умовами життя, що склалися історично в Україні: постійний захист рідної землі від нападників, повсякчасні втрати і смерть близьких та рідних людей, одвічні сльози у зв'язку з оплакуванням чиєїсь смерті. У градуйованих прокляттях, що їх посилає мати, помітна певна алогічність: *щоб же ти на війну не став, щоб же ти назад вернувся* і водночас: *Щоб же тебе куля перша не минула - При нещастию лихая година обгорнула,* яку можна пояснити афективним станом епічної героїні. Загалом же в цих рядках простежуємо інший зміст – глибинний, сприйнятний і зрозумілий якнайліпше на генетично успадкованому рівні: всі прокляття (тобто нагромаджені емоції негативного плану, увиразнені ампліфікацією) підпорядковані одному –

прагненню зберегти життя синові.

Стильові особливості дум, що надзвичайно активно будуються на основі періодичної мови, зумовлені об'єктивними чинниками і пов'язані з традиціями стародавніх поетик і риторик, які знайшли відгук також у літературі Київської Русі і продовжилися в подальшій книжній традиції в наукових і літературних творах, а також в ораторському, викладацькому мистецтві професорів Києво-Могилянської академії: «ще з найдавніших часів період як ланцюг колообразно замкнених речень був закріплений переважно за ораторськими стилями літературного мовлення. Це його основна стилістична функція...» [273, с.455]. Конкретні зразки застосування періодичного мовлення в літературній творчості України (XVII ст.) містять літописи Грабянки, Самовидця, Самійла Величка, де «обробка фрази і з'єднання фразових одиниць <...> має виразний літературно-мистецький характер» [СУЛМ 1973, с.395]; пор.: «Щоб свята Софія, катедральна церква, як й інші всі церкви й монастирі, що будуть у Києві та в інших місцях, згідно старожитних прав, лишалися в усіх своїх, кожній церкві й монастирю належних, добрах і ґрунтах без жодного порушення і ніхто щоб їх не забирав - це стосується усіх монастирів і Божих церков» [133, с.117] та ін.

М. І. Марченко припускає, що «авторами і першими виконавцями дум виступали самі учасники військових походів та інших героїчних подій і подвигів. Серед творців дум могли бути освічені особи, талановиті поети», можливо, «вихованці братських шкіл та інших освітніх закладів України XVII ст.» [442, с.191].

Вихованці тодішніх освітніх закладів студіювали церковнослов'янську мову і добре знали релігійну літературу. А ознакою конфесійного мовлення є «стилістично навантажені в усіх текстах (підстилях) модифікації: нанизування речень у межах певного відрізку тексту; «підхоплення» семантично важливого члена речення; інверсія різних членів речення (здебільшого означень; повтор (особливо присудків і обставин)); дистантне розташування підмета і присудка <...>» [40, с.33], названі ж стилістичні фігури синтаксису функціонують, як правило, в межах періода» [40, с.34].

Думи, особливо ті, що виникли пізніше, за стилем пов'язані з бароковою поезією взагалі, для якої властиві такі риси, як «рухливість, динамізм, в пластичному мистецтві <.. .> любов до складної кривої лінії, в протилежність до простої лінії та гострого куту чи півкола готики та ренесансу» [691, с.249], у мові ж художньої літератури – це використання вигадливих, вишуканих, складних форм. Саме «у XVI-XVIII ст. поети часто користувалися складними конструкціями, які набували характеру високих зразків словесного мистецтва», до яких належали і періоди, «що свідчило про високу майстерність володіння словом. Саме у періодичному мовленні найширше виявляються можливості мови» [228, с.141].

Проаналізоване вище дає підстави стверджувати, що період як ознака книжної мови органічно входить у структуру думових текстів. Це в свою чергу свідчить на користь зв'язку дум з книжними джерелами, про вплив останніх на їх творення.

Отже, період – це насамперед універсальний стильовий прийом моделювання художніх текстів, що виявився провідним у конструюванні думового мовленнєвого універсуму. Надзвичайна вага періодичних структур у думах зумовлена власне тим, що думи призначалися для усномовного виголошення. Така властивість періодичних структур, як потенційна здатність створювати урочисто-піднесений, величний колорит оповіді, цілком адекватна стильовій організації дум. Неабияку роль тут відігравала притаманна періодичним конструкціям специфічна інтонаційна універсальність.

Періодична мова в думах – фактор не тільки стильовий, а й стилістичний. Стилістична вага конструкцій з періодом зумовлена трьома нерозривно пов'язаними чинниками, що реалізуються у тісній взаємодії і дають підстави зараховувати періоди до текстово-образних універсалій: структурним оформленням, семантикою та інтонацією, в результаті чого витворюються найрізноманітніші як зі структурного, так і з ідейно-змістового погляду інтонаційно завершені конструкції, що характеризуються певним емоційно-експресивним забарвленням, здатні викликати відповідні емоції, почуття у

слухачів.

4.5. Зачини і кінцівки дум як макроструктури текстово-образної універсалії

4.5.1. Зачин: структура, семантика, поетика. Зачин (заспів) – «коротка вступна частина усного народного твору (билини, історичної пісні, казки та ін.), що підготовляє слухача до подальшої оповіді; виражається звичайно в канонічній, стилістично обробленій, визначеній формі» [329, с.111]. Дефініція зачину переважно містить вказівку на розуміння останнього як певної текстово-образної універсалії – макроструктури, ознаками якої насамперед є канонічна форма у відповідному стилістичному вираженні.

Структура зачинів дум (і їх варіантів) різнорідна, позбавлена суворої регламентованості. Об’ємні за структурою, багаточленні зачини фіксуємо в думах «Козак Голота» [УНД 1972, с.77, 77], «Атаман Матяш старий» [УНД 1972, с.79], «Федір безрідний, бездольний» [УНД 1972, с.81, 83, 84], «Три брати самарські» [УНД 1972, с.89, 90, 92, 94, 96, 97], «Смерть козака в долині Кодимі» [УНД 1972, с.89], «Невільники на каторзі» [УНД 1972, с.106, 107, 108, 109, 112], «Сокіл і соколя» [УНД: 114, 116], «Іван Богуславець» [УНД 1972, с.115], «Маруся Богуславка» [УНД 1972, с.122, 124, 125, 128, 130, 132], «Самійло Кішка» [УНД 1972, с.135, 140], «Сестра і брат» [УНД 1972, с.326, 327, 328, 329, 331, 333, 334, 336, 337, 340, 341, 343], «Хмельницький і Барабаш» [УНД 1972, с.262, 263, 267, 271], «Богдан Хмельницький і Василій молдавський» [УНД 1972, с.279, 280], «Вдова Івана Сірка» [УНД 1972, с.295], «Проводи козака» [УНД 1972, с.312, 317, 320], «Повернення сина» [УНД 1972, с.325], «Іван Богуславець» [УНД 1972, с.284]; зачини одно-дворядкові в таких думах, як: «Дума про смерть Богдана Хмельницького» [УНД 1972, с.290, 292], «Проводи козака» [УНД 1972, с.314, 315, 318, 322, 323], «Козацьке життя» [УНД 1972, с.307, 310]. У поодиноких випадках думи зовсім не містять зачину

(«Розмова Дніпра з Дунаєм» [УНД 1972, с.258]).

Трапляється, що у варіантах одних і тих же дум зачини різняться своїм обсягом: наприклад, з-поміж варіантів думи «Козак Голота» найоб'ємнішим є зачин IV варіанта думи [УНД 1972, с.74].

Думовий зачин може бути чітко виокремленим, відділеним від подальшого тексту великою паузою, реалізуючи цілісність у змістовому й структурному плані, і б) таким, що плавно переходить у подальшу оповідь, не відмежовуючись істотною паузою (здебільшого, у таких випадках він продовжується прямою мовою), пор.:

а) Ей, з день-години зчинились
великі войни на Вкраїні.
Ніхто ж то не мог обібраться,
За віру християнську достойно-праведно стати;
Тільки мог обібраться
Барабаш да Хмельницький, да Клиша Білоцерківський
[Д 1986, с.105; УНД 1972, с.267];

б) Ой у неділю бардзо рано-пораненьо
Не сива зозуля закувала –
Сестра брата своєго із подвірні своєї
В військо виряджала,
Словами промовляла,
І сльозами ридала:
«Ей же, мій брате рідненький,
Голубонько сивенький! …»
[УНД 1972, с.317].

Локалізація подій, що описуються в думах, у зачинах подається двома способами, характерними для народнопісенної творчості: незамкненим (ланцюговим), коли просторові найменування, що зображуються, виникають одне за одним і творять відкритий ряд:

Ой полем, полем килиїмським,

То шляхом битим гординським,

Ой там гуляв козак Голота.

[УНДІП 1955, с.5; Д 1986, с.13; УНД 1972, с.74],

Ой полем, полем киліїмським,

Битим шляхом ордиїнським,

Ей, гуляв, гуляв козак, бідний летяга

[УНДІП 1955, с.73],

і концентрованим (замкненим), побудованим шляхом звуження локалізації предметів, явищ, подій: від ширшого (неконкретного) до вузького (конкретного):

Гей, усі поля самарські почорніли,

Та ясними пожарами погоріли,

Тільки не згоріли

У річці Самарці,

В криниці Салтанці

Три терни дрібненькі,

Три байраки зелененькі.

[УНД 1972, с.94].

Внутрішня будова зачину як структурно-композиційної текстової одиниці нерідко репрезентує стилістичну текстово-образну універсалію, що представлена фігурою паралелізму. Фігура паралелізму, яка будується за певною синтаксичною моделлю, передбачає виникнення двох зіставлювано-порівнювальних конструкцій, що умовно поділяють зачин на дві частини, приблизно однакові за об’ємом:

Ой десь, ой десь за Килимом-городом козаченько гуляє,

А з Килима-города татарин поглядає

[УНД 1972, с.73]

або асиметричні, в яких превалює перша чи друга частина, пор.:

Ой у святую неділеньку, рано-пораненьку,

Не синії тумани уставали,

Не буйнії вітри повівали,
Не чорнії хмари наступали,
Не дрібнії дощі накрапали,
Когда три брати із города Азова
З турецької-бусурменської
Великої неволі утікали
[Г 1927, с.123].

В неділю барзо рано-раненько не сива зозуля закувала:
Вдова,
Старенька жена,
Пости постила
І молитви творила,
Господа милосердного собі на поміч просила
[УНД 1972, с.350-351].

На синтаксичному рівні зачини реалізовані різними утвореннями: складними реченнями (дво- чи багатокомпонентними): а) підрядним реченням:

Не один козак сам собі шкоду шкодив,
Що від молодої жінки у військо ходив
[УНД 1972, с.307];

Ой не зелена діброва шуміла,
Як удова, стара мати,
В своєму дому з своїми дітками гомоніла
[УНД 1972, с.378];

б) багаточленним складнопідрядним реченням:

В неділю ранньою зарею до Божих церков задзвонено,
Як у новім дворі раніш того говорено,
Як чужий отець вторий, названий, чуже дитя кляне-проклинає,
Долю його козацьку молодецьку зневажає,
За хліб, за сіль нарікає, з домівки зганяє
[УНД 1972, с.325];

в) складною синтаксичною конструкцією:

У неділю барзо рано-пораненько не в усі дзвони дзвонено,
Ніхто не знає, що в крайнім домі говорено
[УНД 1972, с.322];

Ой у святую неділеньку рано-пораненьку
Не синії тумани уставали,
Не буйнії вітри повівали,
Не чорнії хмари наступали,
Не дрібнії дощі накрапали,
Когда три брати із города Азова,
З турецької-бусурменської
Великої неволі утікали
[НД 1986, с.66];

г) складним синтаксичним цілим:

Ой у святу неділеньку
То рано-пораненько,
То не сива зозуля кувала,
Не дробна птиця щебетала,
А не в борі сосна зашуміла,
Як та бідна вдова
А в своєму домові гомоніла.
Ой та ручками-пучками
А хліб-сіль роздробляла,
Та все синів годувала,
А й у найми не пускала,
Чужим людям на поталу не подавала.
Ой чужим людям на поталу не подавала,
Та все Всевишнього Господа, Творця, прохала
[УНД 1972, с.372-373].

До основних лексико-семантичних груп слів, що характерні для думових

зачинів, треба віднести:

1) теологічні назви, антропоніми, гідроніми, ойконіми: *Бог, Господь, Всевишній, Чорне море, город Озов, Україна, Дніпро, річка Самарка*;

2) просторові найменування (загальні назви), які відбивають природні реалії: *бір, долина, поле, гай, діброва, сад, чужа сторона, каторга, степ, байраки, терни, гора, підвір'я (двір)*;

3) метеорологічні назви, які є міфологемами: *вітер, туман, дощ, хмари*;

4) назви осіб: *козак, сестра, брат, мати, син, батько, вдова, жона, невольник, діти*;

5) фітоніми: *сосна, оріх*;

6) епічні числові одиниці: *три, тридцять, сім, сімсот, один, два*;

7) зооніми, які мають статус фольклорних символів-канонів: *сокіл, орел, голуб, зозуля, пташка*;

8) абстрактні найменування, що є своєрідними концептами думового епосу: *неволя, віра, біда*;

9) назви предметів, явищ, властивостей, дій, пов'язаних із відтворенням звукових вражень, створюваних певними предметами тощо: *щебетала, закувала, дзвони дзвонили, хвилить-прохвиляє, клекотіли*;

10) одиниці на позначення часу: *година, день, неділя, рано-пораненько*;

11) назви ознак, властивостей, якостей, що позначені ступенем емоційно-експресивного забарвлення: *вірний, вірненький, славний, рідненький, сивенький, тяжкий, чорний, сильний, темний, великий, чужий, далекий, бідний, нещасний, дрібненький, ясний, ясненький, зелененький, чистий, старенький, маленький, біленький*.

Ці одиниці – елементи мовно-поетичної системи думового епосу – виступають національно-мовними знаками культури, символами. Такі, наприклад, символи тваринного світу: *зозуля* – жіночий образ, символ туги, печалі, плачу; *орел, сокіл* – номени, що використовуються на позначення осіб чоловічої статі, символізують мужність, чоловічу вправність тощо; символи рослинного світу: *сосна* – символ печалі, смутку тощо.

У зачинах подається в загальних рисах інформація про дійових осіб та часопросторові умови протікання описуваних подій. Це зумовлено тяжінням дум до відносно точної фіксації історично значущих фактів.

Вказівка на дійових осіб почасти надається за зразком до казкових прийомів, при цьому активізується числове позначення: 700 козаків, що перебувають у неволі («Дума про Марусю Богуславку»), три брати, які втікають; при цьому число отримує відповідну диференціацію: двоє кінних, а третій – піший; двоє тікають, а третій зостається. Подібне спостерігається і в казках: *Був собі дід та баба, а в них було три сина: два розумних, а третій дурний* [«Летючий корабель», УНКЛА 1989, с.116]; *Був один цар і мав трьох синів. Два були розумні, а один дурний* [«Молодильна вода», УНКЛА 1989, с.94].

У зачині місце описуваних подій фіксує топонім (або прикметник відтопонімного творення, що так чи інакше засвідчує локалізацію суб'єкта чи об'єкта в просторі), також інші одиниці з просторовим значенням: це переважно *поле*, *степ*, *долина*, *гай*, *діброва*, *сад* та ін. Усі топоніми (ойконіми, гідроніми і под.) подаються за зразком: родова назва + видова. Часто власні найменування (а також і загальні) підсилюються неозначеними займенниками: це споріднює думи з іншими епічними творами фольклорного походження. Пор. у казці: «*Десь-не-десь, в тридесятому царстві, в іншій державі жив цар з царицею*…» [УНКЛА 1989, с.122] і в думі: «*Ой десь, ой десь за Килимом-городом козаченько гуляє*…» [УНД 1972, с.72].

Активну роль у лексико-граматичному оформленні зачину відіграє прислівник місця *там*, уживання якого також кваліфікуємо як традиційний епічний прийом:

В городі Чигирині
Там старенька бабка проживала …
[УНД 1972, с.254];

Ей, як на славній, панове, Україні,
У славнім городі у Корсуні,
Там крикне-покликне Хвилоне, корсунський полковниче

[УНД 1972, с.246].

У деяких думах, як і казках, надзвичайно поширений тип початку – стандартизований екзистенційно-локативно-пасивний зачин: «Такі зачини розпочинаються словами *жити, бути* в формі минулого часу без або з прономінальною часткою собі» [101, с.86].

Думові зачини і казки фіксують подібність єдинопочатків: пор.: у казках: *Був собі король і мав одного сина*. [УНКЛА 1989, с.107], *Був то собі пан*. [УНКЛА 1989, с.104], *Був один цар* <…> [УНКЛА 1989, с.99], *Було у одного царя три сини* <…> [УНКЛА 1989, с.85], *Був собі дід та баба* <…> [УНКЛА 1989, с.116], *Був собі нещасний Данило*. [УНКЛА 1989, с.199], *Був собі один чоловік*. [УНКЛА 1989, с.182], *Було це дуже давно. Жив бідний чоловік, мав жінку і повну хату дітей* [УНКЛА 1989, с.44], *Жили собі дід та баба. Жили вони не в селі, а хатка їхня стояла в дрімучому лісі.* [УНКЛА 1989, с.53], *У одному селі жив сирота Іванко* [УНКЛА 1989, с.73], *Жили на світі чоловік та жінка* <…> [УНКЛА 1989, с.88], *Колись був у Києві якийсь князь* [УНКЛА 1989, с.174] та ін., у думах: *Була бідна-побідна вдова*, *Як був собі козак Нетяга* <…> [УНД 1972, с.307], *В городі Мерефі жила вдова* [УНДІП 1955, с.148], *В городе Мерефе жила вдова* <…> [УНД 1972, с.295], *В городі Чигирині там старенька бабка проживала* <…> [УНД 1972, с.254], *У городі Чеместруні там проживала вдова старенька* [УНД 1972, с.242].

Подібні аналогії щодо ідентичності в структурній організації казок і дум дозволяють висловити припущення про зв’язок зазначених двох жанрів народної творчості. Раніше висловлювалися міркування про органічну єдність дум і плачів (голосінь) [354; 355; 442, с.194; 373], дум і билин [290, с.284-285; 442, с.194-195; 377, с.64-70; 544, с.134], дум і літературних творів [288; 275, с.255; 442, с.190-191], дум і сербських епічних пісень [544, с.16], дум і болгарського епосу [544, с.135], дум і поем Гомера [116, с.102-103], дум і «Слова о полку Ігоревім» [116, с.102-105; 290, с.268-285].

Актуалізація у думових зачинах просторового орієнтира так чи інакше пов’язана з характеристикою природних умов середовища, в якому

локалізується розгортання подій, іншими словами, – з поетичним описом місця подій. З огляду на те, що зачини дум тяжіють до своєрідних пейзажних замальовок, є підстави говорити про думовий пейзаж (про пейзажне обрамлення епічної думової оповіді). Апелювання саме до пейзажних вкраплень, поданих у традиційному народнопоетичному ключі (порівняймо, наприклад казку, де події відбуваються на Чорному морі; народну пісню з локалізацією описуваних подій у лісі, діброві, саду, у полі, степу), свідчить про зв'язок дум з іншими фольклорними джерелами, а також відбиває традицію фольклорно-поетичного мислення. Тематично думовий пейзаж у зачинах можна означити як а) морський – зображення подій на морі (*Ой по Чорному морю, / Да й каменю біленькому* <…> [УНД 1972, с.389]), б) степовий, рівнинний – місцем розгортання описуваних подій є поле, степ. (*Ой полем, полем килиїмським, / То шляхом битим гординським* <…> [УНД 1972, с.74], *Ой всі поля самарськиї позоряли* <…> [УНД 1972, с.90], *На чужій чужині, / В степу Вкраїні* <…> [УНД 1972, с.167]), в) пейзаж діброви, бору, саду (*Не сизая зозуленька в темнім лузі кукувала, / Не дрібная пташка в саду щебетала* <…> [УНД 1972, с.327], *Не діброва шуміла, / Як удова старая / З своїми дітками рідненькими в своїм домі гомоніла* [УНД 1972, с.347]) тощо. Тло описуваних подій часто формує міська атрибутика: зачин у подібних випадках концентрує адвербіальні текстово-образні універсалії типу *у городі* <…>, *із города* <…> (*Ой як на славній Україні, / Та в славнім городі у Крилові* [УНД 1972, с.351], *Из города Козлова до города Трапезона* [УНД 1972, с.135], *Ой із города із Трапезонта* <…> [УНДІП 1955, с.39; УНД 1972, С.140], Із города із Азова <…> [УНД 1972, с.155], *На славній Україні, / У славнім городі у Корсуні* <…> [УНД 1972, с.231], *В городі Чигирині* [УНД 1972, с.254], *У Вінниці на границі* [УНДІП 1955, с.115; УНД 1972, с.284; УНДІП 1990, с.74]).

Соціально-побутовим тлом, на якому розгортаються події, є дім і двір, що відповідно фіксують адвербіальні текстово-образні універсалії *у крайньому домі*, *у дворі*, *у вдовинім дому*, *в домівці* тощо: *У неділю рано, барзе рано, не у всі дзвони задзвонено, Як у крайнім домі говорено* [УНД 1972, с.315], *В неділю рано по-рано*

не во всі дзвони дзвонили, Як у вдовинім дому гомоніли <…> [УНД 1972, с.314], *Ой у святую божественную неділеньку / Барзо рано-пораненько, / То не гласнії дзвони дзвонили. / Як у первому дворі нерідний отець і мати із своїм сином говорили* <…> [УНД 1972, с.320], *В неділю ранньою зорею до Божих церков задзвонено, / Як у новім дворі раніш того говорено* <…> [УНД 1972, с.325].

З описовою атрибутикою, пейзажними вкрапленнями в думових зачинах безпосередньо пов'язане відтворення зорових і звукових образів.

Зачини концентрують одиниці різних лексико-граматичних класів на позначення звукової гами, пор. – іменники: *дзвони*, *зозуля*, *птиця,* дієслова: *шуміти*, *щебетати*, *гомоніти*, *дзвонити*, *кувати*, *говорити*, *лаяти* та ін. Отримують актуалізацію в зачинах вербальні текстово-образні універсалії з загальною семантикою «звук» – *словами промовляти*, *слізно промовляти* та под.

Пор. концентрацію «звукового» компонента в текстово-образних універсаліях зачину на прикладі лише невеликого фрагменту однієї з дум:

Ой у святу неділеньку
То рано-пораненько,
То не сива зозуля кувала,
Не дробна птиця щебетала,
А не в борі сосна зашуміла,
Як та бідна вдова
А в своєму домові гомоніла

[УНД 1972, с.372]

Такі зачини особливо характерні для соціально-побутових дум, де зіставляються – порівнюються дві площини, два об'єкти, для яких характерним є звуковий образ: світ природи і світ людського життя. Відповідно виникають паралелі стилістичних текстово-образних універсалій: *сосна шумить – вдова Господа просить* [УНД 1972, с.346; НД 1986, с.106]; *діброва шумить – удова говорить* [УНД 1972, с.347]; *дзвони дзвонять – у домі говорять* [УНД 1972, с.322, 323].

Як зазначає М. К. Дмитренко, «пейзажна паралель у зачині «відіграє не тільки своєрідну роль розбігу думки» (О. О. Потебня), як у ліричних піснях, але й містить символічний код подальшого інформаційно-художнього поля і часом навіть натяк на розв'язку»[241, с.63].

Зачини дум подають вказівку на час, у який відбуваються описувані події. При цьому часова константа отримує безпосереднє чи опосередковане вираження. Безпосереднє вираження часу, як правило, фіксуємо в соціально-побутових думах на основі лексем, які у своїй структурі мають сему часу. Наприклад: *день-година*, *неділя*, *рано-пораненько*, *рано*. Проте час у думах здебільшого передається опосередковано: з допомогою ономастичних одиниць (топонімів і антропонімів), що співвідносяться з певними часовими вимірами (епохою тощо), орієнтовані на історичний, загальновідомий, хронологічно вмотивований опис подій. Адже ті чи інші суб'єкти і об'єкти, які представлені ономастичними одиницями, були актуальними у конкретно визначений час: скажімо, Кодак-кріпость побудована шляхетською Польщею в 1635 р. на правому березі Дніпра з метою завадити селянам тікати від феодалів у Запорізьку Січ та ізолювати останню від України; Суботів – село, що з XVII ст. належало чигиринському старості М.Хмельницькому, а потім його сину Богдану. Під час народно-визвольної війни 1648–1654 р.р. у Суботові була побудована фортеця, яка згодом стала однією із гетьманських резиденцій Богдана Хмельницького. Наприклад:

Не схотіли пани-ляхи
Попустити й трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та й через пороги, -
Спорудили над Кодаком
Город-кріпосницю,
Ще прислали в Кодак військо,
Чужу-чужаницю.

[УНД 1972, с.259];

«Хвалився нам гетьман Хмелницький,
Батько Зинов-Богдану чигиринський,
У городі Суботові
На Спаса-Преображеніє ярмалок закликати...»
Тогді ж то козаки добре дбали,
До города Суботова прибували,
Хмельницького стрічали <…>
[УНД 1972, с.292].

Так само антропоніми виступають значущими одиницями, характерними для певної епохи, суспільно-історичної, культурної подієвості. Такими в думах є імена Богдана Хмельницького, Івана Барабаша, Івана Богуна, Івана Сулими, Конєцпольського, Потоцького.

Основне призначення зачинів, їх ідейно-художня вартість полягає у тому, щоб з самого початку виголошення думи наблизити реципієнта до кола змальовуваних подій (з цією метою в зачині обов'язково зазначаються головні дійові особи, вказується місце описуваних подій та ін.), щоб одразу задати необхідну тональність оповіді (надати емоційно-оцінного забарвлення висловлюваному). Зачини постають тими відправними точками, від яких потім бере «відлік» весь подальший хід оповіді: в якому емоційному ключі викладений зачин, такий тональний регістр домінуватиме у тексті всієї думи.

4.5.2. Закінчення: структура, семантика, поетика. Дослідження мовно-стильової специфіки думових формул закінчень має безпосереднє відношення до розв'язання низки теоретико-практичних проблем, пов'язаних із з'ясуванням виникнення та генези жанру дум (у порівнянні з іншими видами фольклорної словесної творчості), із виокремленням дум на тлі інших зразків народнопоетичного мистецтва.

Думові закінчення як текстово-образні універсалії-макроструктури характеризуються лексичними, фразеологічними, морфологічними, синтаксичними особливостями і поділяються на: власне текстові кінцівки, якими

завершується оповідь і які не мають формульного вираження як такого; і кінцівки-формули, для яких характерна: а) виокремленість з тексту, б) відсутність безпосереднього зв'язку з ним, в) наявність певної теми, г) наявність мікроформул, ґ) теологічне наповнення (теологічний зміст).

Простежуючи за генезою текстово-образних універсалій у закінченнях дум, приходимо до думки, що становлення і виокремлення їх відбувалося поступово (про це свідчать варіанти однієї і тієї ж думи, записані в різні часи, у різних місцях, від різних виконавців). Наприклад, дума «Козак Голота»: І і ІІ варіанти думи не містять власне виокремленої формули закінчення [УНД 1972, с.73]: кінцівка у цій думі хоч і є, проте вона не відділяється від тексту думи, тісно з ним пов'язана і оформлена прямою мовою. Така кінцівка виступає продовженням описуваних подій у думі, вона засвідчує зв'язок з попередніми подіями (відповідно – і текстовим викладом). Будучи оформленою монологом, кінцівка містить а) звернення до татарина, б) оцінку щодо дій татарина, в) розповідь про те, як козак буде діяти. ІІІ варіант думи дещо відмінний: тут також наявний монолог козака (у формі прямої мови), але іншого змісту, ніж у І і ІІ варіантах: герой звертається не до татарина, а до поля, до Бога – з проханням сприяти козакам у перемозі. Окрім того, поза прямою мовою (монологом), додані три рядки зовсім інакшого змісту, що тяжіють уже до суто виокремленої частини тексту як кінцівки: стверджується, що «слава не вмере, не поляже» і додаються слова молитовного змісту [УНД 1972, с.78]. Четвертий варіант думи «Козак Голота» засвідчує чіткіше розмежування і відокремлення прямої мови (монологу) персонажа і власне текстово-образної універсалії - формули закінчення. До того ж, пряма мова, порівняно з попередніми варіантами, має дещо узагальнений зміст. І в прямій мові, і у власне текстово-образній універсалії закінчення наявне звернення до Бога.

Певне, що текстово-образні універсалії-закінчення додалися пізніше, і виникли вони в середовищі виконавців, про що свідчить той факт, що однакові кінцівки простежуємо у думах, записаних у різний час, від різних кобзарів у різній місцевості. Згодом наявність закінчень у думі стало явищем

нормативним. І жанр думи в подальшому почав вимагати таких універсалій закінчення, які повинні були бути незалежними від тексту взагалі і «прикладатися» до думової оповіді.

Думова кінцівка «як архітектонічна форма, ціннісно спрямована на зміст (можливу подію), віднесена до нього» [50, с.15]. Ціннісна спрямованість думових закінчень вочевидь постає вже з їх тематики. Згідно із спостереженнями Ф. М. Колесси, невільницькі плачі, наприклад, закінчуються прокльоном турецької неволі і молитвою про визволення [358, с.33], у кінцівках лицарських дум прославляється полеглий козак-товариш [358, с.40], група дум про щасливе повернення козаків у кінцівках має вказівку про паювання здобичі та засвідчує похвалу ватажкові [358, с.47], думи про Хмельниччину містять прославлення воєнних успіхів та побажання козакам [358, с.49], побутові думи закінчуються похвалою батьківській-материнській молитві [358, с.50] тощо.

Ідейно-тематичний зміст текстово-образних універсалій-кінцівок певною мірою визначають окреслені в них концепти. Відповідно до ідейно-змістового навантаження дум, опису історико-героїчних подій, закінчення активізують концепти *пам'ять*, *слава*, *воля* / *неволя*, *прохання*, *побажання*, *віра*. Провідним концептом для закінчень, і для дум взагалі, є концепт *віра*, який репрезентований насамперед у теологічній назві *Бог* як домінанті, атрибутивних текстових універсаліях з епітетами-означеннями *православний*, *хрещений* (з опозиційними до них *бусурманський, турецький*).

Лексико-граматична домінанта думових текстово-образних універсалій закінчення представлена:

І) іменниками: 1) істотами (теологічними назвами і найменуваннями осіб за різними ознаками): *Бог*, *Господь*, *християни*, *козаки*, *невільники*, *неприятель*, збірними поняттями на позначення сукупності людей: *люд*, *мир*, *народ*, *рицарство*, *військо*; 2) неістотами: а) просторовими найменуваннями: *берег*, *край*, *город*, *води*, б) абстрактними поняттями: *слава*, *пам'ять*, *просьби*, *молитви*;

ІІ) прикметниками: а) *веселий*, *тихий*, б) *хрещений*, *православний*,

царський, *християнський*, *бусурманський*;

ІІІ) дієсловами (часто у наказовій формі з відтінком прохання, побажання) на позначення: а) слухових виявів: *услиш*, б) дій, спрямованих на об'єкт мовлення: *визволь*, *пошли*, *сотвори*, *утверди*, в) фізичного стану: *помирати*, *полягти*, *сотвори*.

Окрім того, закінчення активізують також фразеологічні одиниці, зокрема поетичну фразеологію – постійні епітети *ясні зорі*, *тихі води*, які вживаються для побудови адвербіальних текстово-образних універсалій із значенням місця і водночас функціонують як перифрастичні найменування української дійсності (національного простору в усіх його вимірах – конкретних і абстрактних (насамперед – духовних)); тавтологічні сполуки різного ступеня складності (*Будетъ слава славна* [УНД 1972, с.155], *буде слава славна* [УНДІП 1955, с.48], *буде світ світати* [УНД 1972, с.67]), синекдохічні утворення (*Померла трехъ братьевъ голова* [УНД 1972, с.155], *слухающі голови*), фразеологізмами церковнослов'янського походження (*многая літа*, *до конця віка*, *однині до віка*, *амінь*, *на здравіє*), що переконливо свідчить про вплив релігійних джерел на мовно-стильову організацію думових текстів.

Текстово-образні універсалії – думові кінцівки як макроодиниці будуються на основі парадигматичних зв'язків, зокрема синонімічних відношеннях між компонентами: *в просьбах, у молитвах* [УНДІП 1955, с.36; УНД 1972, с.176], *А слава не вмре, не поляже* [УНД 1972, с.162], *А слава його не вмре, не загине* [УНД 1972, с.167], *слава не вире, не поляже* [УНДІП 1955, с.31, 48].

За синтаксичною організацією думові текстово-образні універсалії – закінчення реалізують просте ускладнене речення (здебільшого односкладне [УНДІП 1955, с.55; Д 1986, с.35, 58, 92, 98; УНД 1972, с.102, 106, 108, 121, 125, 176-177 та ін.]), складне речення (сурядне [Д 1986, с.120; УНД 1972, с.105], підрядне [УНД 1972, с.188]), складне синтаксичне ціле [УНДІП 1955, с.31, 48, 58, 77; УНД 1972, с.118, 124, 125, 130, 303-304].

У багатьох випадках засвідчено функціонування однорідних членів

(додатків, обставин), напр.: *Да услиши, Господи, у просьбах, у молитвах / Люду царському, / Народу християнському / І усім головам слухащим / На многая літа, / До конця віка!* [УНД 1972, с.411]; <…> *так слава їх козацька молодецька не помре, не поляже / Междо панами, / Междо козаками, / Междо всіма православними християнами* <…> [УНД 1972, с.188]. Актуалізованими є обставинні сполуки місця – адвербіальні текстово-образні універсалії із значенням місця (*Визволь, Боже, бідного невольника / На святоруський берег, / На край веселий, / Меж народ хрещений!* [УНД 1972, с.102]) і адвербіальні текстово-образні універсалії із значенням часу (*Дай, Боже, миру царському, / Народу християнському / На многая літа, / До конця віка!*[УНД 1972, с.388]).

Інколи закінчення об’єднують ніби дві окремі універсалії в одній [УНДІП 1955, с.31; Д 1986, с.18, 37-38, 50, 54; УНД 1972, с.148, 149, 165, 242]. Наприклад:

1) Буде слава славна
   Помеж козаками,
   Помеж друзями,
   Помеж рицарями,
   Помеж добрими молодцями!
2) Утверди, Боже, люду царського,
   Народу християнського,
   Войська запорозького, донського
   З сією черню дніпровою,
   Низовою
   На многія літа,
   До конця віка! [УНД 1972, с.242]

- мікроструктури 1) і 2) творять єдину текстово-образну універсалію-закінчення; мікроструктуру, позначену 1), характеризуємо як таку, що має семантику «уточнення того, які межі поширення слави»; мікроструктура 2) відзначається семантикою прохання і водночас ствердженням певних ідей – зокрема, релігійного віровчення і національної самоідентифікації, уславлення

та восхвалення козаків як захисників народу, також побажання, що є традиційним, канонічним у релігійних обрядах.

Засвідчені випадки, коли в одному варіанті думи текстово-образна універсалія - макроструктура є кінцівкою, а в другому – частиною тексту, що передує кінцівці, виконуючи функцію не власне виокремленої кінцівки, а виступаючи завершальними, підсумковими словами ліричного героя (героїв) з досить виразним узагальнено-символічним змістом. Пор., наприклад, текстово-образні універсалії закінчень І та ІІ варіантів думи «Плач невільників»: І. *Визволь, Господи, невольника з неволі, / На простиї дороги, / На ясні зорі, / На руський берег, / На край веселий, / Меж мир хрещений* [УНД 1972, с.106] та ІІ. *То як стали бідниї невольники на собі кров забачати, / Стали турка клясти-проклинати: / «Ой ти, турок проклятий, віро бесурмлянська, / Розлуко християнська! / Ти не одного сина із отцем і з матір'ю розлучила, / І брата з сестрою, І мужа з женою, Товариша із товаришем; Бідному невольнику ніколи й спокою немає. / Визволь нас, Господи, із тяжкої неволі / Та на тихії води, / І на ясниї зорі, / Та у край веселий, / Между мир хрещений, / У городи християнські!» / Дай, Боже, люду царському, / Народу християнському / На здоров'я й на многії літа / До конця віка!* [УНД 1972, с.107-108]. Подібні до другого варіанта закінчення і в ІІІ-ІV варіантах цієї думи. Така особливість у побутуванні думових закінчень свідчить про генезу дум як жанру.

Універсалії-кінцівки можуть тісно поєднуватися з попереднім текстом. Як правило, такі структури започатковуються сполучником сурядності, що й створює враження приєднувальної конструкції, напр.: *Полягли двох козаків голови вище річки Самарки, / А третього найменшого, / Пішого-піхотинця, на Савур-могилі. / А сяя слава не вмре, не поляже однині й до віка, / А вам, братця, всім слухаючим головам на многая літа!* [УНД 1972, с.209].

Отже, думові кінцівки – текстово-образні універсалії-макроструктури – виникли як своєрідний максимально узагальнений підсумок описаних подій, як певне обрамлення оповіді із актуалізацією відповідних концептів і зверненням до Бога як вищого начала з проханням про визволення – духовне, фізичне.

Звернення до Бога є обов’язковою композиційною умовою кінцівки в усіх дум.

Висновки до розділу 4

У функції стилістичних текстово-образних універсалій засвідчені тропи і фігури, які виконують текстотвірну, образно-композиційну функцію в системі художнього тексту.

Постійний епітет як універсальний мовний знак образно-змістової системи фольклорного тексту в думовому епосі відіграє важливу роль естетизації, динамізації художньої оповіді. Епітетні словосполучення становлять зразок цілісних образів, які максимально лаконічно, точно і образно концентрують денотативно-конотативний зміст.

У досліджуваних текстах зафіксовано характерні для дум епітети, що не були до цього предметом наукових студій. Аналіз лексико-граматичних особливостей означального компонента дав змогу виділити якісні емпірійні прикметники на позначення кольору: *біла ручка, зелененькі байраки;* смакових відчуттів: *горькі сльози;* дотикових відчуттів: *гострий меч, колючі терни;* лінійних ознак предметів: *висока гора* та раціональні прикметники-епітети на позначення внутрішніх і зовнішніх характеристик людини: *добре здоров'я;* вікових ознак: *старенька вдова, молодий козак*; оцінних ознак (людей, їх вчинків, діяльності тощо): *милі братіки, милі гості*, *добре слово*.

Найчастотнішими у думовому епосі є епітетні формули з якісними прикметниками на позначення: просторових ознак (*глибока долина, далекі степи*); розміру (*дробная птиця*); якостей, властивостей людини (*вірна дружина*, *вірні товариші);* вікових ознак (*молодий козаченько, старий козак*); якостей предметів (*бистра куля, бистра річка*); ознак спорідненості (*рідний отець*, *рідний брат*), дотикових відчуттів (*гостра шабля*, *гострий спис*), кольору (*чорна хмара*, *темні тумани, синій цвіт*).

Відносні прикметники в думових епітетних текстово-образних універсаліях вживаються на позначення ознаки за відношенням до предмета: *салтанські ріки*, *самарські шляхи*; ознаки за відношенням до живої істоти: *кінні брати*; ознаки предмета щодо матеріалу: *булатна шабля*; ознаки предмета

щодо розміру, об’єму, ваги, кількості: *семип’ядні пищалі*, *семиперстна могила*; ознаки предмета щодо часу: *рання зоря*.

З-поміж присвійних, присвійно-відносних прикметників, уживаних у функції епітетів, найчастотніше трапляються *Божий* (*Божий світ*, *Божий дім*), *отцевий, материн* (*матусин, матчин*): *отцева та матусина молитва*), *християнський (християнський мир, християнське лице)*, *козацький (козацький звичай, козацькі порядки)*, *турецький (турецька земля)*.

Характерними для думового епосу є тавтологічні текстово-образні універсалії, зокрема тавтологічні епітети із часовою семантикою *(вік вічний)*, номінаціями явищ природи (*хвилешна хвиля)*, абстрактних понять (*славна слава)*, предметів (*темна темниця).* Загалом тавтологічні текстово-образні універсалії в думах представлені різноструктурними спільнокореневими (*у пута запутати*) та різнокореневими утвореннями (*пожарами погоріли*).

Повтор, що становить основу тавтології, функціонує в думових текстах на основі іменниково-прикметникових, іменниково-дієслівних, прислівниково-дієслівних, прислівниково-прикметникових, власне дієслівних корелят. Домінантними є спільнокореневі тавтологічні вислови, утворені за моделями: AN (*темна темниця*), N_4V (*славу вислављати*), N_5V (*підбойками підбиті*), NV (*пили пилили*), AdV (*безневинно обвиняє*), AdA (*вовік вічний*) та ін. Активізація тавтологічних текстово-образних універсалій слугує показником вияву на мовно-стилістичному рівні категорії епічності.

Особливий різновид стилістичних текстово-образних універсалій думового епосу становлять метонімічні конструкції*: меч мій не здійметься, меч мій не осмілиться*; синекдохічні: *голова полягла, серце не осмілиться*; перифрастичні структури: *Божий дім* – церква, *Сотворитель небесний* – Бог; евфемізми: *гостинці посилати* – застосовувати вогнепальну зброю; *милосердному Богу душу оддати* – померти та ін.

Макроструктури текстово-образних універсалій думового епосу репрезентовано фігурами паралелізму та періоду. Паралелізм пов'язаний із динамізмом, лексико-синтаксичною градаційністю. Він становить характерну

ознаку цілісноформлених самостійних текстотвірних художньо-образних одиниць (думи «Сестра і брат», «Проводи козака» тощо).

Періоди в думах як текстово-образні універсалії репрезентують ознаки як класичних моделей періоду (композиційно організоване, тематично цілісне утворення, що має інтонаційне підвищення і пониження інтонації у висновковій частині), так і комбінованих форм: незамкнених (обернених, неповних періодичних конструкцій), обірваних (незакінчених), обрамлених. У думових текстах зафіксована подвійна, багаторівнева градація в найрізноманітнішому інтонаційному оформленні: розповідь, спонукання, запитання, прохання тощо. Завдяки періодичним конструкціям створюється урочисто-піднесений тон оповіді, що надто важливо для дум як творів історико-героїчного змісту.

Період – універсальний прийом художньо-образної організації поетичних епічних текстів, що споріднює їх з епічними творами інших народів – болгарськими юнацькими піснями, сербським епосом, давньогрецькими поемами «Іліада» та «Одіссея» і ін. Окрім того, думові періодичні конструкції як елементи книжної мови вказують на спорідненість аналізованих творів з книжними джерелами – тогочасною поетичною творчістю, літописами та ін.

Стилістичні текстово-образні універсалії у формі макроодиниць (періоди, паралелізми) становлять структурно-композиційну основу зачинів і кінцівок думового тексту.

Структура зачинів дум (та їх варіантів) різнорідна, позбавлена суворої регламентованості, наприклад, об’ємними, багаточленними є зачини в думах «Козак Голота», «Атаман Матяш старий», «Федір безрідний, бездольний», «Три брати самарські», «Самійло Кішка», «Козак-нетяга», «Хмельницький і Барабаш» та ін.; одно-дворядкові зачини в таких думах, як «Козацьке життя», «Думи про смерть Богдана Хмельницького», «Козак-нетяга», «Проводи козака»; у поодиноких випадках думи зовсім не містять зачину («Розмова Дніпра з Дунаєм»).

Чітко виокремлений, відділений від основного тексту великою паузою думовий зачин реалізує або закінчену даність у змістовому й структурному

плані, або плавно переходить у наступну оповідь, не відмежовуючись істотною паузою (переважно у таких випадках його продовженням є пряма мова).

Внутрішня будова зачину зумовлена його суттєвою ознакою – розгортанням стилістичної текстово-образної універсалії, що представлена фігурою паралелізму. Остання твориться за певною синтаксичною моделлю, передбачає виникнення двох зіставлювано-порівнювальних конструкцій, які умовно поділяють зачин на дві частини.

Зачини виступають тими відправними точками, від яких бере «відлік» увесь наступний хід оповіді: у якому емоційному ключі викладений зачин, такий тональний регістр домінуватиме у тексті всієї думи.

Серед думових кінцівок розрізнено власне текстові кінцівки, якими завершується оповідь; вони не мають формульного вираження як такого; та кінцівки-формули, для яких характерна: а) виокремленість із тексту, б) відсутність безпосереднього зв'язку з ним, в) наявність окремої теми, г) наявність мікроформул, ґ) теологічне наповнення (теологічний зміст).

Простежуючи за генезою текстово-образних універсалій-закінчень у думах, констатуємо, що становлення і виокремлення їх відбувалося поступово, на що вказують варіанти тієї самої думи, записані в різні часи, у різних місцях, від різних виконавців. Засвідчені випадки, коли в одному варіанті думи певна макроструктура є кінцівкою, а в другому – частиною тексту, що передує кінцівці, з досить виразним узагальнено-символічним змістом.

Кінцівки думи – макроструктури текстово-образних універсалій – формувалися як своєрідний максимально узагальнений підсумок описуваних подій, як певне обрамлення оповіді, зокрема звернення до Бога як вищого начала з проханням про визволення – духовне, фізичне.

Отже, стилістичні текстово-образні універсалії – невіддільні архітектонічні елементи думового епосу, як засоби організації текстів епічного жанру, як спеціалізовані мовні одиниці фольклорного стилю виконують важливу художньо-образну, естетичну функцію.

ВИСНОВКИ

Думи охоплюють значний часовий фрагмент дійсності, пов'язаний з подіями історико-героїчного минулого, з національно-визвольним рухом на Україні та із соціально-побутовим життям народу.

Потреба у дослідженні мови народних дум у плані специфіки їх імпровізаційного текстотворення в умовах фольклорної комунікації зумовлена актуальними напрямами розвитку сучасної лінгвістики. Однією з ключових проблем у межах антропоцентричного підходу до вивчення комунікативно-дискурсивної природи думової оповіді є з'ясування того, з допомогою яких оперативних одиниць мовної пам'яті, мовної структури здійснювалося кодування, збереження текстової інформації, її ідентифікація, а також імпровізаційне відтворення.

Наукові студії над думовим епосом розпочалися в кінці XIX ст. і здійснювалися в мистецтвознавчому, історичному, літературознавчому, культурологічному, лінгвістичному аспектах.

До питання мови і стилю народних дум зверталися П.Г. Житецький, М.Т. Рильський, О.О. Назарук. Формульність як характерна ознака думового тексту привертала увагу дослідників-фольклористів (Ф.М. Колесса, М.М. Плісецький).

Побудова тексту із готових, традиційно повторюваних одиниць різної структури – особливість фольклорного тексту і визначальна ознака думового епосу. На позначення таких одиниць у різних галузях філологічної науки використовують терміни *формула, типові місця, 1oci communes, рухливі місця, стійкий словесний комплекс* та ін.

Велика кількість визначень формульності, різнорідна класифікація формул спонукали до уточнення цього поняття у плані лінгвістичному і дали підстави для теоретичного обґрунтування і введення у науковий обіг поняття *текстово-образна універсалія*.

Текстово-образна універсалія є така часто повторювана структурно-змістова єдність слів різної довжини, що функціонує у тексті як структурний компонент

твору в ролі композиційної і стилістичної одиниці і виступає певним еталоном для позначення відповідних реалій дійсності. Текстово-образним універсаліям властиві такі ознаки: повторюваність; відтворюваність у відносно сталому компонентному складі; семантична цілісність; гнучкість.

Поєднання повторюваних у тексті двох і більше одиниць мови (об'єднання двох слів у складне слово), службової частини мови з іменною, двох слів з допомогою сполучника (іменників, дієслів, прислівників), двох і більше слів з допомогою безсполучникового зв'язку, двох і більше повнозначних слів з допомогою підрядного зв'язку (прикметника та іменника, дієслова та іменника, дієслова та прислівника та ін. комбінації ускладненого типу) характеризують синтаксичні структури думового епосу. Універсальність цих структур залажить від їх функціонального навантаження в епічному фольклорному жанрі, де вони визначають стильову лінію думи, концентрують ідейно-тематичний та емоційно-образний зміст, забезпечують розгортання сюжету.

Виокремлення текстово-образних універсалій дало змогу встановити внутрішні закономірності побудови фольклорно-епічного тексту як певної множинності, сукупності, єдиного цілого, сформованого на основі різнорівневих мовно-структурних одиниць, які володіють потенційними можливостями варіювання, видозміни, трансформації (наприклад, стиснення словосполучення в одне слово – *плакати і ридати – плакати-ридати,* розгортання двокомпонентних словосполучень до багаточлена та ін.).

Базові лексико-синтаксичні повторювані одиниці – текстово-образні універсалії – виконують у думовому епосі комунікативну, мисленнєву, естетичну, когнітивну функції. Цим одиницям, як знакам природної мови, властиве етнопсихологічне, естетичне, історико-культурне наповнення.

Основне призначення текстово-образної універсалії – виконувати функцію текстотвірної одиниці, задовольняючи акт комунікації в певній фольклорній ситуації.

Текстово-образна універсалія виступає кодом, фольклорним знаком-символом, за яким розшифровується психічна, ментальна та інша інформація.

Незмінний елемент текстово-образних універсалій – фольклоризми. В одних випадках вони безпосередньо накладаються на текстово-образні універсалії (епітетні структури, субстантивні текстово-образні універсалії та ін.), в інших – окремі одиниці – фольклоризми використовуються для побудови текстово-образних універсалій: мікро- (адвербіальних текстово-образних універсалій та ін.) та макро- (фігур паралелізму, періодичних конструкцій тощо). Як правило, текстово-образна універсалія – більш складна одиниця, ніж фольклоризм. Їх об'єднують такі риси, як стереотипність, канонізованість, повторюваність та ін. І фольклоризми, і епічні текстово-образні універсалії як елементи фольклорних текстів становлять фольклорну картину світу.

Як різнорівнева нормативна одиниця думового епосу, текстово-образна універсалія охоплює норми формування змістового плану тексту, жанрово-стилістичні текстові норми, композиційні текстові норми.

Аналіз часопросторової семантики та антропонімікону текстово-образних універсалій засвідчив наявність для дум характерного подієвого хронотопу, що передбачає наявність конкретних подій і дій героїв у часових проміжках, які в своїй послідовності творять відповідну динаміку твору, залежно від загальної композиційно-образної системи тексту.

Визначено парадигму текстово-образних універсалій з часовою семантикою, до якої належать лексичні одиниці на позначення астрономічних об'єктів, часодобових величин, загальних найменувань часу, свят та імен святих, що співвіднесені з певним часом.

Окреслено текстово-образні універсалії з просторовою семантикою, які охоплюють власне просторові поняття, ландшафт місцевості, рельєф, водний простір, населені пункти, а також поняття мікропросторової семантики. Лінгвознаки, з допомогою яких реалізуються часопросторові виміри в думах, безпосередньо засвідчують зв'язок мови аналізованих текстів з категорією епічності.

У структурі текстово-образної універсалії зафіксовано лексичні одиниці як маркери історико-часової парадигми. До них належать власні імена

історичних осіб, загальні назви людей, диференційованих за віковою, суспільно-професійною, соціально-родинною, професійною, власне характеристичною ознакою.

Антропонімікон дум спроектований на час і простір, безпосередньо співвіднесений з ними: герої дум діють у визначений час у певному просторі. У центрі думової оповіді перебуває головний герой (персоналізована особа), що має власне ім'я, і збірний (узагальнений, неперсоналізований) суб'єкт (суб'єкти) дії без власного імені (*козаки, сини, сестра, брат, вдова* та ін.). У свідомості українців такі номени зафіксовані як конотоніми.

Антропонімний фонд думового епосу загалом характеризується відносною історичною достовірністю, естетичною наповненістю (конотативністю), узагальнено-символічною асоціативністю.

Структурні різновиди текстово-образних універсалій відповідають граматичним моделям, характерним для граматичної системи української мови.

Характеристика текстово-образних універсалій з логіко-граматичного погляду дала змогу пізнати природу імпровізаційно-відтворювального феномену думової епічної оповіді. Вивчення структури текстів з урахуванням принципу їх усномовного конструювання створило умови для теоретичного узагальнення способів і засобів формування граматики думового дискурсу.

Виявлені моделі текстово-образних універсалій (за логіко-граматичною класифікацією) засвідчили існування в пам'яті співців структур, на основі яких імпровізаційно творилася думова оповідь, що є цілком реальною і закономірною ознакою епосу. Це дає підстави в лінгвофольклористиці виокремлювати когнітивно-граматичний аспект вивчення народнопоетичних текстів для дослідження специфіки їх структурування.

Використаний співцями-кобзарями принцип «зчеплення», «склеювання», ланцюгового поєднання базових різноструктурних лексико-граматичних одиниць для запам'ятовування текстів дум та їх імпровізаційного відтворення засвідчив ефективність такого підходу в плані лінгвістичному, тематично-подієвому (змістовому), стилістичному. Кожна дума характеризується

регламентованим набором структурних одиниць, що роблять текст упізнаваним. Відзначено дві загальні тенденції в побудові граматичних одиниць – текстово-образних універсалій: звуження (стиснення) і розширення мовних структур (*пити-гуляти – пили та гуляли; хліб-сіль – хліб та сіль; отцевська і материна молитва – отцевська-материна молитва; у Килию-город – у город Килию; у город у Килию*), що пояснено дією законів епічного ладу, які задавали необхідну ритміко-мелодійну побудову висловлювання. На основі цього обґрунтовано думку про єдність форми, семантики (змісту) граматичної конструкції та її ритміко-інтонаційного забарвлення в контексті всього висловлювання.

Моделі текстово-образних універсалій з логіко-граматичного погляду – аналоги граматичних моделей мови. Водночас ці одиниці, співвіднесені з певним змістом, властивим їм потенційно, у граматичній системі думового епосу набувають статусу етноконструкцій, лінгвокультурем, етнопсихостереотипних знакових ситуацій.

Найпростіші текстово-образні універсалії, проте не найпоширеніші в думовому епосі, – це атрибутивні словосполучення типової моделі «прикметник + іменник». У текстах дум вони становлять переважно бінарні формули, що допускають зміну розташування компонентів у своєму складі: AN і NA; «закам'янілі» формули на зразок *чистий степ, лиха хуртовина, буйний вітер, дрібен дощик* та ін. свідчать про максимальну злитість, неподільність, що пов'язані з давньою традицією вживання цих структур, з традиційно закладеною в них семантикою та емоційно-експресивним забарвленням, що зумовило їх сприйняття і вживання як нерозкладних, нерозчленованих поетичних фразеологізмів. Окремі з них зберегли закам'янілу форму внаслідок послідовного функціонування у певних різновидах текстових макроструктур – у кінцівках дум (*ясні зорі, тихі води* та ін.).

Поряд із бінарними атрибутивними текстово-образними універсаліями зафіксовано також ускладнені багатокомпонентні сполуки, які мають переважно три компоненти: «прикметник + прикметник + іменник».

Функціонування у думах ускладнених різновидів текстово-образних універсалій закономірне, зумовлене стильовими традиціями епічного жанру, підпорядковане різнорівневій художньо-образній організації епічних творів: ритміко-інтонаційній, семантико-структурній, функціонально-стилістичній, сюжетно-композиційній.

Атрибутивні текстово-образні універсалії функціонують як лінійно-динамічні утворення, що є показником рухливості компонентів, зміни їх розташування залежно від законів віршової мови, а також від актуального членування речень. Вони засвідчують незаперечний зв'язок порядку словорозташування у віршовому мовленні із граматичними нормами мови. Атрибутивні текстово-образні універсалії реалізовані у п'ятьох типах конструкцій означення й означуваного: 1) прямого контактного розміщення компонентів, що входять до атрибутивної формули; 2) інверсованого контактного їх розташування; 3) прямого й інверсованого словопорядку; 4) дистантного (перерваного) розташування компонентів без інверсії; 5) дистантного розміщення елементів епічної формули з інверсією. Вживання у думах ускладнених різновидів текстово-образних універсалій підпорядковане закономірностям художньо-образної організації текстів епічного жанру.

Для текстово-образних універсалій народних дум характерна взаємодія атрибутивних структур із фольклорним словником. Так, ключовими словами в атрибутивних текстово-образних універсаліях зреалізовані фольклоризми на позначення а) осіб за родинними стосунками: *батько (отець), мати (матуся), сестра, брат*; б) осіб за соціальним становищем: *козак*; в) осіб за віковими ознаками: *діти*; г) назв частин тіла людини (козака): *голова, руки, ноги, душа, тіло, лице, очі, чуб*; ґ) тварин: *орел, сокіл, зозуля, голуб, кінь*; д) астрономічних понять: *зоря, сонце*; е) назви топооб'єктів: *поле, степ, луг, сад, гай, діброва, могила, гора, море, ріка, земля*; є) абстрактних понять: *щастя, доля, каторга, неволя*; ;) назв ознак і якостей: *ясний, вірний, милий, рідний, високий, широкий, чистий, бистрий, молодий, тихий, терновий, сивий, зелений, сизий, синій, святий, нещасливий*.

Як власне думові кваліфіковано текстово-образні універсалії – елементарні структури на зразок *святая неділенька, зла(я) година, нещаслива(я) година, лиха хуртовина, зла(я) хуртовина, супротивна хвиля, смертенні рани, козацька душа, царський люд, турецька каторга, зелені байраки* та ускладнені структури на зразок: *козацьке молодецьке тіло, козацькі молодецькі ніжки, козацька молодецька душа, ранні вечірні зорі, отцева й матчина молитва, рубані широкі рани, кревна і сердешна родина, злая, нещасливая година, стріляні, рубані рани*, функціонування яких підпорядковане синтаксичному ладові епічної розважливої думової оповіді.

Субстантивні текстово-образні універсалії думового епосу представлені структурами складних іменників, що позначають *власні та загальні назви*: теоніми, топоніми, назви речовин, матеріалу, назви зброї, назви частин тіла людини, абстрактні номени, назви одягу, назви будівель та їх частин; істоти: назви осіб (за родинними стосунками, родом занять, національністю та ін.), найменування тварин. Залежно від семантики і функції компонентів, субстантивні текстово-образні універсалії об’єднують: 1) слова-синоніми, 2) компоненти, які співвідносяться один з одним як родові і видові (модель «означуване + означення (прикладка)»), 3) компоненти, які називають різні, але близькі явища (парні зближення сумарного характеру), загальна семантика яких виводиться як похідна від двох компонентів (т. зв. копулятивні слова); 4) компоненти, один із яких щодо другого виконує атрибутивну функцію; 5) компоненти, один із яких називає частину від цілого. Актуальними у текстах дум виявляються текстово-образні універсалії прикладкового характеру.

У досліджуваних текстах зафіксовано усталені епічні моделі складних іменників на зразок *орли-сизокрильці, орли-сизоперці, вовки-сіроманці*. Складним іменникам фольклорного походження властиві ознаки: ідіоматичність, цілісноформленість, естетико-виразові функції, що в цілому забезпечують їм статус субстантивних текстово-образних універсалій.

Досить поширені в думах адвербіальні текстово-образні універсалії,

які, проте, різняться активністю функціонування: деякі з них є архаїчними, рідковживаними, однак такими, що становлять власне національно-мовні зразки (*об Різдві, о Петрі, об Василію; у пристані, к дому Божому* та ін.).

Адвербіальні текстово-образні універсалії у думах представлені обставинними та означальними прислівниками. На основі різновидів обставинних прислівників формуються адвербіальні текстово-образні універсалії на позначення а) місця, б) часу; на основі означальних – а) із значенням способу дії, б) зі значенням міри, ступеня вияву ознаки.

Адвербіальні текстово-образні універсалії з просторовою семантикою, що утворені на основі прийменниково-відмінкових форм, мають значення: а)вихідного пункту руху, яке реалізують адвербіалізовані форми Род. в. з просторовими прийменниками; б) кінцевого пункту руху, що виражається з допомогою адвербіальних прийменниково-іменникових форм Род. та Зн. відмінків; в) шляху руху, що створюється на основі адвербіальних прийменниково-іменникових форм Род. в. – Місц. в.; г) на локалізацію дій чи стану вказують прийменниково-іменникові форми Род. в. та Місц. в.

Дослідження адвербіальних текстово-образних універсалій з просторовою семантикою засвідчило, що означені структури в думах конструюються на основі таких домінант (власних і загальних найменувань), як *Січ, Корсунь, Осавур-могила, Козлов, Запорожжя, Самарка, Салтанка, Україна, Дніпро; город, чужина, земля, віра, ринок, каторга, неволя, поле, степ, долина, луг, двір, дім* та ін.

Доведено, що думові тексти характеризуються багатоступінчастим нанизуванням адвербіальних текстово-образних універсалій з семантикою місця, що зумовлює уточнення місця описуваних подій, характерне для епічного стилевираження, а також увиразнює повільний епічний лад думової оповіді.

Адвербіальні текстово-образні універсалії з семантикою часу в думах репрезентовані морфологізованими формами: *рано-пораненько* та прислівниками неморфологізованого типу: *ночної доби, в святую неділю;* цим структурам у думах властиво а) містити вказівку на те, коли відбувається дія, процес, стан; б) визначати вихідну точку часового відтинку певної події; в) визначати часову

тривалість чогось; г) вказувати на проміжок часу;

Характерні для думового епосу вербальні текстово-образні універсалії як конструкції із загальним значенням дії репрезентовані у формально-граматичних структурах, що становлять 1) об'єднання двох слів у одне складне слово; 2) поєднання двох (найчастіше), рідше – трьох дієслівних компонентів на основі сурядного зв'язку; 3) поєднання дієслів із залежними словами з допомогою підрядного зв'язку.

Серед вербальних текстово-образних універсалій, утворених на основі підрядного зв'язку, відзначено активізацію дієслів на позначення руху, переміщення у просторі на зразок *доходжати, приходжати, прибувати, добігати, прибігати, приїжджати, доганяти* та под., що зумовлено специфікою розвитку сюжету дум, концептуалізацією семантики простору й часу, а також активізацією дієслів на позначення негативного психічного стану людини, а саме – *страждання*: *плакати, ридати, сльози проливати*.

У думовому епосі домінантну роль виконують текстово-образні універсалії з дієсловами на позначення говоріння: *мовити, говорити, промовляти*. Відповідно до умов епічної традиції, епічної норми текстотворення засвідчено концентрацію ускладнених вербальних текстово-образних універсалій, які представлені рядами вербальних структур: *плакати-ридати, дрібні сльози проливати; словами промовляти, сльозами ридати; теє зачувати, словами промовляти*.

Вербальні текстово-образні універсалії охарактеризовано як структури, яким властиве розгортання за рахунок слів: *хліба-солі з упокоєм уживати; звіру-птиці на поталу не дати; до отця, до матері, до роду прибувати; у городи християнські поклон посилати*.

Предикативні текстово-образні універсалії (співвідносні з реченням) відзначаються варіативністю, ускладненістю, поширеністю другорядними членами, перестановкою компонентів. Цим структурам властиве функціонування лексичних домінант, найчастотнішими з-поміж яких є теонім **Бог (Господь)**, номен **козак**, лексеми із загальною семантикою «частини тіла

людини», «зброя», «зооніми», «явища природи», абстрактні найменування.

Функціонування в думовому епосі предикативних текстово-образних універсалій, репрезентованих простими (двоскладними і односкладними) та складними реченнями різних типів, пов'язане безпосередньо з композиційними структурними утвореннями (зачинами і кінцівками), а також із стилістично вагомими макроструктурами – періодами і паралелізмами.

Цей тип думових формул створюється на основі інших різновидів текстово-образних універсалій (атрибутивних, вербальних, субстантивних, адвербіальних) й виявляє їхню ієрархію, здатність до плавного введення у контекст, синкретизм, а також універсальність застосування. Предикативні текстово-образні універсалії безпосередньо пов'язані з композицією (зачинами і кінцівками) і є важливими складниками стилістичних текстових макроструктур – періодів і паралелізмів.

Функціонування мікро- і макроструктур текстово-образних універсалій зумовлене різною рівневою належністю одиниць (рівень слова, рівень словосполучення, рівень речення).

Імпровізаційний характер відтворення текстів дум мотивував появу як власне їхніх численних варіантів, так і універсалізацію логіко-граматичних та структурно-текстових моделей побудови еіпчної оповіді.

Студії над мовою дум засвідчили, що текстово-образна універсалія як граматична структура і водночас як стилістема (фольклоризм, етносимвол, етностереотип тощо), як мовноестетичний, мовнокультурний, національно-мовний знак (макрознак) – одиниця фольклорно-епічного тексту, якій притаманна гнучкість, пластичність, властивість трансформуватися, видозмінюватися відповідно до контексту.

Структурно-стилістичні функції текстово-образних універсалій забезпечені художньо-образною сферою їх уживання, мовно-естетичним навантаженням та участю у створенні думової оповіді. Стилістична класифікація цих конструкцій ґрунтується на виділенні ключових засобів і фігур, використовуваних для творення думових текстів загалом та мікро-

(епітетів) і макроструктур (періодів, фігур паралелізму) зокрема, а також архітектонічних текстово-образних структур – зачинів і кінцівок.

Структури семантико-синтаксичного паралелізму – типове явище як думового епосу, так і фольклору взагалі.

Поряд із класичною моделлю періоду думи репрезентують значну кількість варіантних та комбінованих форм, як-от: незамкнені (обернені, неповні періодичні конструкції), обірвані (незакінчені), обрамлені.

Активізація у текстах дум періодичних структур зумовлена їх природою – властивістю надавати мовленню урочистої, піднесеної тональності, створювати афористичні вислови. Належність періодичних структур до книжних стилів мови споріднює думи з книжними джерелами: літописами, релігійними творами, тогочасною віршовою літературою.

З-поміж аналізованих стилістичних текстово-образних універсалій саме періоди та паралелізми найвиразніше виявляють епічну тональність висловлення, його масштабність, створюють стилістичний ефект об’ємності оповіді, докладного та послідовного її розгортання в часопросторовому вимірі фольклорного тексту.

Стилістичні текстово-образні універсалії – це художні засоби, а також стилістичні структури, які, як одиниці вищого порядку, функціонують у формі словесних фігур, тропів – постійних епітетів, порівняльних, тавтологічних, паралелістичних конструкцій, реалізуються у формі звертань, побажань, прокльонів тощо.

Стилістичні функції постійних епітетів у думових текстах пов’язані з категорією епічності. Епічні вислови сповнені психологізму, асоціативної семантики і засвідчують найглибший (первинний) етап національного світовідчуття та світоосмислення, відбитий у фольклорі як витворові колективної творчості.

Постійні епітети слугують еталоном образного кодування ментальних відчуттів, засобом і способом відображення національного світобачення через систему художньо-образних узагальнень та переосмислень: напр., *чорна*

хмара – «небезпека, лихо», *чорний ворон* – «смерть», «нещастя», *біле тіло* – «краса», «молодість». Специфічно думовими епітетними структурами є *козацька молодецька душа, козацька молодецька голова, козацьке молодецьке тіло, салтанські ріки, салтанські степи, високі степи* тощо.

Тавтологія як стилістична текстово-образна універсалія думового епосу зумовлена насамперед прагненням увиразнити, підкреслити образ, ідею і водночас максимально естетизувати зміст висловленого. Доволі поширені в думовому епосі метонімічні, синекдохічні, меншою мірою перифрастичні текстово-образні універсалії. У зв'язку з тим, що перифрази належать більшою мірою до стилістичних ресурсів книжного, а не фольклорного мовлення, висловлено припущення про зв'язок дум з книжними джерелами.

Аналіз різновидів думових зачинів засвідчив наявність у їх структурі часопросторових і антропонімних маркерів у розгортанні сюжетно-композиційної канви твору.

Дослідження думових кінцівок як макроструктур текстово-образних універсалій дало підставу зробити висновок про історію формування варіантів дум, пор композиційні особливості думових текстів. Відповідно до ідейно-тематичного змісту дум кінцівки активізують такі концепти, як *пам'ять, слава, воля/неволя, віра*. Неодмінним структурним компонентом фінальних рядків є універсалія-звернення до Бога як вищої сили, яка несе духовне і фізичне визволення.

Синкретичний характер стилістичних текстово-образних універсалій виявився в широкому використанні мікроструктур для моделювання макроструктур текстово-образних універсалій. Зокрема, таку властивість виконувати кількаступеневу функцію в тексто- та образотворенні встановлено щодо: а) епітетів – складників періодичних конструкцій, фігур паралелізму, зачинів, кінцівок; б) періодів, що почасти будуються на основі введення до їх складу фігур паралелізму; в) зачинів та кінцівок, створюваних за основі синтаксичного паралелізму.

Отже, текстово-образні універсалії – важливий структурно-

композиційний, образний складник думових текстів, що забезпечує виявлення сутнісних диференційних ознак цього фольклорного жанру.

Текстово-образні універсалії як структурно-семантичні та стилістичні одиниці мови народних дум становлять важливе джерело збагачення художнього стилю української літературної мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абашина В.М. Взаємовплив комунікативної і структурно-смислової організації синтаксичних одиниць / В.М. Абашина // Мовознавство. – 1982. – №1. – С.17-20.

2. Авдеенко О.Ю. Заговорные формулы в системоцентрическом и антропоцентрическом аспектах: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10. 02. 19. «Теория языка» / О.Ю. Авдеенко. – Кемерово, 2005. – 19 с.

3. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка / Аврорин В.А. – Л. : Наука, 1975. – 276 с.

4. Адоньева С.Б. Сказочный текст и традиционная культура / Адоньева С.Б. – СПб: Из-во СПб у-та, 2000. – 181 с.

5. Азарова Л.Є. Складні слова в українській мові: структура, семантика, концепція «золотої» пропорції / Азарова Л.Є. – Вінниця, 2000. – 222 с.

6. Азбелев С.М. Историзм былин и специфика фольклора / Азбелев С.М. – Л. : Наука, 1982. – 327с.

7. Акимова Г.Н. О некоторых особенностях поэтического синтаксиса / Г.Н. Акимова // Вопросы языкознания. – 1977. – №1. – С.96-108

8. Акимова Т.М. О поэтической природе народной лирической песни / Акимова Т.М. – Саратов: Из-во Сарат. ун-та, 1966. – 172 с.

9. Амроян И.Ф. Семантический и синтаксический параллелизм в славянских заговорно-заклинательных формулах (на примере русских, болгарских и чешских заговорных текстов) / И.Ф. Амроян // Филологические науки. – 2003. – №4. – С.41-50.

10. Аникин В.П. К зависимости стиля от образности (общетеоретические аспекты) / В.П. Аникин // Фольклор. Поэтическая система. – М. : Наука, 1977. – С.144-160.

11. Аникин В.П. О двух лингвистических направлениях в фольклористике / В.П. Аникин // Филологические науки. – 2004. – №1. – С.5-15.

12. Аникин С.Н. Пути и путы фольклористики в XX веке / В.П. Аникин //

Филологические науки. – 1998. – №2. – С.3-13.

13. Аникин В. П. Русский фольклор : уч. пособие / Аникин В. П. – М. : Высшая шк., 1987. – 286 с.

14. Аникин В. П. Русское народное поэтическое творчество / В. П. Аникин, Ю.Г.Круглов. – Л. : Просвещение, 1987. – 478 с.

15. Антологія болгарської поезії : в 2-х т. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1974. – 423 с.

16. Апресян Ю. Д. Избранные труды : в 2-х т. / Апресян Ю. Д. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995.

17. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – С.37-66.

18. Арбатская Е. Д. Функциональные прилагательные в русском языке / Е. Д.Арбатская // Русский язык в национальной школе. – 1983. – №5. – С.12-15.

19. Арбатская Е. Д. О лексико-семантических классах имен прилагательных русского языка / Е. Д. Арбатская, Д. И. Арбатский // Вопросы языкознания. – 1983. – №1. – С.52-65.

20. Арполенко Г. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові / Г. П. Арполенко, В. П. Забєліна – К. : Наук. думка, 1982. – 131 с.

21. Артеменко Е. Б. К вопросу об основной структурно-семантической единице русской народной лирической песни / Е. Б. Артеменко // Вопросы грамматики, стилистики и диалектологии русского языка. – Воронеж : Изд-во Воронежского гос. пед. ин-та, 1963. – 146 с.

22. Артеменко Е. Б. Принципы народно-песенного текстообразования / Артеменко Е. Б. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1988. – 174 с.

23. Артеменко Е. Б. Русская народная лирическая песня, ее мелодика, поэтический строй, синтаксические явления : пособие по лингвофольклористике и поэтике фольклора для студентов-филологов / Артеменко Е. Б. – Воронеж, 1974. – 88 с.

24. Артеменко Е. Б. Синтаксический строй русской народной лирической песни

в аспекте её художественной организации / Артеменко Е. Б. – Воронеж : Изд-во Воронежского гос. пед. ин-та, 1977. – 160 с.

25. Артеменко Е. Б. Устойчивые ряды слов в составе синтаксических структур стихотворного фольклора : (на материале лирической песни) / Е. Б. Артеменко // Специфика фольклорной лексики и фразеологии : сб. статей. – Курск, 1978. – Т. 186. – С.69-81.

26. Артеменко Е. Б. Фольклорная формульность и вариативность в аспекте текстообразования / Е. Б. Артеменко // Язык русского фольклора : [межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. З. К. Тарланов]. – Петрозаводск, 1985. – С.4-12.

27. Артемьева М.Г. О речевой многозначности оценочных прилагательных / М. Г. Артемьева // Русский язык в школе – 1985. – №5. – С.71-74.

28. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Арутюнова Н. Д. – [2-е изд., испр.]. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 895 с.

29. Аскольдов С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : [антология / под ред. проф. В. П. Нерознака]. – М. : Academia, 1997. – С.267-279.

30. Астафьева Л. А. Параллелизм в лирических песнях / Л. А. Астафьева // Художественные средства русского народного поэтического творчества : Символ, метафора, параллелизм. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – С.87-102.

31. Астафьева Л.А. Сюжет и стиль былин : автореф. дис. на соиск. учен. степени док. филол. наук : спец. 10. 01. 09 «Фольклористика» / Л.А. Астафьева. – М., 1993. – 36 с.

32. Астахов И. Эпитет / И. Астахов // Литературная учеба. – 1941. – №2. – С.101-106.

33. Астахова А. М. Былины : (итоги и проблемы изучения) / Астахова А.М. – М.-Л. : Наука, 1966. – 292 с.

34. Атеистический словарь / [Абдусамедов А. И., Алейник Р. М, Алиева Б. А. и др.] ; под общ. ред. М. П. Новикова. – [2-е изд., испр. и доп.] – М. : Политиздат, 1985. – 512 с.

35. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / Ахманова О. С.

– М. : Учпедгиз., 1957. – 295 с.

36. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / Ахманова О. С. – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – 606 с.

37. Бабайцева В. В. О выражении в языке взаимодействия между чувственной и абстрактной ступенями познания действительности / В.В. Бабайцева // Язык и мышление : сб. науч. тр. – М. : Наука, 1967. – С.55-65.

38. Бабайцева В.В. Современный русский язык / В. В. Бабайцева, Л. Ю. Максимов.– М. : Просвещение, 1981. – 271 с.

39. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови / Бабич Н.Д. – Львів : Світ, 2003. – 432 с.

40. Бабич Н. Стилістичні особливості організації фрази у текстах конфесійного стилю / Надія Бабич // Актуальні проблеми синтаксису : матеріали Всеукр. наук. конф., присв. 85-річчю проф. І. І. Слинька / відп. ред. кол. : Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – С.33-34.

41. Байбурин А. К. Николай Федорович Сумцов и его работы в области обрядовой символики / А. К. Байбурин, В. З. Фрадкин // Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов : избранные труды. – М. : Восточная литература, 1996. – С.269-277.

42. Байрамуков Р.М. Соотношение первичных и вторичных речевых жанров в художественной сфере общения / Р.М. Байрамуков // Stylistyka. – Opole, 2002. – XI. – С.291-306.

43. Баландин А.И. Мифологическая теория и проблемы поэтики / А. И. Баландин // Проблема фольклора. – М. : Наука, 1975. – С.125-131.

44. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Балли Ш.– М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.

45. Балли Ш. Французская стилистика / Балли Ш.– М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.

46. Баранник Д.Х. Усний монолог / Баранник Д.Х. – Дніпропетровськ, 1969. – 206 с.

47. Баранов А.Н. Знаковые функции вещных сущностей / А.Н. Баранов, Д.О.

Добровольський // Язык – система. Язык – текст. Язык – способность : сб. ст. – М., 1995. – С.80-90.

48. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика / Барт Р.– М. : Прогресс, 1994. – 616 с.

49. Бартминьский Е. Фольклористика, этнонаука, этнолингвистика в Польше / Е. Бартминьский // Славяноведение. – 2004. –№6. – С.89-98.

50. Бахтин М.М. Вопрос литературы и эстетики / Бахтин М.М. – М.: Худ. лит., 1975. – 504 с.

51. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики / Бацевич Ф.С. – К. : Академія, 2004. – 344 с.

52. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис / Бевзенко С.П., Литвин Л.П., Семеренко Г.В.– К. : Вища шк., 2005. – 270 с.

53. Бевзенко С. П. Період // Сучасна українська літературна мова : підручник / [Плющ М.Я., Бевзенко С.П, Грипас Н.Я. та ін.] ; за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С.391-393.

54. Безпояско О.К. Відтворення простору відмінковою системою української мови / О.К. Безпояско // Українське мовознавство. – 1990. – Вип. 17. – С.70-77.

55. Безпояско О.К. Відтворення темпоральності відмінковою системою української мови / О.К. Безпояско // Мовознавство. – 1989. – №1. – С.27-33.

56. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії : (функціональний аналіз) / Безпояско О.К. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.

57. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія.: [підручник] / Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. – К. : Либідь, 1993. – 335 с.

58. Белкина З.В. Символика коннотативных значений / Белкина З.В. // Исследования по семантике : межвуз. сб. науч. тр. – Томск: Томский гос. пед. ин-т, 1989. – С.89-95.

59. Белова О.В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян (этнолингвистические исследования) : автореф. дис. на соиск. учен. степени докт. филол. наук : спец. 10. 02. 03 «Славяноведение» / О.В. Белова. –М., 2006. – 35 с.

60. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 448 с.

61. Береговская Э.М. Система синтаксических фигур: к проблеме градации / Э.М. Береговская // Вопросы языкознания. – 2003. – №3. – С.79-91.

62. Беценко Т.П. Адвербіальні текстові універсалії з семантикою місця в українських народних думах / Тетяна Беценко // Stylistyka. – Opole, 2006. – XV. – С. 183-219.

63. Беценко Т.П. Атрибутивные эпические формулы в украинских народных думах/ Т.П. Беценко // Стереотипность и творчество в тексте : межвуз. сб. науч. тр. – Пермь, 2005. – С.322-331.

64. Беценко Т.П. Вербальні текстові універсалії-композити в думовому епосі / Тетяна Беценко // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії : зб. наук. праць. – Рівне : РДПУ, 2005. – Вип. XIII. – С.139-141.

65. Беценко Т.П. Эпитет «зеленый» как ключ к пониманию поэтической модели мира, представленной в украинских думах / Т.П. Беценко // Стереотипность и творчество в тексте : межвуз. сб. науч. тр. – Пермь, 2003. – Вып. 6. – С.354-366.

66. Беценко Т.П. Загадкові слова в українських народних думах / Тетяна Беценко // Дивослово. – 2003. – № 12. – С.17-19.

67. Беценко Т.П. Ідеї О.О. Потебні і дослідження художньообразного потенціалу народнопоетичного слова/ Тетяна Беценко // Історія української лінгвістики : [зб. наук. праць / відп. ред. С.В. Зінченко]. – К. – Ніжин : НДПУ, 2001. – С.70-77.

68. Беценко Т.П. Комунікативно-експресивний потенціал конструкцій з прямою мовою в думах / Тетяна Беценко // Проблеми гуманітарних наук : Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету. –

Дрогобич, 2002. – С.228-238.

69. Беценко Т.П. Конструкції з відокремленими прикладками в думах / Т. П. Беценко // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2002. – № 5. – С.44-47.

70. Беценко Т.П. Мовне вираження простору в українських думах / Т.П. Беценко // Вісник Сумського державного університету. Серія : Філологічні науки : зб. наук. праць. – Суми : Вид-во СумДУ. – 2001. – №2(23). – С.89-99.

71. Беценко Т.П. Моделі адвербіальних текстових універсалій з темпоральною семантикою у думовому епосі / Т.П. Беценко // Проблеми загальної, германської, романської та слов'янської стилістики : матеріали ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. : в 2-х томах. – Т. 2. – Горлівка : Вид-во ГДПІІМ, 2005. – С.36-39.

72. Беценко Т.П. Ономастичний простір українських народних дум / Тетяна Беценко // Українське мовознавство. – К. : ВПЦ «Київський університет». – 2002. – Вип. 24. – С.12-18.

73. Беценко Т.П. Павло Житецький про мову і стиль українських народних дум / Тетяна Беценко // Мандрівець. – 2004. – №5. – С. 54-58.

74. Беценко Т.П. Період в українських народних думах: структурно-семантичні особливості й поетичні функції / Тетяна Беценко // Stylistyka. – Opole, 2003. – XII – С.175-192.

75. Беценко Т.П. Поэтическая фразеология украинских народных дум / Т. П. Беценко // Слово и контекст : филологический сборник к 75-летию Н.С. Валгиной. – М. : МГУП, 2002. – С.180-194.

76. Беценко Т.П. Постійні епітети-кольороназви в українських думах: природа, естетика і поетика/ Тетяна Беценко // Stylistyka. – Opole, 2002. – XI. – С.269-289.

77. Беценко Т.П. Семантико-синтаксичний паралелізм в українських народних думах / Беценко Т.П. // Філологічні науки. – 2003. – №4. – С.3-9.

78. Беценко Т.П. Складні іменники в думах: структура, семантика, поетика / Тетяна Беценко // Проблеми українського словотвору : зб. статей. – Івано-Франківськ : Пласт, 2002. – С.575-583.

79. Беценко Т.П. Стилістичні функції тавтології в українських народних думах / Тетяна Беценко // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів : ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – Вип. 34, Ч. ІІ. – С.244-248.

80. Беценко Т.П. Тавтологія в українських народних думах / Тетяна Беценко // Українське мовознавство. – 2004. – Вип. 29-30. – С.209-214.

81. Беценко Т.П. Традиції поетичного слововживання кольороназви *зелений* (на прикладі думового епосу та української поезії ХХ ст. (60 - 2000рр.) / Т.П. Беценко // Філологічні науки.– Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2004. – С. 10-17.

82. Беценко Т.П. Формули закінчення в українських народних думах / Тетяна Беценко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія : філологія. – Х., 2004. – №632. – С.34-37.

83. Бешкарева О. Особливості прагматичного компонента лексичного значення в структурі особового імені / О. Бешкарева // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2000. – Вип. 29. – С.124-129.

84. Бибик С. П. Словник епітетів української мови / С. П. Бибик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.

85. Білик В. Формула неможливості у психологічній структурі українських народних ліричних пісень / Віра Білик // Мандрівець. – 2000. – №5-6. – С.70-72.

86. Білодід І.К. Вибрані праці : в 3-х томах / І.К.Білодід.– К. : Наук. думка, 1986. – Т. 3 : Стилістика. – 1986. – 410с.

87. Бобылева Л.К. Об эпитете / Л.К. Бобылева // Уч. записки Дальневосточного государственного университета. – Владивосток, 1957. – Вып. 1. – С.113-121.

88. Богатырев П.Г. Народная песня с точки зрения её функций / П.Г. Богатырев // Вопросы литературы и фольклора. – Воронеж : Изд-во

Воронеж. ун-та, 1973. – С.200-211.

89. Богатырев П.Г. Язык фольклора / П.Г. Богатырев // Вопросы языкознания. – 1973. – №5. – С.106-116.

90. Богданова І. Є. Мовне вираження простору в поезії Миколи Семенка / І. Є. Богданова // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. – Х. : ХДПУ, 1997. – Вип.3. – С.13-15.

91. Богданова І.Є. Мовний образ простору в поезії Миколи Костомарова / І.Є. Богданова // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. – Х., 1998. – Вип. 1. – С.118-135.

92. Богословская О. И. К вопросу о постоянстве эпитета / О. И. Богословская // Ученые записки Пермского университета. – Пермь, 1970. – №214. – С.24-232.

93. Богословская О. И. К лингвистическим основаниям постоянного эпитета в фольклоре / О. И. Богословская // Ученые записки Пермского университета. – Пермь, 1971. – №244. – С.93-98.

94. Богословская О. И. Постоянный эпитет в народной сказке / О.И. Богословская // Исследования по стилистике. – Пермь, 1976. – №214. – С.64-67.

95. Богословская О. И. Традиционность в языке былины как стилистический прием/ О. И. Богословская // Ученые записки Пермского университета. – Пермь,1966. – С.115-150.

96. Бойко Н. І. Типи лексичної експресивності в українській літературній мові / Н.І. Бойко // Мовознавство. – 2002. – №3. – С.10-21.

97. Болотнова Н. С. О понятии «текстовая норма» в коммуникативной стилистике текста / Н. С. Болотнова // Stylistyka. – Opole, 2005. – XIV. – С.87-102.

98. Болотнова Н. С. Коммуникативная стилистика художественного текста: лексическая структура и идиостиль / Болотнова Н.С., Бабенко И.И., Васильева А. А. – Томск, 2001. – 280 с.

99. Болотнова Н.С. Коммуникативные универсалии и их лексическое воплощение в художественном тексте / Н.С. Болотникова // Филологические науки. – 1992. – №4. – С.75-87.

100. Бондар О. І. Лінгвістична категорія часу як відображення реального часу / О. І. Бондар // Мовознавство. – 1986. – №2. – С.41-44.

101. Бондар О. І. Часова структура української народної казки / Бондар О. І. // Мова і стиль українського фольклору : зб. наук. праць. – К., 1996. – С.85-100.

102. Бондаренко А. І. Народні пісні та думи про братні зв'язки України з Росією / А. І. Бондаренко // Історичний епос східних слов'ян. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С.129-135.

103. Бородина М. А. К типологии и методике историко-семантических исследований : (на материале лексики французского языка) / М. А. Бородина, В. Г. Гак. – Л. : Наука, 1979. – 232с.

104. Брагина А. Я. «Цветовые» определения и формирование новых значений слов и словосочетаний / А. Я. Брагина // Лексикология и лексикография. – М. : Наука, 1972. – С.73-104.

105. Брудный А. А. Значение слов и психология противопоставлений / А. А. Брудный // Семантическая структура слова. – М. : Наука, 1971. – С.121-125.

106. Будагов Р. А. Литературные языки и языковые стили / Будагов Р.А. – М. : Высшая шк., 1967. – 376с.

107. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка / Булаховский Л.А. – К., 1953. Т. 2. – 1953. – 432с.

108. Булаховський Л.А. Вибрані праці : в 5 т. / Булаховський Л.А. – К. : Наук. думка, 1977. Т. 2. – 1977. – 632с.

109. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства / Булаховський Л.А. – К. : Рад. школа, 1955. – 248с.

110. Булыгина Т. В. Грамматические и семантические категории и их связи / Т. В. Булыгина // Аспекты семантических исследований. – М. : Наука, 1980. – С.320-355.

111. Булыгина Т. В. Проблемы теории морфологических моделей / Булыгина Т.В. – М. : Наука, 1977. – 287с.

112. Бурляй Н.Г. Відносні прикметники в ролі епітетів / Н. Г. Бурляй // Культура слова. – 1984. – Вип. 26. – С.29-31.

113. Буряков М. А. К вопросу об эмоциях и средствах их языкового выражения / М. А. Буряков // Вопросы языкознания. – 1979. – №3. – С.47-59.

114. Бурячок А. А. Принципи моделювання семантичних полів лексики / А. А. Бурячок // Мовознавство. – 1985. – №4. – С.41-47.

115. Буслаев Ф. И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства / Буслаев Ф.И. – СПб., 1861. Т. 1. – 1861. – 643 с.

116. Буслаев Ф. И. О литературе. Исследования. Статьи / Буслаев Ф.И. – М. : Худ. лит., 1990. – 512 с.

117. Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка / Буслаев Ф.И. – М. : Учпедгиз, 1941. – 248 с.

118. Бутенко Н. П. Словник асоціативних норм української мови / Бутенко Н.П.– Львів : Вища шк., 1979. – 120 с.

119. Бучук Б.І. Ритміка українських народних дум і літературний вірш / Б.І. Бучук // Народна творчість та етнографія. – 1981. – №2. – С.86-88.

120. Былины / [сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. Ф.И. Селиванова]. – М. : Сов. Россия, 1988. – 576 с.

121. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка : учебник для вузов / Н. С. Валгина. – [2-е изд.]. – М. : Высшая шк., 1978. – 440 с.

122. Васильєва Л.П. До питання про співвідношення мови-системи та мови-стандарту / Л.П. Васильєва // Мовознавство. – 2002. – №2-3. – С.46-55.

123. Ващенко В.С. Епітети поетичної мови Т.Г. Шевченка : словник-покажчик / Ващенко В.С. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1982. – 83 с.

124. Ващенко В.С. Мова Тараса Шевченка / Ващенко В.С. – Х. : Вид-во Харківського ордена Трудового Червоного прапора державного ун-ту ім. О.М. Горького, 1963. – 252 с.

125. Ващенко В.С. Стилістика речення в українській мові : учбовий посіб. з

стилістичного синтаксису / Ващенко В.С. – Дніпроперовськ, 1968. – 158 с.

126. Ващенко В.С. Стилістичні явища в українській мові. – Част. 1. / В.С. Ващенко.– Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1958. – 228 с.

127. Ващенко В.С. Українська семасіологія. Типологія лексичних значень: посібник для студентів-філологів / В.С. Ващенко. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1981. – 68 с.

128. Ващенко Г. Виховний ідеал : підр. для педагогів, молоді і батьків / Г. Ващенко. — Полтава : Полтавський вісник, 1994. – 192 с. Т. 1. – 1994. – 192 с.

129. Ведерникова Н.М. Русская народная сказка / Ведерникова Н.М.– М. : Наука, 1975. – 135 с.

130. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов /Анна Вежбицкая. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.

131. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики /Анна Вежбицкая.– М. : Языки славянской культуры, 2001. – 272 с.

132. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая ; пер. с англ.; отв. редактор и составитель М.А. Кронгауз. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.

133. Величко С. Літопис. Українська література XVIIст. / Самійло Величко. – К. : Наук. думка, 1987. – Т.2. –С.

134. Венгранович М.А. К проблеме определения функционально-стилевой специфики фольклорного текста / М.А. Венгранович // Проблеми загальної, германської, романської та слов'янської стилістики. – Горлівка, 2005. – С.39-42.

135. Венгранович М.А. Традиционность как базовая стилевая черта фольклорного текста / М.А. Венгранович // Стереотипность и творчество в тексте : межвуз. сб. науч. трудов. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 2004. – С.108-112.

136. Венгранович М. А. Фольклорный текст в аспекте специфики фольклорной коммуникации / М. А. Венгранович // Стереотипность и творчество в

тексте : межвуз. сб. науч. трудов. – Пермь : Перм. ун-т, 2003. – Вып. 4. – С.80-90.

137. Венгранович М. А. Функционально-стилевая специфика фольклорного текста в аспекте экстралингвистической обусловленности / Мария А. Венгранович // Stylistyka. – Opole, 2005. – XIV. – С.601-613.

138. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / Веселовский А.Н. – Л. : Гослитиздат, 1940. – 648с.

139. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / Веселовский А.Н. – М. : Высшая шк., 1989. – 406 с.

140. Взаємодія усних і писемних стилів мови : [зб. наук. праць / відп. ред. М.М.Пилинський]. – К. : Наук. думка, 1982. – 179 с.

141. Выготский Л. С. Мышление и речь / Выготский Л.С. – М.-Л. : Соцэкгиз, 1934. – 324 с.

142. Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики / Виноградов В.В. – М. : Высшая шк., 1981. – 320 с.

143. Виноградов В. В. О языке художественной литературы / Виноградов В.В. М. : Гослитиздат, 1959. – 653 с.

144. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове) / Виноградов В. В. – М. : Высшая шк., 1972. – 614 с.

145. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / Виноградов В. В. – М. : Наука, 1963. – 516 с.

146. Виноградова О. В. Функціонально-семантична категорія локативності в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Виноградова. – К., 2001. – 19 с.

147. Виноградова Л. Н. Заклинательные формулы в календарной поэзии славян и их обрядовые источники / Л. Н. Виноградова // Славянский и балканский фольклор. Генезис. Архаика. Традиции. – М. : Наука, 1978. – С.7-26.

148. Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку / Винокур Г.О. – М. : Учпедгиз, 1959. – 456 с.

149. Винокур Т. Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц / Винокур Т. Г. – М. : Наука, 1980. – 238 с.

150. Выхованец И. Р. Функциональная типология предлогов и падежей (на материале современного украинского литературного языка) : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.01. «Украинский язык» / И. Р. Выхованец. – К.,1983. – 48 с.

151. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис : підручник / Вихованець І. Р. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.

152. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / Вихованець І. Р. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.

153. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / Вихованець І. Р. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.

154. Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / Вихованець І.Р. – К. : Наук. думка, 1971. – 120 с.

155. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / Вихованець І. Р. – К. : Наук. думка, 1987. – 231с.

156. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / Вихованець І. Р. – К .: Наук. думка, 1988. – 256 с.

157. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.

158. Вихованець І. Р. Граматика української мови / Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. – К. : Рад. школа, 1982. – 208 с.

159. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.

160. Вітгенштейн Л. Tractatus logiko-philosophica; Філософські дослідження / Вітгенштейн Л. – К. : Основи, 1995. – 311 с.

161. Вольф Е.М. Грамматика и семантика прилагательного / Вольф Е.М. – М. : Наука, 1978. – 198 с.

162. Вокальчук Г. Авторський неологізм в українській поезії XX століття : (лексикографічний аспект) / Галина Вокальчук.– Рівне : Перспектива,

2004. – 524 с.

163. Воробйова С.А. Семантичні зв’язки між компонентами складних прикметників / С.А. Воробйова // Мовознавство. – 1985. – №1. – С. 30-33.

164. Воробйова Т.М. Про способи словотворення в мові українських народних дум та історичних пісень / Т.М. Воробйова // Студії з мовознавства. – К. : Видавниче об’єднання «Вища школа», Головне вид-во, 1975. – С.119-128.

165. Воропай О. Звичаї нашого народу : в 2-х т. / Олекса Воропай.– К. : Оберіг, 1991.

Т.2. – 1991. – 448 с.

166. Газизова Р.Ф. Сложные слова и исходные словосочетания с глагольным компонентом в русском и сербохорватском языках : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра филол. наук / Р.Ф.Газизова. – М., 1981. – 40 с.

167. Гак В.А. Время в поэтике русских писателей / В.А. Гак // Категоризация мира : пространство и время. – М. : МГУ, 1997. – С.224-229.

168. Гак В.А. Простор времени / В.А. Гак // Логический анализ языка : язык и время. – М. : Индрик, 1997. – С.123-127.

169. Гак В.Г. К диалектике семантических отношений в языке / В.Г. Гак // Принципы и методы семантических исследований. – М. : Наука, 1986. – С.73-96.

170. Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики / В.Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики, 1971. – М. : Наука, 1972. – С.367-395.

171. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций / В.Г. Гак // Языковая номинация : общие вопросы. – М. : Наука, 1977. – С.233-293.

172. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология (на материале французского языка) / Гак В.Г. – М. : Изд-во «Межд. отношения», 1977. – 264 с.

173. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков : уч. для студентов пед. институтов по спец. «иностр. яз.» / Гак В.Г. – [3-е издание, дораб.]. — М. : Просвещение, 1989. – 288 с.

174. Гак В.Г. Языковые преобразования / Гак В. Г.– М. : Школа «Языки русской культуры», 1989. – 768 с.

175. Гамзюк М.В. Актуалізація стійких елементарних мікротекстів / М.В. Гамзюк // Мовознавство. – 2002. – №1. – С.63-68.

176. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности в языке / Е.М. Галкина-Федорук // Сборник статей по языкознанию проф. Моск. ун-та акад. В.В. Виноградову в день его 60-летия. – М. : Изд-во МГУ, 1958. – С.103-124.

177. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексика : (курс лекций) / Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. – М. : Изд-во МГУ, 1954. – 204 с.

178. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык: Синтаксис / Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. – М. : Учпедгиз, 1958. – 259 с.

179. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / Гальперин И.Р.– М. : Наука, 1981. – 140 с.

180. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Ганич, І.С.Олійник.– К. : Вища шк., 1985. – 360 с.

181. Гацак В.М. Восточно-романский героический эпос / Гацак В.М. – М. : Наука, 1967. – 470 с.

182. Гацак В.М. Устная эпическая традиция во времени : Историческое исследование поэтики / Гацак В.М. – М. : Наука, 1989. – 256 с.

183. Гацак В.М. Фольклор и молдавско-русско-украинские связи / Гацак В.М. – М. : Наука, 1975. – 232с.

184. Герценберг Л.Г. Морфологическая структура слова в древних индоиранских языках / Герценберг Л.Г.– Л. : Наука, 1972. – 272 с.

185. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка / Гвоздев А.Н. – М. : Просвещение, 1955. – 408 с.

186. Гвоздев А.Н. Стилистическое использование имени прилагательного / А.Н. Гвоздев // Русский язык в школе. – 1950. – №4. – С.19-27.

187. Гельгардт Р.Р. Избранные статьи. Языкознание. Фольклористика /

Гельгардт Р.Р. – Калинин, 1966. – 534 с.

188. Голуб И.Б. Стилистика русского языка / Голуб И.Б.– М. : Айрис, 1997. – 442 с.

189. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира: монография / Голубовская И.А. – К. : КНУ, 2002. – 293 с.

190. Голянич М. Внутрішня форма слова і художній текст / Марія Голянич.– Івано-Франківськ : Пласт, 1997. – 180 с.

191. Гомер. Илиада / Гомер ; пер. с древнегр. Н. Гнедича. – М. : Правда, 1985. – 431 с.

192. Гомер. Одиссея / Гомер ; пер. с древнегр. Н. Гнедича. – М. : Правда, 1984. – 319 с.

193. Горбачевич К.С. Словарь эпитетов русского литературного языка / К.С. Горбачевич, Е.П. Хабло. – Л. : Наука, 1979. – 567 с.

194. Городенська К. Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису / К. Г. Городенська // Мовознавство.– 1988. – №3. – С.24-32.

195. Горпинич В.О. Українська морфологія / Горпинич В.О.– Дніпропетровськ : ДНУ, 2002. – 350 с.

196. Горченко О.В. Перифраз як стилістичний засіб асоціативного сприйняття поезії / О.В. Горченко // Стилистика русского языка : теоретический и сопоставительный аспекты. – К. – Х., 1993. – Ч.Ш. Семантика и стлистика художественных текстов. – С.40-42.

197. Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей / Оксана Грабович // Родовід. – 1993. – №5. – С.30-36.

198. Григорьев Б.В. Лексикон семиологии. Теория знаков в терминах, понятиях, именах : учебно-справочное пос. / Б.В. Григорьев, В.И. Чумакова. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 2002. – 156 с.

199. Григорьев В.И. О коде в языке / В.И. Григорьев // Вопросы языкознания. – 1959. – №6. – С.128-130.

200. Григорьев В.П. Поэтика слова / Григорьев В.П. – М. : Наука, 1979. –

344 с.

201. Григорьев Н.В. Некоторые вопросы теории и истории поэтического языка / Н.В. Григорьев // Структурно-семантический и стилистический анализ художественного текста : сб. науч. трудов. – Х.: ХГПИ, 1989. – С.3-5.

202. Гринберг Дж. Некоторые грамматические универсалии, преимущественно касающиеся порядка значимых элементов / Дж. Гринберг // Новое в лингвистике. – 1963. – Вып. 3. – С.114-162.

203. Гринченко Б.Д. Словарь украинского языка / Б.Д.Гринченко.– К., 1907-1909. – Т. I-IV.

204. Грица С. Ендогенна природа фольклору / Софія Грица // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – №7-8. – С.62-80.

205. Грица С. Категорія парадигми у вивченні варіаційної специфіки фольклору / С. Й. Грица // Народна творчість та етнографія. – 1979. – №2. – С.61-67.

206. Грица С.Й. Мелос української народної епіки / С.Й. Грица. – К. : Наук. думка, 1979. – 247 с.

207. Грица С.Й. Українські думи в міжетнічному діалозі / Софія Грица // Родовід. – 1995. – Ч. 11. – С.68-81.

208. Грицай М.С. Давня українська поезія (роль фольклору у формуванні образного мислення українських поетів XVI-XVIII ст.) / М.С. Грицай. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – 155 с.

209. Грицай М.С. Проблема взаємовпливу української літератури XVI-XVIII ст. і народнопоетичої творчості в працях дореволюційних і радянських учених / М.С. Грицай // Вісник Київського університету. Серія філологія. – 1967. – №9. – С.98-104.

210. Грицай М.С. Українська література XVI-XVIII ст. і фольклор. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1969. – 114 с.

211. Грицай М.С. Українські літописи XVII-XVIII ст. і народна творчість / М.С. Грицай // Вісник Київського університету. Серія філології та журналістики.– 1966. – №8.– С.29-35.

212. Грицак Н.В. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць казкової спадщини / Н.В. Грицак // Українське мовознавство. – 1990. – Вип. 17. – С.49-53.

213. Грицак Н.В. Традиційні комплекси казки в сучасній українській мові / Н.В. Грицак // Мовознавство. – 1992. – №2. – С.38-42.

214. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові / Грищенко А.П.– К. : Наук. думка, 1978. – 207 с.

215. Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові / Грищенко А.П.– К. : Наук. думка, 1969. – 155 с.

216. Грушевська К. До питання про історизм в українських думах / Катерина Грушевська // Родовід. – 1997. – №15. – С.12-22.

217. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / Михайло Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – 192 с.

218. Грушевський М. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. – Т. 7: Козацькі часи – до року 1625. – К., 1995. – 630 с.

219. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт ; пер. з нем. – М .: Прогресс, 1984. – 400 с.

220. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 451 с.

221. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. / Л.Л. Гумецька.– К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 300 с.

222. Гумовская Г.Н. Прилагательные размера в функции вторичной номинации / Г.Н. Гумовская // Номинативные свойства языковых единиц : межвуз. сб. – Саратов, 1950. – С.37-45.

223. Гусев В.Е. О коллективности в фольклоре (диалектика личного и массового творчества) / В.Е. Гусев // Специфика фольклорных жанров : Русский фольклор. – М.-Л. : Наука, 1966. – С.3-27.

224. Гусев В.Е. Проблемы фольклора в истории эстетики / Гусев В.Е. – М.-Л. : Из-во АН СССР, 1963. – 205 с.

225. Гусев В.Е. Эстетика фольклора / Гусев В.Е.– Л. : Наука, 1967. – 319 с.

226. Гуслистий К.Г. До питання про історичні умови виникнення українських дум / К.Г. Гуслистий // Історичний епос східних слов'ян. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С.119-127.

227. Гухман М.М. Лингвистические универсалии и типологические исследования / М.М. Гухман // Вопросы языкознания. – 1973. – №4. – С.3-15.

228. Гуцуляк І. Поетичний синтаксис бароко / Ірина Гуцуляк // Актуальні проблеми синтаксису. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – С.140-141.

229. Ґрещук В.В. Дереваційний потенціал прикметників на позначення кольору в сучасній українській мові / В.В. Ґрещук // Мовознавство. – 1986. – №9. – С.23-30.

230. Давлетов К.С. Фольклор как вид искусства / К.С. Давлетов – М. : Наука, 1966. – 365 с.

231. Данилюк Н. Поетичне слово в українській народній пісні : монографія / Ніна Олексіївна Данилюк. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 512 с.

232. Данилюк Н.О. Національно-мовна картина світу в українській народній пісні / Н.О. Данилюк // Мовознавство. – Х., 1996. – С.219-224.

233. Дей О.І. Евфонія пісенного слова /О.І. Дей // Народна творчість та етнографія. – 1981. – №2. – С.55-64.

234. Дей О.І. Поетика української народної пісні / О.І. Дей. – К. : Наук. думка, 1978. – 252 с.

235. Дементьев В.В. Многоязычие и стиль: спорные вопросы стилистической типологии / В.В.Дементьев, К.С. Панфилов // Stylistyka. – Opole, 2003. – XII. – С.7-32.

236. Демьяненко Н.К. К вопросу о классификации лексико-грамматических разрядов существительных / Н.К. Демьяненко // Труды филол. ф-та. – Бельцы, 1971. – Вып. 15. – С.142-147.

237. Диневич И.А. Синонимические и тавтологические сближения слов категорий состояния / И.А. Диневич // Лингвофольклористика. – Курск, 2001. – Вып. 6. – С.60-68.

238. Денисова В.В. Ономастические универсалии : экстралингвистический аспект (на материале антропономии монгольских языков) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10. 02. 22 «Языки народов зарубежных стран Европы, Азии, Африки, аборигенов Америки и Австралии (монгольские языки)» // В.В. Денисова. –Улан-Удэ, 2003. – 18 с.

239. Дідківська Л.П. Словотвір. Синонімія. Стилістика / Л.П. Дідівська, Л.О. Родніна. – К . : Наук. думка, 1982. – 169 с.

240. Дмитренко М. Жанрова специфіка українських народних дум / М.Дмитренко // Дивослово. – 2008. – №9. – С. 40-44

241. Дмитренко М. Українські народні думи як феномен традиційної культури / М. Дмитренко // Дмитренко М. Українська фольклористика : аспекти сьогодення. – К. : Сталь, 2008. – С. 20-69.

242. Дмитренко М. Українські символи / [Дмитренко М., Іваннікова Л., Лозко Г., Музиченко Я., Шалак О.] ; за ред. М.К. Дмитренка. – К. : Редакція часопису «Народознавство», 1994. – 140 с.

243. Добровольский Б.М. Цепная строфика русских народных песен / Б.М. Добровольский // Русский фольклор. – М.-Л. : Наука, 1966. – Т. 10. – С.237-247.

244. Докунина М.А. Устойчивые словесные комплексы идиоматического характера в текстах былин : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10. 02. 01 «Русский язык» / М.А. Докунина. –Белгород, 1997. – 18 с.

245. Доленко М.Т. Складні прикметники в сучасній українській літературній мові / М.Т. Доленко // Укр. мова та літ у школі. – 1956. – №1. – С.18-24.

246. Донецких Л.И. Эстетические функции слова / Донецких Л.И. – Кишинев : Штиинца, 1982. – 154 с.

247. Дорошенко С.І. Граматична стилістика української мови / Дорошенко С.І. – К. : Вища шк., 1985. – 200 с.

248. Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові / Дорошенко С.І. – Х. : Вища шк., 1980. – 152 с.

249. Доценко М.Т. Славістичне мовознавство про словоскладання у слов'янських мовах та його розвиток / М.Т. Доценко // Укр. мова та літ у школі. – 1961. – №4. – С.20-26.

250. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х т. / Драгоманов М.П. – К. : Наук. думка, 1970.

251. Дудик П.С. Стилістика української мови : навч. пос. / Дудик П.С. – К .: Видав. центр «Академія», 2005. – 368 с.

252. Думи (Історико-героїчний цикл) : [зб. / упоряд. О. Дея; вст. слово М. Стельмаха; іл. худ. В. Лопати]. – К. : Дніпро, 1982. – 159 с. іл.

253. Думи : [ред. М. В. Сидоренко; худ. оформ. І. П. Хотінко]. – К. : Жовтень, 1959. – 187 с.

254. Думи : [упоряд., підгот. текстів, вст. слово та прим. М.П. Стельмаха]. – К. : Держвидав худ. л-ри, 1959. – 186 с. іл.

255. Эккер Р. Фольклористика, семиотика и этимология / Р. Экер // Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточно-славянских языков. – М., 1974. – С.114-120.

256. Енциклопедія українознавства / заг. частина : [репринтне відтворення видання 1949 р.]. – К., 1995. – 900 с.

257. Евгеньева А.П. Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII-XX в. / Евгеньева А.П. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1963. – 348 с.

258. Еремина В.И. Метафорический эпитет : (из поэтики фольклора) / В.И. Еремина // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – М. : Наука, 1967 – Т. XXVI, Вып. 2. – С.144-152.

259. Еремина В.И. Поэтический строй русской народной лирики / Еремина В.И. – Л. : Наука, 1978. – 182 с.

260. Ермоленко С.С. Образные средства морфологии / Ермоленко С.С. – К. : Наук. думка, 1987. – 113 с.

261. Єрмоленко С.С. Про деякі поняття граматичної стилістики мови / С.С. Єрмоленко // Мовознавство. – 1976. – №5. – С.30-34.

262. Єрмоленко С.Я. Лінгвістичні теорії і конкретні методи дослідження /

С.Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 1981. – №4. – С.14-24.

263. Єрмоленко С.Я. Лінгвостилістика: основні поняття, напрями й методи дослідження / С.Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 2005. – №3-4 – С.112-125.

264. Єрмоленко С.Я. Народнопісенний паралелізм і слова-символи / С.Я. Єрмоленко // Укр. мова у школі. – 1983. - №11. – с.41-48.

265. Єрмоленко С.Я. Семантичний аспект дослідження синтаксису і проблеми стилістики / С.Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 1981. – №1. – С.16-25.

266. Єрмоленко С.Я. Синтаксис віршової мови / Єрмоленко С.Я. – К. : Наук. думка, 1969. – 95 с.

267. Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика / Єрмоленко С.Я. – К. : Наук. думка, 1982. – 210 с.

268. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова / Єрмоленко С.Я. – К. : Наук. думка, 1987. – 242 с.

269. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови / Світлана Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.

270. Єрмоленко С.Я. Українська мова: короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я. Єрмоленко, С.П. Бибик, О.Г. Тодор ; за ред. С.Я. Єрмоленко – К. : Либідь, 2001. – 224 с.

271. Єрмоленко С.Я. Народно-розмовна традиція в літературно-художньому мовленні / С.Я. Єрмоленко, Г.М. Гримич // Питання мовної культури. – 1968. – Вип. 2. – С.14-32.

272. Есперсен О. Философия грамматики / Есперсен О. – М. : Изд-во иностр. лит., 1958. – 404 с.

273. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи / Ефимов А.И. – М. : Наука, 1961. – 520 с.

274. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Євремов. – [4-е вид.]. – Мюнхен, 1989. Т. І. – 1989. – 690 с.

275. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К. :

Femina, 1995. – 686 с.

276. Жайворонок В.В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В.В. Жайворонок // Мовознавство. – 2004. – №5-6. – С.23-35.

277. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

278. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика : нариси: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів] / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.

279. Жаркова Л.П. Емоційно-оцінні назви осіб у системі зображальних засобів мови / Л.П. Жаркова // Мовознавство. – 1970. – №2. – С.76-80.

280. Жарынбекова Ш.К. Ассоциативные признаки цветообозначений и языковое сознание / Ш.К. Жарынбекова // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. – 2003. – №1. – С.109-116.

281. Живов В.М. Центр и периферия в языке в свете языковых универсалий / В.М. Живов, Б.А. Успенский // Вопросы языкознания. – 1973. – №5. – С.24-34.

282. Жигадло В.Н. Постпозиционное определение и ритм в современном английском языке / В.Н. Жигадло // Вопросы грамматического строя и словарного состава языка. // Ученые зап. Ленингр. госуд ордена Ленина ун-та им. А.А. Жданова. Серия филолог. наук. Ч. I. – Ленинград.: Из-во Ленингр.у-та, 1952. – С.300-312.

283. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации / Жинкин Н.И. – М. : Наука, 1982. – 157 с.

284. Жирмунский В.М. К вопросу об эпитете / В.М. Жирмунский // Памяти П.Н. Саккулина. – М., 1931. – С.355-361.

285. Жирмунский В.М. Народный героический эпос: сравнительно-исторический очерк / Жирмунский В.М. – М.-Л. : Гос. из-во худ. л-ры, 1962. – 436 с.

286. Жирмунский В.М. Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха / В.М. Жирмунский //

Вопросы языкознания. – 1964. – №4. – С.3-25.

287. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика / В.М. Жирмунский. – Л. : Наука, 1977. – 407 с.

288. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах / Житецкий П. – К. : Киевская старина, 1893. – 249 с.

289. Житецкий П.И. О разных методах изучения народных малорусских дум / П.И. Житецкий // Этнографическое обозрение. – 1895. – №4. – С.108-121.

290. Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія / Житецький П.Г. – К. : Наук. думка, 1987. – 328 с.

291. Житецький П. Про українські народні думи / Житецкий П. – К., 1919. – 260 с.

292. Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова / Жовтобрюх М.А. – К. : Наук. думка, 1984. – 256 с.

293. Жовтобрюх М.А. Курс сучасної української літературної мови / М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. – К. : Вища шк., 1972. Ч. 1. – 1972. – 402с.

294. Журавльова Н.М. Структура та стилістична роль складних іменників у народнопісенній мові / Н.М. Журавльова // Укр. мова та літ у школі. – 1984. – №12. – С.36-42.

295. Загнітко А.П. Корелятивність первинних і вторинних функцій морфологічних форм / А.П. Загнітко // Семантика і функції граматичних структур : зб. наук. праць. – К., 1991. – С.101-110.

296. Загнітко А.П. Основи еволюції граматичних категорій / А.П Загнітко // Мовознавство. – 1991. – №5. – С.7-14.

297. Загнітко А.П. Основи функціональної морфології української мови / А.П. Загнітко – К.: Вища шк., 1991. – 77с.

298. Загнітко А.П. Семантика іменних категорій / А.П. Загнітко // Мовознавство. – 1990. – №1. – С.29-34.

299. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія / Загнітко А.П. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 436 с.

300. Загнітко А.П. Український синтаксис / Загнітко А.П. – К. : ВІПОЛ, 1996. – 200 с. Ч. 1. – 1996. – 200 с.

301. Зайцев А.И. Поэтические формулы в фольклорном и литературном стихе / А.И. Зайцев // Славянский стих. Лингвистическая и прикладная поэтика. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – С.316-319.

302. Зайцева Т. Стилістичне значення ґенітива приналежності присвійних прикметників / Т. Зайцева // Збірник центральних державних курсів українознавства. – Х. : Рад. школа, 1930. – С.57-69.

303. Закувала зозуленька : антологія української народної творчості: пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / [упорядкув., авт. передм. та приміт. Н.С.Шумада]. – К. : Дніпро. 1987. – 392 с.

304. Землянова Л.М. Современная американская фольклористика / Землянова Л.М. – М., 1975. – 312 с.

305. Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення : зб. наук. праць / за заг. ред І.К.Білодіда. – К. : Наук. думка, 1965. – 312 с.

306. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Золотова Г.А. – М. : Наука, 1982. – 367 с.

307. Иванов В.В. Волхв / В.В. Иванов, В.Н. Топоров // Мифологический словарь / [гл. ред. Е.М. Мелетинский]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С.129.

308. Иванов В. С. Лингвистика третьего тысячелетия. Вопросы к будущему / Иванов В.С .– М. : Языки славянской культуры, 2004. – 208 с.

309. Иваньо И. Очерк развития эстетической мысли Украины / Иваньо И. – М. : Искусство, 1981. – 424 с.

310. Івахненка Т.А. Славесныя формулы і компазіцыйная схемы календарна-абрадавых песенных тэкстау / Т.А. Івахненка // Вестник Беларускага дзержаунага універсітэта. Серыя 4. – 2004. – №2. – С.3-8.

311. Іващенко В. Л. Семантика ментальності концепту / В. Л. Іващенко // Мовознавство. – 2008. – №1. – С.37-43.

312. Кавинкина И. Н. Гендерный дисплей в лингвокреативной деятельности

носителей русского языка : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук. : спец. «Русский язык» / И.Н. Кавинкина.– Минск, 2003. – 20 с.

313. Калашник В. С. Особливості слововживання в поетичній мові : навч. посіб. / Калашник В.С. – Х.: ХДУ, 1985. – 68 с.

314. Калашник В. Фольклоризм як знак національної культури та його рецепції в новітній українській поезії / В. Калашник, М. Філон // Лінгвостилістика : об'єкт – стиль, мета – оцінка : [зб. наук. праць, присвяч. 70-річчю від дня народження С.Я. Єрмоленко / відп. ред. академік НАН України В.Г.Скляренко]. – К., 2007. – С.433-438

315. Калинин А. В. Лексика русского языка. / Калинин А.В. – М. : Изд-во МГУ, 1966. – 23 с.

316. Калиниченко М.В. Трагічне в народних думах та історичних піснях / М.В. Калиниченко // Естетичні категорії в українській літературі. Трагічне і героїчне. – Дніпропетровськ, 1976. – Вип. 1. – С.14-24.

317. Калінкін В.М. Із спостережень над поетикою онімного простору роману Ліни Костенко «Берестечко» / В.М. Калінкін, Ю.В. Лінчицька // Українська пропріальна лексика: матеріали наукового семінару. – К. : Кий, 2000. – С.62-69.

318. Камынина А.А. О синтаксических связях предложного падежа и предлога «в» в структуре словосочетания (к вопросу об управлении) / А.А. Камынина // Вестник Московского университета. – 1963. – №3. – С.26-35.

319. Камынина А.А. Современный русский язык: синтаксис простого предложения / Камынина А.А. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 315 с.

320. Канна В.Ю. Собственное имя в стилистике хронотопа художественного текста. Античный мир в поэзии XX века / В.Ю. Канна // Проблеми загальної, германської, романської та слов'янської стилістики : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. : в 2-х т. – Горлівка : Вид-во ГДПІІМ, 2005. – Т. 2. – С.148-151.

321. Карабан В.И. Речевые универсалии и универсальность сложных речевых

актов / В.И. Карабан // Вестник Киевского университета. Романо-германская филология. – К. : Либідь, 1990. – С.23-26.

322. Кардащук О. Семантическое поле «простір» (на матеріалі прикметників сучасної української мови) / Олена Кардащук // Актуальні проблеми граматики : зб. наук. праць. – Кіровоград : КДПУ, 1997. – Вип. 2. – С.95-99.

323. Кардащук О.В. Семантичне поле простору: статус, структура, внутрішні зв'язки (на матеріалі прикметників української мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова» / О.В. Кардащук. – Кіровоград, 1998. – 16 с.

324. Карпенко-Иванова У. Фрейм «вооруженное противостояние» в русской, английской, итальянской культурно-языковой традиции / Карпенко-Иванова У. – К. : Издат. Дом Дмитрия Бураго, 2006. – 232 с.

325. Карпов В.О. Язык как система / Карпов В.О. – Минс к: Вышэйшая школа, 1992. – 302 с.

326. Карпов С.М. До питання про особливості синтаксису монологічного мовлення / С.М. Карпов // Мовознавство. – 1981. – №4. – С.25-32.

327. Карп'юк М.Д. До питання про класифікацію варіантів слова / М.Д. Карп'юк // Мовознавство. – 1979. – №3. – С.59-61.

328. Квіт С. Основи герменевтики : навч. посіб. / Сергій Квіт – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – 192 с.

329. Квятковский А. Поэтический словарь / А. Квятковский.– М. : Сов. энцикл., 1966. – 376 с.

330. Кирдан Б. Поетика української епіки / Борис Кирдан // Народна творчість та етнографія. – 1992. – №4. – С.14-19.

331. Кирдан Б. П. Украинские народные думы и их соотношение с другими фольклорными жанрами / Б. П. Кирдан // Специфика фольклорных жанров. – М. : Наука, 1973. – С.85-119.

332. Кириченко А. П. До семантичної характеристики назв кольорів у східнослов'янських мовах / А. П. Кириченко // Питання українського мовознавства. Книга 4-а. – Львів : Вид-во Львівського державного у-ту

ім. І. Франка, 1960. – С.127-133.

333. Кирчів Р. Фольклор у системі новочасної української культури / Роман Кирчів // Визвольний шлях. Кн. 7 (616). – 1999. – липень. – С.853-857.

334. Киров Е.Ф. Теоретические проблемы моделирования языка / Киров Е.Ф. – Казань : Из-во Казанского у-та, 1989. – 256 с.

335. Киченко О. Фольклор як художня система (проблеми теорії) / Киченко О. – Дрогобич : Каменяр, 2002. – 216 с.

336. Климас И. С. Частотная лексика народной лирики в территориальном аспекте / И. С. Климас, Н. В. Крисанова // Лингвофольклористика. – Курск, 2000. – С.3-20.

337. Клименко Н. Ф. Оцінні складні прикметники / Н. Ф Клименко // Укр. мова і літ у школі. – 1983. – №3. – С.38-42.

338. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Клименко Н.Ф.– К. : Наук. думка, 1984. – 252 с.

339. Клобуков Е. В. Семантика падежных форм в современном русском литературном языке : Введение в методику позиционного анализа / Клобуков Е.В. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 118 с.

340. Кобылянский И. Ю. Перифраз как функционально-семантическая единица речи : автореферат дис. на соиск. научн. степени канд. филол. наук / И. Ю. Кобылянский. – Ужгород, 1996. – 18 с.

341. Ковалик І. І. Методика лінгвістичного аналізу тексту / Ковалик І.І., Мацько Л.І., Плющ М.Я. – К. : Вища шк., 1984. – 119 с.

342. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови / Коваль А.П. – К. : Вища шк., 1978. – 376 с.

343. Коваль-Костинська О. В. Назви основних кольорів у болгарській, українській і російській мовах (порівняльна характеристика) / О. В. Коваль-Костинська // Українське мовознавство. – 1974. – Вип. 2.– С.28-37.

344. Коваль-Фучило І. Похоронні голосіння в українській традиції: проблема жанру // Молода нація : [альманах / гол. ред. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 1999. – С.120-132.

345. Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис / Ковтунова И.И. – М. : Наука, 1986. – 208 с.

346. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения / Ковтунова И.И.– М. : Просвещение, 1976. – 239 с.

347. Кожин А.Н. Перифраз как стилистическое средство публицистической речи / А.Н. Кожин // Уч. записки Московского областного пед. ин-та. – 1964. – Т. 148, Вып. 10. – С.49-65.

348. Кожин А.Н. Функциональные типы русской речи / Кожин А.Н., Крылова О.А., Одинцов В.В. – М. : Высшая шк., 1982. – 224 с.

349. Кожина М. Речеведческий аспект теории языка / Маргарита Кожина // Stylistyka. – Opole, 1998. – VIII. – С.5-31.

350. Кожина М.Н. Стилистика русского языка / Кожина М.Н. – М. : Просвещение, 1977. – 224 с.

351. Кожина М.Н. Структура лингвистики в связи с вопросом о стилевом статусе художественной речи / М.Н.Кожина // Стереотипность и творчество в тексте. – Пермь, 2005. – Вып. 8. – С.36-49.

352. Козинцева Н. А. Временная локализованность действия и её связи с аспектуальными, модальными и таксисными значениями / Козинцева Н. А. – Л. : Наука, 1991. – 144 с.

353. Колегаєва І. М. Мегатекст як вияв комунікативної гетерогенності цілого завершеного тексту / І. М. Колегаєва // Мовознавство – 1996. – №1. – С.25-49.

354. Колесса Ф. Про генезу українських народних дум (українські народні думи у відношенні до пісень, віршів, похоронних голосінь) / Філарет Колесса.– Львів, 1921. – 144 с.

355. Колесса Ф. Українська усна словесність / Колесса Ф.– Едмонтон, 1983. – 645 с.

356. Колесса Ф. Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь / Філарет Колесса // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1920. – Т.131. – С.1-63.

357. Колесса Ф. Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь / Філарет Колесса // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1922. – Т. 132. – С.1-64.

358. Колесса Ф. Формули закінчення в українських народних думах у зв'язку з питанням про наверствування дум / Філарет Колесса.– Львів, 1935. – 67 с.

359. Колесников А.А. Семантическое обеспечение грамматических форм имен существительных русского языка / Колесников А.А.– К. : Вища шк., 1988. – 140 с.

360. Колодяжний А. С. Прийменник / Колодяжний А.С.– Х.: Вид-во Харківського університету ім. О. М. Горького, 1960. – 165 с.

361. Колпакова Н.П. Лирика русской свадьбы / Колпакова Н.П.– Л. : Наука, 1973. – 323 с.

362. Колпакова Н.П. Русская народная бытовая песня / Колпакова Н.П.– М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1962. – 284 с.

363. Колпакова Н.П. Сокровище народа: Русское народное поэтическое творчество. / Колпакова Н.П.– М. : Детгиз, 1957. – 271 с.

364. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Колшанский Г.В. – М. : Наука, 1990. – 107 с.

365. Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке / Колшанский Г.В. – М. : Наука, 1975. – 312 с.

366. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник / Кондаков Н.И. – М. : Наука, 1975. – 720 с.

367. Кононенко В.И. Грамматическая стилистика русского языка / Кононенко В.И. – К. : Рад. школа, 1981. – 240 с.

368. Кононенко В.І. Концепти українського дискурсу / Віталій Кононенко.– Київ – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.

369. Кононенко В.І. Мова і народна культура / В.І. Кононенко //

Мовознавство. – 2001. – №3. – С.62-69.

370. Кононенко В.І. Національно-мовна картина світу: зіставний аспект / В.І. Кононенко // Мовознавство. – 1996. – №11-12. – С.39-46.

371. Кононенко В.І. Проблеми стилістичного синтаксису / В.І. Кононенко // Укр. мова і літ. у школі. – 1975. – №4. – С.25-35.

372. Кононенко В.І. Рідне слово : підруч. для шкіл із поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів / Віталій Кононенко. – К. : Богдана, 2001. – 303 с.

373. Кононенко Н. Епос та плач: про витоки української думи / Наталія Кононенко // Родовід. – 1993. – №6. – С.27-30.

374. Копыстянская Н. Функциональность «чужого пространства» в поэтике художественного произведения / Нонна Копыстянская // Stylistyka. – Opole, 2002. – XI. – С.89-100.

375. Коргузалов В.В. Структуры сказительной речи в русском эпосе / В.В. Коргузалов // Русский фольклор – 1966. – Вып. 10. – С.127-146.

376. Королевич О.Д. Українські народні думи та історичні пісні XVI-XVII ст. : [посіб. для студ.-заочн. філол. ф-тів пед. ін-тів] / Королевич О.Д. – К. : Рад. школа, 1959. – 60 с.

377. Костенко Н.В. О стихе украинских народных дум и его связи с былинным стихом / Н.В. Костенко // Вісник Київського університету. Літературознавство, мовознавство. – 1985. – Вип. 27. – С. 64-70.

378. Костомаров М. Слов'янська міфологія / Костомаров М.І. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.

379. Кострова О.А. Стилистические функции сложных предложений и сверхфразовых единств с аналогичным значением / О.А. Кострова // Стилистические функции лингвистических единиц в тексте : межвуз. сб. науч. трудов. – Куйбышев, 1984. – С.13-22.

380. Костюк О. Час у «мовній картині світу» людини / Ольга Костюк // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Слов'янська філологія : зб. наук. пр. – Чернівці : Рута, 2001. – Вип. 116. – С.155-159.

381. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підручник / Кочерган. М.П – К. : Видавн. центр «Академія», 2003. – 464 с.

382. Кравцов Н.И. Историческая поэтика фольклора (общие вопросы) / Н.И. Кравцов // Фольклор. Поэтическая система. – М., 1977. – С.6-22.

383. Кравцов Н.И. К изучению эпитета в русской фольклоримтике / Н.И. Кравцов // Эпитет в русском народном творчестве – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С.5-15.

384. Кравцов Н.И. Славянский фольклор / Кравцов Н.И. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 263 с.

385. Кравченко О.В. Мовнофілософські аспекти вербалізації часу в художньому дискурсі / О.В. Кравченко // Філологічні студії. – Луцьк. – 2008. – №1-2. – С.339-344.

386. Краткий словарь когнитивных терминов / [Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г.].– М. : Наука, 1996. – 270 с.

387. Кривоносов А.Т. Отрицательные семантические значения как способ выражения утвердительных логических значений / А.Т. Кривоносов // Исследования по семантике. – Уфа, 1989. – С.46-54.

388. Кривченко Е.Л. Классификация предметного мира, отраженная в свойствах лексики / Кривченко Е.Л. – Саратов : Колледж. – 55 с.

389. Крылова О.А. Еще раз о месте языка художественной литературы в системе функциональных стилей русского литературного языка (в связи с общими вопросами стилистики) / О. А. Крылова // Stylistyka. – Opole, 2004. – XIII. – С.253-266.

390. Круглов Ю.Г. Обрядовая поэзия / Ю.Г. Круглов. – М. : Русская книга, 1993. Кн. 2. – 1993. – 624 с.

391. Круглов Ю.Г. Русские свадебные песни : уч. пос. для студентов педагогических институтов по спец. № 2101 «Рус. язык и литература» / Круглов Ю.Г. – М. : Высшая шк., 1978. – 215 с.

392. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности / Кубрякова Е.С.– М.: Наука, 1986. – 158 с.

393. Кубрякова Е.С. Части речи в ономасиологическом освещении / Кубрякова Е.С.– М. : Наука, 1978. – 116 с.

394. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во II половине XX века / Е.С. Кубрякова // Язык и наука конца XX века : (опыт парадигмального анализа). – М. : Рос. гуман. ун-т, 1995. – С.144-238.

395. Кубрякова Е.С. Язык и знание / Кубрякова Е.С. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

396. Кудрявцева Л.А. Моделирование динамики словарного состава языка: монография / Кудрявцева Л.А.– К., 2004. – 208 с.

397. Кузьмичев И.К. Лада, или повесть о том, как родилась идея прекрасного и откуда Русская красота стела есть (Эстетика Киевской Руси) / Кузьмичев И.К.– М. : Молодая гвардия, 1990. – 302 с.

398. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови / Кулик Б.М. — К. : Рад. школа, 1961. – Ч. II. – 288 с.

399. Куликова В.І. Словосполучення AprpN як параметр функціонального стилю / В.І. Куликова // Мовознавство. – 1980. – №2. – С.66-68.

400. Кумахов М.А. К проблеме языка эпической поэзии / М.А. Кумахов // Вопросы языкознания. – 1979. – №2. – С.48-60.

401. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 303 с.

402. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л.А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 2. – 407с.

403. Кухаренко В. А. Интерпретация текста / Кухаренко В.А. – М. : Просвещение, 1988. – 192 с.

404. Кучеренко І. Актуальні проблеми граматики / Ілля Кучеренко – Львів : Світ, 2003. – 228 с.

405. Лавров Ф. І. Кобзарі. Нариси з історії кобзарства України / Лавров Ф.І.– К. : Мистецтво, 1980. – 254 с.

406. Лазутин С. Г. Композиция русской народной лирической песни / С. Г. Лазутин // Русский фольклор. – 1960. – Т. 5. – С.211-221.

407. Лазутин С. Г. Поэтика русского фольклора / Лазутин С.Г. – М. : Высшая шк., 1981. – 221 с.

408. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість: підручник / Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик. – [4-те вид., стер.]. – К. : Знання-Прес, 2006. – 591 с.

409. Лебедева Б. Д. Референциальные критерии в типологии высказываний / Б. Д. Лебедева // Вопросы языкознания. – 1991. – №6. – С.51-63.

410. Левковская К. А. Теория слова, принципы её построения и аспекты изучения лексического материала / Левковская К.А.– М. : Высшая шк., 1962. – 29 с.

411. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики / Леонтьев А.А.– М. : Смысл, 1999. – 287 с.

412. Лесин В.М., Пулинець О.С. Словник літературознавчих термінів / В.М. Лесин, О.С. Пулинець. – [3-тє вид., переробл. і доповнене.] – К.: Рад. школа, 1971. – 486с. СТАРЕ Є НОВІ!!

413. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. редактор В.Н. Ярцева]. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 685 с.

414. Лисиченко Л.А. Структура мовної картини світу / Л.А. Лисиченко // Мовознавство. – 2004. – №5-6. – С.36-41.

415. Лисиченко Л.А. Художній простір у мовній картині світу поетичного твору / Л.А. Лисиченко // Лінгвістичні дослідження. – Х. : ХДПУ, 1997. – Вип. 3. – С.3-6.

416. Лисюк Н.А. Міфологічний хронотоп / Лисюк Н.А.– К., 2006. – 200 с.

417. Лисюк Н.А. Поняття архетипу в народній культурі / Н.А. Лисюк // Дух і літери : зб. наук. праць. – К., 2001. – № 7/8. – С.262-276.

418. Лисюк Н. Фольклор як політична зброя / Н.Лисюк // Слово і час. – 2005. – №11. – С.65-71.

419. Литературный энциклопедический словарь / под общ. ред. В.М. Кожевникова и П.А. Николаева. – М.: Сов. энциклопедия 1987. – 752с.

420. Літературознавчий словник-довідник [Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін.]. – К. : Академія, 1997. – 752с.

421. Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачёв // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : [антология / под ред. проф. В.П. Нерознака]. – М. : Academia, 1997. – С.280-287.

422. Лихачёв Д.С. Поэтика древнерусской литературы / Лихачёв Д.С. – [2-е изд., доп.]. – Л. : Худ. лит., 1971. – 414 с.

423. Лихачёв Д.С. Поэтика древнерусской литературы / Лихачёв Д.С. – М. : Наука, 1979. – 353 с.

424. Ломиківський В. Словник малоросійської старовини / В. Ломиківський // Київська старовина. – 1992. - №2. – С.70-76.

425. Лопутько О.П. Устойчивая формула в истории русского литературного языка (X-XVв.в.) / Лопутько О.П. – Новосибирск : Новосибирский государственный педагогический университет, 2001. – 226 с.

426. Лорд Альберт. Вступні епізоди дум про Голоту та Андибера: вивчення техніки усної традиційної оповіді / Лорд Альберт // Народна творчість та етнографія. – 1997. – №2-3 – С.56-58.

427. Лосев А.Ф. Из ранних произведений / Лосев А.Ф.– М.: Правда, 1990. – 655 с.

428. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха / Лотман Ю.М. – Л. : Просвещение, 1972. – 370 с.

429. Лотман Ю.М. Лекции по структурной поэтике. (введение, теория стиха) / Ю.М. Лотман. – Тарту, 1964. – Вып. 1. – 194с.

430. Лотман Ю.М. О разграничении лингвистического понятия структуры / Ю.М. Лотман // Вопросы языкознания. – 1963. – №3. – С.44-52.

431. Лотман Ю.М. Семиосфера / Лотман Ю.М. – СПб. : Искусство, 2000. – 704 с.

432. Лотман Ю.М. Структура художественного текста / Лотман Ю.М. – М. : Издательство «Искусство», 1970. – 384 с.

433. Максимович М.А. Украинские народные думы / Максимович М.А.– М., 1834. – Кн. 1-3. – 136 с.

434. Малажай Г.М. Беларуская перифраза / Малажай Г.М. – Мінск : Вышэйшая

шк., 1974. – 160 с.

435. Малинська Н. Михайло Драгоманов – дослідник українських народних дум // Українська мова та література / Наталія Малинська. – 2002. – Ч. 7(263). – С.5.

436. Малинська Н. Пісні та думи в оцінці Сергія Єфремова / Наталія Малинська // Українська мова і література. – 2001. –Ч. 48 (256). – С.11.

437. Малинська Н. Українські думи в історико-літературній та критичній рецепції / Наталія Малинська // Українська мова та література. – 2002. – Ч. 4(260). – С.7-8.

438. Мальцев Г.И. Традиционные формулы русской необрядовой лирики. (К изучению эстетики устнопоэтического канона) / Г.И. Мальцев // Русский фольклор. – 1981. – Т. 21. – С.13-37.

439. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология / Манакин В.Н. – К. : Знання, 2004. – 326 с.

440. Мановицька А.Я. Узгодження присудка із звертанням / А.Я. Мановицька // Українське мовознавство. – 1974. – Вип. 2. – С.41-45.

441. Марченко В.К. Образность в семантике слова / В.К. Марченко // Русский язык в школе. – 1984. – №3. – С. 50-54.

442. Марченко М.І. Історія української культури / Марченко М.І. – К. : Рад. школа, 1961. – 286 с.

443. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика / Маслова В.А. – Минск : Тетра-Системс, 2004. – 256 с.

444. Матяш І. Українські народні думи у виданнях та дослідженнях / Ірина Матяш // Українська мова та література. – 1997. – Ч. 38(54). – С.3.

445. Матяш І. Українські народні думи у виданнях та дослідженнях / Ірина Матяш // Українська мова та література. – 1997. — Ч. 40(56). – С.2-3.

446. Мацько Л.І. Стилістика української мови / Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.

447. Мацько Л.І. Паралелізм / Л.І.Мацько // Українська мова: Енциклопедія / голова редкол. В. М. Русанівський. – [вид. 3-тє, зі змінами і доп.]. – К. : “Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана”, 2007. – С.424.

448. Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания / Медникова Э.М. – М. : Высшая шк., 1974. – 202 с.

449. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса (ранние формы и архаические памятники) / Мелетинский Е.М. – М. : Изд-во восточной литературы, 1963. – 471 с.

450. Мельничайко В.Я. Стилістичні функції періоду / В.Я. Мельничайко // Укр. мова і літ. в школі. – 1975. – №7. – С.61-67.

451. Мельникова А. А. Язык и национальный характер. Взаимосвязь структуры языка и ментальности / Мельникова А.А. – С. – Петербург : Речь, 2003. – 320с.

452. Мечковская Н. Б. Язык и религия: пособие для студентов гуманитарных вузов / Мечковская Н.Б. – М. : Агентство «ФАИР», 1998. – 352 с.

453. Михель Г. Основы теории стиля / Г. Михель // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1980. – Вып. 9. – С.271-296.

454. Михно Л.П. Відносні прикметники у функції епітетів (на матеріалі поетичного слововживання) / Л.П. Михно // Філологічні науки : зб. наук. праць. – Суми : СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2006. – С.83-88.

455. Мишанич С.В. Порівняльне вивчення епосу українського та південнослов'янських народів / С.В. Мишанич // Народна творчість та етнографія. – 1974. – №4. – С.24-37.

456. Миклошич Ф. Изобразительные средства славянского эпоса / Ф. Миклошич // Древности. – М., 1895. – Т. 1. – С.203-236.

457. Минц С.И. Русская фольклористика : [хрестоматия / состав.: С.И. Минц, Э.В. Померанцева]. – [2-е изд., испр. и доп.] – М. : Высшая шк., 1971. – 416 с.

458. Мифологический словарь [гл. ред. Е.М. Мелетинский]. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 672 с.

459. Мойсієнко А.К. Віршовий текст як динамічна структура (із спостережень над поетикою Яра Славутича) / А.К. Мойсієнко // Мовознавство. – 2002. – №2-3. – С. 3-9.

460. Мойсієнко А.К. Воля як світ у Шевченковому мікрокосмі / А.К. Мойсієнко // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2004. – №5(9). – С. 2-5.

461. Мойсієнко А. Динамічний аспект номінації : монографія / Анатолій Мойсієнко. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2004. – 100 с.

462. Мойсієнко А. Мова як світ світів / Анатолій Мойсієнко // Українське мовознавство : зб. наук. праць. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. – Вип. 29-30. – С.3-9.

463. Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша / Мойсієнко А.К.– К. : Правда Ярославичів, 1997. – 200 с.

464. Мойсієнко А. К. Текст як аперцепційна система / А. К. Мойсієнко // Мовознавство. – 1996. – №1 – С.20-25.

465. Москальская О.И. Грамматика текста : учебн. пособие / Москальская О.И. – М. : Высш. шк., 1981. – 183 с.

466. Мурзин Л.Н. Лингвистическое моделирование и деривация речевой деятельности / Л.Н. Мурзин // Деривация в речевой деятельности (общие вопросы, текст, семантика) : тезисы науч.-теор. конф. – Пермь, 1988. – С.19-21.

467. Назарук О.О. Мовні особливості українських народних дум / О.О. Назарук. // Укр. мова і літ. в школі. – 1961. – №4. – С.34-43

468. Назарук О.О. Слово і поетичний образ у думах / О.О. Назарук // Народна творчість та етнографія. – 1965. – №6. – С.33-39.

469. Назарук А.Е. Язык украинских исторических дум : автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Украинский язык» / А.Е. Назарук. – К., 1968. – 21 с.

470. Народні думи : зб. / [упорядкув., передм., приміт. С. Мишанича; іл. худож. В. Лопати]. – К. : Дніпро, 1986. – 173 с.

471. Неедлы Вит. Чешские, словацкие, моравские песни / Неедлы Вит. – М. : Союз сов. композиторов, 1948. – 64 с.

472. Неклюдов С.Ю. Время и пространство в былине / С.Ю. Неклюдов // Славянский фольклор. – М. : Наука, 1972. – С.18-45.

473. Нитченко Д.М. Елементи теорії літератури і стилістики / Д.М. Нитченко –

Мельборн : Ластівка, 1979. – 137 с.

474. Никитина С.Е. Устная народная культура и языковое сознание / Никитина С.Е.– М. : Наука, 1993. – 189 с.

475. Николаевская Р. Р. Лингвистический механизм образования необычных словосочетаний / Р. Р. Николаевская // Сборник научных трудов. – М., 1974. – Вып. 75. – С. 55-59.

476. Новейший философский словарь. – [2-е изд., перераб. и дополн]. – Минск, 2001. – 1280с.

477. Новый энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия: РИПОЛ классик, 2007. – 1456с.

478. Носкова И.Я. Традиционные и индивидуальные элементы в стиле былин / И.Я Носкова // Русский фольклор. Из истории русской народной поэзии. Русский фольклор.– Л. : Наука, 1971. – Т. XII. – С.193-207.

479. Нудьга Г.А. Український поетичний епос (Думи) / Нудьга Г.А. – К. : Знання, 1971. – 50 с.

480. Одинцов В.В. Стилистика текста / Одинцов В.В. – М. : Наука, 1980. – 264с.

481. Оссовецкий И.А. Некоторые наблюдения над языком стихотворного фольклора / И.Я. Оссовецкий // Очерки по стилистики художественной речи. – М. : Наука, 1979. – С.199-252.

482. Оссовецкий И.А. Об изучении языка русского фольклора / И.Я. Оссовецкий // Вопросы языкознания. – 1952. – №3. – С.93-112.

483. Оссовецкий И.А О языке русского традиционного фольклора / И.Я. Оссовецкий // Вопросы языкознания. – 1975. – №5. – С.66-77.

484. Отин Е.С. Коннотативные онимы и их производные в историко-этимологическом словаре русского языка / Е.С. Отин // Вопросы языкознания. – 2003. – №2. – С.55-72.

485. Отин Е.С. Типология коннотативных онимов и их производных / Е.С. Отин // Українська пропріальна лексика : матеріали наукового семінару. – К. : Кий, 2000. – С.122-128.

486. Павлий П.Д. Украинские народные думы: исследования по истории украинского народного героического эпоса : автореф. на соиск. ученой степени канд. филол. наук / П.Д. Павлий – К., 1955. – 24 с.

487. Павлов В.М. О разрядах имён прилагательных в русском языке / В.М. Павлов // Вопросы языкознания. – 1960. – №2. – С.65-70.

488. Падучева Е.В. Семантические исследования: Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива / Падучева Е.В. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 464 с.

489. Пазухин Р.В. К определению универсального кода / Р.В. Пазухин // Вопросы языкознания. – 1969. – №5. – С.55-67.

490. Пазяк М., Пазяк Н. Поетика народних дум, їх джерела і традиції (на матеріалі варіантів «Думи про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі») / Пазяк Михайло, Пазяк Надія // Народна творчість і етнографія.– 1998. – №2-3. – С.12-17.

491. Панасюк Л. Онімія як засіб часопросторової локалізації дії у першому романі тетралогії Т.Манна «Йосип та його брати» / Л.Панасюк // Наукові записки. Серія : мовознавство. Ономастика. – Тернопіль, 2003. – №1 (IX), Ч.2. – С.168-171.

492. Панчук О. Композиційна структура щедрівок / Оксана Панчук // Слово і час. – 2005. – №12. – С.49-56.

493. Первов П. Эпитеты в русских былинах / П. Первов // Филологические записки. – Воронеж, 1901. – С.29-36.

494. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии / Пермяков Г.Л. – М. : Наука, 1988. – 236 с.

495. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (заметки по общей теории клише) / Пермяков Г.Л. – М. : Гл. ред. вост. л-ры из-ва «Наука», 1970. – 212 с.

496. Песков А.М. Об устойчивых поэтических элементах русского заговора / А.М. Песков // Учен. зап. Москов. ун-та. Филология. – 1977. – Вып.5. – С.26-39.

497. Петенева З.М. Язык и стиль русских былин / Петенева З М. – Львов :

Изд-во при Львовском госуд. ун-те изд-го объединения «Вища школа», 1985. – 209 с.

498. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / Пешковский А.М. – М., 1956. – 511 с.

499. Піонтковська Т.О. Матеріали до лінгвофольклористичного дослідження «Слова о полку Ігоревім»: фольклорні формули пам’ятки та орієнтована бібліографія / Т.О. Піонтковська // Мова та історія. – К., 2005. – Вип. 83. – С.30-35.

500. Плисецкий М.М. Положительно-отрицательное сопоставление, отрицательное сравнение и параллелизм в славянском фольклоре / М. М. Плисецкий // Славянский фольклор. – М.: Наука, 1972. – С.125-163.

501. Плісецький М.М. Про історичну основу українського народного епосу / М.М. Плісецький // Народна творчість та етнографія. – 1979. – №1. – С.67-71.

502. Плісецький М.М. Про стилі героїчного епосу різних епох / М.М. Плісецький // Історичний епос східних слов’ян. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С.149-158.

503. Плісецький М. Українські народні думи: Сюжети і образи / Плісецький М.М. – К. : Кобза, 1994. – 364 с.

504. Познанский Н. Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул / Познанский Н. – Петроград, 1917. – 328 с.

505. Полубиченко Л.В. Традиционные формулы народной сказки как отражение национального менталитета / Л.В. Полубиченко, О.А. Егорова // Вестник Московского государственного университета. – Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2003. – №1. – С.7-22.

506. Польские народные песни. – М. : Госуд. музыкальное издательство, 1956. – 200 с.

507. Померанцева Э.В. Русская народная сказка / Померанцева Э.В. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 128 с.

508. Померанцева Э.В. Соотношение эстетической и информационной функций

в разных жанрах устной прозы / Э.В. Померанцева // Проблемы фольклора. – М., 1975. – С.75-81.

509. Пономаренко Е.В. О развитии системного подхода в лингвистике / Е.В. Пономаренко // Филологические науки. – 2004. – №5. – С.24-33.

510. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови : підручник / Олександр Пономарів. – [3-тє вид. перероб. і доповн.] – Тернопіл ь: Навч. книга – Богдан, 2000. – 248 с.

511. Попова З.Д. К теории падежного значения / З.Д. Попова // Вопросы языкознания. – 1970. – №4. – С.92-101.

512. Попова З.Д. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1999. – 158 с.

513. Поспелов Н.С. Синтаксический строй стихотворных произведений Пушкина / Поспелов Н.С. – М. : Из-во АН СССР 1960. – 249 с.

514. Постникова И.И. Степь как один из ключевых образов в повести К.Паустовского «Тарас Шевченко» / И.И. Постникова, С.М. Рудь // XXXII наукова Шевченківська конференція : матеріали, 21-22 травня 1998р. – Луганськ : Світлиця, 1998. – С.292-295.

515. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / Потебня А.А. – М. : Просвещение, 1968. Т. 3. – 1968. – 552 с.

516. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / Потебня А.А. – М., 1985. Т.4, Вып. 1 – 1985. – 287 с.

517. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка / Потебня А.А. – Х., 1894. – 162 с.

518. Потебня А.А. Мысль и язык / Потебня А А. – К. : Государственное издательство Украины, 1926. – 205 с.

519. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / Потебня А.А. – Х., 1914. – 243 с.

520. Потебня А.А. Объяснения малорусских и сродных народных песен / Потебня А.А. – Варшава, 1887. – 210 с.

521. Потебня А.А. Эстетика и поэтика / Потебня А.А. – М. : Искусство, 1976. –

614 с.

522. Потреба Н.А. Автобиографизм и пространство романа И.А. Бунина «Жизнь Арсеньева» / Н.А. Потреба // Проблеми загальної, германської, романської та слов'янської стилістики : матеріали ІІ Міжнар. наук.-практ. конф., Горлівка. Т.2. – Горлівка : Вид-во ГДПІІМ, 2005. – С.239-242.

523. Поэтика. Стилистика. Язык и культура. – М. : Наука, 1966. – 335 с.

524. Почепцов Г.Г. Теорія комунікацій / Почепцов Г.Г. – К. : Київський університет, 1999. – 308 с.

525. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / Приходько А.М. – Запоріжжя, 2008. – 332 с.

526. Проничев В.П. Синтаксис обращения / Проничев В.П. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1971. – 88 с.

527. Пропп В.Я. Поэтика фольклора / Пропп В.Я. – М. : Лабиринт, 1996. – 352 с.

528. Пропп В.Я. Русский героический эпос / Пропп В.Я. – Л. : Изд-во Ленингр. у-та, 1955. – 552 с.

529. Пропп В.Я. Фольклор и действительность: избранные статьи / Пропп В.Я. – М. : Наука, 1976. – 327 с.

530. Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность / Путилов Б.Н.– Л. : Наука, 1988. – 225 с.

531. Путилов Б.Н. К вопросу об отношениях эпического творчества славян и народов юго-восточной Европы / Путилов Б.Н. – М., 1966. – 18 с.

532. Путилов Б.Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора / Путилов Б.Н.– Л. : Наука, 1976. – 244 с.

533. Путилов Б.Н. Русский и южнославянский героический эпос / Путилов Б.Н.– М. : Наука, 1971. – 315 с.

534. Путилов Б.Н. Современные проблемы исторической поэтики фольклора в свете историко-типологической теории / Б.Н. Путилов // Фольклор. Поэтическая система. – М. : Наука, 1977. – С.14-22.

535. Путилов Б.Н. Экскурсы в теорию и историю славянского эпоса / Путилов Б.Н. – СПб. : Петербургское востоковедение, 1999. – 288 с.

536. Путилов Б.Н. Эпическое сказительство: Типология и этническая специфика / Путилов Б.Н.– М. : Издат. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 295 с.

537. Радзієвська Т.В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору і руху / Т.В.Радзієвська // Мовознавство. – 1997. – №4-5. – С.17-26.

538. Рак Л.К. Лексико-морфологічні особливості українських народних дум / Л.К. Рак // Укр. мова і літ. в школі. – 1960. – №4. – С.9-18.

539. Рак Л.К. Мовні засоби гіперболізації в українських народних думах / Л.К. Рак // Укр. мова і літ. в школі. – 1961. – №4. – С. 27 – 34.

540. Рак Л.К. З топоніміки народних дум та історичних пісень. Питання топоніміки та ономастики / Рак Л.К. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С.168-175.

541. Распопов И.П. Актуальное членение предложения / Распопов И.П. – Уфа, 1961. – 163 с.

542. Ревзин И.И. Модели языка / Ревзин И.И. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 192 с.

543. Регушевський Є.С. Перифрази в українській мові / Є.С. Регушевський // Укр. мова і літ. в школі. – 1984. – №4. – С.41-42.

544. Рильський М. Т. Зібрання творів : у 20-ти т. / Рильський М.Т. – К. : Наук. думка, 1983 – 1985. Т.16. – 1983. – С.132-163.

545. Риффатер М. Критерии стилистического анализа / М. Риффатер // Новое в зарубежной лингвистке. – М. : Прогресс, 1980. – Вып. 9. – С.69-97.

546. Рождественский Ю. В. О лингвистических универсалиях / Ю. В. Рождественский // Вопросы языкознания. – 1968. – №2. – С.3-13.

547. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. / Розенталь Д. Э. – М. : Высшая шк., 1987. – 400 с.

548. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – [2-е. изд.] – М.: Просвещение, 1976. – 543с.

549. Розлилися круті бережечки : укр. народні пісні та думи : [для серед. шк. в. / упорядкув. О.І. Микитенко; перед. О.І. Дея; худ. В.І. Лопата]. – К. : Веселка,1985. – 278 с.

550. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / [Серебренников Б.А., Кубрякова Е.С., Постовалова В.И. и др.]. – М. : Наука, 1988. – 216 с.

551. Росовецкий С.К. «Слово о полку Игореве» и дружинная поэзия Киевской Руси. Статья первая / С.К.Росовецкий // Русистика. – 2001. – Вып. 1. – С.52-57.

552. Рошияну Н. Традиционные формулы сказки / Николас Рошияну – М. : Наука, 1974. – 216 с.

553. Рудяков Н.А. Основы анализа художественного текста / Рудяков Н.А. – К. : Наук. думка, 1989. – 152 с.

554. Русанівський В. М. Методи дослідження граматичного матеріалу і теорія граматики / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1967. – №1 – С.10-18.

555. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / Русанівський В. М. – К. : Наук. думка, 1988. – 240 с.

556. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / Русанівський В. М. – К. : Наук. думка, 1971. – 316 с.

557. Русанівський В. М. У слові – вічність / Русанівський В. М. – К. : Наук. думка, 2002. – 240 с.

558. Русское слово в мировой культуре. Концептосфера русского языка: константы и динамика изменений : материалы X Конгресса МАПРЯЛ. – СПб. : Политехника, 2003. – 355 с.

559. Рябцева Н.К. Аксиологические модели времени / Н.К. Рябцева // Логический анализ языка: Язык и время. – М. : Индрик, 1997. – С.78-95.

560. Самійленко С.П. Про вживання паралельних дієслівних форм у розмовно-побутовому мовленні / С.П. Самійленко // Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. – К. : Наук. думка, 1965. – С.94-105

561. Самійленко С.П. Суплетиви в українській мові / С.П. Самійленко // Укр. мова і літ. в школі. – 1961. – №2. – С.32-36.

562. Селиванов Ф.М. Традиционные формулы русского эпоса (К вопросу о его исторической основе) : автореф. дис. на соиск. научн. степ. канд. филол. наук / Ф. М. Селиванов. – М., 1964. – 20 с.

563. Селиванов Ф.М. Эпитет в былинах / Ф.М. Селиванов // Эпитет в русском народном творчестве. – М. : Изд-во Московского университета, 1980. – Вып. 4. – С.16-35.

564. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / Селіванова О.О. – К. : Фітоцентр, 1999. – 148 с.

565. Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология : монографія / Селиванова Е.А. – К. : Фитосоциоцентр, 2000. –247 с.

566. Селіванова О.О. Концептуалілізація просторової орієнтації в українських фраземах / О.О. Селіванова // Мовознавство. – 2004. – №1. – С.17-25.

567. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Селиванова Е.А. – К. : Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.

568. Селиванова О.О. Субстантивні композити в українській та російській мовах / О.О. Селиванова // Мовознавство. – 1992. – №6. – С.19-22.

569. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля – К. : 2006. – 716 с.

570. Сербська народна поезія [упорядкув. Л. Первомайський, М. Рильський; вступна стаття та словничок-пояснення Л. Булаховського]. – К. : Держ. вид-во худ. л-ри,1955. – 347 с.

571. Серебренников Б.А. О лингвистических универсалиях / Б.А. Серебренников // Вопросы языкознания. – 1972. – №2. – С.3-16.

572. Сидельников В.М. Значение эпитета в создании художественного песенного образа / В.М. Сидельников // Поэтика русской народной лирики. – М. : Учпедгиз, 1950. – С.86-99.

573. Сидельников В.М. Поэтика русской народной лирики / Сидельников В.М. – М. : Учпедгиз, 1950. – 128 с.

574. Сидоров Е.В. Проблемы речевой системности / Сидоров Е.В. – М. : Наука, 1987. – 140 с.

575. Скаб М.С Семантико-синтаксичні функції українського вокатива / М.С. Скаб // Мовознавство. – 1987. – №5. – С.62-64.

576. Скаб М.С. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматика, прагматика, стилістика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М.С. Скаб. – К., 2002. – 34 с.

577. Скафтымов А.П. Поэтика и генезис былин / Скафтымов А.П. – М.; Саратов, 1924. – 226 с.

578. Скляр С.Я. Про методи дослідження синтаксису поезії / С.Я. Скляр // Питання граматики і лексикології української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – С.56-59.

579. Скорбач Т.В. Художній простір у мовній картині В.Поліщука / Т.В. Скорбач // Лінгвістичні дослідження.– Х.: ХДПУ, 1997. – Вип. 3. – С.53-61.

580. Скороходько Э.Ф. О семантической природе некоторых видов образного словоупотребления / Э. Ф. Скороходько // Вопросы стилистики. – Саратов: Из-во Саратов. ун-та, 1962. – Вып. 1. – С.155-164.

581. Скуратівський В. Місяцелік / Василь Скуратівський – К.: Мистецтво, 1993. – 208с.

582. Славянская мифология: энциклопедический словарь : М-А / [отв. ред. С.М. Толстая]. – [2-е изд., испр. и доп.]. –М. : Междунар. отношения, 2002. – 509 с.

583. Славянские древности **:** этнолингвистический словарь : в 5-ти т. / [под ред. Н.И. Толстого]. – М. : Междун. отношения, 1995. Т. 1. А – Г. – 1995. – 384с.

584. Славянский фольклор. Тексты / [сост. Н.А. Кравцов, А.В. Кулагина]. – М. : Изд-во Моск. у-та, 1987. – 376 с.

585. Слинько І.І. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання : [навч. посіб.] / Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. – К. : Вища

шк., 1994. – 670 с.

586. Словник української мови : [в 11 т.] / [редкол.: Білодід І. К. (голова) та ін.] – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.

587. Слухай Н.В. Міфопоетичний словник східних слов'ян / Слухай Н.В. – Сімферополь, 1999. – 120 с.

588. Слухай Н.В. Художественный образ в аспекте лингвистики текста / Слухай Н.В. – Симферополь : Крымучпедгиз, 2000. – 92 с.

589. Слухай Н.В. Мовна символіка і міфопоетика текстів Тараса Шевченка. / Н.В.Слухай, Ю.Л.Мосенкіс. – К. : А + С, 2006. – 168 с.

590. Смирнов Ю.И. Славянские эпические традиции (проблемы эволюции) / Смирнов Ю.И. – М. : Наука, 1974. – 264 с.

591. Снитко Е.С. Внутренняя форма номинативных единиц / Снитко Е.С. – Львів : Світ, 1990. – 188 с.

592. Сокіл Г. Українські обхідні календарно-обрядові пісні: структура, функції, семантика / Галина Сокіл. – Львів, 2004. – 266 с.

593. Соколова С.О. Час та його відображення у граматичних категоріях дієслова / С.О. Соколова // Мовознавство. – 1995. – №4-5. – С.11-16.

594. Соколовська Ж.П. Картина світу та ієрархія сем / Ж.П. Соколовська // Мовознавство. – 2002. – №6. – С.87-91.

595. Солганик Г. О типизации как важнейшем процессе речеобразования / Г. О. Солганик // Stylistyka. – Opole, 2005. – XIV. – С.191-208.

596. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое) : уч. пособ. / Г.Я.Солганик. – М. : Высшая шк., 1991. – 182 с.

597. Солганик Г.Я. Стилистика текста : уч. пособ. / Г.Я.Солганик. – [2-е изд.]. – М .: Флинта: Наука, 2001. – 256 с.

598. Сорокалетов Ф.П. Произведения фольклора и диалектные словари / Ф.П. Сорокалетов // Диалектная лексика. 1973. – Л., 1974. – С.194-210.

599. Сосюр Ф. Курс загальної лінгвістики / Ф. Сосюр ; пер. з фр. Корнійчук, К.Тищенко.– К. : Основи, 1998. – 324 с.

600. Степанов Ю.С. Изменчивый «образ языка» в науке XX века //

Ю.С. Степанов // Язык и наука конца 20 века. – М. : Рос. гум. ун-т, 1995. – С.7-34.

601. Степанов Ю.С. Константы : Словарь русской культуры / Степанов Ю.С. – [изд. 3-е, испр. и доп.]. – М. : Академический Проект, 2004. – 992 с.

602. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики / Степанов Ю.С. – М. : Наука, 1975. – 312 с.

603. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / [под ред. М. Н. Кожиной; чл. редкол. : Е. А. Баженова, М. П. Котюрова, А. П. Сковородников]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 696 с.

604. Стоянович А. К общим закономерностям диффузии стилей / А.К. Стоянович // Стереотипность и творчество в тексте : межвуз. сб. науч. трудов. – Пермь, 2004. – С.61-66.

605. Стратілат А. Думи в контексті виконавських традицій українського кобзарства / Анатолій Стратілат // Пам'ять століть. – 2007. – №6. – С.124-132

606. Сулима В. Свята Трійця і символіка троїстості: до питання про літературну генезу української народної поезії / Віра Сулима // Слово і час. – 2005. – №6. – С.3-11.

607. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного / Суперанская А.В. – М. : Наука, 1973. – 366 с.

608. Суперанская А.В. Ономастические универсалии / А.В. Суперанская // Восточнославянская ономастика. –М. : Наука, 1972. – С.346-356.

609. Сухобрус Г. Новаторство і традиції у фольклорній поетиці / Галина Сухобрус // Народна творчість та етнографія. – 1971. – №4. – С.8-15.

610. Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наук, думка, 1972. – 515 с.

611. Сучасна українська літературна мова : Стилістика / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наук, думка, 1973. – 588 с.

612. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наук, думка, 1969. – 583 с.

613. Тараненко О.О. Метонімія як шлях зміни векторних відношень у семантиці / О.О. Тараненко // Мовознавство. – 1984. – №1. – С.32-40.

614. Тарасов Л.Ф. Поэтическая речь (типологический аспект) / Тарасов Л.Ф. – Х., 1976. – 139 с.

615. Тарасова Е.В. Речевая системность в терминах лингвопрагматики / Е.В. Тарасова // Вісник Харків. ун-ту. – 2000. – №471. – С.274-280.

616. Тарланов З.К. Сравнительный синтаксис жанров русского фольклора. / Тарланов З.К. – Петрозаводск, 1981. – 104 с.

617. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / Телия В.Н. – М. : Наука, 1986. – 143 с.

618. Телия В.Н. Рефлексы архетипов сознания в культурном концепте «родина» / В.Н. Телия // Славянские этюды : сб. к юбилею С.М. Толстой. – М. : Индрик, 1999. – С.467-475.

619. Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. – К. : Наук, думка, 1972. – 196 с.

620. Терехова Д.І. Особливості сприйняття лексичної семантики слів (психолінгвістичний аспект): монографія / Терехова Д.І. – К. : Київ. держ. лінгв. у-т, 2000. – 244 с.

621. Тимофеев Л.И. Теория литературы. Основы науки о литературе / Тимофеев Л.И. – М. : Учпедгиз, 1948. – 382 с.

622. Тимофеев Л.И. Словарь литературоведческих терминов / Л.И. Тимофеев, С.В. Тураев. – М. : Просвещение, 1974. – 510 с.

623. Тимошенко П.Д. Фонетичні і морфологічні особливості стильових різновидів української літературної мови / П.Д.Тимошенко // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. – К. : Наук. думка, 1972. – С.70-87.

624. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIIIст. Кн. 1 / [підгот. до видання В.В. Німчук та Г.І. Лиса]. – Київ - Нью-Йорк, 2002. – 512 с.

625. Тимченко М.П. Семантична мотивація відіменникових прикметників / Н.П. Тимченко // Укр. мова і літ. в школі. – 1980. – №1. – С.34-37.

626. Тынянов Ю. Проблема стихотворного языка: статьи. / Тынянов Ю. – М. : Сов. писатель, 1975. – 301 с.

627. Ткачук О. Наратологічний словник / Ткачук О. – Тернопіль : Астон, 2002. – 173 с.

628. Толстая С.М. Время // Славянские древности : этнолингвистический словарь в 5-ти томах / [под ред. Н.И. Толстого]. –М. : Междун. отношения, 1995. –584с.

Т.1. : А-Г. – 1995. – С.448-452.

629. Толстая С.М. Категория признака в символическом языке культуры (вместо предисловия) / С.М. Толстая // Признаковое пространство культуры : сб. науч. работ / [отв. ред. С.М. Толстая]. – М. : Индрик, 2002. – С. 7-20.

630. Толстой Н.И. Слово в обрядовом тексте (культурная семантика слов. *Vesel-) / Н. И. Толстой, С. М. Толстая // Славянское языкознание. – М., 1993. – С.162-163.

631. Томашевский Б. В. Стилистика / Томашевский Б.В. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. – 288 с.

632. Томашевский Б. В. Стих и язык: Филологические очерки / Томашевский Б.В. – М. – Л. : Гос. изд. худ. л-ры, 1959. – 471 с.

633. Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное / Тураева З.Я. – М. : Высшая шк., 1979. – 219 с.

634. Тураева З.Я. Лингвистика текста (Текст: структура и семантика) : уч. пособ. для студ. пед. институтов / Тураева З.Я. – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.

635. Тураева З.Я. Лингвистика текста и категория модальности / З.Я. Тураева // Вопросы языкознания. – 1994. – №3. – С. 105-114

636. Турсунова Л. К проблеме классификации эпитетов / Л. К. Турсунова // Сборник научных трудов Москов. госуд. пед. ин-т иностр. яз-ов им. Мориса Тореза. – М. : Изд-во Моск. пед. ин-та иностр. яз. им. Мориса Тореза, 1974. – Вып. 75. – С.67-85.

637. Тюкова И.Н. Коммуникативные универсалии и их лексическое воплощение в лирике Б.П. Пастернака : на материале книги “Сестра моя – жизнь” : автореферат дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10. 02. 01 «Русский язык» / И.Н. Тюкова. –Томск, 2005. – 30 с.

638. Удовиченко Г.М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові / Удовиченко Г.М. – К. : Наук, думка, 1968. – 227 с.

639. Украинские народные думы / [изд. подгот. Б.Н. Кирдан; отв. ред. серии «Эпос народов СССР» А.А. Петросян; отв. ред. тома В.М. Гацак; вст. ст. Б.П. Кирдана]. – М.: Наука, 1972. – 560 с.

640. Українська душа. – К. : МП «Фенікс», 1992. – 128 с.

641. Українська мова: Енциклопедія / голова редкол. В. М. Русанівський. – [вид. 3-тє, зі змінами і доп.]. – К.: “Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана”, 2000. – 856 с.

642. Українська фольклористика : словник-довідник / [уклад. і заг. ред. Михайла Чорнописького]. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 448 с.

643. Українські народні думи / [вступ Катерини Грушевської]. – К. : Держ. вид-во України, 1927. Том перший. Тексти № 1-13. – 1927. – 176 с.

644. Українські народні думи та історичні пісні / [упорядкув. : П.Д. Павлій, М.С. Родіна, М.П. Стельмах; за ред. М.Т. Рильського, К.Г. Гуслистого; іл. М.Г. Дерегуса; вст. стаття П.Д. Павлія]. – К. : Вид-во АН УРСР. – 1955. – 660 с.

645. Українські народні думи та історичні пісні. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 288 с.

646. Українські народні думи та історичні пісні : [зб. для середнього та старшого шкільного віку / упор. та примітки Таланчук О.М., передмова Б.П. Кирдана; худ. К.О. Музика]. – [2-е вид., доп.]. – К. : Веселка, 1993. – 239 с.

647. Українські народні думи та історичні пісні : [зб.: для сер. та ст. шк. віку / упорядкув. О.М. Таланчук; передм. Б.П. Кирдана; худ. К.О. Музика]. – К. : Веселка, 1990. – 239 с.

648. Українські народні пісні. Родинно-побутова лірика. Пісні про кохання. – К.

: Дніпро, 1964. – 586 с.

649. Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К. : Молодь, 1989. – 432 с.

650. Универсалии и типологические исследования. – М. : Наука, 1974. – 144 с.

651. Усачева В.В. Вокативные формулы народного врачевания у славян / В.В. Усачева // Славянский и балканский фольклор. Верования. Текст. Ритуалы. – М. : Наука, 1994. – С.222-235.

652. Усне побутове літературне мовлення. – К. : Наук. думка, 1970. – 202 с.

653. Успенский Б. А. Отношения подсистем в языке и связанные с ними универсалии / Б. А. Успенский // Вопросы языкознания. – 1968. – №6. – С.3-15.

654. Уткина В.П. Перифрастический оборот в русской художественной литературе / В.П. Уткина // Изв. Крымского пед. ин-та. – Симферополь, 1959. – Т. XXXIV, Вып. 1. – С.87-109.

655. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка / Уфимцева А.А. – М. : Наука, 1968. – 272 с.

656. Ухов П.Д. Атрибуции русских былин / Ухов П.Д. – М., 1970. – 190 с.

657. Ухов П.Д. Постоянные эпитеты в былинах как средство типизации и создания образа / П.Д. Ухов // Основные проблемы эпоса восточных славян. – М., 1958. – С.158-171.

658. Ушакова Т.Н. Речь человека в общении / Ушакова Т.Н., Павлова Н.Д., Зачесова И.А. – М. : Наука, 1989. – 193 с.

659. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності) / Ольга Федик. – Львів : Вид-во «Місіонер», 2000. – 300 с.

660. Фёдоров А.В. Очерки по общей и сопоставительной стилистике / Фёдоров А.Ф. – М. : Высшая шк., 1971. – 196 с.

661. Фёдорова М.В. Градация в поэтической речи / М.В. Фёдорова // Филологические науки. – 1992. – №3. – С.30-39.

662. Филипьев В.А. Сигналы эстетической информации / Филипьев В.А. – М. : Наука, 1971. – 112 с.

663. Философия языка: в границах и вне границ. – Х. : Око, 1993. – Т. I. – 192 с.

664. Формановская Н.И. Стилистика сложного предложения / Формановская Н.И. – М. : Русский язык, 1978. – 240 с.

665. Формановская Н.И. Адресат в языковой коммуникации / Н.И. Формановская // Stylistyka. – Opole, 2005. – XIV. – С.231-342.

666. Франко І. Із секретів поетичної творчості / Іван Франко. – К. : Рад. письм., 1969. – 192 с.

667. Франчук В.Ю. Прехід відносних прикметників у якісні / В. Ю. Франчук // Укр. мова та літ. в школі. – 1964. – №12. – С.21-25.

668. Фрумкина Р.М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистимология? / Р.М. Фрумкина // Язык и наука конца 20 века. – М. : Рос. гум. ун-т, 1995. – С.74-117.

669. Фурашов В.М. О второстепенных членах предложения / В. М. Фурашов // Русский язык в школе. – 1977. – №4. – С.95-102.

670. Хай М. Лірницька традиція як феномен української духовності / Михайло Хай // Родовід. – 1993. – №6. – С.39-43.

671. Хаймс Делл Х. Этнография речи // Новое в лингвистике / Делл Х. Хаймс. – М. : Прогресс, 1975. – Вып. VII. – С.42-95.

672. Халимоненко Г.І. Лексика дум та історичних пісень (коментар тюрколога) / Г.І. Халимоненко // Укр. мова та літ. в школі. – 1977. – №9. – С.21-29.

673. Храмова В. До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа. – К. : Фенікс,1992. – С.3-35.

674. Хроленко А.Т. Жанровая специфика эпитета (на материале русского фольклора) / А.Т. Хроленко // Ученые записки Курского педагогического института. – Курск, 1971. – Т. 92. – Вып. 4-5. – С.86-101.

675. Хроленко А.Т. О составе поэтической фразеологии русской народной лирической песни / А.Т. Хроленко // Специфика фольклорной лексики и фразеологии: научные труды. – Курск, 1978. – Т. 186. – С.49-81.

676. Хроленко А.Т. Поэтическая фразеология русской народной лирической песни / А.Т. Хроленко. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1981. – 264 с.

677. Хроленко А.Т. Семантическая структура фольклорного слова /

А.Т. Хроленко // Русский фольклор. – 1979. – Т.19. –С.147-156.

678. Цапенко І.П. Питання розвитку героїчного епосу східних слов'ян / Цапенко І.П. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 418 с.

679. Цивьян Т.В. Движение и путь в балканской модели мира: Исследования по структуре текста / Цивьян Т.В. – М. : Индрик, 1999. – 374 с.

680. Цивьян Т.В. К семантике пространственных и временных показателей в фольклоре / Т.В. Цивьян // Сборник статей по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1973. – С.13-17.

681. Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира / Цивьян Т.В. – М. : Наука, 1990. – 203 с.

682. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка / Цыганенко Г.П. – К. : Рад. школа, 1989. – 512 с.

683. Чабаненко В. Стилістика експресивних засобів української мови / Віктор Чабаненко. – Запоріжжя, 2002. – 351 с.

684. Чапля І.К. Прислівники в українській мові / Чапля. І.К. – Х.: Вид-во Харківського ордена Трудового Червоного прапора державного університету ім. О.М. Горького, 1960. – 124 с.

685. Червинский П.П. Семантический язык фольклорной традиции / Червинский П.П. – Ростов : Изд-во Ростов. ун-та, 1989. – 224 с.

686. Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови / Чередниченко І.Г. – К. : Рад. школа, 1962. – 495 с.

687. Чередниченко І.Г. Стилістико-синтаксичні функції порядку слів у реченні і речень у контексті в сучасній українській літературній мові / І.Г. Чередниченко // Укр. мова та літ. в школі. – 1961. – №5. – С.14-22.

688. Черемисина Н.В. Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь / Черемисина Н.В. – М., 1962. – 207 с.

689. Черемисина Н.В. Строение синтагмы в русской художественной речи / Н.В. Черемисина // Уч. записки. Башкирского госуд. ун-т им. 40-летия Октября. –Уфа, 1969. – Вып. 36 : Синтаксис и интонация. – С.3-95.

690. Чернов В.И. О функциональном аспекте лексико-грамматической

классификации имён прилагательных / В.И. Чернов // Русский язык в школе. – 1973. – №5. – С.82-87.

691. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Дмитро Чижевський. – Тернопіль : Феміна, 1994. – 479 с.

692. Чинглей Г.С. Типология категории посессивности / Чинглей Г.С. – Кишинёв : Штиинца,1990. – 156 с.

693. Чистов К.В. К вопросу о принципах классификации жанров устной народной прозы / Чистов К.В. – М. : Наука, 1964. – 10 с.

694. Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. Очерки теории / Чистов К.В. – Л. : Наука, 1986. – 304 с.

695. Чистов К.В. Фольклор и этнография / Чистов К.В. – Л., 1970. – С.3-15.

696. Шамота А.М. Переносне значення слова в мові художньої літератури / Шамота А.М. – К. : Наук, думка, 1967. – 126 с.

697. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка / Шанский Н.М. – М. : Просвещение, 1964. – 316 с.

698. Шанский Н.М. Лингвистический анализ художественного текста. / Шанскій Н.М. – [2-е издание, доработанное]. – Л. : Просвещение, 1990. – 415 с.

699. Шахматов А.А. Очерк современного русского литературного языка. / Шахматов А. А. – [4-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1941. – 288 с.

700. Шведова М.О. Вербалізація образних стереотипів сприйняття часу в російській мові : автореф. дис.. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : спец. 10.02.02. «Російська мова» / М.О. Шведова. – К., 2008. – 19 с.

701. Шевченко І.В. Алгоритмічна словозмінна класифікація української лексики / І.В. Шевченко // Мовознавство. – 1996. – №4-5. – С.40-46.

702. Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови / Шевченко Л.І. – К. : Київ. у-т, 2001. – 478 с.

703. Шевчук В.О. Муза роксолянська. Українська література XVI-XVIII століть : у 2-х книгах / Шевчук В.О. – К. : Либідь, 2005.

Кн. друга : Розвинене бароко. Пізнє бароко. – 2005. – 726 с.

704. Шендельс Е.И. Многозначность и синонимия в грамматике / Шендельс Е.И. – М. : Высшая шк., 1970. – 208 с.

705. Шмелев Д.Н. О значении синтаксических единиц / Д.Н. Шмелев // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М. : Наука, 1969. – С.156-162.

706. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка / Шмелев Д.Н. – М. : Просвещение, 1984. – 244 с.

707. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Шмелев Д.Н. – М. : Наука, 1973. – 280 с.

708. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика / Шмелев Д.Н. – М. : Просвещение, 1977. – 335 с.

709. Шрамм А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на материале современного русского языка) / Шрамм А.Н. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – 134 с.

710. Штайн К.Э. Гармоническая организация поэтического текста : автореф. дис. на соиск. науч. степени док. филол. наук / К. Э. Штайн. – Спб., 1994. – 39 с.

711. Штайн К.Э. Язык. Поэтический текст. Дискурс. / Клара Э . Штайн. // Stylistyka. – Opole, 2002. – XI. – С.61-72.

712. Штокмар М.П. Исследования в области русского народного стихосложения / М.П. Штокмар. – М.: Из-во АН СССР, 1952. – 422с.

713. Штонь О.П. Типологічна структура багатозначних відносних прикметників сучасної української мови / О.П. Штонь // Мовознавство. – 1997. – №2-3. – С.61-67.

714. Шуляк С. Лексична інтерпретація концепту *земля* у поезії Євгена Гуцала / Світлана Шуляк // Вісник Львівського університету: Серія філологічна. – Львів : ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – Вип. 34, Ч. ІІ. – С.249-253.

715. Шуляк С.А. Лексико-тематичні парадигми у поетичному ідіолекті Євгена Гуцала : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С.А. Шуляк. – К., 2005. – 20 с.

716. Шульжук К.Ф. Обращение в украинских народных думах : автореф. дис. на соиск. научн. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01. «Украинский язык» / К. Ф. Шульжук. – К., 1969. – 21 с.

717. Юрченко О. С. Фразеологічні перифрази української літературної мови / Юрченко О.С. – Х., 1983. – Ч. 1. – 119 с.

718. Яворська Г. М. Мовні концепти кольору (до проблеми категоризації) / Г. М. Яворська // Мовознавство. – 1999. – №2-3. – С.42-50.

719. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: мова, культура, влада / Яворська Г. М. – К., 2000. –288 с.

720. Язык и наука конца 20 века. – М. : Рос. гуманит. ун-т, 1995. – 432 с.

721. Язык – система. Язык – текст. Язык – способность : сб. ст. – М., 1995. – 286 с.

722. Языковая номинация : общие вопросы. – М. : Наука, 1977. – 360 с.

723. Язык фольклора : хрестоматия / [сост. А.Т.Хроленко]. – Курск : Изд-во КГПУ, 2001. – 165 с.

724. Якобсон Р. Работы по поэтике / Роман Якобсон. – М. : Прогресс, 1987. – 464 с.

725. Якобсон Р. Язык и бессознательное / Роман Якобсон. – М. : Гнозис, 1996. – 248 с.

726. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII / Наталія Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 416 с.

727. Ярцева В.Н. Взаимоотношение грамматики и лексики в системе языка / В.Н. Ярцева // Исследования по общей теории грамматики. – М. : Наука, 1968. – С.5-57.

728. Ярцева В.Н. Роль лексики при синтаксическом анализе / В.Н. Ярцева // Историко-филологические исследования : сб. статей [к семидесятилетию акад. Н.И. Конрада]. – М. : Наука, 1967. – С.214-222.

729. Bartmin'ski Jezy, Panasiuk Jolanta : Stereotypy językowe / Bartmin'ski Jezy, Panasiuk Jolanta // Wspo'tczesny język polski / [pod redakcja J. Bartmin'skiego]. – Lublin, 2010. – S.371-395.

730. Hrabak Josef. Poetika. – Praha, 1973. – 339 s.

731. Ingarden Roman. Studiaz estetyki. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe. – 1957. T. 1. – 1957. – 442 s.

732. Jakobson Roman. Linguistics and Poetics / Jakobson Roman // Style in Lenguage. – New York – London, 1960. – P.350-377.

733. Jones R. Language and prosody of Russian folk epic / Jones R. – Paris, 1972. – 121 p.

734. Kloepfer R. Poetik und Linguistik / Kloepfer R. – München, 1975. – 194 s.

735. Lord A.B. The Singer of Tales / Lord A.B. – New York, 1968. – 304 p.

736. Oomen U. Linguistische Grundlagen poetischer Texte. – Tübingen, 1973. – 176s.

737. Parry M. Studies in the epic technique of oral versevaking. – ln: Harvard Studies in Classical Philology, V.41, Homen and Homeric Style. – Oxford, 1930. – P.73-148.

738. Tokarski R. Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie. – Lublin,1965. – S. 9